

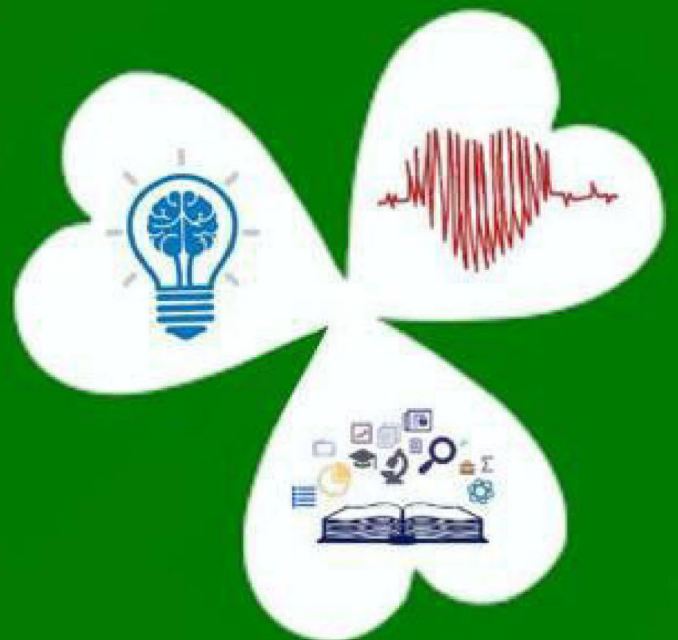
Наукові перспективи
Видавнича група

ПЕРСПЕКТИВИ ТА ІННОВАЦІЇ НАУКИ

СЕРІЯ "ПЕДАГОГІКА"

СЕРІЯ "ПСИХОЛОГІЯ"

СЕРІЯ "МЕДИЦИНА"

№12(17)2022

Все буде Україна!

Видавнича група «Наукові перспективи»

Громадська організація «Християнська академія педагогічних наук України»

Громадська організація «Всеукраїнська асоціація педагогів і психологів з духовно-морального виховання»

за сприяння громадської наукової організації «Всеукраїнська Асамблея докторів наук з державного управління»

«Перспективи та інновації науки»

(Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)

Випуск № 12(17) 2022

Київ – 2022

Publishing Group «Scientific Perspectives»

Public organization "Christian Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine"

Public organization "All-Ukrainian Association of Teachers and
Psychologists of Spiritual and Moral Education"

*with the assistance of the public scientific organization "Ukrainian Assembly of
Doctors of Sciences in Public Administration"*

"Prospects and innovations of science"

(Series "Pedagogy ", Series "Psychology ", Series "Medicine ")

Issue № 12(17) 2022

Kiev – 2022

«Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»):
журнал. 2022. № 12(17) 2022. С.499

**Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 27.09.2021 № 1017
журналу присвоєно категорію "Б" із психології та педагогіки**

**Рекомендовано до видавництва Президією громадської наукової організації «Всеукраїнська
Асамблея докторів наук з державного управління» (Рішення від 16.11.2022, № 6/11-22)**

*Журнал видається за активної підтримки Інституту філософії та соціології Національної Академії Наук Азербайджану (Баку, Азербайджан)
та КНП "Клінічна лікарня №15 Подільського району м. Києва"*

*Журнал заснований з метою розвитку наукового потенціалу та реалізації кращих традицій науки в Україні, за кордоном. Журнал висвітлює
історію, теорію, механізми формування та функціонування, а, також, інноваційні питання розвитку психології, педагогіки та медицини. Видання
розраховано на науковців, викладачів, педагогів-практиків, представників органів державної влади та
місцевого самоврядування, здобувачів вищої освіти, громадсько-політичних діячів.*

*Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus
(IC), Research Bible, міжнародної пошукової системи Google Scholar.*

Голова редакційної колегії:

**Жукова Ірина
Віталіївна**

кандидат наук з державного управління, доцент, директор Видавничої групи
«Наукові перспективи», виконавчий директор президії громадської наукової
організації «Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління»
(Київ, Україна)

Головний редактор: Чернуха Надія Миколаївна — доктор педагогічних наук, професор, професор
кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна).

Заступник головного редактора: Сіданіч Ірина Леонідівна — доктор педагогічних наук, професор, завідувач
кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної освіти Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО
«Університет менеджменту освіти» НАПН України (Київ, Україна);

Заступник головного редактора: Жуковський Василь Миколайович — доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри англійської мови Національного університету "Острозька академія" (Рівне, Україна).

Редакційна колегія:

- **Бабчук Олена Григоріївна** – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри сімейної та спеціальної педагогіки і психології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» (Одеса, Україна)
- **Бахов Іван Степанович** — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри іноземної філології та перекладу Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна)
- **Балахтар Катерина Сергіївна** - здобувач ступеня доктора філософії (PhD) за спеціальністю 053. Психологія, старший викладач кафедри іноземних мов в Національному університеті ім. О. О. Богомольця (Київ, Україна)
- **Бартенєва Ірина Олександрівна** - кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» (Одеса, Україна)
- **Біляковська Ольга Орестівна** – доктор педагогічних наук, професор кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна)
- **Васильєв Авер'ян Григорович** - доктор філософії (з медицини) PhD, медичний директор країн Перської затоки, GlaxoSmithKline (Дубай, ОАЕ)
- **Вергун Андрій Романович** – доктор медичних наук, доцент кафедри сімейної медицини, лікар-хірург вищої категорії, антиплагіатний експерт, старший інспектор наукового відділу, відповідальний за виявлення плагіату в наукових і навчально-методичних працях Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького (Львів, Україна)
- **Вовк Вікторія Миколаївна** - кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки Державного університету ім. Станіслава Шашіца в Пілі (м. Піла, Польща)
- **Гвожджевич Сильвія** — кандидат наук, Державна професійна вища школа ім. Якуба з Парадижу в Гожуві-Великопольському (Польща)
- **Головач Наталія Василівна** — кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна)
- **Гречановська Олена Володимирівна** – доктор педагогічних наук, професор кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету (Вінниця, Україна)
- **Гудзенко Ганна Володимирівна** — кандидат медичних наук, асистент кафедри неврології Національного медичного університету імені О.О. Богомольця (Київ, Україна)
- **Гуменникова Тамара Рудольфівна** — доктор педагогічних наук, професор, директор Придунайської філії Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна)
- **Дерстуганова Наталя Вікторівна** - кандидат педагогічних наук, доцент кафедри освіти та управління навчальним закладом Класичного приватного університету (Запоріжжя, Україна)
- **Долгова Олена Миколаївна** - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)

- **Древіцька Оксана Остапівна** - доктор медичних наук, доцент, професор кафедри медичної психології Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна)
- **Журавльова Лариса Петрівна** — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Поліського національного університету (Житомир, Україна)
- **Заячківська Оксана Василівна** - кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та економічної безпеки Національного університету водного господарства та природокористування (Рівне, Україна)
- **Інжисвська Леся Анатоліївна** — кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та особистісного розвитку Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України (Київ, Україна)
- **Ічанська Олена Михайлівна** - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- **Кардаш Оксана Любомирівна** — кандидат економічних наук, доцент кафедри комп'ютерних технологій та економічної кібернетики Навчально-наукового інституту автоматичної, кібернетики та обчислювальної техніки Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне, Україна)
- **Коваленко Олена Михайлівна** - кандидат педагогічних наук, провідний науковий співробітник відділу профільного навчання Інституту педагогіки НАПН України (Київ, Україна)
- **Ковальчук Анна Сергіївна** - здобувач ступеня доктора філософії (PhD) за спеціальністю 053 Психологія Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України (Київ, Україна)
- **Коломось Андрій Володимирович** - кандидат медичних наук, директор «Медсервісгруп» (Київ, Україна)
- **Коляденко Ніна Володимирівна** - доктор медичних наук, доцент, завідувач кафедри медичної психології Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна)
- **Корнієнко Петро Сергійович** - доктор юридичних наук, доцент, адвокат, заступник першого проректора по роботі з колежами, професор кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії статистики, обліку та аудиту (Київ, Україна)
- **Кравчук Володимир Миколайович** — доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Волинського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)
- **Кравчук Людмила Степанівна** - кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри фізичної терапії, ерготерапії, фізичної культури і спорту Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна», завідувач кафедрою фізичної терапії, ерготерапії, фізичної культури і спорту Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна» (Хмельницький, Україна)
- **Лігоцький Анатолій Олександрович** — доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна)
- **Лич (Назарук) Оксана Миколаївна** - доктор психологічних наук, доцент, член-кореспондент української академії акмеології, член громадської спілки «Національна психологічна асоціація», доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- **Макаренко Олександр Миколайович** — доктор медичних наук, професор, академік Міжнародної академії освіти та науки, професор кафедри загальної медичної дисципліни Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна)
- **Мальцев Дмитро Валерійович** — кандидат медичних наук, завідувач лабораторії імунології і молекулярної біології Національного медичного університету імені О.О. Богомольця (Київ, Україна)
- **Марушева Оксандра Анатоліївна** - доктор наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри публічного управління та інформаційного менеджменту ПВНЗ Університет Новітніх Технологій (м. Київ, Україна)
- **Мельник Володимир Степанович** — доктор медичних наук, професор кафедри неврології Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, декан медичного факультету №1 (Київ, Україна)
- **Мідельський Сергій Людвигович** – професор, Академік, Президент Регіональної Академії Менеджменту (Казахстан)
- **Міхальський Томаш** — доктор наук, доцент кафедри географії регіонального розвитку Гданського університету (Польща)
- **Миргород-Карпова Валерія Валеріївна** - кандидат юридичних наук, заступник директора з наукової роботи, старший викладач кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Сумського державного університету (Суми, Україна)
- **Михальчук Василь Миколайович** - доктор медичних наук, професор, Заслужений працівник охорони здоров'я України, завідувач кафедри управління охороною здоров'я та публічного адміністрування Національного університету охорони здоров'я України імені П.Л.Шупика (Київ, Україна)
- **Нікульчев Микола Олександрович** – доктор богословських наук, кандидат філософських наук, професор, доцент кафедри історії та права ДВНЗ «Донецький національний технічний університет» (Покровськ, Донецька область, Україна)
- **Помиткін Едуард Олександрович** — доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Язюна НАПН України (Київ, Україна)
- **Помиткіна Любов Віталіївна** — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- **Попель Оксана Василівна** - кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української та іноземної філології Одеського національного технологічного університету (Одеса, Україна)
- **Приходькіна Наталія Олександрівна** - доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної освіти Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України (Київ, Україна)
- **Прокоф'єва Марина Олександрівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземної філології факультету лінгвістики та соціальних комунікацій Національного університету (Київ, Україна)
- **Радзіховська Наталія Станіславівна** — кандидат медичних наук, лікар вищої категорії, завідувач відділенням неврології КНП "Клінічна лікарня №15 Подільського району м. Києва", асистент кафедри неврології НМУ імені О.О. Богомольця (Київ, Україна)
- **Стовбан Микола Петрович** - кандидат медичних наук, доцент кафедри фізіотерапії і пульмонології з курсом професійних хвороб, заступник генерального директора комунального некомерційного підприємства "Івано-Франківська обласна клінічна інфекційна лікарня Івано-Франківської Обласної Ради" (Івано-Франківськ, Україна)
- **Трушкіна Наталія Валеріївна** - кандидат економічних наук, член-кореспондент Академії економічних наук України, дійсний член Центру українсько-європейського наукового співробітництва, старший науковий співробітник відділу проблем регуляторної політики та розвитку підприємництва, Інститут економіки промисловості НАН України (Київ, Україна)
- **Турчинова Ганна Володимирівна** — кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету природничо-географічної освіти та екології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна)
- **Хохліна Олена Петрівна** — доктор психологічних наук, професор, професор кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- **Цимбалюк Руслан Степанович** — кандидат медичних наук, доцент кафедри загальної хірургії № 1 Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, декан медичного факультету №2 (Київ, Україна)
- **Чаусова Тетяна Володимирівна** — кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та особистісного розвитку Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України (Київ, Україна)
- **Чумак Оксана Володимирівна** - доктор економічних наук, доцент, науковий співробітник відділу статистики і аналітики вищої освіти Державної наукової установи «Інститут освітньої аналітики», (Київ, Україна)
- **Яковичька Лада Савелівна** — доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)

Статті розміщені в авторській редакції. Відповідальність за зміст та орфографію поданих матеріалів несуть автори.

ЗМІСТ

СЕРІЯ «Педагогіка»

Karakurkchi H.V., Shutov A.O., Osaulenko V.M., Aksanov T.S. <i>DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL MILITARY EDUCATION IN INSTITUTIONS OF HIGHER MILITARY EDUCATION</i>	11
Банах В.І. <i>ГОТОВНІСТЬ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ДО ФІЗИЧНОЇ АКТИВНОСТІ</i>	23
Березюк О.С., Стинська В.В. <i>ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА (НА ПРИКЛАДІ ПОЛІСЬКОГО ТА ГУЦУЛЬСЬКОГО ЕТНОГРАФІЧНИХ РЕГІОНІВ)</i>	33
Бирко Н.М., Богомол Н.Д., Гречановська О.В., Райтаровська І.В., Прокоф'єва О.А. <i>ПРОФЕСІЙНА ПОВЕДІНКА ПЕДАГОГА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ</i>	46
Дяків М.В., Дяків О.В. <i>ЕТАПИ НАПИСАННЯ МАГІСТЕРСЬКОЇ РОБОТИ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ХУДОЖНІХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ</i>	55
Ємельянова Т.В., Ярхо Т.О., Легейда А.В., Легейда Д.В. <i>АДАПТИВНИЙ РЕЗОНАНС ЯК КОНСТРУКТ РОЗШИРЕННЯ КОГНІТИВНОГО ПРОСТОРУ ПАМ'ЯТІ У ПІЗНАВАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ</i>	66
Желанова В.В. <i>ГОТОВНІСТЬ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ-ФІЛОЛОГІВ ДО ВИКОРИСТАННЯ МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ: СУТНІСТЬ ТА СТРУКТУРА</i>	79
Жумбей М.М., Савчук Н.І., Філіпенко Л.В. <i>ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСВІТИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ</i>	89

Ільченко А.М., Немеш В.І., Тогачинська О.В. <i>СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІН ПЕДАГОГІЧНОГО НАПРЯМУ: ІНТЕГРАЦІЯ КЛІПОВОГО МИСЛЕННЯ</i>	100
Казачінер О.С., Бойчук Ю.Д., Галій А.І. <i>МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАСОБІВ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ТА ДОДАТКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ПРАКТИЦІ КАЗКОТЕРАПІЇ</i>	113
Князян М.О., Романюк Д.Х., Телецька Т.В., Весна Т.В. <i>ФОРМУВАННЯ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ ТА МАГІСТРІВ ФІЛОЛОГІЇ НА БАЗІ АУТЕНТИЧНИХ ФРАНКОМОВНИХ ТЕКСТІВ</i>	125
Коберник Г.І. <i>ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ МАТЕМАТИКИ</i>	136
Левицька Л.Я., Терлецька Л.М., Кузьменко Ю.О. <i>ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ МЕТОДИК ВИВЧЕННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ</i>	147
Лепшесва М.С. <i>ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ ВИКЛАДАЧА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ</i>	161
Лихолат О.В. <i>ІНТЕГРАТИВНИЙ ПІДХІД ДО ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ТЕХНОЛОГІЇ МОДЕЛЮВАННЯ ТА ДИЗАЙНУ ВИРОБІВ З ПРАКТИКУМОМ»</i>	171
Маринченко Є.О., Ситніков О.М., Кучер О.А. <i>ОНОВЛЕННЯ ЗМІСТУ ОК ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРОФІЛЮ З УРАХУВАННЯМ ІННОВАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ ВИРОБНИЦТВІ</i>	182
Тарангул Л.М. <i>ПЕДАГОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ У ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ НА ПРИКЛАДІ ДОСВІДУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КРАЇН</i>	191
Ткачук Г.В., Стеценко В.П. <i>ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ STEM-ОРІЄНТОВАНОГО НАВЧАННЯ НА ЗАСАДАХ КОМПЕТЕНТНІСНОГО ПІДХОДУ</i>	213

Шинкар Т.Ю., Гаращенко Л.В., Лігіченко О.Д. 226
*ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ БАКАЛАВРІВ
ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ*

**Штурба А.О., Подуфалова К.Ю., Кочмар Д.А., Поченюк Я.В.,
Костенко Н.І.** 235
*ДИСТАНЦІЙНІ ОСВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ ПРИ НАВЧАННІ ІНОЗЕМНОЇ
МОВИ*

СЕРІЯ «Психологія»

Vitomski Yu.L., Chernyakova O.V. 250
*DIALECTICS OF THE TOPOSITY OF THE LEVEL OF AGGRESSION
AND LATENT EXTREMISM IN CANDIDATES FOR MILITARY SERVICE
UNDER CONTRACT*

Белякова С.М., Ореховська А.В. 259
*ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ПІДЛІТКІВ
В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ*

Бочелюк В.Й., Панов М.С., Сербін Ю.В. 270
*МЕДИКО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ
З ПОСТТРАВМАТИЧНИМИ СТРЕСОВИМИ РОЗЛАДАМИ*

Булгакова О.Ю., Волошенко І.С. 281
*ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КОГНІТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ДІТЕЙ
СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ*

Вовк А.І. 291
*ВПЛИВ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ НА ЇЇ ЗДАТНІСТЬ БУДУВАТИ
ГАРМОНІЙНІ СІМЕЙНІ СТОСУНКИ*

Демчина О.М. 304
ПРОГРАМА ТРЕНІНГУ РОЗВИТКУ ГЕНДЕРНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Жигайло Н.І., Коструба Н.С. 314
*ЗАЛУЧЕНІСТЬ СЛУЖБИ ВІЙСЬКОВОГО КАПЕЛАНСТВА ДО ЗАХОДІВ
ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ*

Кіресва О.С., Махлай О.М. 328
*ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДЕРЖАВНОЇ
ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З УРАХУВАННЯМ
ГЕНДЕРНОГО АСПЕКТУ*

Колесніченко Л.А. <i>КЛАСИФІКАЦІЯ НЕУСВІДОМЛЕНИХ ЯВИЩ: МЕЖІ ПІЗНАННЯ</i>	340
Коляда Н.В., Малус С.О. <i>ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ПРОКРАСТИНАЦІЇ У СТУДЕНТІВ З РІЗНИМИ ВИДАМИ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ</i>	353
Кулакова Л.М. <i>ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРНЕТ-АДИКЦІЇ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ</i>	365
Львовочкіна А.М. <i>ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ БІЖЕНЦЯМ І ПЕРЕСЕЛЕНЦЯМ</i>	379
Олександренко К.В., Кобець О.В. <i>ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТУ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ПРИ НАВЧАННІ ІНОЗЕМНИХ МОВ У ДОРΟΣЛОМУ ВІЦІ</i>	391
Помиткіна Л.В., Ковтун О.В., Ладогубець Н.В., Кокарева А.М. <i>АНАЛІЗ МЕТОДИЧНИХ РЕСУРСІВ ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІКИ ВИЩОЇ ШКОЛИ В ПЕРІОД ПОСТПАНДЕМІЇ</i>	405
Романова О.О., Мудрик О.В. <i>АКТУАЛЬНІ МЕТОДИ ВИКОРИСТАННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У НАВЧАННІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ СТУДЕНТІВ НЕМОВНИХ ЗВО</i>	416
Сергєєва Г.А. <i>ЦИФРОВЕ ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ У ВИКЛАДАННІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ПРОФЕСІЙНОГО СПРЯМУВАННЯ ОНЛАЙН ТА ОФФЛАЙН</i>	427
Созонюк О.С. <i>ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОКОРЕКЦІЙНОГО ТА ЛОГОПЕДИЧНОГО ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК ЛЕКСИКИ ДІТЕЙ З РОЗЛАДАМИ СПЕКТРУ АУТИЗМУ</i>	437
Фарафонова І.А. <i>МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ СИСТЕМИ АРТТЕРАПІЇ ЯК ПОЗИТИВНІ РЕСУРСИ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ І КОРЕКЦІЇ СВІДОМОСТІ І ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ</i>	448

Хараджи М.В., Пуха К.В. 460
ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У КОНФЛІКТІ З ЗАКОНОМ

СЕРІЯ «Медицина»

**Волянський П.Б., Долгий М.Л., Дрозденко Н.В., Кушнір В.А.,
Макаренко А.М., Стрюк М.П.** 471
*ЗМЕНШЕННЯ РИЗИКУ УРАЖЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У РАЗІ
МОЖЛИВОГО РАДІАЦІЙНОГО ЗАБРУДНЕННЯ ТЕРИТОРІЙ*

Москалюк В.М., Капушак Ж.В., Стравський Я.С. 488
*ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ЛПОСОМАЛЬНИХ ЕМУЛЬСІЙ
У МЕДИЦИНІ*

Шановні колеги і друзі!

Черговий випуск фахового наукового електронного видання «Перспективи і інновації науки» був сформований під час героїчного опору російській навалі, звільнення українськими захисниками Херсону. У цьому контексті, не можемо оминати увагою й безсмертний подвиг наших мужніх воїнів, які щоденно, починаючи із 24 лютого 2022 року, мужньо боряться і продовжують звільняти Україну від навали військ агресора.

Важливим видається й «освітянський фронт», одним із визначальних аспектів якого є публікаційна активність науково-педагогічних працівників щодо висвітлення проблемних питань протидії військовій агресії РФ і щодо повоєнного відновлення України. Цей випуск журналу є нагальним тому свідченням. Цікаві та змістовні статті є серйозним доробком щодо вивчення питань формування професійної компетентності бакалаврів дошкільної освіти в умовах дистанційної взаємодії на прикладі освітнього компоненту «Практикум з ігрової діяльності»; систематизації проявів неусвідомлених явищ і співвіднесення їх зі сферами психіки: когнітивною, емоційно-мотиваційною та поведінковою; обґрунтування методики стимуляції розвитку рівня СС за рахунок розвитку психомоторики для дітей середнього шкільного віку з низьким рівнем СС; дослідження перспектив розвитку освіти на регіональному рівні у Чернівецькій області, спираючись на досвід європейських країн; розкриття можливостей використання засобів альтернативної та додаткової комунікації у практиці казкотерапії та ін.

І, вкотре хотілось би висловити слова щирої подяки і приязні редакційній колегії, авторам та читачам, які з перших днів героїчної оборони України надають ґрунтовну креативну і методологічну підтримку.

Слава Україні!

*З повагою,
голова редакційної колегії,
директор Видавничої групи «Наукові перспективи»*

І.В. Жукова

СЕРІЯ «Педагогіка»

UDC 374.7+355.233

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-11-22](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-11-22)

Karakurkchi Hanna Vladimirovna Doctor of Engineering, Senior Researcher, Head of the Scientific and Methodical Department, The National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi, 28 Povitroflotskyi Avenue, Kyiv, 03049, tel.: (044) 271-08-59, <https://orcid.org/0000-0002-1287-3859>

Shutov Aleksandr Oleksandrovich Senior Researcher of the Scientific and Methodical Department, The National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi, 28 Povitroflotskyi Avenue, Kyiv, 03049, tel.: (044) 271-08-59, <https://orcid.org/0000-0002-9169-47003>

Osaulenko Vitaliy Mykolayovych Senior Researcher of the Scientific and Methodical Department, The National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi, 28 Povitroflotskyi Avenue, Kyiv, 03049, тел.: (044) 271-08-59, <https://orcid.org/0000-0001-7032-9336>

Aksanov Timur Shamilevych Senior Researcher of the Scientific and Methodical Department, The National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi, 28 Povitroflotskyi Avenue, Kyiv, 03049, тел.: (044) 271-08-59, <https://orcid.org/0000-0002-4491-3157>

DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL MILITARY EDUCATION IN INSTITUTIONS OF HIGHER MILITARY EDUCATION

Abstract. The implementation of Ukraine's strategic course for integration into the Euro-Atlantic security space, taking into account the current stage of development of the Armed Forces of Ukraine and their staffing with professional, motivated and educated personnel necessitates the transformation of the military education system for the training of military specialists. Modern policy in the field of military education is aimed at developing its capabilities, which ensure the acquisition of the necessary educational degrees (bachelor, master, doctor of philosophy) and levels of military education (tactical, operational, strategic) in

military educational institutions. Moreover, the introduction of updated educational programs for the training of military specialists, taking into account the experience of combat operations, training methods, NATO principles and standards, the best national traditions, is defined as one of the priority directions for the development of military education.

The key priority of the transformation of the military education system in modern conditions is the development of professional military education in military educational institutions. The priorities of the educational activity of military education institutions in modern conditions are updating the content of training, professional development of the teaching staff, and creating a favorable educational environment.

Keywords: military education system, professional military education, professional military education courses, educational process, L-courses, NATO standards.

Каракуркчі Ганна Володимирівна доктор технічних наук, старший дослідник, начальник науково-методичного відділу, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, Повітрофлотський проспект, 28, м. Київ, 03049, тел.: (044) 271-08-59, <https://orcid.org/0000-0002-1287-3859>

Шутов Олександр Олександрович старший науковий співробітник науково-методичного відділу, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, Повітрофлотський проспект, 28, м. Київ, 03049, тел.: (044) 271-08-59, <https://orcid.org/0000-0002-9169-47003>

Осауленко Віталій Миколайович старший науковий співробітник науково-методичного відділу, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, Повітрофлотський проспект, 28, м. Київ, 03049, тел.: (044) 271-08-59, <https://orcid.org/0000-0001-7032-9336>

Аксанов Тимур Шамілевич старший науковий співробітник науково-методичного відділу, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, Повітрофлотський проспект, 28, м. Київ, 03049, тел.: (044) 271-08-59, <https://orcid.org/0000-0002-4491-3157>

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ У НАЦІОНАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ

Анотація. Реалізація стратегічного курсу України на інтеграцію до євроатлантичного простору безпеки з урахуванням сучасного етапу розвитку Збройних Сил України та їх укомплектованості професійними,

вмотивованими та освіченими кадрами зумовлює необхідність трансформації системи військової освіти та підготовки військових фахівців. Сучасна політика у сфері військової освіти спрямована на розвиток її можливостей, які забезпечують здобуття у військових навчальних закладах необхідних освітніх ступенів (бакалавр, магістр, доктор філософії) та рівнів військової освіти (тактичний, оперативний, стратегічний). Крім того, запровадження оновлених освітніх програм підготовки військових фахівців з урахуванням досвіду бойових дій, методики підготовки, принципів і стандартів НАТО, кращих національних традицій визначено одним із пріоритетних напрямків розвитку військової освіти.

Ключовим фактором трансформації системи військової освіти в сучасних умовах є розвиток професійної військової освіти у військових навчальних закладах. Пріоритетами освітньої діяльності закладів військової освіти в сучасних умовах є оновлення змісту навчання, підвищення кваліфікації професорсько-викладацького складу, створення сприятливого освітнього середовища.

Ключові слова: система військової освіти, професійна військова освіта, курси професійної військової освіти, навчальний процес, L-курси, стандарти НАТО.

Statement of the problem. One of the most important elements of ensuring the national security of Ukraine in modern conditions is the education and training of personnel in the security and defence sector. These norms are laid down at the level of the Military Security Strategy of Ukraine [1], the Strategic Defence Bulletin [2] of Ukraine, the Vision of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine [3], other legislative and regulatory acts on national security and defence that regulate the functioning of the military system education. The specified approach provides for the close integration of the military education system with the national education system, in particular higher education, and also conditions the introduction of advanced educational trends in the development of the personnel of the security and defence sector of our country.

The key vector of the development of the military education system is integration into the European educational and Euro-Atlantic security space, as evidenced by the Strategy for the Development of Higher Education until 2032 [4]. The transformation of education in the security and defence sector in accordance with the doctrinal approaches and principles of NATO is defined as one of the priority tasks of the internationalization of higher education in Ukraine. First of all, this involves the development of professional military education as a separate component of the military education system. In particular, the Law of Ukraine “On Education” defines professional military education as specialized military education, which is obtained through educational programs at the appropriate levels of military education with the aim of improving the professional level of a military

specialist and acquiring professional competencies that ensure the performance of official (combat) functions [5]. At the same time, it is normatively established that it is within the framework of professional military education courses that the acquisition of the appropriate levels of military education (tactical, operational, strategic) is provided, on the basis of which higher education degrees (bachelor, master) can be obtained in the field 25 "Military sciences, national security, security of the state border".

That is, if the training of military specialists in the field of higher education must meet state requirements (the Law of Ukraine "On Higher Education", orders of the Ministry of Education and Science of Ukraine and other institutions authorized by the state), the development of professional military education is connected with the functioning in compliance with state standards NATO members.

Analysis of recent research and publications. Issues of the development of the military education system are always in the focus of research by leading domestic scientists of the security and defence sector, as well as recognized experts in military affairs, such as M.I. Neshchadym, O.M. Bandurka, V.V. Yagupov, A.M. Zelnytskyi, Telelym V.M., Poltorak S.T., Rusnak I.S. etc. However, despite the presence of a significant number of studies and publications on the development of military education in general, the process of building and establishing a system of professional military education in military educational institutions has only just begun. Therefore, the study of the main approaches established by NATO's guiding and doctrinal documents to education and training, the determination of ways of implementing their provisions in the activities of military educational institutions of Ukraine for the training of military specialists, is very relevant.

The purpose of the article is to determine the main directions and prospects for the development of the system of professional military education in institutions of higher military education.

Presenting main material. The thesis that the main task of military education is the formation of a powerful personnel potential of the Armed Forces of Ukraine to ensure the national security of the state remains relevant and indisputable [6, 7]. At the same time, in modern conditions, the main vector of the reform of military education should be aimed at the professionalization of personnel. The main changes in the military education system are related to the formation of the officer training system, which will correspond to the new structure and new tasks of the Armed Forces and other defence forces [8]. An important aspect is that the system of education and personnel training should ensure the operational (combat, special) capabilities of the defence forces and compatibility with the defence forces of NATO member states. It is also emphasized the need to change the paradigm of human capital management of the armed forces and other power structures from administrative to leadership, which also fully corresponds to the approach of the armies of the leading NATO member states [9].

The policy of the Ministry of Defence of Ukraine defines priority directions for the development of military education, in particular regarding the creation of a

multi-level system of professional military education in accordance with NATO standards, best domestic and foreign practices, as well as achieving compatibility of the national system of professional military education with the relevant structures of NATO member states [10]. The expected result of the transformation of the military education system is the professional development of personnel of all branches of the security and defence forces through education and training of personnel, as well as the creation of a single unified system of personnel training taking into account the experience of NATO member states.

Thus, the introduction of the training of military specialists in professional military education courses (L-courses) is aimed at solving and overcoming the existing challenges and threats in the military education system, related in particular to the incomplete correspondence of the content of the training with the modern experience of the training and use of troops (forces) in the conditions of the armed aggression of the Russian Federation, the insufficient level of leadership qualities and practical training of graduate officers, their responsibility for making management decisions in their respective positions, the need for faster and wider implementation of NATO standards.

The outline of the officer of the future, as a result of the professional military education system, is related to the formation of a stable set of knowledge, skills and abilities in the officer, which ensure a high level of professionalism and leadership qualities [11]. According to the above model, the professionalization of military education is based on the principle of combining two main components: educational (fundamental military education for the preparation of officers for officer positions at a certain level of higher education with the awarding of the appropriate degree of higher education and the issuance of a diploma) and professional (training on leadership courses depending on the military rank and before appointment to the next position with the issuance of the appropriate departmental certificate).

Emphasis in the educational activities of professional military education courses focuses on the preparation of military personnel for the role of a leader and commander, capable of maneuvering and solving problems in uncertain situations. Usually, professional military education increases the intensity and depth of knowledge and skills as a soldier advances in his career and increases in military rank. In this way, military personnel are prepared for the difficulties associated with activities in a multinational, mutually compatible environment of NATO.

Positive developments and prospects for the use of L-courses in the system of education and training of officers of the Armed Forces of Ukraine were proven during the pilot conduct of L-courses by certain military education institutions in 2018-2021, which laid the foundations for a new concept of the functioning of military education [12].

The proposed innovative model of the military education system, built on the model of the education and training systems of NATO member countries, taking into account the peculiarities of the national legislation of Ukraine [13]. Within the

framework of the developed approach, it is possible to implement the principle of lifelong learning, the conditions for career growth of officers are ensured, their successful completion of service in the troops (forces), military administration bodies, which is combined with training in professional military education courses.

The outlined vision for the development of a defence force officer is in full agreement with the joint approach to officer training, which aims to develop joint forces officers who are able to think strategically, critically and creatively, particularly in crisis situations and a changing environment. Completing professional and motivated officers will be carried out in a single system, which will include training in the system of military education integrated into the European and global information space.

The peculiarity of the national system of professional military education being created, compared to NATO member countries, is that it is proposed to involve not only the armed forces, but also other components of the security and defence sector. This is due to the need to effectively solve problems related to ensuring the interests of national security and defence by expanding the possibilities of joint performance of tasks not only at the level of types and branches of the armed forces, but also at the level of interdepartmental interaction and coordination.

Based on the tasks defined by the state leadership and outlined in the normative legal acts on military education, the priorities of the educational activities of military educational institutions are currently:

1. The first priority is educational activity in the field of professional military education for the training of officers at the levels of military education (tactical, operational, strategic) for the defence forces. Which is primarily related to the development of L-courses in accordance with the requirements of the NATO doctrine “Education and Individual Training Directive, 075-007” [14].

The implementation of the first priority will allow to meet the needs for the training of officers for the defence forces with their acquisition of professional competences for the performance of state defence tasks.

2. The second priority is educational activity in the field of higher education for the training of military and civilian personnel at the degrees of higher education “bachelor”, “master” and “doctor of philosophy” in the field of knowledge “Military sciences, national security, security of the state border”.

The implementation of the second priority will ensure high-quality and competitive higher education in accordance with the strategic goals, indicators of their achievement and expected results, defined in the “Strategy for the Development of Higher Education in Ukraine for 2022-2032”.

That is, it can be stated that professional military education is becoming an integral part of the educational activity of military education institutions. At the same time, it is integrated into the state system of higher education. The defined approach consists in the fact that in the system of higher education, the corresponding degree of higher education (bachelor's, master's or doctor of

philosophy) is awarded based on the result of the corresponding educational-professional or educational-scientific program. While the professional qualification “tactical level officer” / “operational level officer” / “strategic level officer” is awarded exclusively in the system of professional military education based on the results of the corresponding educational program. Thus, for the possibility of assigning a professional qualification in the field of higher military education, a corresponding course of professional military education must be integrated into the master's training program.

This leads to the emergence of a number of issues that need to be resolved and settled.

First, the development of relevant educational programs of professional military education and master's programs of higher education.

NATO standards, which regulate the processes of planning and military decision-making, are the basis for the development of educational programs for professional military education courses. At the same time, each course of professional military education corresponds to a certain process. NATO's Systematic Approach to Training (SAT) should also be taken into account when developing programs. Compliance with the specified key points will in the future make it possible to certify courses according to NATO standards and create conditions for mutual recognition of certificates obtained in military educational institutions of both NATO member states and Ukraine.

The issue of developing educational and professional (educational and scientific programs) of higher military education is a more difficult task. It is necessary to develop such educational programs that, on the one hand, take into account the competencies defined by the standards of higher education, on the other hand, by professional standards, and, on the third hand, meet the requirements of the National Agency for Quality Assurance of Higher Education, NATO standard Bi-SCD 075-007 “Education and training” and NATO's military planning and decision-making processes. This should be done in order to be able to transfer learning results obtained in non-formal education, namely professional military education courses, to formal education. And also lay the groundwork for certification of L-courses according to NATO standards.

Secondly, it is necessary to institutionalize professional military education in the educational activities of military education institutions, in particular at the level of normative documents. The list of necessary educational and methodological support for the educational process of L-courses should be regulated, including in view of their integration into the formal education system. On the one hand, it must meet the requirements of NATO's guiding and doctrinal documents and be sufficient for the implementation of professional military education courses as an independent type of training. On the other hand, it should ensure the implementation of educational programs of higher education without increasing the volume of documentation of the military education institution. Currently, an attempt

has been made to resolve this issue only at the level of educational programs, which is very insufficient.

Thirdly, requirements for teachers (instructors) and issues of their professional development. In contrast to state requirements for licensing types of educational activities, professional education is outside the scope of the existing legal framework. At the moment, the requirement for the level of knowledge of a foreign language and the ability to teach planning procedures and military decision-making according to NATO standards are outlined. That is, these issues require standardization at the level of policy or another document, according to which criteria for the selection of academic staff should be determined, in particular on a competitive basis.

Fourth, the criteria put forward for the educational environment and types of provision of the educational process. Integration into the formal education system does not fully satisfy the requirements for providing training in professional military education courses. Since the priority for L-courses is the wide use of information and communication technologies, these positions should also be agreed by a certain regulatory document.

The issue of meaningful content of educational programs on the teaching of educational material on planning and decision-making also remains debatable. In NATO member countries, there is an established base of standards and doctrines, which allows teaching this topic on a uniform basis. The national regulatory framework on this issue is at the stage of development, approval and updating, taking into account the latest experience of the Russian-Ukrainian war. This determines the need for a certain transition period for this direction in national courses of professional military education.

Therefore, the development of the system of professional military education in accordance with the best practices of NATO member states is one of the main priorities of military educational institutions in the near future.

The directions of development in the main functional areas are:

formation of the necessary educational environment, which involves the development of new L-course programs and the necessary educational and methodological support;

selection and professional development of personnel for teaching courses - teachers and instructors who have a level of knowledge of a foreign language and have undergone specialized training, in particular, in matters of planning and decision-making procedures according to NATO standards;

the creation of appropriate material support for the educational process, which will provide the necessary conditions and material means for the organization and implementation of the educational process;

development of a favorable educational environment - development and implementation of a policy of relations between participants of the educational

process, including the daily schedule, rights and obligations of personnel and participants of the educational process;

ensuring the functioning of the system of guaranteeing the quality of the educational process in accordance with the NATO doctrine 075-007 “Education and individual training”.

A key aspect in this case is the development of educational programs for professional military education courses and the corresponding educational and methodological support

An important condition for the development of these programs is the synchronization of the training of military specialists according to the levels of military education and the integration of L-course programs into master's training programs of tactical, operational and strategic levels.

It is possible to propose an outline of a promising system of professional military education of a military education institution for the near future:

the course programs are developed using the NATO Systemic Approach to Training (SAT), the content of the classes is formed and filled with educational material, the appropriate methodology for conducting classes is used;

a selection of teachers and instructors with an appropriate level of knowledge of a foreign language, experienced in combat operations, trained in foreign military institutions and/or trained in planning and decision-making according to NATO standards;

an institute of academic personnel with a defined function to ensure the educational process (directors, mentors, organizational unit) was introduced;

a comfortable learning environment has been created for the participants of the educational process with appropriate material support, current policies and regulations ensure the training of Ukrainian and foreign officers in joint groups;

the quality management system (QMS) is organized and operates in accordance with the requirements of NATO doctrine 075-007.

A separate direction of the development of the system of professional military education is related to ensuring and guaranteeing the quality of education. As a result of the study and analysis of NATO's doctrinal documents on the organization of professional military education and higher education, it was established that the NATO training and education system includes individual and collective training. This system is regulated by a hierarchy of governing documents - from the Policy (Education, Training, Training and Evaluation, which is issued by the NATO Military Committee) to the Directives, which are issued jointly by the two strategic commands. The specified documents are the basis for the organization and implementation of educational activities both in NATO educational institutions and in national institutions of the member states of the Alliance (Centers of Excellence) and NATO partners.

To ensure the quality of military education in NATO, an appropriate system and procedure for its measurement is being created, which includes four

components: inspection, quality control, quality assurance, and quality assurance. The key processes of the functioning of this system are: 1) monitoring and revision of education programs; 2) identification and satisfaction of the needs of interested parties; 3) provision of customer needs; 4) responsibility for quality; 5) coverage of all structural elements of the organization, involvement of all personnel of the organization; 6) detection and correction of errors; 7) a systematic approach to identifying and eliminating problems at each stage of the process.

It should be noted that the list of requirements of the education quality assurance system in Ukraine is almost completely identical to NATO requirements, which are listed in the NATO Directive 075-007 [14; 15].

In accordance with this Directive, all educational institutions that train specialists for the Armed Forces of the Alliance must undergo institutional accreditation. This imposes certain requirements regarding the compliance of the educational institution with certain quality criteria.

As a result of the comparison of the algorithms for conducting accreditation according to NATO standards and according to the national legal framework, it was established that they have a similar structure. However, there are differences: educational programs are accredited in Ukraine, while educational institutions are accredited in NATO. Although the Law of Ukraine “On Higher Education” provides for institutional accreditation, its procedure is currently being developed by the National Agency for Quality Assurance of Higher Education.

Conclusions and prospects for further research. Taking into account the above, the strategic task of military educational institutions remains to ensure a high level of military education for the effective implementation of management decisions of the highest political and military leadership of the state. Taking into account the combination of the influence of such factors as the dynamic and unpredictable strategic environment and their own internal assessment, military education institutions should continue to develop and transform their own systems of professional military education. Important aspects are the use of approaches and principles according to NATO standards, national combat experience, introduction of new ideas and approaches regarding the organization of the educational process. The ambitious goal of educational activity should be the development of own systems for ensuring the quality of education with the perspective of certification of professional military education courses and institutional accreditation of military education institutions.

References:

1. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 25.03.2021 “Pro Stratehiiu voiennoi bezpeky Ukrainy”: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 25.03.2021 № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#n2> [in Ukrainian].
2. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 20.08.2021 “Pro Stratehichniy oboronnyi biuleten Ukrainy”: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 17.09.2021 № 473/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473/2021#n2> [in Ukrainian].

3. Viziia Heneralnogo shtabu ZS Ukrainy shchodo rozvytku Zbroinykh Syl Ukrainy na naiblyzhchi 10 rokiv. <https://www.mil.gov.ua/special/news.html?article=55107> [in Ukrainian]
4. Pro skhvalennia Stratehii rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini na 2022-2032 roky: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23.02.2022 № 286. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
5. Zakon Ukrainy "Pro osvitu". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> [in Ukrainian].
6. Neshchadym, M. I. (2003). *Viiskova osvita Ukrainy: istoriia, teoriia, metodolohiia, praktyka: monohrafiia* [Military education: history, theory, methodology, practice]. K.: Vydavn.-polihraf. tsentr "Kyiv. un-t" [in Ukrainian].
7. Telelym V.M. Innovatsiinyi rozvytok viiskovoi osvity v ukraini: stanovlennia, problemy, perspektyvy. *Problemy innovatsiino-investytsiynoho rozvytku – Problems of innovation and investment development*. 2011, 2, 177-187 [in Ukrainian].
8. Poltorak S., Dombrovska S., Pevtsov H., Sidchenko S., Khudarkovskyi K., Zalkin S. (2017). Reformuvannia vyshchoi viiskovoi osvity: derzhavno-upravlinskyi aspekt: monohrafiia [Reforming higher military education: the state-management aspect] [in Ukrainian].
9. Punda Yu.V. (2018). *Osvita – holovna investytsiia v rozvytok liudskoho kapitalu sektoru bezpeky i oborony Ukrainy* [Education is the main investment in the development of human capital of the security and defense sector of Ukraine]. *Nauka i oborona – Science and defence*, 1, 34-40 [in Ukrainian].
10. Polityka Ministerstva oborony Ukrainy u sferi viiskovoi osvity, zatverdzhena tymchasovo vykonuiuchym oboviazky Ministra oborony Ukrainy 15.12.2021. URL: https://www.mil.gov.ua/content/education/politika_mou_osvita.pdf [in Ukrainian].
11. Viter D., Mitiahin O. (2020). Profesionalizatsiia viiskovoi osvity v Ukraini: holovni napriamky, zmist ta perspektyvy []. *Viiskova osvita – Military education*, 1 (41), 81-90 [in Ukrainian].
12. Artamoshchenko, V., Mirnenko, V., Stasys, P. (2021). Institutional audit of professional military education: a way to quality assurance according to NATO standards. *Civitas et Lex*. 2021, 32(4), 7-21. DOI: 10.31648/cetl.7018.
13. Rusnak, I., Mirnenko, V., Kasianenko, M., Oliferuk, V., Viter D. (2021). Innovatsiina viiskova osvita: stan ta perspektyvy rozvytku. *Viiskova osvita – Military education*. 2 (44), 9-20 [in Ukrainian].
14. Bi-Strategic Command Directive 075-007 Education And Individual Training Directive. 2015, 145 p. URL: https://www.coemed.org/files/Branches/DH/Files_01/Bi-SC_75-7_NEW.pdf.
15. Polezhaev Yu.G. Cultural literacy as a linguistic didactic category. *Pedagogical sciences, theory, history, innovative technologies*. Sumy: Publishing House of Sumy DPU named after A.S. Makarenko, 2021, No. 10. P.147-157.

Література:

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25.03.2021 "Про Стратегію воєнної безпеки України": Указ Президента України від 25.03.2021 № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#n2>.
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20.08.2021 "Про Стратегічний оборонний бюлетень України": Указ Президента України від 17.09.2021 № 473/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473/2021#n2>.
3. Візія генерального штабу Збройних Сил України щодо розвитку Збройних Сил України на найближчі 10 років. <https://www.mil.gov.ua/special/news.html?article=55107>
4. Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 № 286. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text>.
5. Закон України "Про освіту". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
6. Нещадим М. І. Військова освіта: історія, теорія, методологія, практика: монографія. К.: Видавн.-поліграф. центр "Київ. ун-т", 2003. 852 с.

7. Телелим В. М. Інноваційний розвиток військової освіти в Україні: становлення, проблеми, перспективи. *Проблеми інноваціо-інвестиційного розвитку*. 2011, 2, 177-187.
8. Полторак С., Домбровська С., Петров Г., Сідченко С., Хударковський К., Залкін С. Реформування вищої військової освіти: державно-управлінський аспект: монографія. 2017. 294 с.
9. Пунда Ю. В. Освіта – головна інвестиція в розвиток людського капіталу сектору безпеки і оборони України. *Наука і оборона*. 2018, 1, 34-40.
10. Політика Міністерства оборони України у сфері військової освіти, затверджена тимчасово виконуючим обов'язки Міністра оборони України 15.12.2021. URL: https://www.mil.gov.ua/content/education/politika_mou_osvita.pdf.
11. Вітер Д., Мітягін О. Професіоналізація військової освіти в Україні: головні напрямки, зміст та перспективи. *Військова освіта*. 2020. 1 (41), 81-90.
12. Artamoshchenko V., Mirnenko V., Stasys P. (2021). Institutional audit of professional military education: a way to quality assurance according to Nato standards. *Civitas et Lex*. 2021, 32(4), 7-21. DOI: 10.31648/ce1.7018.
13. Руснак І., Мірненко В., Касьяненко М., Оліферук В., Вітер Д. Інноваційна військова освіта: стан та перспектив розвитку. *Військова освіта*. 2021. 2 (44), 9-20
14. Bi-Strategic Command Directive 075-007 Education and Individual Training Directive. 2015, 145 p. URL: https://www.coemed.org/files/Branches/DH/Files_01/Bi-SC_75-7_NEW.pdf.
15. Полєжаєв Ю.Г. Культурна грамотність як лінгводидактична категорія. Педагогічні науки теорія, історія, інноваційні технології. Суми: Вид-во Сум ДПУ імені А. С. Макаренка, 2021, № 10. С.147-157.

УДК 796.011.1:614-051

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-23-32](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-23-32)

Банах Володимир Ігорович кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент, доцент кафедри теоретико-біологічних основ фізичного виховання, Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Тараса Шевченка, вул. Ліцейна, 1, м. Кременець, 47003, тел.: (097) 96-11-252 <https://orcid.org/0000-0002-0903-5002>

ГОТОВНІСТЬ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ДО ФІЗИЧНОЇ АКТИВНОСТІ

Анотація. Статтю присвячено проблемам фізичної підготовки здобувачів вищої освіти та готовності до занять фізичною активністю. В процесі побудови занять фізичної культури значна увага приділяється процесу індивідуалізації та особистісному підходу, які не в повній мірі можуть вирішити завдання підвищення ефективності процесу фізичного виховання. Проблема готовності здобувачів вищої освіти до фізичної активності є актуальною для сучасного суспільства, оскільки наявність або відсутність цієї готовності визначає чи буде він займатися фізичною культурою і спортом. На основі аналізу літературних джерел встановлено, що готовність до занять фізичною активністю включає мотиваційно-ціннісний, когнітивний, руховий, діяльнісний, функціональний, рефлексивний компоненти (критерії). Вони визначають рівень компетентності студента. Вказані компоненти є тісно пов'язані між собою. В них спостерігаються спільні риси. Компоненти готовності проявляються в знаннях, вміннях та навичках студента. Серед зазначених критеріїв необхідно виділити ціннісно-мотиваційний, функціонально-діяльнісний, що в найбільшій мірі визначають готовність до занять фізичною активністю. Цілеспрямований вплив на кожен окремий компонент сприятиме підвищенню рівня готовності до занять фізичною культурою і спортом та прояву фізичної активності. Ціннісно-мотиваційний компонент готовності визначає особливості особистісної мотивації студентів, що повинно бути враховано під час персоналізованого процесу навчання. В структурі цього компоненту необхідно виділяти силу прояву вольових якостей. Моральні якості доповнюють ціннісно-мотиваційний компонент і сприяють взаємодії студента із колективом, партнерами, командою противника, викладача, тренера. В значній мірі цей компонент готовності взаємозалежний з рівнем розвитку функціональних систем, прояву функціональних можливостей і фізичних якостей.

Ключові слова: фізичне виховання, фізична активність, персоналізація, студенти.

Banakh Volodymyr Ihorovych Ph.D. (sport), Candidate of Sciences in physical education and sports, docent, docent of the Department of Theoretical and Biological Basics of Physical Education, Kremenets Taras Shevchenko Regional Academy of Humanities and Pedagogy, Licejna St., 1, Kremenets, 47003, tel.: (097) 961-12-52 <https://orcid.org/0000-0002-0903-5002>

STUDENTS READINESS TO PHYSICAL ACTIVITY

Abstract. The article is devoted to the problems of physical training and readiness for physical activity of higher education students. In the process of preparing physical education classes, considerable attention is paid to the process of individualization and the personal approach, which cannot fully solve the task of increasing the effectiveness of the physical education process. The problem of readiness of higher education students for physical activity is relevant for modern society, because the presence or absence of this readiness determines whether he will engage in physical culture and sports. Based on the analysis of literary sources, it was established that readiness for physical activity includes motivational-value, cognitive, motor, activity, functional, reflective components (criteria). They determine the level of student's competence. These components are closely related to each other. They have common features. Components of readiness are manifested in the student's knowledge, abilities and skills. Among the specified criteria, it is necessary to highlight value-motivational and functional-activity criteria, which to the greatest extent determine readiness for physical activity. Targeted influence on each individual component will contribute to increasing the level of readiness for physical education and sports and the manifestation of physical activity. The value-motivational component of readiness determines the peculiarities of the personal motivation of students, which should be taken into account during the personalized learning process. In the structure of this component, it is necessary to highlight the strength of willpower. Moral qualities complement the value-motivational component and contribute to the student's interaction with the team, partners, opponent's team, teacher, coach. To a large extent, this component of readiness is interdependent with the level of development of functional systems, manifestation of functional capabilities and physical qualities.

Keywords: physical education, physical activity, personalization, students.

Постановка проблеми. Рухова активність є необхідною умовою здорового довголіття. Фізичне виховання у закладі вищої освіти вирішує комплекс важливих завдань, зокрема реалізації базової потреби світового суспільства – руховою активністю. Ефективність методичної системи фізичного виховання у навчально-виховному процесі може бути визначена як ступінь відповідності досягнутих результатів прогнозованим. Загальний критерій ефективності функціонування методичної системи фізичного

виховання визначається як сукупність часткових показників, які підвищують якість її впливу на процес формування у студентів фізкультурно-оздоровчих компетентностей [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із ефективних способів поліпшення ефективності фізичного виховання у закладах вищої освіти є застосування персоналізованого підходу до організації освітнього процесу. Під час організації освітнього педагогічного процесу та реалізації його змісту із використанням особистісного підходу виникає проблема забезпечення кожному студенту оптимальних саме для нього умов, зокрема і параметрів фізичних навантажень [2]. У фізичному вихованні під час організації занять у закладах вищої освіти зустрічається проблема неврахування викладачем ціннісних орієнтацій, потреб, інтересів, що складають сутність особистості студента [3].

В практиці зустрічається використання диференційованого підходу із врахуванням соматотипу, що є одним із ефективних способів реалізації персоналізованого навчання у процесі фізичного виховання студентської молоді [4; 5]. Проте такий спосіб реалізації персоналізованого підходу не часто застосовується під час занять фізичного виховання.

Персоналізоване навчання під час організації занять фізичного виховання у закладах вищої освіти потребує врахування емоційного стану який безпосередньо впливає на їх мотивацію. Зважаючи на це, необхідно звернути увагу на готовність студентів до занять фізичною культурою і спортом з різною структурою будови тіла людини та соматотипом. Фахівці стверджують, що у здобувачів астеноїдного соматотипу на початку навчального року проявляються нижчі від оптимальних величини емоційні процеси за показниками самопочуття, активності, настрою та середні за показником особистої тривожності. Одночасно вкінці навчального року (під час літньої екзаменаційної сесії) особистісна тривожність студентів астеноїдного та торакального соматотипів є високою, а у м'язового, дигістивного соматотипів знаходяться на середньому рівні [4].

Серед компонентів готовності учнів до занять фізичною активністю в закладах вищої освіти необхідно виділяти руховий компонент, що включає рівень розвитку фізичних якостей. Процес фізичного виховання часто передбачає використання державних тестових нормативів оцінки рівня розвитку фізичних якостей [5; 6]. У зв'язку з цим, організація і зміст фізичного виховання в закладах вищої освіти, його засоби передбачають побудову такого процесу із врахуванням нормативів та належного рівня розвитку фізичних якостей. З погляду персоналізованого підходу спеціалісти галузі пропонують коригування нормативів оцінки, оскільки в зв'язку з дією різних зовнішніх та внутрішніх чинників актуальні раніше оцінки сьогодні не відповідають сучасному рівню підготовленості студентів, а є більшими чи меншими [7]. Проте застосування такого персоналізованого підходу не

дозволить вирішити всі проблеми рівня підготовленості та накладає відповідні вимоги на рівень готовності студентів до занять фізичною активністю, зокрема на рівень фізичної підготовленості та розвитку фізичних якостей у здобувачів вищої освіти.

Потрібно зазначити, що вирішення усіх проблем пов'язаних з потребами і побажаннями здобувача, навіть в персоналізованому підході не може бути вирішено. Відсутність готовності до фізичної активності проявляється в різних формах у студентів. Зокрема зустрічається мотивована відмова від виконання завдань з посиланням на втомленість та біль, переважання егоїстичних та індивідуалістичних мотивів поведінки, байдужість до виконання рухових завдань (часткове, неповне виконання), відсутність значимих інтересів та прагнень в колективних діях (естафети та ігри). Виникнення причин таких проявів дозволить визначити чинники, та способи їх подолання [8].

Тому студент повинен уміти швидко змінювати ціннісні орієнтації та мотиви відповідно до сучасних умов та бути готовий до зовнішніх умов що здійснюється під час організованих форм фізичного виховання в закладах вищої освіти. В таких умовах виявлення та обґрунтування компонентів готовності до фізичної активності залишається актуальним питанням.

Сьогодні існує достатня кількість праць, що стосуються компонентів готовності до навчання. В праці Г. П. Грибана [8] представлено схему модель методичної системи застосування фітнес-технологій в освітньому процесі з фізичного виховання студентів, де виокремлено компоненти готовності до застосування цих технологій. Зокрема з моделі стає зрозумілим, що готовність студентів у фізкультурно-оздоровчій діяльності визначається рівнями сформованості компетентностей (високим, достатнім, середнім і низьким рівнем) мотиваційного, когнітивного, діяльнісного і рефлексивного компонентів [8]. Як вказують фахівці «основними критеріями готовності студентів до фізичної активності та здоров'язберігаючої поведінки є систематичне використання фізичних вправ та інших засобів оздоровлення організму, висока мотивація до систематичних занять спортом і фізичними вправами. Умовою досягнення мети загальної освіти є високий рівень стану здоров'я й фізичної підготовленості студентів. Бажання та готовність здобувачів вести здоровий спосіб життя визначає ціннісно-мотиваційний компонент готовності. Також в дослідженнях [1; 8; 9] представлено основні компоненти (критерії) готовності студента до занять фізичною культурою. Існуючі праці тільки частково висвітлюють питання готовності студентів до занять фізичною активністю, що вимагає уточнення даних стосовно їх змісту.

Мета статті полягала у вивченні за даними літературних джерел компонентів готовності до фізичної активності. Досягнення поставленої мети забезпечило використання комплексу загальнонаукових методів, зокрема аналізу, систематизації й узагальнення інформації літературних джерел.

Виклад основного матеріалу. У структурі підготовленості студентів до занять фізичною активністю великого значення набувають діяльнісний (руховофункціональний), ціннісно-мотиваційний та емоційно-вольовий компоненти.

Як вказують фахівці «основними критеріями готовності студентів до фізичної активності та здоров'язберігаючої поведінки є систематичне використання фізичних вправ та інших засобів оздоровлення організму, висока мотивація до систематичних занять спортом і фізичними вправами. Умовою досягнення мети загальної освіти є високий рівень стану здоров'я й фізичної підготовленості студентів. Бажання та готовність здобувачів вести здоровий спосіб життя» визначає ціннісно-мотиваційний компонент готовності.

Фахівці галузі вказують, що готовність до навчання у фізичному вихованні визначається за допомогою контрольних вправ (тестів) і відомостей про попередній руховий досвід. Одним із основних компонентів готовності студента визначається фізичною підготовленістю, тобто ступенем розвитку фізичних якостей. Іншими компонентами є рухова готовність, що виражається ступенем розвитку координації та психічна готовність, що головним чином виражається мотивацією навчальної діяльності [9; 10]. На нашу думку ці компоненти готовності мають більш широкий спектр.

А. Мельніков серед педагогічних умов формування готовності до самопізнання виокремлює організаційно-педагогічну, що має орієнтацію на ціннісне ставлення до формування особистості здобувача; етапність і послідовність формування готовності до самопізнання; створення установки на продуктивну взаємодію між викладачем і студентом; здійснення консультативних бесід для створення інформативної бази для засвоєння цінностей самопізнання в процесі фізичної підготовки. Ці характеристики, що перелічує автор також відповідають ціннісно-мотиваційній готовності [10].

Інша група особистісно-орієнтовані умови передбачають визначення вектору самопізнання в процесі фізичної підготовки з урахуванням цінностей особистості; вільний вибір здобувачів видів фізичної активності, що адекватні фізкультурно-спортивній діяльності, з метою самовдосконалення, розширення і збагачення індивідуального досвіду тощо [11].

Співпраця та соціальне визнання під час фізичної активності потребує прояву комунікабельності у здобувачів. Такі студенти менше бояться і піддаються впливам критики, у них спостерігається вища емоційна стійкість та витримка. Їм в більшій мірі властиві: оптимізм, наполегливість, рішучість, здатність повести за собою колектив та успішно взаємодіяти в роботі, вони вільніше вступають в контакти, серед них частіше зустрічаються лідери, їм легше вдається здатність до самоконтролю та самоволодіння [12].

Значні фізичні навантаження характеризуються надзвичайним станом психічної напруги. Це вимагає від студентів, усупереч втомі і болю, контролю

власних дій, прийняттю правильних рухових реакцій, рішень та планувань їх в логічне завершення, часто в досить короткий проміжок часу [13, 5 с.]. Психологічна та функціональна готовність вимагає обов'язкову функціональну та психічну підготовленість до виконання рухових дій. Це створює підвищені вимоги до м'язової, серцево-судинної та дихальної систем. Недотримання цієї вимоги призводить до травм, тому неможна недооцінювати їх значення [14].

Виконання будь-яких покладених на студента вимог у вправах, що супроводжуються певним ризиком, виконання вправи до „відмови”, виконання обов'язків під час такої вправи потребує від здобувача організованості та дисциплінованості тощо [15].

Застосування інтенсивних фізичних вправ часто призводить до стомлення, гіпоксії, спраги, супроводжується больовими відчуттями і внутрішньою перешкодою фізіологічного характеру та вимагають від особистості однократну тривалу протидію несприятливим чинникам та прояву наполегливості, терпеливості [16]. Виконання завдань, що передбачають самостійне прийняття рішень, в яких учням необхідно знаходити вихід із ситуації власними зусиллями – потребує готовності та прояву ініціативи. Вправи, в яких необхідно вирішувати ситуації та моделювати швидкі і самостійні прийняття рішень, у вправах різної спрямованості і складності, а також виконання вправ в ускладнених умовах, що супроводжуються проявом ризику, вимагають у студентів прояв сміливості, рішучості, ініціативності та витримки і самоволодіння [16]. У процесі формування наполегливості на заняттях фізичної культури необхідно застосовувати вправи, що сприяють доланню втоми емоційної, сенсорної (чутливої), розумової, фізичної.

Під час організованих та самостійних форм занять спостерігається різна спрямованість їх змісту, методів і засобів, що вимагає різної готовності до цих видів рухової активності від студента. Організація самостійних занять потребує правильної побудови методики, що передбачає підбір засобів, методів, дозування обсягу та інтенсивності виконання фізичних вправ. Важливим моментом під час організації таких вправ є питання техніки безпеки, що передбачає виконання розминки, страхування та самострахування. В таких умовах важливого значення набуває освоєння організаційних умінь і навичок для проведення самостійних форм занять фізичною активністю, що визначає рівень теоретичної підготовки та діяльнісний вид готовності. Самостійні заняття передбачають здатність до самоаналізу, здатності обирати відповідно до власного фізичного та психоемоційного стану необхідний вид діяльності. В таких умовах важливого значення набуває здатність здійснювати самоконтроль, здатність відчувати та контролювати власні фізичні та психічні можливості, знати способи здійснення саморегуляції та здійснювати її. Саме завдяки вольовим якостям, що визначають структуру вольової організації особистості, здійснюється

особистісна саморегуляція діяльності людини [17; 18]. Систематичні заняття фізичними вправами сприяють розкриттю потенційних можливостей людини і формуванню таких моральних та вольових якостей, що створюють передумови до становлення особистості. Труднощі та складні ситуації, що виникають під час навчання чи занять фізичною культурою призводить до психічного напруження та потребують від студента прийняття швидких, точних рішень, сконцентрованих і безпомилкових дій [2]. Вольова організація особистості людини, яка володіє стійкою системою мотивів, цілісним світоглядом та необхідними вольовими якостями, дозволяє долати будь-які перепони, що постають перед нею в житті, а проблемні ситуації для неї є незначними і досить легко вирішуються.

Фізична та функціональна готовність, передусім з боку функціональних систем передбачає розвиток аеробних можливостей та анаеробних можливостей, поліпшення діяльності систем енергозабезпечення, покращення рівня фізичних якостей (сили, швидкості, витривалості, гнучкості, координаційних якостей) та їх похідних.

Висновки. Готовність здобувачів вищої освіти до фізичної активності – це інтегративна особистісна якість, яка визначає стан студента і включає різні види: пізнавальний, мотиваційно-ціннісний, когнітивний, руховий, діяльнісний, функціональний, рефлексивний, пізнавальний, процесуальний та емоційно-вольовий компоненти. На нашу думку найбільш важливими є мотиваційно-ціннісний, руховий, діяльнісний та функціональний компоненти, що коротко охарактеризували у роботі. Встановлено, що усі зазначені компоненти готовності доповнюють і взаємопов'язані один із одним. Цілеспрямований вплив на кожен окремих компонент сприятиме підвищенню рівня до занять фізичної культури і спортом та прояву фізичної активності. Перспективи подальших досліджень полягають в розробці теоретико-методичних засад персоналізованого підходу до процесу фізичного виховання у закладах вищої освіти з врахуванням рівнів готовності до фізичної активності.

Література:

1. Грибан Г.П. Критерії та рівні фізкультурно-оздоровчих компетентностей випускників вищих навчальних закладів. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2013. №5 (38). С. 78-81.
2. Банах В. Персоніфікований підхід до фізичного виховання студентської молоді *Вісник Кам'янець-Подільського нац. у-ту імені Івана Огієнка. Фізичне виховання, спорт і здоров'я людини*. 2019. Випуск 15. С. 11-15.
3. Дутчак М., Трачук С. Методологічні засади організації фізичного виховання в навчальних закладах України. *Фізична активність, здоров'я і спорт*. 2012. № 2 (8). С. 11-16
4. Edinak GA Some theoretical and methodological aspects of strengthening the motivation of students to systematic physical activity of health orientation. *Bulletin of the Chernihiv National University ped. in the name of Taras Shevchenko. Series: Pedagogical sciences*. 2014. Vip. 118, T. 3. S. 109-114.

5. Мамешина М. Диференціація змісту навчальних занять з фізичного виховання з урахуванням показників фізичного здоров'я та фізичної підготовленості школярів 7–9-х класів. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2019. № 6(74). С. 25–31. doi: 10.15391/snsv.2019-6.004
6. Krivoruchko N., Masliak I., Bala T., Shesterova L., Mameshina M., Kuzmenko I. & Kotliar S. Physical health assessment of 10–16 year old schoolgirls of the Kharkiv Region of Ukraine. *Research journal of pharmaceutical, biological and chemical sciences (RJPBCS)*. 2018. 9(4). pp. 1498–1506
7. Фізичне виховання: проблеми та перспективи: монографія за загальною редакцією проф. Г. П. Грибана. Житомир: Рута, 2020. 384 с.
8. Фізичне виховання студентів аграрних вищих навчальних закладів: монографія / Г. П. Грибан. – Житомир: Вид-во Рута, 2012. – 514 [1] с.
9. Орленко Н. А., Скидан І. В., Гейченко С. П. Фізичне виховання студентів ЗВО під час військових дій в Україні. Фізичне виховання в контексті сучасної освіти: тези доповідей XVII Міжнародної науково-методичної конференції. - Національний авіаційний університет. Київ, 2022. С. 68 - 70.
10. Мельніков А. В. Теоретичні та методичні засади підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників до фізичного виховання особового складу [Текст] : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Мельніков Андрій Вікторович ; наук. консультант Г. А. Єдинак ; Нац. акад. Держ. прикордонної служби України імені Б. Хмельницького. Хмельницький, 2020. 40 с.
11. Хавруняк І. В., Музика В. І. Вплив фізичної культури на формування особистісних морально-вольових якостей студентів. *«Молодий вчений»* № 3.1 (43.1) 2017. С. 293-296.
12. Штонда А. Г. Змагання як засіб формування вольових якостей учнів. Фітнес & Здоров'я : матеріали X Всеукр. наук.–практ. інтернет-конф. (м. Харків, 21 квітня 2020 р.) / за заг. ред. О. М. Школи. Харків, 2020. С. 82–85.
13. Фізичне виховання у схемах [навчально-методичний посібник] / О.А. Чичкан, М.М. Кость. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – 104 с.
14. Хом'юк А. В. Формування у підлітків вольових якостей у процесі фізичного виховання *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 15 : Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт) : зб. наук. праць*. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 4(85)17. С. 120-123.
15. Дудник І. Формування вольових якостей студентів у процесі занять фізичною культурою. *Фізична активність, здоров'я і спорт*. 2015. № 2(20). С. 11-16.
16. Кравченко Т. П., Троценко Т. Ю., Базилевич Н. О. Особливості виховання у студентської молоді морально-вольових якостей під час занять фізичною культурою. *«Молодий вчений»* 2019. №4.1(68.1). С. 12-16
17. Лукавенко А. В. Диференційований підхід до корекції психофізичного стану студентів у процесі фізичного виховання: автореф. дис... канд. наук з фіз. виховання та спорту : 24.00.02 ЛДУФК. Львів, 2013. 20 с.
18. Kulichenko A. Polyezhayev Y. Innovative information and communication technologies for ergotherapists applied during English learning in Ukraine. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research – V 10, №02 P. 228 – 233.*

References:

1. Hryban, H.P. (2013). Kryterii ta rivni fizkulturno-ozdorovchykh kompetentnostei vypusknnykiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv [Criteria and levels of physical culture and wellness competencies of graduates of higher educational institutions] *Slobozhanskyi naukovosporyvnyi visnyk*, 5(38), 78-81. [in Ukraine]

2. Banakh, V. (2019). Personifikovanyi pidkhid do fizychnoho vykhovannia studentskoi molodi [personalized approach to physical education of student youth] *Visnyk Kamianets-Podilskoho nats. u-tu imeni Ivana Ohiiienka. Fizychno vykhovannia, sport i zdorovia liudyny*. 15, 11-15. [in Ukraine]
3. Dutchak, M. & Trachuk, S. (2012) Metodolohichni zasady orhanizatsii fizychnoho vykhovannia v navchalnykh zakladakh Ukrainy [Methodological principles of the organization of physical education in educational institutions of Ukrain] . *Fizychna aktyvnist, zdorovia i sport*. 2(8), 11-16. [in Ukraine]
4. Edinak, G.A. (2014). Some theoretical and methodological aspects of strengthening the motivation of students to systematic physical activity of health orientation. *Bulletin of the Chernihiv National University ped. in the name of Taras Shevchenko. Series: Pedagogical sciences*. Issue. 118, (Vols. 3), (pp.109-114) [in English]
5. Mameshyna, M. (2019). «Dyferentsiatsiia zmistu navchalnykh zaniat z fizychnoho vykhovannia z urakhuvanniam pokaznykiv fizychnoho zdorovia ta fizychnoi pidhotovlenosti shkoliariv 7–9-kh klasiv» [The differentiation of the content of physical education classes taking into account indicators of physical health and physical fitness of the 7th- 9th grades pupils]. *Slobozhansky scientific and sports bulletin*, 6(74), 25–31. [in Ukraine]
6. Krivoruchko, N., Masliak, I., Bala, T., Shesterova, L., Mameshina, M., Kuzmenko, I. & Kotliar, S. (2018) Physical health assessment of 10–16 year old schoolgirls of the Kharkiv Region of Ukraine. *Research journal of pharmaceutical, biological and chemical sciences (RJPBCS)*, 9(4), 1498–1506 [in English]
7. Hryban, P. (2020) Fizychno vykhovannia: problemy ta perspektyvy: monohrafiia za zahalnoi redaktsiieiu prof. H. P. Hrybana [Physical education: problems and prospects] Zhytomyr: Ruta. [in Ukraine]
8. Hryban, H.P. (2012) Fizychno vykhovannia studentiv ahrarynykh vshchychkh navchalnykh zakladiv: monohrafiia [Physical education of students of agricultural higher educational institutions] Zhytomyr: Vyd-vo Ruta [in Ukraine].
9. Orlenko, N.A., Skydan, I.V. & Heichenko, S.P. (2022) Fizychno vykhovannia studentiv ZVO pid chas viiskovykh dii v Ukraini [Physical education of students of higher education institutions during military operations in Ukraine] *Fizychno vykhovannia v konteksti suchasnoi osvity: tezy dopovidei XVII Mizhnarodnoi naukovo-metodychnoi konferentsii*. - Natsionalnyi aviatsiinyi universytet. Kyiv, 68-70. [in Ukraine]
10. Melnikov, A.V. (2020) Teoretychni ta metodychni zasady pidhotovky maibutnykh ofitseriv- prykordonnykiv do fizychnoho vykhovannia osobovoho skladu [Theoretical and methodical principles of training future border guards officers for physical training of personnel] Extended abstract of Doctor's thesis, Khmelnytskyi, Nats. akad. Derzh. prykordonnoi sluzhby Ukrainy imeni B. Khmelnytskoho. [in Ukraine].
11. Khavruniak, I.V. & Muzyka, V.I. (2017) Vplyv fizychnoi kultury na formuvannia osobystisnykh moralno-volovykh yakosti studentiv [The influence of physical culture on the formation of personal moral and volitional qualities of students] «*Molodyi vchenyi*», 3.1 (43.1), 293-296 . [in Ukraine].
12. Shtonda, A.H. Zmahannia yak zasib formuvannia volovykh yakosti uchniv [Competition as a means of forming willpower of students] *Fitnes & Zdorovia : materialy Kh Vseukr. nauk.–prakt. internet-konf. (m. Kharkiv, 21 kvitnia 2020 r.)* Kharkiv, 82–85. [in Ukraine].
13. Chychkan, O.A. & Kost, M.M. (2011) Fizychno vykhovannia u skhemakh [Physical education in schemes] Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnykh sprav [in Ukraine].
14. Khomiuk, A.V. (2017) Formuvannia u pidlitkiv volovykh yakosti u protsesi fizychnoho vykhovannia [Formation of willpower in teenagers in the process of physical education] *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriya 15 : Naukovo-pedahohichni problemy fizychnoi kultury (fizychna kultura i sport) : zb. nauk. prats.* Kyiv, Issue. 4(85)17. 120-123. [in Ukraine].

15. Dudnyk, I. (2015) Formuvannya volovykh yakostei studentiv u protsesi zaniat fizychnoiu kulturoiu [Formation of willpower of students in the process of physical education] *Fizychna aktyvnist, zdorovia i sport*, 2(20). 11-16. [in Ukraine].

16. Kravchenko T. P., Trotsenko T. Yu., Bazylevych N. O. (2019) Osoblyvosti vykhovannia u studentskoi molodi moralno-volovykh yakostei pid chas zaniat fizychnoiu kulturoiu [Peculiarities of education of moral and volitional qualities in student youth during physical education classes] *«Molodyi vchenyi»* 4.1(68.1). 12-16 [in Ukraine].

17. Lukashenko, A.V (2013), “*Dyferentsiyovanyy pidkhid do korektsiyi psykhofizychnoho stanu studentiv u protsesi fizychnoho vykhovannya*” [Differentiated approach to correction of psychophysical condition of students in the process of physical education]. Extended abstract of candidate’s thesis. Lviv: LSUFK. [in Ukraine].

18. Kulichenko A. Polyezhayev Y. Innovative information and communication technologies for ergotherapists applied during English learning in Ukraine. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research* – V 10, №02 P. 228 – 233.

УДК 37.035:39-027.31(477.8)

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-33-45](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-33-45)

Березюк Олена Станіславівна кандидат педагогічних наук, професор кафедри професійно-педагогічної, спеціальної освіти, андрагогіки та управління, Житомирський державний університет імені Івана Франка, вул. Велика Бердичівська, 40, м. Житомир, 10008, тел.: (0412) 47-08-22, <https://orcid.org/0000-0002-6033-6935>

Стинська Вікторія Володимирівна доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки та освітнього менеджменту імені Богдана Ступарика, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76018, тел.: (0342) 59-61-02, <https://orcid.org/0000-0003-0555-3205>

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ОСВІТЬОГО СЕРЕДОВИЩА (НА ПРИКЛАДІ ПОЛІСЬКОГО ТА ГУЦУЛЬСЬКОГО ЕТНОГРАФІЧНИХ РЕГІОНІВ)

Анотація. У статті розкрито особливості формування етнокультурного освітнього середовища в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. на прикладі історико-етнографічних регіонів Полісся та Гуцульщини. На основі аналізу праць сучасних науковців окреслено основні напрями етнокультурологічної підготовки здобувачів освіти та майбутніх педагогів в умовах інноваційного освітнього середовища.

Наголошено на тому, що зміст освіти педагогічних закладів має використовувати етнокультурологічний компонент, що наповнений історичним, культурним, етнографічним, народознавчим надбанням рідного народу і допомагає сформувати громадянина, здатного до свідомого суспільного вибору, патріота і захисника України. Проаналізовано здобутки науковців і педагогів Поліського та Гуцульського регіонів щодо впровадження регіонального етнографічного компонента в освітній процес, становлення і розвитку поліської та гуцульської школи як регіональних українських національних закладів освіти.

Висвітлено практичний досвід закладів загальної середньої і позашкільної освіти, обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти щодо розробки навчально-методичного забезпечення з метою засвоєння етнокультурної спадщини народу. Акцентовано увагу до діяльності громадських науково-методичних об'єднань педагогів, створення авторських шкіл, інноваційних проєктів, видання регіональної педагогічної преси,

навчально-методичного забезпечення вивчення регіонального етнографічного компонента. Привернуто увагу до експериментально-дослідницької діяльності творчих науково-методичних лабораторій «Освітньо-виховна система Полісся» Житомирського державного університету імені Івана Франка та «Гірська школа Українських Карпат» Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Зроблено висновки про актуальність формування етнічної самосвідомості дітей та молоді, спільність концептуальних ідей і підходів до формування національної системи освіти і виховання в умовах різних етнографічних регіонів України.

Ключові слова: народознавство, етнопедагогіка, гуцульщинознавство, поліська школа, гірська школа, освітнє середовище, етнокультурний потенціал, інноваційний досвід, національна освіта, національне виховання

Berezyuk Olena Stanislavivna Candidate of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Professional and Pedagogical, Special Education, Andragogy and Management, Zhytomyr Ivan Franko State University, Velyka Berdychivska St. 40, Zhytomyr, 10008, tel.: (0412) 47-08-22, <https://orcid.org/0000-0002-6033-6935>

Stynska Viktoriya Volodymyrivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Bohdan Stuparyk Department of Pedagogy and Educational Management, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Shevchenka St. 57, Ivano-Frankivsk, 76018, tel.: (0342) 59-61-02, <https://orcid.org/0000-0003-0555-3205>

FEATURES OF THE FORMATION OF THE MODERN ETHNO-CULTURAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT (ON THE EXAMPLE OF POLISSIA AND HUTSUL ETHNOGRAPHIC REGIONS)

Abstract. The article reveals the peculiarities of the formation of the ethnocultural educational environment in Ukraine at the end of the 20th – at the beginning of the 21st century. on the example of the historical and ethnographic regions of Polissia and Hutsul region. Based on the analysis of the works of modern scientists, the main directions of ethnocultural training of education seekers and future teachers in the conditions of an innovative educational environment are outlined.

It is emphasized that the educational content of pedagogical institutions should use the ethnocultural component, which is filled with the historical, cultural, ethnographic, ethnographic heritage of the native people and helps to form a citizen capable of conscious social choice, a patriot and defender of Ukraine. The achievements of scientists and teachers of the Polissia and Hutsul regions regarding the introduction of the regional ethnographic component into the educational

process, the formation and development of the Polissia and Hutsul schools as regional Ukrainian national educational institutions are analyzed.

The practical experience of institutions of general secondary and out-of-school education, regional institutes of postgraduate pedagogical education regarding the development of educational and methodological support for the purpose of assimilating the ethno-cultural heritage of the people is highlighted. Attention is focused on the activities of public scientific and methodical associations of teachers, the creation of author's schools, innovative projects, the publication of a regional pedagogical press, educational and methodological support for the study of the regional ethnographic component. Attention was drawn to the experimental and research activities of the creative scientific and methodical laboratories "Educational system of Polissia" of Zhytomyr Ivan Franko State University and "Mountain School of the Ukrainian Carpathians" of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

Conclusions were made about the relevance of the formation of ethnic self-awareness of children and youth, the commonality of conceptual ideas and approaches to the formation of the national system of education and upbringing in the conditions of different ethnographic regions of Ukraine.

Keywords: ethnopedagogy, folk pedagogy, Hutsul studies, Polissia school, mountain school, educational environment, ethnocultural potential, innovative experience, national education, national upbringing.

Постановка проблеми. Після проголошення незалежності України розгорнувся активний народознавчий та освітянський рух, який мав на меті подолання недоліків процесу формування етнокультурної ідентичності підрастаючого покоління, повернення до національних культурних цінностей та їх збереження для майбутнього. В освітньому просторі Поліського та Гуцульського етнографічних регіонів впродовж останніх тридцяти років нагромаджено значний досвід впровадження регіонального етнографічного компонента в освітній процес закладів загальної середньої, позашкільної та вищої освіти. Провідна роль у формуванні сучасного етнокультурного освітнього середовища Полісся і Гуцульщини належить науковцям Житомирського державного університету імені Івана Франка (ЖДУ ім. І. Франка), Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (ПНУ ім. В. Стефаника), науково-дослідним лабораторіям «Освітньо-виховна система Полісся» та «Гірська школа Українських Карпат», науково-методичному об'єднанню Гуцульська освітянська рада.

Тема дослідження актуалізується зростанням інтересу до формування етнокультурного освітнього середовища в умовах сучасної російсько-української війни та доцільністю поширення цього досвіду в інших етнографічних регіонах країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування етнокультурної компетентності особистості висвітлюється у дослідженнях

багатьох науковців. Серед них – І. Бех, А. Богуш, В. Бондар, О. Вишневський, П. Кононенко, Ю. Косенко, Л. Левицька, Н. Лисенко, Н. Ничкало, Ю. Руденко, О. Савченко, Г. Сазоненко, А. Сиротенко, Р. Скульський, М. Стельмахович, В. Струманський, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, О. Ткаченко, Т. Усатенко, М. Шульга, П. Щербань та ін.

Особливості освітньо-виховного потенціалу поліської етнокультурної спадщини та досвід впровадження інноваційних форм роботи в закладах освіти Поліського регіону висвітлено у працях О. Власенко, Л. Глазунова, Т. Дем'янюк, О. Дубасенюк, О. Петренко, Р. Поліщук, Н. Тарнавська, В. Скуратівський та ін.

Проблеми функціонування та моделювання гірської, у т. ч. гуцульської школи, розглядали у своїх працях М. Антонєць, Г. Білавич, О. Будник, А. Григорук, О. Джус, І. Зеленчук, М. Лаврук, В. Лаппо, П. Лосюк, І. Пелипейко, Л. Прокопів, В. Хрущ, І. Червінська, П. Шкрібляк та ін.

Мета статті – охарактеризувати основні напрями етнокультурологічної підготовки дітей та молоді в системі національної освіти і виховання, висвітлити практичні результати формування етнокультурного освітнього середовища в Поліському та Гуцульському етнографічному регіонах у період незалежності України.

Виклад основного матеріалу. Національна освітньо-виховна система – це історично зумовлена і створена самим народом система ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв та інших форм соціальної практики, спрямованої на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь, виховання їх в дусі природно-історичного розвитку матеріальної та духовної культури нації. Важливо, що національна освітньо-виховна система ґрунтується на засадах народної педагогіки, наукової педагогічної думки, родинного виховання. У цьому контексті підкреслимо, що будь-яка освітня система зорієнтована на конкретні умови, враховує інтереси і потреби реальних людей, тому вона не може бути ідентичною в різних регіонах, навіть у сусідніх ліцєях, гімназіях, інших закладах освіти і є глибоко національною за своєю сутністю.

На основі аналізу праць науковців, можемо стверджувати що етнокультурологічна підготовка молоді здійснюється за певними напрямками. Так, громадянський напрям етнокультурологічної підготовки характеризує рівень національної свідомості, патріотизм особистості, повагу до рідного та інших народів світу, любов до рідної землі. Духовно-моральний напрям – це складний процес розвитку особистості впродовж її життєвого шляху, що спирається на загальнолюдські цінності й водночас має свої особливості у конкретних історичних соціокультурних умовах, у контексті певного етнічного середовища, що, зокрема, відображається у співвідношенні світсько-морального та релігійно-морального виховання. Етносоціальний напрям – це знання про народні традиції міжособистісних взаємин, етнічні

уявлення про ідеальну модель особистості, якій притаманні типові риси етнічної спільності, ментальності народу, прилучення молоді до життєвих норм та цінностей старшого покоління, розвиток кращих рис народу в діяльності молодіжних об'єднань, визначення власного місця у суспільстві, здатність та готовність до конструктивно-критичної взаємодії з існуючою соціальною реальністю.

Етнокультурологічна підготовка характеризує культурологічне світобачення особистості, вміння сприймати відображення реальності в народному мистецтві, готовність до самовдосконалення відповідно до опанування народними традиціями, до рис національного характеру. Сюди ж відносимо й збагачення особистості досягненнями національної і світової культур, забезпечення наступності в оволодінні існуючим рівнем художньо-естетичної культури народу, збереження своєрідності нації, загальнолюдських цінностей, використання народних традиційних засобів творчого розвитку особистості; сприяння самовизначенню особистості по відношенню до соціокультурних цінностей народу тощо. Етновалеологічний напрям – це оволодіння етнічним досвідом збереження та зміцнення свого здоров'я (фізичного, соматичного, психічного, духовного). При цьому застосовуються народнопедагогічні засоби оздоровлення: рухливі ігри, забави, танці, а також ознайомлення з народним календарем, народною медициною, шанобливе ставлення до природи, знання народних символів, звичаїв, традицій, пов'язаних з тілесним вихованням та посиленою природоохоронною діяльністю.

Фамілістичний напрям ґрунтується на знаннях багатовікової історії розвитку родинного життя, це знання про практичний досвід українського народу в галузі організації шлюбу та створення міцної здорової сім'ї. Національні традиції, менталітет етносу через міжособові взаємини сім'ї та стереотипи поведінки дорослих передаються дітям. Саме в родині дитина успадковує генетично й соціально дійсні та вдавані цінності, що стають її життєвим надбанням. Сім'я уподібнюється соціальному мікрокосмосу: її структура представляє мікромодель суспільства, в ній сконцентрована палітра суспільних відносин (соціальних, економічних, культурних). Саме з утворенням сім'ї як осередку виховання особистості можна говорити про зародження народної педагогіки та психології, народної етики, взаємовідносин людей. Народ створив таку виховну систему, в якій відображаються такі провідні засоби виховання як поведінка й вчинки батьків, рідна мова, праця, фольклор, родинно-побутова культура, народні звичаї й традиції, мистецтво, ремесла й промисли, вірування, свята, обряди, символи, дитячі ігри та іграшки.

Отже, етнокультурологічна підготовка – це, передусім, результативно-діяльнісна характеристика народознавчої освіти. Вона є яскравим взірцем культивування в молодій людині країнознавчого спрямування, забезпечення

органічного взаємозв'язку із сучасними принципами демократизації та європеїзму [5]. Зміст освіти педагогічних закладів має використовувати етнокультурологічний компонент, що наповнений історичним, культурним, етнографічним, народознавчим надбанням рідного народу і допомагає сформувати громадянина, здатного до свідомого суспільного вибору, патріота і захисника Батьківщини.

Житомирський державний університет імені Івана Франка в останні десятиліття виступає освітнім, культурним та науковим центром Поліського регіону, який нагромадив значний досвід етнокультурологічної підготовки майбутніх вчителів. У 2004 р. на базі ЖДУ ім. І. Франка створено навчально-науковий комплекс «Полісся» як добровільне об'єднання державних і недержавних навчально-виховних закладів, заснованих на різних формах власності. Відповідно до Положення, затвердженого МОН України, Комплекс забезпечує координацію спільної діяльності багатьох освітніх закладів щодо організації науково-дослідницької роботи, апробації та використання результатів наукових досліджень, розробки навчально-методичного забезпечення для освітян Поліського регіону, роботи з обдарованою учнівською та студентською молоддю та ін. [6].

Упродовж останніх десятиліть до участі в роботі комплексу «Полісся» долучилися науковці та педагоги Житомирського ОППО, Бердичівського та Коростишівського педагогічних коледжів, Житомирського обласного педагогічного ліцею, Житомирських гімназій № 1, 3, 23, Житомирських ліцеїв № 24, 25, Житомирського міського колегіуму та міської школи хореографічного мистецтва «Сонечко», Новоград-Волинського медичного коледжу, Новоград-Волинських ліцеїв № 1, 11, Бердичівського НВК № 10, Радомишльського ліцею № 1, Олевської гімназії, Житомирського коледжу культури і мистецтв ім. І. Огієнка та ін.

Значну роботу в структурі Комплексу проводить університетський Поліський інноваційний центр освіти та розвитку, створений у 2010 р. Його метою є дослідження сучасних інновацій у сфері освіти та їх реалізація в практичній діяльності освітніх закладів Поліського регіону, підготовка наукових публікацій, проведення конференцій з проблем інновацій у системі освіти.

Важливе значення у формуванні етнокультурного освітнього середовища Полісся посідає реалізація Концепції розвитку неперервної педагогічної освіти та Концепція освіти дорослих в Україні. З метою розробки рекомендацій щодо вдосконалення вищої, післядипломної та професійної освіти з урахуванням регіональних тенденцій її розвитку на базі ЖДУ ім. І. Франка у 2013 р. створено науково-дослідну лабораторію «Поліська школа андрагогіки».

У контексті формування сучасного етнокультурного освітнього середовища варто відзначити діяльність науково-методичної лабораторії

«Освітньо-виховна система Полісся», створеної в 2005 р. на базі університету. Її метою є дослідження організаційно-педагогічних основ побудови поліської школи як регіонального українського національно-виховного закладу (етнодидактичний аспект); розробка концепції поліської школи, програми народознавства Полісся, навчальних посібників та методичних рекомендацій з етнопедагогіки, літературного краєзнавства, етнографії та ін.; налагодження наукової співпраці з середніми та вищими навчальними закладами України та інших країн, введення у практичну діяльність науково-методичного матеріалу.

Основними напрямками роботи науково-методичної лабораторії є:

- ініціювання та координація проведення наукових досліджень у галузі професійної педагогічної діяльності шляхом залучення до проведення досліджень викладачів, співробітників, студентів університету, вчителів середніх навчальних закладів Житомирської, Рівненської та Київської областей;

- створення дослідницьких та проблемних груп;

- виявлення перспективних науковців серед студентів, випускників університету, працівників галузі освіти, залучення їх до проведення досліджень у рамках діяльності лабораторії;

- співпраця з навчальними закладами Поліського регіону, громадськими організаціями та державними установами для досягнення поставленої мети;

- введення в науковий обіг нового наукового матеріалу: участь у роботі всеукраїнських та міжнародних конференцій, роботі семінарів та круглих столів;

- популяризація ідей та наукових здобутків науково-методичної лабораторії «Освітньо-виховна система Полісся»;

- рекомендація кращих досліджень до публікації у вітчизняних та зарубіжних наукових виданнях та ін.

Дослідницька діяльність науково-методичної лабораторії «Освітньо-виховна система Полісся» сприяє поширенню міжнародної співпраці у галузі професійно-педагогічної діяльності, краєзнавства, етнографії, етнокультурологічній підготовці майбутнього вчителя в цілому.

Лабораторія має чотири відділи: аналітико-інформаційний та історіографії; інноваційних технологій викладання гуманітарних дисциплін та етнопедагогіки; інноваційних технологій формування етнопедагогічної культури; формування народознавчої компетентності та етнічної соціалізації особистості.

Тематика наукових пошуків включає в себе вивчення концептуальних основ формування етнопедагогічної культури в умовах Поліського регіону; вивчення освітньо-виховних систем Полісся; досвіду формування народознавчої компетенції майбутнього вчителя; інноваційні технології навчання в Поліському регіоні (гуманітарний цикл); педагогічні фактори етнічної соціалізації особистості в умовах Полісся та ін. Науковці лабораторії

тісно співпрацюють із закладами освіти Поліського регіону, сприяють популяризації етнопедагогічних ідей в сучасних освітньо-виховних системах, етнокультурологічній підготовці майбутнього вчителя.

Слід підкреслити, що на базі науково-методичної лабораторії «Освітньо-виховна система Полісся» було проведено більше двадцяти всеукраїнських та регіональних наукових конференцій та семінарів молодих вчених, присвячених проблемі вивчення національної ідеї в педагогічних здобутках Г. Ващенко, О. Духновича, К. Ушинського, І. Франка, С. Русової, В. Сухомлинського, М. Стельмаховича, формуванню духовно-моральної компетентності української молоді та багато інших [1].

Таким чином, Житомирський державний університет імені Івана Франка виступає освітньо-науковим центром Поліського регіону, який через діяльність навчально-наукового комплексу «Полісся», університетських та міжвідомчих науково-дослідних центрів та лабораторій, забезпечує координацію спільної діяльності науковців навчальних закладів, дає можливість накопичувати інноваційний довід та впроваджувати сучасні технології в освітню сферу Житомирщини.

Напередодні і після проголошення незалежності України у Карпатському регіоні розгорнувся широкий народознавчий рух, результатом якого стала розробка і впровадження в освітній процес ідей гуцульщинознавства як регіонального етнографічного компонента. Академік М. Стельмахович розглядав гуцульщинознавство як «систему знань про один із етнографічних регіонів України – Гуцульщину, що висвітлює історію цього краю, його мову, природу, життя, побут, родинні і громадські стосунки, заняття, матеріальну і духовну культуру гуцулів» [8, с. 50]. Дослідниця М. Лаврук на основі аналізу комплексу наукових досліджень про Гуцульщину виділяє наступні галузі гуцульщинознавства, що сформувалися на початок ХХІ ст.: педагогічна, історична, археологічна, етнографічна, літературознавча, фольклористична, мистецтвознавча, географічна, біологічна, геологічна, економічна [3, с. 47].

Завдяки створенню в 1991 р. науково-методичного об'єднання педагогів Гуцульська освітянська рада, організації в 1994 р. науково-дослідної лабораторії «Гуцульська етнопедагогіка і гуцульщинознавство», виданню регіонального науково-педагогічного журналу «Гуцульська школа» і газети «Освітнянський вісник» (м. Косів) вдалося наповнити реальним змістом навчально-методичне забезпечення освітян гуцульського краю для вивчення регіонального етнографічного компонента – гуцульщинознавства.

Насамперед виникла потреба розробки і апробації нових навчальних програм для засвоєння регіонального етнографічного компонента. Ця робота передбачала перегляд технології вивчення навчальних предметів, визначення змісту гуцульщинознавства за предметним спрямуванням, обґрунтування можливості наповнення навчальних програм гуцульщинознавчим змістом.

Слід відзначити, що освітянами та науковцями було розроблено більше 30 різнопланових навчальних програм для вивчення гуцульщинознавства. Значний внесок у створення програмного забезпечення для гуцульських шкіл зробили талановиті педагоги П. Лосюк, І. Пелипейко, А. Григорук, О. Ткачук, В. Корпанюк, Н. Петрич, М. Рибенчук, Г. Вережак, П. Андріюк, В. Крутофіст, С. Стадник та ін.

Станом на сьогодні видано більше 40 навчальних і методичних посібників книжкової серії «Бібліотека гуцульської школи» згідно з розробленою у 1998 р. орієнтовною програмою з гуцульщинознавства для загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв та вищих навчальних закладів. Серед них: «Плай. Книга для читання про Гуцульщину», «Флояра. Хрестоматія з гуцульського фольклору», «Гуцульщина літературна», «Гуцульська різьба та інкрустація», «Люблю тебе, Гуцульщино!», «Хрестоматія з гуцульщинознавства» та ін.

Гуцульська освітянська рада стала ініціатором проведення щорічних Гуцульських педагогічних читань, які дали змогу освітянам долучитися до обговорення актуальних проблем етнопедагогіки, історії, культури Гуцульщини. На базі науково-дослідної лабораторії «Гуцульська етнопедагогіка і гуцульщинознавство» проведено серію міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів. Розроблено «Пам'ятку впровадження регіонального компонента в навчальних закладах України (на прикладі гуцульщинознавства)» та «Положення про проведення заочної олімпіади з гуцульщинознавства в загальноосвітніх навчальних закладах Гуцульщини» [4].

Вагомий внесок у розвиток гуцульщинознавства було зроблено Філією «Гуцульщина» Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, яка функціонувала у Верховинському районі з 1993 по 2016 рр. як регіональна база українознавчих студій. Науковці цієї установи П. Шкрібляк, І. Зеленчук, Я. Зеленчук, П. Арсенич, Д. Ватаманюк, М. Зінчук, Т. Мінченко, О. Рибарук охопили дослідженнями широкий спектр українознавчих проблем гуцульського регіону, зокрема, освітянських, етнічних, культурних, мовних, економічних, природничо-екологічних та ін.

Філія «Гуцульщина» спільно з Всеукраїнським товариством «Гуцульщина» долучилась до видання регіональних часописів «Гуцульський календар», «Гуцульщина», освітянського вісника «Світанок», краєзнавчого збірника «Верховинщина: загальні описи та історичні нариси», перевидання п'ятитомної монографії В. Шухевича «Гуцульщина» та ін. Розроблено концепційні основи і методику проведення учнівських українознавчих експедицій загальноосвітніми навчальними закладами на території Гуцульщини. Такі експедиції «суттєво відрізняються від традиційних уроків та практичних занять і концептуально відносяться до методики „навчання через дослідження”» [2, с. 302].

Важливим напрямом роботи з упровадження гуцульщинознавства стала організація і проведення щорічних зльотів обдарованої учнівської молоді Гуцульщини, які були започатковані у 1998 р. Серед головних завдань зльотів – розвиток зацікавленості до вивчення гуцульщинознавства та науково-дослідницької роботи, підвищення інтересу до поглибленого вивчення базових предметів, привернення уваги місцевої влади до вирішення проблем гірської школи. У зльотах беруть участь учні 8-11 класів, а захист творчих робіт проводиться в таких номінаціях: гуцульщинознавство; історія; мовознавство; література; географія та економіка; фізика та астрономія; математика та інформатика; біологія, хімія та екологія; мистецтво (образотворче, декоративно-прикладне, музичне).

З метою сприяння інноваційній діяльності щодо впровадження регіонального етнографічного компонента в систему роботи закладів загальної середньої та позашкільної освіти в Івано-Франківському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти створено творчу лабораторію «Сільська школа», видається науково-методичний збірник «Сільська школа: реалії та перспективи». Науковцями інституту вивчено досвід, проведено дослідно-експериментальну роботу, ініційовано пілотні проєкти на базі ряду загальноосвітніх шкіл Гуцульщини, зокрема, Верховинської школи-інтернату, Яворівської, Рожнівської, Кутської, Криворівнянської, Яблуницької, Парищенської, Ланчинської, Печеніжинської, Ковалівської, Поляницької шкіл, Делятинського НВК.

Багатогранного досвіду в розбудові гуцульської школи як регіональної української національної школи набула впродовж останніх десятиліть Яворівська ЗОШ I-III ст. (зараз – Яворівський ліцей «Гуцульщина») Косівського району Івано-Франківщини. Упродовж 50 років (1963-2013) її очолював Петро Васильович Лосюк, Народний вчитель України, член-кореспондент НАПН України. Йому вдалося створити авторську гуцульську «Школу здібностей» – навчально-виховний комплекс, де передбачено адаптацію змісту освіти, зокрема її варіативного компонента для розвитку здібностей і нахилів здобувачів освіти, враховуючи особливості Гуцульського регіону. Концепція гуцульської школи, розроблена П. Лосюком, передбачала запровадження вивчення і використання педагогічних можливостей гуцульщинознавства, що повинно максимально наблизити освіту до життя, забезпечити здійснення в найширшому обсязі краєзнавчого принципу у вивченні предметів, прищеплення учням реального, а не абстрактного патріотизму на основі виховання любові до рідного краю до його природи, історії. Важливим завданням Яворівської школи стало набуття учнями однієї з місцевих професій (різьбяр, ткалі, вишивальниці, теслі, ліжникарки та ін.), а поряд із цим – економічних знань, умінь грати на музичних інструментах, знання пісень, танців, народних обрядів тощо. Таким чином, особливістю етнопедагогіки П. Лосюка є поєднання мистецтва і праці в закладі освіти [9].

З метою всебічного вивчення специфіки навчання, виховання і формування особистості учнів гірських закладів освіти, функціонування навчальних закладів як першооснови сталого розвитку Карпатського регіону на базі ПНУ ім. В. Стефаніка у 2006 р. започатковано міжнародний науково-дослідний проєкт «Гірська школа. Стан. Проблеми. Перспективи розвитку». Головна ідея проєкту полягала в тому, що «розвивати Карпатський регіон необхідно через школу, освіту і науку. В гори має прийти висока сучасна наука, наукомісткі технології, а не потужна промисловість, яка неминуче порушить суспільний і природно-екологічний баланс» [7, с. 26; 10]. У рамках проєкту: розроблено практичні рекомендації «Про врахування впливу гірського природного і соціального середовища на розвиток, навчання і виховання учнів»; створено регіональний експериментальний майданчик «Розвиток особистості молодшого школяра в умовах гірського середовища»; розроблено модель діагностики учнів гірських шкіл «Соціально-педагогічний паспорт гірської школи»; запропоновано наукові рекомендації щодо запровадження інноваційних педагогічних технологій, найбільш ефективних в умовах гірського середовища.

Слід відзначити також важливу роль у реалізації цього проєкту створеної на базі ПНУ ім. В. Стефаніка в 2014 р. творчої навчально-наукової лабораторії «Гірська школа Українських Карпат», де сформовано методичний репозитарій перспективного педагогічного досвіду вчителів Гуцульщини. З ініціативи лабораторії проводяться щорічні презентації творчих науково-дослідницьких проєктів студентів, присвячених народним промислам і ремеслам Гуцульщини.

Висновки. Таким чином, як на Поліссі, так і на Гуцульщині наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. склалися сприятливі передумови для формування сучасного етнокультурного освітнього середовища. Вплив багатьох політичних і соціально-економічних чинників, навколишнього природного середовища, збережені культурно-духовні цінності і звичаї, багатівкові родинні і релігійні традиції зумовили розбудову поліської та гуцульської шкіл як регіональних українських національних закладів освіти. В основі своєї діяльності вони мають спільні концептуальні ідеї і підходи, які передбачають широке використання регіонального етнографічного компонента в освітньому процесі, розробку й апробацію авторських навчальних програм, підручників і посібників, застосування інноваційних педагогічних технологій, активних та інтерактивних форм і методів формування етнічної свідомості здобувачів освіти, оптимізацію системи методичної роботи з педагогічними кадрами як важливого чинника формування готовності освітян до впровадження етнокультурного компонента.

Література:

1. Березюк О. Дослідницька спрямованість змісту етнокультурологічної підготовки майбутнього вчителя в умовах Поліського регіону. *Креативна педагогіка: наук.-метод. журнал*. Житомир, 2017. Вип. 12. С. 62–66.

2. Зеленчук І., Зеленчук Я. Організація і методика проведення учнівських українознавчих експедицій загальноосвітніми навчальними закладами Гуцульського регіону України. *Українознавство*. 2009. № 4. С. 302–305.
3. Лаврук М. Гуцули Українських Карпат (етнографічне дослідження) : монографія. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. 288 с.
4. Лосюк П. Регіональний етнографічний компонент у сучасній школі (на прикладі Гуцульського регіону) : монографія. Снятин : ПрутПринт, 2007. 156 с.
5. Народознавча компетентність дітей та молоді: причини та методи дослідження: зб. наук. праць / за ред. Лисенко Н. Івано-Франківськ, 2007. 280 с.
6. ННВК «Полісся». URL: https://zu.edu.ua/relations_regions.html (дата звернення: 05.08.2022 р.).
7. Проект наукового дослідження «Гірська школа. Стан. Проблеми. Перспективи розвитку». *Гірська школа Українських Карпат*. 2006. № 1. С. 23–74.
8. Стельмахович М. Українознавство, народознавство і гуцульщинознавство. Співвідношення між ними. *Гуцульська школа*. 1997. № 1. С. 49–51.
9. Школа здібностей. З досвіду розвитку здібностей школярів у Яворівській загальноосвітній школі I-III ступенів / за ред. П. Лосюка. Снятин : ПрутПринт, 2004. 200 с.
10. Kulichenko A. Polyezhayev Y. Innovative information and communication technologies for ergotherapists applied during English learning in Ukraine. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research – V 10, №02 P. 228 – 233*.

References:

1. Berezyuk, O. (2017). Doslidnytska spriamovanist zmistu etnokulturolohichnoi pidhotovky maibutnoho vchytelia v umovakh Poliskoho rehionu [Research orientation of the content of ethnocultural training of the future teacher in the conditions of the Polissky region]. *Kreatyvna pedahohika – Creative pedagogy*. Zhytomyr, 12, 62-66 [in Ukrainian].
2. Zelenchuk, I., Zelenchuk, Ya. (2009). Orhanizatsiia i metodyka provedennia uchnivskykh ukrainoznavchykh ekspedytsii zahalnoosvitnimy navchalnymy zakladamy Hutsulskoho rehionu Ukrainy [Organization and methodology of student Ukrainian studies expeditions by general educational institutions of the Hutsul region of Ukraine]. *Ukrainoznavstvo – Ukrainian studies*, 4, 302-305 [in Ukrainian].
3. Lavruk, M. (2005). *Hutsuly Ukrainskykh Karpat (etnohrafichne doslidzhennia) [Hutsuls of the Ukrainian Carpathians (ethnographic study)]*. Lviv: Ed. center of Ivan Franko NUL [in Ukrainian].
4. Losiuk, P. (2007). *Rehionalnyi etnohrafichnyi komponent u suchasnii shkoli (na prykladi Hutsulskoho rehionu) [Regional ethnographic component in the modern school (on the example of the Hutsul region)]*. Sniatyn: PrutPrynt [in Ukrainian].
5. Lysenko, N. (Eds.). (2007). *Narodoznavcha kompetentnist ditei ta molodi: prychny ta metody doslidzhennia [Ethnological competence of children and youth: reasons and methods of research]*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
6. NNVK «Polissia» [Educational and scientific complex „Polissia”]. URL: https://zu.edu.ua/relations_regions.html [in Ukrainian].
7. Khrushch, V. (Eds.). (2006) *Proekt naukovooho doslidzhennia «Hirska shkola. Stan. Problemy. Perspektyvy rozvytku» [Research project “Mountain School. State. Problems. Development prospects”]*. *Hirska shkola Ukrainskykh Karpat – Mountain school of the Ukrainian Carpathians*, 1, 23-74 [in Ukrainian].
8. Stelmakhovych, M. (1997). *Ukrainoznavstvo, narodoznavstvo i hutsulshchynoznavstvo. Spivvidnoshennia mizh nymy [Ukrainian studies, folk studies and Hutsul studies. The ratio between them]*. *Hutsulska shkola – Hutsul school*, 1, 49-51 [in Ukrainian].

9. Losiuk, P. (Eds.). (2004). *Shkola zdibnosteï. Z dosvidu rozvytku zdibnosteï shkolariv u Yavorivskii zahalnoosvitnii shkoli I-III stupeniv [School of abilities. From the experience of developing the abilities of schoolchildren in the Yavorivsk secondary school of grades I-III]*. Sniatyn: PrutPrynt [in Ukrainian].

10. Kulichenko A. Polyezhayev Y. Innovative information and communication technologies for ergotherapists applied during English learning in Ukraine. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research* – V 10, №02 P. 228 – 233.

УДК 371.21

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-46-54](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-46-54)

Бирко Надія Михайлівна кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки та психології, Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, доцент кафедри психології та соціальної роботи, Інститут соціальних технологій університету «Україна», вул. Кармелюка, 12/1, м. Хмельницький, 29027, <https://orcid.org/0000-0001-9649-7231>

Богомол Надія Дмитрівна викладач кафедри фізичного виховання, Сумський національний аграрний університет, вул. Герасима Кондратьєва, 160, м. Суми, 40021, <https://orcid.org/0000-0003-3673-4252>

Гречановська Олена Володимирівна доктор педагогічних наук, професор кафедри філософії та гуманітарних наук, Вінницький національний технічний університет, вул. Хмельницьке шосе, 95, м. Вінниця, 21036, <https://orcid.org/0000-0002-8342-5017>

Райтаровська Ірина Володимирівна старший викладач кафедри спорту і спортивних ігор, Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, вул. Огієнка, 61, 32300, <https://orcid.org/0000-0002-5316-0660>

Прокоф'єва Ольга Анатоліївна старший викладач кафедри біології та екології, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького, вул. Наукового містечка, 59, м. Запоріжжя, <https://orcid.org/0000-0002-6096-2653>

ПРОФЕСІЙНА ПОВЕДІНКА ПЕДАГОГА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті розглянуті питання професійної поведінки педагога в умовах воєнного стану в Україні.

Авторами визначено, що головними складниками професійної поведінки педагога є: професійна компетентність, етична компетентність, моральність, професійно важливі якості. Розглянуто, що професійна етика є прикладним напрямом етики як наукової галузі знань про мораль і моральність, що є сукупністю морально-етичних норм і правил, які визначають специфіку професійної поведінки і професійної діяльності педагога в умовах війни. Метою роботи є розкриття особливостей професійної поведінки педагога в умовах війни в Україні.

З метою визначення методології дослідження на базі матеріалів науково-методологічної інформації проведено аналіз принципів, підходів та методів вивчення зазначеної проблеми (аналіз, синтез, зіставлення, порівняння тощо).

Наукова новизна полягає в тому, що авторами визначено, теоретично обґрунтовано та удосконалено комплексні знання про професійну поведінку та етику особистості, її сутність, принципи та компоненти; знання щодо змісту професійної етики як компонента професійної культури, стимулюючого успішність професійної діяльності викладачів. Автори статті наголошують на те, що розгляд генезису етико-педагогічних ідей має суттєве значення для змісту сучасної педагогічної діяльності, яка розвивається шляхом гуманізації та демократизації. Обґрунтовано, що обов'язковими в умовах війни є знання педагога з психології. Знаючи та вмюючи застосовувати різні психологічні прийоми та практики, педагог зможе допомогти собі та вихованцям.

Наголошено, що педагог повинен забезпечувати безпечний простір для дітей при проведенні освітньої діяльності.

Обґрунтовано, що педагог не дивлячись на війну в державі все ж таки керується етичними нормами та правилами при комунікації зі здобувачами, колегами та керівництвом.

Ключові слова: поведінка, професійна компетентність, моральність, етика.

Byrko Nadiia Mykhailivna Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Pedagogy and Psychology of Khmelnytskyi Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education, Associate Professor of Psychology and Social Work, Institute of Social Technologies of the University "Ukraine", st. Karmelyuka, 12/1, Khmelnytskyi, 29027, <https://orcid.org/0000-0001-9649-7231>

Boqomol Nadija Dmitrivna Lecturer, Department Physical Education, Sumy National Agrarian University, str. Gerasima Kondratieva, 160, Sumy, 40021, <https://orcid.org/0000-0003-3673-4252>

Hrechanovska Olena Volodymyrivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Philosophy and Humanities, Vinnytsia National Technical University, str. Khmelnytske Shosse, 95, Vinnytsia, 21036, <https://orcid.org/0000-0002-8342-5017>

Raitarovska Iryna Volodymyrivna Senior lecturer of the department of sports and sports games, Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko, Kamianets-Podilskyi, st. Ogiienka, 61, 32300, <https://orcid.org/0000-0002-5316-0660>

Prokofieva Olga Anatolyivna Senior lecturer at the Department of Biology and Ecology, Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytskyi, Naukovo Mistechka St., 59, Zaporizhzhia, <https://orcid.org/0000-0002-6096-2653>

PROFESSIONAL BEHAVIOR OF A TEACHER UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE IN UKRAINE

Abstract. The article examines the professional behavior of a teacher in the conditions of martial law in Ukraine.

The authors determined that the main components of a teacher's professional behavior are: professional competence, ethical competence, morality, professionally important qualities. It is considered that professional ethics is an applied direction of ethics as a scientific field of knowledge about morals and morality, which is a set of moral and ethical norms and rules that determine the specifics of professional behavior and professional activity of a teacher in war conditions. The purpose of the work is to reveal the peculiarities of the teacher's professional behavior in the conditions of the war in Ukraine.

In order to determine the research methodology based on the materials of scientific and methodological information, an analysis of the principles, approaches and methods of studying the specified problem (analysis, synthesis, comparison, comparison, etc.) was carried out.

The scientific novelty lies in the fact that the authors defined, theoretically substantiated and improved complex knowledge about the professional behavior and ethics of the individual, its essence, principles and components; knowledge about the content of professional ethics as a component of professional culture, stimulating the success of teachers' professional activities. The authors of the article emphasize that consideration of the genesis of ethical and pedagogical ideas is essential for the content of modern pedagogical activity, which is developing through humanization and democratization. It is substantiated that the teacher's knowledge of psychology is mandatory in the conditions of war. Knowing and being able to apply various psychological techniques and practices, the teacher will be able to help himself and his pupils.

It is emphasized that the teacher must provide a safe space for children when conducting educational activities.

It is substantiated that, despite the war in the state, the teacher is still guided by ethical norms and rules when communicating with applicants, colleagues and management.

Keywords: behavior, professional competence, morality, ethics.

Постановка проблеми. Сьогоднішні події, які відбуваються в Україні вимагають від педагога великої соціальної відповідальності, високого рівня

моральності та гуманності, інтелектуальної чесності та психологічної стійкості. Для цього педагог повинен дотримуватися етичних норм поведінки та професіоналізму. Війна, яку розпочата на території нашої держави країна-агресор, вплинула на кожного з українців. Хтось втратив рідних, хтось дім, хтось постійно ховався від бомбардувань. Всі ці події в тому чи іншому вигляді виснажили внутрішні ресурси людей, що рано чи пізно призведе до розладів психіки. Але найбільше страждають діти, підлітки та юнаки, які є здобувачами певної освіти. Педагоги під час проведення занять повинні дотримуватися професійної поведінки, аби ще більше не нашкодити дитячій психіці. Проявляти свою любов, чуйність, емпатійність, стриманість та толерантність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням даної проблематики займалися та продовжують займатися Х. Дзюбинська, І. Діордіца, Т. Ревко, Н. Родіонова, О. Удалова, М. Червоний та інші.

Але хотілося б зазначити, що питання професійної поведінки педагога в умовах війни в Україні наразі є дуже актуальною проблематикою та потребує змістовного дослідження.

Метою статті є розкриття особливостей професійної поведінки педагога в умовах війни в Україні.

Виклад основного матеріалу. Організація процесу навчання здобувачів в умовах війни вимагає від педагога дотримуватися професійної поведінки на найвищому рівні. Саме тому у нього повинна бути повністю сформована професійна та етична компетентності.

На думку Н. Мілорадової та В. Шевченко, компетентність є невід'ємною складовою частиною структури особистості, в якій акумулюються її життєвий досвід, отриманий під час здобуття фахової освіти, а потім безпосередньо у професійній діяльності і обов'язково під час взаємодії із соціальним оточенням. Також компетентність – це відбиття професійного досвіду особистості в рамках компетенції конкретної професійної діяльності [1, с. 236].

Ми вважаємо, що тільки повністю сформована та розвинена професійна компетентність впливає на професійну поведінку педагога в умовах війни.

За той період, який триває війна в Україні, у більшості людей відбулася переоцінка життєвих цінностей та орієнтацій, моральних ідеалів, що свідчить про засвоєння нових форм поведінки та взаємодії між людьми. Саме цінності впливають на кожного з нас. Моральна та етична свідомість є віддзеркаленням суспільної моральності. Головним завданням, яке постає перед педагогом в період війни є вміння оцінювати ті зміни, які відбуваються в державі, суспільстві, освітній діяльності; та навчити своїх учнів моралі – вчити їх гідно поводитися поміж людей, взаємодіяти один з одним, а також з іншими. Тобто треба запропонувати їм ідеальну модель міжособистісної взаємодії. Треба зазначити, що в яких би умовах не перебував педагог, він завжди повинен дотримуватися етичної та професійної поведінки, не

дивлячись на те, хто перед ним знаходиться: молодші школярі, старші школярі чи здобувачі.

Етика – це наука про мораль, її походження, розвиток і роль у суспільному та особистому житті людей, норми поведінки, сукупність моральних правил якого-небудь класу, суспільної організації чи професії [2, с. 267].

Термін етика походить від давньогрецького «Ethos» і означає темперамент, характер, стиль мислення [3, с. 8].

Класичні філософи Гегель та І. Кант були першими хто описав сутність етики та моралі. І. Кант розмежував етику та психологію. Він визнав автономію людини, як суб'єкта моралі, носія волі, що встановлює всезагальний закон та обґрунтував загальнолюдський характер моралі. На думку І. Канта вищим принципом етики є категоричний імператив (загальний обов'язковий моральний закон: «Чини так, щоб ти завжди ставився до людства і у своїй особі, і в особі будь-якого іншого так само, як до цілі, і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу» [4].

Нам дуже сподобався вислів Гегеля, який у своїх працях змістовно описав об'єктивний дух. Він вважав, що основним завданням етики є пізнання соціальної дійсності, розумність людини і на цьому є основним узгодженням сутнього і належного в моральній діяльності індивіда та його взаємодії з іншими. Об'єктивний дух за Гегелем – це об'єктивна закономірність, що стоїть над окремими людьми і проявляється через їхні зв'язки і відносини. Об'єктивний дух є «Світом свободи». Свобода волі, на його думку, виступає як необхідна умова моральності. Гегель розглядає моральність як пізнання історичної необхідності [5].

Отже, розглянувши професійну компетентність, етику та моральність, ми пропонуємо визначити професійну поведінку педагога, як сукупність норм та правил поведінки особистості, які регулюють та контролюють її, базуються на власних моральних цінностях і обов'язково беруть до уваги особливості професійної діяльності в складних та екстремальних умовах.

Професійна поведінка педагога здійснює особливий вплив на життя здобувачів та оточуючих людей.

А. Гусейнов стверджує, що професійна поведінка педагога конкретизує загальні моральні вимоги стосовно професійної діяльності і займається нормами та правилами поведінки [6, с. 389].

Професійна поведінка педагога це окремий особливий феномен, сутність та зміст якого проявляється в:

- відношенні педагога до своєї діяльності;
- відношення педагога в системі «педагог-студент (учень)», де розглядаються основні принципи, норми цих відносин, а також вимоги до особистості і поведінки педагога;
- відношення педагога в системі «педагог-педагог», де розглядаються відносини, які регламентовані не стільки загальними нормами, скільки психологічною специфікою професійної діяльності педагога;

- адміністративно-ділове відношення педагога з вищим керівництвом задля оптимізації управління системою освіти [7].

З точки зору В. Писаренко професійна поведінка педагога характеризує моральну діяльність та моральні відносини у професійній діяльності, педагогічний етикет, правила спілкування, манери поведінки та зовнішнього вигляду. Професійна поведінка характеризує професійно-моральні уявлення педагога в навчальній діяльності [8].

На думку Г. Коджаспірова, педагог у своїй діяльності зобов'язаний думати про особистість здобувача освіти, ні в якому разі не принижувати його, не нав'язувати йому свого світогляду, переконань, розвивати та формувати у нього бажання та прагнення до навчання, до пізнання нового, до вміння аналізувати факти [9].

На сьогоднішній день сучасне українське суспільство, яке опинилося в умовах війни характеризується тим, що сукупність професійно-важливих якостей та моральних цінностей особистості дуже мінімально залежать від особистісних моральних чеснот. Межі особистісної відповідальності за моральну рішучість та вихованість стають все менш актуальними та значимими. Досить певна значимість людини, як сформованої особистості більш за все в сучасних умовах значимістю тієї діяльності, яку вона виконує, аніж особистісними моральними якостями. Більш за все аспект моральності переходить і становиться елементом професійної компетентності педагога (про що було зазначено на початку дослідження).

В. Малахов, досліджуючи дану проблематику зазначив, що викладач не може стояти поза суспільно-громадськими інтересами. Важливим елементом почуттєвого рівня структури моральної свідомості особистості педагога є моральні мотиви. На його думку: «Для реалізації вимог моралі, потрібні реальні рушійні сили, які сполучали б ці вимоги зі світом конкретних людських дій і вчинків. Такі рушійні сили – внутрішні, суб'єктивно значущі спонуки до дії – в етиці розглядаються як мотиви останньої (від лат. *moveo* – зрушую, приводжу в дію, штовхаю). Мотив виражає зацікавленість суб'єкта в певній дії і є відповіддю на запитання, чому, власне, він її вчинив» [10, с. 110–111].

І. Зайченко, вважає, що педагогічна етика, охоплює соціально значущі елементи суспільної моралі і виступає інтегративною характеристикою професійної діяльності вчителя, визначає морально-етичні вимоги до нього і відображає ступінь їх трансформації у свідомості й поведінці педагога. Вона відображає внутрішню культуру, моральні цінності педагога, виступає критерієм особистісного зростання, має узагальнюючий вплив на формування професійно важливих якостей вчителя. Педагогічна етика, як галузь професійної етики, пройшла в своєму розвитку шлях від абстрактного ідеалу вчителя до комплексного інтегративного утворення, базової ідеї функціонування багатьох педагогічних систем, основу яких складають ідеї гуманного ставлення вчителя до учнів, їх психологічної підтримки, ініціативи,

творчості, відповідальності, особистого прикладу поведінки, доброти, співчуття, свободи самовизначення тощо. На основі загальних принципів моралі протягом історичного часу формувались кодекси професійної поведінки вчителя, котрі поряд із загальноморальними правилами увібрали досвід і особливості педагогічної професії" [11, с. 32].

Вважаємо, що серед головних особливостей професійної поведінки педагога, а особливо в умовах війни є володіння елементами надання першої психологічної допомоги. Саме це забезпечить психологічну рівновагу самому педагогу, та його ученикам. Освітянин повинен вміти контролювати свій емоційний стан та бути стресостійким, адже ці два фактори безумовно впливають на емоційний стан навчаємих та на саму атмосферу під час занять. Тому педагогу потрібно володіти навичками самоконтролю та постійно поповнювати свої власні ресурси.

У посібнику «Коли світ на межі змін: стратегії адаптації. Психологічна підтримка вчителів та дітей у часи війни», перераховані рекомендації для педагогів, як правильно діяти та зберегти своє психічне здоров'я, та здобувачів:

Педагог повинен сам вміти розслаблятися та рефлексувати і вчити цьому своїх підлеглих. Трансформувати свою діяльність. Слід подумати над тим, як можна адаптувати практики навчання та викладання, аби зробити їх більш релевантними, ефективними та комфортними в теперішніх умовах.

Інвестувати у професійні та особисті стосунки. Включеність у спільноту, підтримка близьких та однодумців допомагають пережити стресову ситуацію, пов'язану з війною, крім того, соціальна підтримка допомагає відновити життєву безперервність. Варто розбудовувати коло своїх професійних контактів, долучатися до професійних спільнот та платформ обміну досвідом. Корисно приділяти достатньо часу спілкуванню з близькими та друзями, підтримувати емоційний зв'язок, піклуючись один про одного.

Знаходити час для відпочинку. Через необхідність адаптувати навчальні матеріали та збільшення робочого навантаження межі робочого та особистого часу часто стираються, і переключитися стає все складніше. Варто змінювати види активності, знаходячи баланс між інтелектуальною працею та фізичною активністю. Слід визначити час, який приділяється тільки собі та близьким — це може бути декілька годин зранку та ввечері.

Визначити та використовувати ресурси для відновлення. У ситуації стресу вміння поповнювати власні ресурси є найважливішим, тож потрібно прислуховуватися до себе і визначати джерела своїх ресурсів. Кожній людині притаманна власна унікальна комбінація ресурсів боротьби з несприятливими обставинами. Слід визначити, що допомагає відновити емоційну рівновагу: тілесні практики, заняття творчістю, читання, музика, спілкування, прогулянки тощо та регулярно приділяти час цим заняттям [12; 13].

Також педагог повинен вміти забезпечувати безпечний простір для дітей:

- поважати та захищати усіх учасників навчального процесу;
- створювати взаємопідтримку, потрібно бути турботливими, чуйними, та рівними
- не дискримінувати навчаємих за різними ознаками;
- запобігання та унеможливлення насильства;
- дотримуватися норм та правил психологічної, соціальної, інформаційної та фізичної безпеки.

Якщо педагог виявляє дитину з психологічними розладами або психологічними травмами, він повинен задіяти психолога та батьків задля допомоги дитині.

Обов'язковим, на нашу думку є спілкування з колегами. Сюди може входити і обмін досвідом, і консультування, і якісь тренінгові заняття, які зможуть допомогти педагогові дотримуватися та розвивати свою професійну поведінку.

Висновки. Отже, провівши дослідження професійної поведінки педагога в умовах воєнного стану в Україні визначено, що головними категоріями цієї проблематики є: професійна та етична компетентності, моральність педагога та його знання з психології.

Література:

1. Мілорадова Н. Е., Шевченко В. В. Компетентнісний підхід як методологічна основа дослідження професійної компетентності особистості. *Габітус*. 2020. С. 233-237.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ: Ірпінь: Перун, 2002. 1440 с.
3. Енциклопедія освіти. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
4. Тофтул М. Г. Етика: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2006. 416 с.
5. Гегель Г.-В.-Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 3. Философия духа. Москва: Мысль, 1977. 471 с. (Серия «Философское наследие», Т. 75).
6. Гусейнов А. А. Этика: энциклопедический словарь. Москва: Гардарики, 2001. 671 с.
7. Москальова Л. Ю. Теоретико-методологічні засади виховання у майбутніх вчителів морально-етичної культури: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.07/ Інститут проблем виховання НАПН України. Київ, 2011. 564 с.
8. Писаренко В. И. Педагогическая этика: книга для учителей. Минск: Нар. Асвета, 1986. 240 с.
9. Коджаспирова Г. М. Словарь по педагогике. Москва: Ростов н/Д: Изд. Центр «Март», 2005. 448 с.
10. Малахов В. А. Етика: курс лекцій: навч. посібник. Київ: Либідь, 2002. 384 с.
11. Зайченко І. В. Етика викладача вищої школи: навч. посібник. Київ: Компринт, 2013. 320 с.
12. Залюбовська Л. Л. Коли світ на межі змін: стратегії адаптації. Психологічна підтримка вчителів та дітей у часи війни. Київ, 2022. Режим доступу: <https://drive.google.com/file/d/1r0qbJVj-lXfSjLtvzvJDeicK5YFI6wZL/view>
13. Kulichenko A. Polyezhayev Y. Innovative information and communication technologies for ergotherapists applied during English learning in Ukraine. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research* – V 10, №02 P. 228 – 233.

References:

1. Miloradova N. E., Shevchenko V. V. Kompetentnisnyi pidkhid yak metodolohichna osnova doslidzhennia profesiinoi kompetentnosti osobystosti [Competency approach as a methodological basis for the study of the professional competence of an individual]. *Habitus*. 2020. S. 233-237.
2. Velyki tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv: Irpin: Perun, 2002. 1440 s.
3. Entsyklopediia osvity [Encyclopedia of education]. Kyiv: Yurinkom Inter, 2008. 1040 s.
4. Toftul M. H. Etyka: navch. Posib [Ethics: teaching. manual]. Kyiv: Akademvydav, 2006. 416 s.
5. Gegel' G.-V.-F. Ehnciklopediya filosofskikh nauk [Encyclopedia of philosophical sciences]. T. 3. Filosofiya dukha. Moskva: Mysl', 1977. 471 s. (Seriya «Filosofskoe nasledie», T. 75).
6. Gusejnov A. A. Ehtika: ehnciklopedicheskij slovar' [Ethics: an encyclopedic dictionary.]. Moskva: Gardariki, 2001. 671 s.
7. Moskalova L. Yu. Teoretyko-metodolohichni zasady vykhovannia u maibutnikh vchyteliv moralno-etychnoi kultury [Theoretical and methodological principles of education of future teachers of moral and ethical culture]: dys. ... d-ra ped. nauk: 13.00.07/ Instytut problem vykhovannia NAPN Ukrainy. Kyiv, 2011. 564 s.
8. Pisarenko V. I. Pedagogicheskaya ehtika: kniga dlya uchitelej [Pedagogical Ethics: A Book for Teachers]. Minsk: Nar. Asveta, 1986. 240 s.
9. Kodzhaspirova G. M. Slovar' po pedagogike [Dictionary of Pedagogy]. Moskva: Rostov n/D: Izd. Centr «MarT», 2005. 448 s.
10. Malakhov V. A. Etyka: kurs lektsii [Ethics: a course of lectures]: navch. posibnyk. Kyiv: Lybid, 2002. 384 s.
11. Zaichenko I. V. Etyka vykladacha vyshchoi shkoly [Ethics of a teacher of a higher school]: navch. posibnyk. Kyiv: Komprynt, 2013. 320 s.
12. Zaliubovska L. L. Koly svit na mezhi zmin: stratehii adaptatsii. Psykholohichna pidtrymka vchyteliv ta ditei u chasy viiny [When the world is on the brink of change: strategies for adaptation. Psychological support of teachers and children during wartime]. Kyiv, 2022. Rezhym dostupu: <https://drive.google.com/file/d/1r0qbJVj-lXfSjLtvzvJDeicK5YFI6wZL/view>
13. Kulichenko A. Polyezhayev Y. Innovative information and communication technologies for ergotherapists applied during English learning in Ukraine. AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research – V 10, №02 P. 228 – 233.

УДК 001.002.8.7

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-55-65](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-55-65)

Дяків Марія Володимирівна кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації, Навчально-науковий Інститут мистецтв Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Україна, вул. Сахарова 34а, м. Івано-Франківськ, тел.: (067) 958-65-53, <https://orcid.org/0000-0003-3857-0466>

Дяків Олена Василівна кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації, Навчально-науковий Інститут мистецтв Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Україна, вул. Сахарова 34а, м. Івано-Франківськ, тел.: (098) 766-95-69, <https://orcid.org/0000-0003-2519-5986>

ЕТАПИ НАПИСАННЯ МАГІСТЕРСЬКОЇ РОБОТИ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ХУДОЖНІХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Анотація. Магістерська робота – це певний процес з поетапним виконанням тих чи інших завдань. Перше, що має дотримуватись здобувач вищої освіти – це етапи та терміни виконання завдань магістерського дослідження. Наприклад, в першому триместрі студент проводить пошукову роботу, разом з керівником визначає вартісний зібраний матеріал та починає систематизувати його. Якщо цей етап порушено то подальша робота гальмується і практично втрачена основа для наступного етапу дослідження. Цей етап визначає готовність дослідника до наукового дослідження. Студентам слід ретельно на цьому етапі вивчити об'єкт та предмет дослідження, провести пошукову роботу.

В другому триместрі навчання дослідження переходить в стадію роботи з текстом. Тут варто зосередити увагу на порадах викладача щодо методології написання наукових текстів. Керівник під час консультацій повинен визначити зі студентом структурні частини магістерської роботи, допомогти підготувати план написання тексту та навести принципи і методи роботи над викладом матеріалу, мету та завдання.

Завершальним етапом наукового дослідження є захист магістерської роботи, який проводиться у вищому навчальному закладі. Цьому передують низка формальних процедур, зокрема апробація роботи на наукових конференціях, попередні допуски на профілюючій кафедрі, допуск на захист профілюючою кафедрою, рецензування.

В статті визначено стадійність роботи над магістерською. У сучасному мистецтвознавстві наукові дослідження, що здійснюються у галузі

образотворчого мистецтва повинні містити чіткий раціональний принцип, щодо організації проведення дослідження. В поле дослідження магістрів потрапляють твори сучасних художників, які сповнені соціальним творчим експериментом. Опрацювання такого матеріалу не можливе без чітко вибудованої структури – основи дослідження. Для науковців, що проводять дослідження у сфері мистецтвознавства важливим є розуміння підходів і способів реалізації завдань пов'язаних з розкриттям теми.

Ключові слова: магістерська робота, етапи дослідження, об'єкт дослідження, предмет дослідження, матеріал дослідження.

Diakiv Mariia Volodumirivna Candidate of Art history/ Associate Professor of Decorative Applied Art Restoration Precarpathian National University named by Vasyl Stefanyk, Scientific Research Institute of Arts, Academician Sakharov St., 34A, Ivano-Frankivsk, 76014, tel.: (067) 958-65-53, <https://orcid.org/0000-0003-3857-0466>

Diakiv Olena Vasulivna Candidate of Art history/ Associate Professor of Decorative Applied Art Restoration Precarpathian National University named by Vasyl Stefanyk, Scientific Research Institute of Arts, Academician Sakharov St., 34A, Ivano-Frankivsk, 76014, tel.: (098) 766-95-69, <https://orcid.org/0000-0003-2519-5986>

STAGES OF WRITING A MASTER'S THESIS FOR ART STUDENTS

Abstract. A master's thesis is a certain process with the step-by-step implementation of certain tasks. The first thing that a student of higher education must observe is the stages and deadlines for completing master's research tasks. For example, in the first trimester, the student conducts research, together with the supervisor determines the valuable collected material and begins to systematize it. If this stage is violated, further work is slowed down and the basis for the next stage of research is practically lost. This stage determines the researcher's readiness for scientific research. At this stage, students should carefully study the object and subject of research, conduct research.

In the second trimester of study, the research moves into the stage of working with the text. Here it is worth focusing on the teacher's advice on the methodology of writing scientific texts. During consultations, the supervisor must determine the structural parts of the master's thesis with the student, help prepare a plan for writing the text, and provide principles and methods of work on the presentation of the material, goal and task.

The final stage of scientific research is the defense of the master's thesis, which is held at a higher educational institution. This is preceded by a number of formal procedures, including approval of work at scientific conferences, preliminary admissions at the profiling department, admission to defense by the profiling department, peer review.

The article defines the phasing of the master's work. In modern art history, scientific research carried out in the field of fine arts must contain a clear rational principle regarding the organization of research. The field of master's research includes the works of modern artists, which are full of social creative experimentation. Processing of such material is not possible without a clearly built structure - the basis of the research. For scientists conducting research in the field of art history, it is important to understand the approaches and ways of implementing tasks related to the disclosure of the topic.

Keywords: master's thesis, research stages, research object, research subject, research material.

Постановка проблеми. Навчання у вищих навчальних закладах передбачає виконання наукових досліджень, які ґрунтуються на здатності студента самостійно проводити аналіз певного предмету або об'єкту, розкривати суть теми, робити висновки щодо матеріалу. Особливістю наукових досліджень у сфері мистецтвознавства є використання професійної методики дослідження здобувачами освітнього рівня “Магістр”. Запропонована поетапність виконання спрямована на системне інноваційне застосування фундаментальних знань для вирішення проблемних професійних завдань у певній галузі. При цьому студент повинен вміти формувати логічний виклад матеріалу в рукописах використовуючи досвід вчених та власні набуті навички; розрізняти псевдонаукові та наукові дослідження; робити авторські висновки, щодо опрацьованого матеріалу дослідження; проводити відбір ілюстративного матеріалу для усесторонньої презентації завдань наукового дослідження.

Потрібно також знати як в науковому тексті формувати преамбулу, основний зміст, прикінцеві висновки; мистецтвознавчу та загальнонаукову літературу з обраної теми; методико-практичні основи написання науково-дослідницької роботи; способи доведення авторських міркувань, гіпотез, припущень в підтвердження актуальності теми; практичні принципи реалізації поставлених завдань дослідження;

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасній науковій практиці існує чимало праць, що окреслюють коло питань різних наукових галузей та пропонують методологію написання магістерських робіт. Зокрема, Стеченко Д. М. наголошує, що “науково-дослідницька робота – це головний шлях набуття, примноження й оновлення знань, який передбачає уміння ставити наукові завдання, планувати їх виконання, організувати збір та обробку інформації, а також створювати умови для генерування нових ідей та їх практичної реалізації. Досвід наукової роботи набувається протягом усього творчого життя вченого, а фундаментом для нього є знання основ методології наукових досліджень” [3, 9-10].

Ось як характеризує ступінь магістра Шейко В. М. – “це освітньо-кваліфікаційний рівень фахівця, який на основі кваліфікації бакалавра або

спеціаліста здобув поглиблені спеціальні уміння та знання інноваційного характеру, має певний досвід їх застосування та продукування нових знань для вирішення проблемних професійних завдань у певній галузі. Магістр повинен мати широку ерудицію, фундаментальну наукову базу, володіти методологією наукової творчості, сучасними інформаційними технологіями, методами отримання, обробки, зберігання і використання наукової інформації, бути спроможним до плідної науково-дослідницької і науково-педагогічної діяльності” [5, 148].

У праці Свердана М. М. знаходимо таке тлумачення цього наукового дослідження, яке він пов’язує з “розробкою конкретно-теоретичних і науково-виробничих задач прикладного характеру, що визначається специфікою відповідного напрямку вищої освіти” [2, 28]. При з’ясуванні об’єкта і предмета дослідження Шейко В. М. та Кушнарєнко Н. М. виводять, “що між ними і темою наукової роботи є системні логічні зв’язки. Об’єктом дослідження є вся сукупність відношень різних аспектів теорії і практики науки, яка слугує джерелом необхідної для дослідника інформації. Предмет дослідження – це тільки ті суттєві зв’язки та відношення, які підлягають безпосередньому вивченню в даній роботі, є головними, визначальними для конкретного дослідження” [5, 131].

Розглядають проблематику наукових досліджень також Білуха М. Т., Важинський С. Е., Гуторов О. І., Зацерковний В. І. Тішаєв І. В., Демидов В. К., Кравець Н. П., Лопушанський В., Бродська О., Ніколаєва Л. М. та інші.

Метою статті є розкриття змісту роботи над магістерським дослідженням в структурному розподілі етапів згідно поставлених науково-дослідних завдань, направлених на оволодіння студентами певних наукових вмінь.

Виклад основного матеріалу. Першим етапом підготовки магістерського дослідження є збір матеріалу та затвердження теми науково-дослідної роботи. Цей етап передбачає початок навчання, визначення теми, а також предмету та об’єкту дослідження. Для цього магістр застосовує методи збору матеріалу, на основі яких разом із керівником та викладачами кафедри формулює тему згідно актуальності, мети та завдань дослідження. Зібраний матеріал (у світлинах, на електронних носіях, у польових записах тощо) представляє викладачам кафедри для отримання допуску до наступного етапу роботи. Важливим є вчасне подання теми на розгляд кафедри. Цим етапом не варто нехтувати, адже слід правильно вибрати маловідомі, ціннісні об’єкти дослідження, що дасть можливість виявити новітні форми розвитку мистецьких явищ. Ще одним аргументом стимулювання пошукової роботи є те, що зібраного матеріалу повинно бути якомога більше, таким чином можна охопити досліджуване явище в цілісності. В деяких випадках дослідження може охоплювати чималий часовий період, тому важливо звернути увагу на детальне розкриття історії розвитку предмету та об’єкту.

Дослідження, які стосуються об'єктів сучасного мистецтва, повинні ґрунтуватись на розкритті особливостей виявлених дослідниками у ході збору матеріалу. Тема обрана студентом повинна досліджуватись ним з огляду на специфіку актуальності матеріалу на даний час, тому слід одразу визначити напрям роботи та цікаво подати матеріал. Це означає, що тему треба розкрити під певним авторським кутом та наголосити в ній на моментах, які досі не були зафіксовані або частково висвітлювались іншими авторами.

Дослідник у пошуковій роботі має опиратись на зміст та завдання, які поставлені в назві теми. Якщо чітко означений в темі предмет, то спрямувати всі сили на його пошуки, а якщо зазначено об'єкт, то всесторонньо розглянути усі можливі варіанти його складових. Робота на цьому етапі зосереджується на опрацюванні першого розділу магістерської роботи, у якому визначаються основні положення про джерельну базу та методологію наукового дослідження. Завершується складання бібліографічного списку літератури та додатків, що є невід'ємними структурними частинами магістерської роботи. Виконується все згідно “графіку виконання науково-дослідних робіт” на початку першого курсу.

Другий етап – це підготовка наукового повідомлення та апробація теми на звітньо-науковій конференції. На цьому етапі студент готує матеріал по чітко визначеному предмету дослідження у формі наукового повідомлення (не більше 3–4 сторінок) та подає його згідно затвердженій теми презентуючи в доповіді на щорічній звітньо-науковій конференції. Відбувається апробація теми, в якій студент засвідчує безсумнівну актуальність дослідження та доводить важливість та цінність обраної теми. Текст наукового повідомлення повинен містити авторський аналіз новітнього мистецького явища, за результатами якого подано висновки. Молоді науковці опрацьовують вибрану тему усесторонньо, виокремлюють найголовніші аспекти розвитку предмету і об'єкту дослідження. Інформативне наповнення якісно збагачує текст, тому слід якомога більше залучати до підтвердження гіпотетичних умовиводів встановлених наукових фактів, користуючись працями вітчизняних та зарубіжних науковців. Обсяг тексту основної частини наукового повідомлення є достатнім для лаконічного висвітлення теми. З цією метою дослідник концентрує свою увагу на головних завданнях дослідження. Проводить збір матеріалу в хронологічному та географічному порядках згідно поставленої мети. За потреби використовує усну форму збору матеріалу – спілкується з митцями та науковцями дотичними до обраної теми. Опісля, систематизує зібраний матеріал відносно художніх особливостей та розпочинає роботу над текстом.

Рекомендовано для наукового повідомлення вибирати теми – актуальні в сьогоденні, малодосліджувані, цікаві з огляду на використання у творчій практиці одного і більше митців тощо.

Бібліографічний опис джерел складають відповідно до чинних стандартів згідно Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. Вся проведена робота повинна вибудовуватись у співпраці з керівником, що дає допуск до участі у привселюдному виступі. Це перша спроба отримання та набуття досвіду завдяки участі у пленарних засіданнях студентської та викладацької звітньо-наукових конференціях, які проводяться на першому році навчання магістра орієнтовно в лютому-березні.

В третьому етапі виконується узгодження змісту та робота над розділами магістерської. Після визначення об'єкту і предмету дослідження, настає етап систематизації зібраного матеріалу. Під керівництвом наукового керівника студент повинен відібрати придатний до даної теми матеріал, визначити за ним розділи та підрозділи наукової роботи. В ході роботи є також можливість провести порівняльний аналіз досліджуваного явища із дотичним до нього вітчизняного або закордонного зразка. Тому в пошуку літератури слід звернути увагу також і на іноземні джерела, як альтернативні. Розділивши зібраний матеріал за напрямками роботи по розділах автор розпочинає роботу над аналізом явища загалом – конкретизує та подає характеристику об'єкту та предмету за художніми критеріями для більш детального його виявлення.

Існує чітка структура наукової роботи, яка передбачає наступні пункти: зміст; вступ; розділ перший; підрозділи; розділ другий; підрозділи; розділ третій; підрозділи; висновки; список використаної літератури; додатки.

Отже, розглянемо детально роботу над кожним з цих вищезазначених пунктів. У змісті роботи автором подається структура праці у вигляді заголовків до розділів та підрозділів наукової роботи, а також вносяться сторінки їхнього розташування. Усі заголовки розділів та підрозділів нумеруються та мають мати чітку та логічну форму викладу. Це означає, що дослідник у визначені розділу повинен подати об'єкт або предмет дослідження, встановити завдання та часові або географічні межі. Теми підрозділів конкретизуються і мають вужчу специфіку дослідження щодо певного предмету дослідження. Тут важливо визначитись із концепцією викладу матеріалу. Концепція – це система поглядів, система опису певного предмета або явища стосовно його побудови, функціонування, що сприяє його розумінню, тлумаченню, вивченню головних ідей. Вона має надзвичайне значення, оскільки є єдиним, визначальним задумом, головною ідеєю наукового дослідження. Зібраний матеріал студент систематизує згідно хронологічних, географічних, художніх особливостей у попередніх етапах. Згідно завдань визначає структурні розділи та підрозділи магістерської роботи та подає їх у змісті, заздалегідь консультиуючись з керівником. Опісля розпочинає роботу над тим розділом, що присвячений предмету дослідження та по якому зібрано і систематизовано найбільше матеріалу. На цьому етапі консультації з керівником обов'язкові, а сумісна робота покращує якість

отриманих результатів. Студент використовує здобуті знання, навички та вміння отримані завдяки лекціям та практичним заняттям для написання наукового тексту.

Здійснюється робота над розділом першим, що включає в себе два підрозділи (1.1. Історіографія дослідження та 1.2. Методика дослідження та основні джерела), в яких міститься інформація про джерельну базу та методологію наукового дослідження. Історіографія дослідження є аналізом останніх досліджень з певної теми, в яких автор знаходить підтвердження власних думок або частково представляє об'єкт та предмет дослідження. В цього підрозділі студент проводить роботу з опрацьованою літературою, зокрема з монографічними виданнями, які частково або повністю охоплюють тематику дослідження. Аналіз видань проводиться з огляду на посилання в тексті наукової роботи та повинен бути підтверджуючим фактором ступеня актуальності теми. Важливо виявити думки авторів на розкриття проблематики, тому слід взяти до уваги праці сучасників та минулого покоління, а також іноземних авторів, які розглядають дотичні питання. Статті та інша література (альбоми, каталоги, словники тощо) повинні бути введені в історіографію дослідження, адже в них міститься інформація про об'єкт, який ілюстрований. Виклад матеріалу у цьому підрозділі можна проводити за системами: згідно хронології викладу матеріалу, за алфавітним порядком, за першочерговістю друкованих видань, за розміщенням посилань у розділах тощо. У тексті підрозділу автор пише короткий анонс, в якому аргументовано наводить постановку проблему та її взаємозв'язок з різними науковими дослідженнями. Далі, обравши систему викладу аналізу основних джерел, подається основний текст, а на завершення результати проведеної роботи викладаються у висновках, підсумовуються та виділяються основні досягнення в дослідженні даної теми іншими авторами.

У наступному підрозділі “Методика дослідження та основні джерела” автором розглядається методологія дослідження, в тому числі методи дослідження, які були використані у роботі. Для цього потрібно розглянути загальнонаукову методологію, яку пропонують нам ряд авторів, зокрема О. В. Крушельницька [1], М. М. Сведан, М. Р. Свердан [2], Д. М. Стеченко [3], О. С. Чмир, А. М. Черній [4], В. М. Шейко [5], Н. М. Кушнарченко, Р. Б. Шишка [6]. Робота над розділом та його структурними частинами триває в другій половині першого року навчання (три місяці), а по завершенню студент подає короткий звіт (виклад) отриманих результатів у формі рукопису.

Робота над розділами магістерської – це четвертий етап. У ході дослідження студент продовжує збір матеріалу і таким чином виявляє предмет та об'єкт дослідження усесторонньо. В тексті розділу автор повинен дотримуватись певних критеріїв по викладу матеріалу. Зокрема, в розділі, де мова йде по висвітлення явища в історико-культурному процесі розвитку

суспільства, важливо об'єкт та предмет дослідження зафіксувати щодо процесів – зародження, розвитку та згасання або регенерації. Тому варто пам'ятати про систематизацію інформації про явище згідно трьох стадій існування явища (зародження, розвитку та згасання або регенерації), в яких є обов'язковою фіксація часових меж (виокремлення дат важливих в процесах становлення) та суспільної ситуації, виявлення взаємовпливів з подібними явищами, розкриття творчих суб'єктів творення об'єкту чи предмету. Текст цього розділу повинен донести до читача інформацію про чинники, які впливають на розвиток предмету дослідження, і завдяки об'єкту розкрити загальновідомі та маловідомі сторінки історії формування явища в цілому. Загалом другий розділ є своєрідною передісторією, початком дослідження в напрямі історичної періодизації за культурологічними ознаками.

Протягом кінця першого і початку другого року навчання (3 місяці) студент консультується та працює над наступним розділом, а по завершенню роботи подає звіт на розгляд кафедри.

П'ятий етап виконання магістерського дослідження (робота над розділами магістерської) ідентичний попереднім. У наступних розділах магістерської роботи, а саме в третьому розділі дослідження проводиться також за історико-культурними змінами з акцентом на художні особливості. Як саме подати інформацію в цьому розділі автор визначає, щодо зібраного матеріалу, а саме: за видами, за жанрами, за типами образотворчого або декоративно-прикладного мистецтва (за предметом); за стилістичними ознаками; за суб'єктами творення об'єкту та предмету дослідження; за часовими параметрами існування явища. Структура для підрозділів така ж як і для попередніх, тобто обов'язковим є вступ, основний текст та висновки.

В цьому розділі повинно бути конкретне інформування читача щодо проблем розвитку предмета дослідження за художніми ознаками, зокрема сюжету, засобів композиції, колориту, стилістики та ін. Головна увага дослідника у цих підрозділах повинна бути зосереджена на певній системі викладу матеріалу, в якому значення історико-культурного підходу мінімальне, а натомість важливим є висвітлення предмету з точки зору аналізу художньо-естетичних прикмет. Тому значна частина тексту присвячується не констатуванню та копіюванню історичних фактів, а цілеспрямованому розгляду предмету дослідження.

Матеріали розділу повинні цілісно розкрити безпосередньо завдання дослідження, адже саме в ньому дослідник має можливість представити польові матеріали зібрані в натурних зйомках чи опрацьовані зі слів свідків-учасників досліджуваного явища. У процесі роботи, проводячи аналіз за художніми ознаками автор виробляє свою систему викладу матеріалу. Наприклад, коротко розповідає в цілому про проблему дослідження предмету, а потім на конкретних прикладах аналізує сам предмет дослідження та за

допомогою міркувань, аналізу, гіпотез отримує якісні результати, тобто висновки.

Магістерська робота містить три розділи і цього цілком достатньо для дослідження, але при потребі може бути і четвертий розділ. Його створюють, якщо об'єкт та предмет дослідження мають відмінно-якісну ознаку свого розвитку чи існування. Зокрема, якщо потрібно наголосити на типології розвитку предмету, або є яскраво виражена будь-яка інша художньо-функційна ознака. У процесі дослідження можливе виявлення важливого аспекту розвитку предмету, який дослідник змушений виокремити в окремий розділ, адже його не можливо долучити за значенням до попередніх розділів. За такою структурою автор буде якнайкраще проводити роботу. Та варто пам'ятати, про те що дослідження спрямоване на висвітлення художнього явища, а дотичні до нього процеси інколи висвітлюються забагато і привертають на себе основну увагу. Тому слід логічно подавати основну та другорядну інформацію.

Також на цьому етапі студент підводить підсумки виконаної роботи та оформлює їх у прикінцеві висновки, в яких зазначає отримані результати від проведеного дослідження та виводить основні ознаки досліджуваного явища. На етапі коли завершена робота над розділами магістерської роботи і отримані від неї результати слід викласти у формі висновків. Як зазначає А. М. Черній у висновках “викладають найбільш важливі наукові та практичні результати одержані в праці, які повинні містити формулювання розв’язаної наукової проблеми (задачі), її значення для науки і практики” [4, 132]. Висновки подаються окремою позицією після завершення останнього розділу. В них по пунктах повинні міститись рекомендації щодо наукового і практичного використання здобутих результатів, оцінюватись стан питання, розкриватись методи вирішення поставленої в дисертації наукової проблеми, їх практичний аналіз, порівняння, інноваційні реконструкції.

Особливістю висновків є їхня відповідність поставленим завданням та меті в розділах магістерської. На початках дослідження автор конкретно визначає завдання, які він ставить у роботі відповідно до мети, а отримані результати визначає у висновках. Мета і завдання – це своєрідні зобов’язання, які бере на себе дослідник і, ним же визначені, шляхи їх вирішення. Якість виконання магістром своїх завдань є критерієм наукової вартості магістерської роботи. Тому так важливо, щоб отримані результати були вартісними і в системі дослідження автор логічно вибудував методіку для досягнення поставленої мети. На цей етап студенту надається термін три місяці згідно графіку виконання магістерської роботи.

Шостий етап – підготовка роботи до публічного захисту, включає в себе подання магістерської роботи на рецензування та організацію підготовки захисту (оформлення роботи у тверду палітурку, створення слайд-шоу або таблиць для наочної демонстрації об'єкту та предмету дослідження). Текст

наукової роботи повинен перечитати керівник і дати відповідний відгук. Робота повинна мати усі структурні частини, в тому числі і кольорові додатки. Допускаються певні моменти по доопрацюванню тексту до подачі на кафедральний допуск, де рішенням кафедри надається дозвіл магістру на привселюдний захист наукового дослідження. Праця повинна створити позитивне враження на комісію, а тому в ній мають бути опрацьовані усі поставлені завдання, а також висвітлені результати у висновках. Метою цього етапу є уточнення та виправлення зауважень в рукописі магістерської до перегляду рецензентами; надання відгуку провідними викладачами кафедри та іншими науковцями; підготовка презентації роботи на захисті та привселюдне обговорення результатів дослідження. Виконання цього етапу роботи відбувається на останньому році навчання.

Висновки. У статті подано етапи виконання магістерського дослідження, розкрито структуру наукової роботи з чіткими рекомендаціями до кожного пункту. Способи здобуття наукових знань – шлях, на якому досягається певна науково-дослідницька мета. Вона містить широкий вибір методів наукового дослідження, що визначають способи вивчення та пізнання явищ та процесів в межах об'єкта та предмета наукового дослідження. Тому підготовка магістра до самостійного навчально-наукового дослідження є важливою, адже виявляється його здатність застосувати одержані знання під час вирішення конкретних проблем, володіння методологією наукової творчості, сучасними інформаційними технологіями, методами отримання, обробки, зберігання і використання наукової інформації, спроможністю до плідної науково-дослідницької і науково-педагогічної діяльності. Автори пропонують доповнити дане дослідження термінологією образотворчого мистецтва, яка стосується мистецтвознавчого аналізу в контексті розвитку нових напрямів художньої творчості.

Література:

1. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень: Навчальний посібник. Київ: Кондор, 2006. 206 с.
2. Свердан М. М., Свердан М. Р. Основи наукових досліджень: Навчальний посібник. Чернівці: Рута, 2006. 352 с.
3. Стеченко Д. М., Чмир О. С. Методологія наукових досліджень: Підручник. Київ: Знання, 2005. 309 с.
4. Черній А. М. Дисертація як кваліфікаційна наукова праця: Посібник. Київ: Арістей, 2004. 232 с.
5. Шейко В. М. Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підручник. Київ: Знання, 2004. 307 с.
6. Шишка Р. Б. Організація наукових досліджень та підготовка магістерських і дисертаційних робіт: Навчальний посібник. Харків: Еспада, 2007. 368 с.

References:

1. Krushelnytska O. V. Metodolohiia ta orhanizatsiia naukovykh doslidzhen: Navchalnyi posibnyk. [Methodology and organization of scientific research: Study guide]. Kyiv: Kondor, 2006. 206 s. [in Ukraine].

2. Sverdani M. M., Sverdani M. R. Osnovy naukovykh doslidzhen: Navchalnyi posibnyk. [Basics of scientific research: Study guide]. Chernivtsi: Ruta, 2006. 352 s. [in Ukraine].
3. Stechenko D. M., Chmyr O. S. Metodolohiia naukovykh doslidzhen: Pidruchnyk. [Methodology of scientific research: Textbook]. Kyiv: Znannia, 2005. 309 s. [in Ukraine].
4. Chernii A. M. Dysertatsiia yak kvalifikatsiina naukova pratsia: Posibnyk. [Dissertation as a qualifying scientific work: Manual]. Kyiv: Aristei, 2004. 232 s. [in Ukraine].
5. Sheiko V. M. Kushnarenko N. M. Orhanizatsiia ta metodyka naukovo-doslidnytskoi diialnosti: Pidruchnyk. [Organization and methodology of research activity: Textbook]. Kyiv: Znannia, 2004. 307 s. [in Ukraine].
6. Shyshka R. B. Orhanizatsiia naukovykh doslidzhen ta pidhotovka mahisterskykh i dysertatsiinykh robit: Navchalnyi posibnyk. [Organization of scientific research and preparation of master's and dissertation theses: Study guide]. Kharkiv: Espada, 2007. 368 s. [in Ukraine].

УДК 378:155.9:577

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-66-78](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-66-78)

Ємельянова Тетяна Вікторівна кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри вищої математики, доцент кафедри вищої математики, Харківський національний автомобільно-дорожній університет, вул. Ярослава Мудрого, 25, м. Харків, 061002, тел.: (066) 188-28-95, <https://orcid.org/0000-0001-7451-8193>

Ярхо Тетяна Олександрівна доктор педагогічних наук, професор кафедри вищої математики, завідувач кафедри вищої математики, Харківський національний автомобільно-дорожній університет, вул. Ярослава Мудрого, 25, м. Харків, 061002, тел.: (063) 727-11-78, <https://orcid.org/0000-0003-2669-5384>

Легейда Аліна Вікторівна кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології, доцент кафедри англійської філології та методики викладання іноземної мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, пл. Свободи, 4, м. Харків, 061077, тел.: (050) 954-65-10, <https://orcid.org/0000-0002-8749-7667>

Легейда Дмитро Вікторович кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри будівельної та теоретичної механіки, Харківський національний університет будівництва та архітектури, вул. Сумська, 40, м. Харків, 061002, <https://orcid.org/0000-0002-8983-0822>

АДАПТИВНИЙ РЕЗОНАНС ЯК КОНСТРУКТ РОЗШИРЕННЯ КОГНІТИВНОГО ПРОСТОРУ ПАМ'ЯТІ У ПІЗНАВАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Анотація. В рамках нейродинамічної концепції активності когнітивного простору проведено дослідження природи, характеру механізму адаптивного резонансу та його зв'язків з внутрішніми механізмами когнітивної діяльності. Поряд з нейродинамічною концепцією активності мозку в зарубіжних дослідженнях обговорюються приклади біологічних архітектур нейронних мереж, за допомогою яких «формується розум», «адаптивний інтелект». В основу моделювання таких архітектур покладено принципи теорії адаптивного резонансу (ART) нейронних мереж, яка на сучасному етапі є основоположною теорією штучного інтелекту.

Дослідження з позицій сучасної когнітивної науки про моделювання активності нейронної системи в рамках концепції про нейродинамічну

організацію і функціональні моди когнітивного простору пам'яті, ролі адаптивного резонансу нейронних мереж у формуванні та розвитку когнітивного простору особистості, дозволили визначити зв'язок адаптивного резонансу, як динамічного процесу, з механізмами формування і розвитку пізнавального простору особистості.

Розуміючи стійкий стан динамічного режиму нейронної активності як «субстрат еквіваленту психологічного образу», адаптивний резонанс нейронних мереж представляється направляючої складових механізмів створення метастабільних структур нових ментальних образів в нейродинамічній системі.

Досліджено внутрішні механізми перетворення модельних уявлень ментальних образів, такі як коактивація зв'язків у нейронних ансамблях, конкатенація метастабільних станів модельних уявлень та адаптивний резонанс нейронної активності. Автори приходять до висновку про тісну взаємозалежність подібних динамічних процесів, оскільки їх взаємозв'язок може бути обумовлена складовими механізмів і характеристиками когнітивних процесів.

Можна очікувати, що осмислення зв'язку адаптивного резонансу з внутрішніми механізмами формування когнітивного простору визначить напрямок подальшого дослідження і розуміння архітектури когнітивного процесу мислення, дасть додаткову аргументацію на користь розуміння процесу навчання як процесу розвитку когнітивного простору і активізації мислення особистості. Подібне осмислення процесу навчання в технічних університетах забезпечить подальше вдосконалення технологій професійного та культурного розвитку особистості.

Ключові слова: внутрішні когнітивні механізми простору пам'яті, адаптивний резонанс, коактивація і конкатенація метастабільних уявлень, когнітивне неусвідомлене, базис когнітивного неусвідомленого.

Emelyanova Tatyana Viktorivna Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Higher Mathematics, Kharkiv National Automobile and Highway University, Yaroslava Mudroho St., 25, Kharkiv, 061002, tel.: (066) 188-28-95, <https://orcid.org/0000-0001-7451-8193>

Yarkho Tetiana Oleksandrivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Higher Mathematics, Kharkiv National Automobile and Highway University, Yaroslava Mudroho St., 25, Kharkiv, 061002, tel.: (099) 124-64-67, <https://orcid.org/0000-0003-2669-5384>

Legeyda Alina Viktorivna Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of English Philology. V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody square, Kharkiv, 061077, tel.: (050) 954-65-10, <https://orcid.org/0000-0002-8749-7667>

Legeyda Dmytro Viktorovich Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor of Department of Structural Mechanics, Kharkiv National University of Construction and Architecture, Sumska St., 40, Kharkiv, 061002, <https://orcid.org/0000-0002-8983-0822>

ADAPTIVE RESONANCE AS A CONSTRUCT OF EXPANDING THE COGNITIVE SPACE OF MEMORY IN THE COGNITIVE PROCESS

Abstract. Within the framework of the neurodynamic concept of cognitive space activity the nature and nature of the adaptive resonance mechanism and its connections with the internal mechanisms of cognitive activity are investigated. At the same time, examples of biological architectures of neural networks are discussed in foreign researches, with the help of which "the mind is formed", "adaptive intelligence". Modeling of such architectures is based on the principles of adaptive resonance theory (ART) of neural networks, which at the present stage is the fundamental theory of artificial intelligence

From the standpoint of modern cognitive science about the organization and functional modes of the cognitive memory space, the role of adaptive resonance of neural networks in the formation and development of the cognitive space of personality is investigated, The connection of adaptive resonance, as a dynamic process, with the internal mechanisms of formation and development of the cognitive space of the individual is determined. The stable state of the dynamic mode of neural activity is understood as the "substrate equivalent of a psychological image".

Adaptive resonance of neural networks appears to be the guiding component of the mechanisms of modification of functional modes. A "similarity measure" of model representations of mental images is introduced as a threshold for modification of functional modes. The internal mechanisms of modification of model representations of mental images are defined as coactivation of connections in neural ensembles, concatenation of metastable states of model representations.

The authors assume a close interdependence of such dynamic processes, since their interrelation is due to the components of mechanisms and characteristics of cognitive processes.

It can be expected that understanding the connection of adaptive resonance with the internal mechanisms of cognitive space formation will determine the need for further research of the architecture of the cognitive memory space. Understanding the architecture of the cognitive process of thinking will provide additional arguments in favor of comprehension the learning process as a process of development of the cognitive space of the individual. Such an understanding of the learning process at the technical universities will ensure further improvement of the technologies of professional and cultural development of the individual.

Keywords: internal cognitive mechanisms of memory space, adaptive resonance, coactivation and concatenation of metastable representations, cognitive unconscious, basis of cognitive unconscious.

Постановка проблеми. Когнітивний простір особистості - простір когнітивних здібностей, мислення, пам'яті. Щоб мати можливість цілеспрямованого розширення когнітивного простору особистості, слід розуміти механізми формування і розвитку базових складових когнітивних здібностей і когнітивного простору пам'яті. Ця проблема може бути досліджена тільки в рамках психолого - педагогічного підходу із залученням інформації про нейрофізіологічні процеси активності мозку. Когнітивний простір особистості - простір когнітивних функцій, які можуть бути зрозумілі і вивчені лише в результаті дослідження механізмів когнітивної діяльності мозку. Ці дослідження ґрунтуються на припущенні, що простір когнітивних функцій як простір динамічної нелінійної системи може бути вивчений на основі аналізу нестационарних процесів і метастабільних станів.

Поряд з нейродинамічною концепцією активності мозку в зарубіжних дослідженнях обговорюються приклади біологічних архітектур нейронних мереж, за допомогою яких «формується розум», «адаптивний інтелект».[1]. В основу моделювання таких архітектур покладено принципи теорії адаптивного резонансу (ART) нейронних мереж, яка на сучасному етапі є основоположною теорією штучного інтелекту. Адаптивний резонанс нейронних мереж розглядався авторами теорії адаптивного резонансу Стівеном Гроссбергом і Гейл Карпентер [2] як процес створення такої нейронної мережі, в якій зі збереженням нової інформації не зникає попередня або «стара» інформація. При «навчанні» штучного інтелекту, створеного в рамках старих моделей нейронних мереж, не забезпечувалася пластичність і адаптивність раніше отриманої інформації.

У парадигмі нейродинамічних систем опис когнітивного простору пам'яті проводиться в системі динамічних змінних (фазовому просторі динамічної задачі), так що модельними уявленнями ментальних образів є інтегровані метастабільні структури в фазовому просторі динамічної задачі. Приймаючи розуміння стійкого стану динамічного режиму нейронної активності як «субстратного еквіваленту психологічного образу», слід розглядати адаптивний резонанс нейронних мереж як напрямну складових механізмів створення в нейродинамічній системі метастабільних структур нових ментальних образів.

У статті в рамках нейродинамічної концепції активності когнітивного простору проводиться дослідження природи, характеру механізму адаптивного резонансу і його зв'язків з внутрішніми механізмами когнітивної діяльності. Розглядаючи внутрішні механізми перетворення модельних уявлень ментальних образів, коактивацію зв'язків в нейронних ансамблях, конкатенацію метастабільних станів модельних уявлень і адаптивний резонанс нейронної активності, автори приходять до висновку про тісну взаємозалежність подібних динамічних процесів, оскільки їх взаємозв'язок може бути обумовлена одними і тими ж характеристиками внутрішніх когнітивних механізмів.

Результати дослідження ролі адаптивного резонансу нейронних мереж у формуванні та розвитку когнітивного простору особистості, проведені з позицій сучасної когнітивної науки про моделювання активності нейронної системи в рамках нейродинамічної концепції про функціональні моди когнітивного простору пам'яті, дозволяють визначити зв'язок адаптивного резонансу, як динамічного стану, з характеристиками пізнавального процесу.

Можна очікувати, що осмислення зв'язку адаптивного резонансу з внутрішніми механізмами когнітивного простору пам'яті визначить розуміння архітектури когнітивного процесу мислення і напрямок подальшого дослідження, дасть додаткову аргументацію на користь усвідомлення процесу навчання як процесу розвитку когнітивного простору пам'яті і активізації мислення особистості. Подібне осмислення процесу навчання забезпечить подальше вдосконалення технологій професійного та культурного розвитку особистості в технічних університетах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У 1987 р. С. Гроссберг і Г. Карпенгер опублікували роботу, в якій виклали основні принципи теорії адаптивного резонансу, що було результатом досліджень американських вчених зі створення можливих моделей штучного інтелекту. [2]. У цій роботі С. Гроссберг і Г. Карпенгер представили модель нейронної мережі нового типу, що володіє можливістю самоорганізації. У цій моделі сприйняття нової інформації коригується в залежності від інформації, вже наявної в пам'яті системи (раніше накопиченим досвідом), без руйнування накопиченої інформації. Принципи організації такої моделі отримали назву теорії адаптивного резонансу.

Відомі на той час моделі штучного інтелекту володіли однією особливістю, з «навчанням» системи непередбачуване руйнувалася частина інформації, раніше закладеної в її пам'ять. Принципи адаптивного резонансу, на яких була вибудована архітектура системи з властивостями самоорганізації, створили можливість побудови і розвитку нейронних систем з саморегулюванням штучного інтелекту нового типу. [3,4]. На думку С. Гроссберга «теорія адаптивного резонансу - це виробнича система з саморегулюванням, яка поступово навчається швидко класифікувати великі нестационарні бази даних без катастрофічного забування, використовуючи довільні комбінації неконтрольованого та контрольованого навчання». Інтерес до створення штучного інтелекту привів до розробки нових принципів побудови нейронних мереж з новими динамічними характеристиками на основі теорії адаптивного резонансу. [5, 6].

Відомі публікації, в яких автори використовують принципи теорії адаптивного резонансу при побудові моделей біологічних нейронних мереж, динамічні властивості яких, на їхню думку, обумовлюють когнітивне сприйняття, пізнання, емоції, формуючи «адаптивний інтелект». [7].

В цей же час були закладені основи нейродинамічного підходу до дослідження когнітивної активності біологічних систем. На сьогоднішній день відомі численні публікації з нейрофізіологічного дослідження активності нейронної системи мозку. [8, 9]. Цей підхід базується на припущенні, що когнітивні функції можуть бути зрозумілі на основі аналізу нестационарних процесів і метастабільних станів теорії динамічних систем і гіпотези про функціональні моди когнітивного простору пам'яті.

Надалі Р. Макін і В. Лісін висловили припущення про те, що стійкий стан динамічного режиму нейронної активності слід розглядати як «субстратний еквівалент психологічного образу». [10]. У роботах авторів [11,12] була зроблена спроба вивчити внутрішні механізми когнітивного простору. У 2019 р була запропонована модель ментального простору пізнавального процесу, як «субстратного еквіваленту розумового простору» особистості.[11]. Автори розглядали внутрішні механізми ментального простору, які, на їх думку, були відповідальні за модифікацію модельних уявлень образів в процесі мислення.

Розглядаючи адаптивний резонанс нейронної системи як напрямну складову механізму, що обумовлює динамічні режими активності, корисно вивчити адаптивний резонанс як діючу складову внутрішнього механізму пізнавального процесу. Можна очікувати, що адаптивний механізм тісно пов'язаний з внутрішніми механізмами і впливає на характеристики внутрішніх механізмів перетворення модельних уявлень в ментальному просторі особистості. Представляє інтерес механізм впливу адаптивного резонансу на внутрішні механізми ментального простору і їх характеристики. У роботі в якості внутрішніх механізмів когнітивної діяльності розглядаються механізми коактивації зв'язків нейронних ансамблів і конкатенації метастабільних станів модельних уявлень ментальних образів.

Метою статті є нейрофізіологічне висвітлення психолого-педагогічного розуміння когнітивного процесу, як несвідомого багатоступеневого процесу, що відбувається в пізнавальному просторі, конструкти якого обумовлюють динаміку і організацію структур інформаційних потоків; дослідження ролі адаптивного резонансу в когнітивному процесі з позицій сучасних підходів до модулювання нейронної системи мозга в рамках концепції про нейродинамічну організацію із урахуванням гіпотези про функціональні моди когнітивного простору пам'яті.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи когнітивний пізнавальний процес з позицій нейродинамічної концепції про режими локалізації метастабільних структур у фазовому просторі системи, представляємо його у вигляді процесу створення відгуку на зовнішній або внутрішній стимул. Створення відгуку на стимул є інтуїтивною обробкою отриманої інформації і визначається внутрішніми механізмами нейронної системи, так що динаміка і напрямок процесу створення відгуку характеризуються як «когнітивні

неусвідомлені» складові. (Вперше В. Аллахвердов визначив внутрішні механізми пізнавального процесу як «когнітивне неусвідомлене». [11]). Стимул "включає" механізм створення відгуку, «задаючи програму активації фундаментальних мод когнітивного простору пам'яті, відновлює структури нейронних ансамблів, відтворює режими локалізації метастабільних структур і, відповідно, закодовані модельні уявлення ментальних образів, що мають схожі з сигналом елементи». [11].

Модельні уявлення ментальних образів визначаємо як локалізовані структури метастабільних станів у фазовому просторі власних функцій динамічної нелінійної задачі в нейронному середовищі. Фазовий простір активованих локалізованих структур називаємо ментальним простором модельних уявлень ментальних образів. Механізм створення відгуку активує схожі з сигналом моди ментальних образів когнітивного простору пам'яті, відновлює відповідні модельні уявлення, активуючи їх ментальний простір.

У роботах [11, 12] обговорювалися внутрішні механізми когнітивного простору пізнавального процесу як внутрішні механізми ментального простору. До таких механізмів ми відносимо механізми коактивації зв'язків в нейронному ансамблі і конкатенації метастабільних структур модельних уявлень ментальних образів. Поряд з внутрішніми механізмами когнітивного простору пам'яті, механізмами коактивації і конкатенації, в процес формування і модифікації метастабільних структур модельних уявлень ментального простору вносить певний внесок адаптивний резонанс активованої нейронної мережі.

Теорія адаптивного резонансу була розроблена для побудови моделей архітектури нейронних мереж нового типу з метою вдосконалення систем штучного інтелекту. Запропоновані алгоритми побудови таких архітектур нейронних мереж моделюють правила сприйняття нейронною системою інформації так, що нова інформація, що надійшла в систему, може бути модифікована з урахуванням наявного контексту без ризику знищення раніше накопиченої інформації. Адаптивний резонанс нейронної мережі системи штучного інтелекту визначається як динамічний процес активації системи, під час якого відбувається узгодження вхідних сигналів нової інформації з раніше накопиченими даними. Механізм узгодження обумовлений порівнянням і можливою підстроюванням вагових коефіцієнтів (зв'язків) нейронів, що беруть участь в процесі. Активація і подальше підстроювання вагових коефіцієнтів здійснюється в тому випадку, коли на вхід нейронної мережі надходить сигнал, образ якого найбільш відповідає образу, «закріпленому за одним з нейронів цієї мережі». Якщо в результаті узгодження рівень настройки вагових коефіцієнтів досягає певного порогу, відбувається модифікація вагових коефіцієнтів активованого нейрона, в результаті якої «інформація», закріплена за нейроном, доповнюється новими даними. Процес модифікація носить назву адаптивного резонансу.

Адаптивний резонанс є реакцією динамічної системи на збурення, в результаті якого система може набути нових властивостей. Таке розуміння адаптивного резонансу дозволяє визначити його як напрямну складову внутрішніх механізмів конкатенації і коактивації модельних уявлень в пізнавальному процесі.

Надзвичайно плідним виявилось дослідження когнітивних процесів активності мозку в рамках теорії нелінійної динаміки, застосованої до нейронного середовища. У нелінійному середовищі збудження структур різної складності, що формуються власними функціями динамічної задачі, визначається параметрами нелінійного середовища. [8, 9]. Нейронна система мозку являє собою середовище, в якому формується динамічна функціональна система для виконання когнітивних функцій. Сенсорні структури сприймають і перетворюють одержувані сигнали, формуючи сукупність активних нейронів. Ця нейронна сукупність розглядається як динамічна нелінійна система, що формує динамічні режими з метастабільними структурами. Математичний підхід в рамках динамічних систем до дослідження певних функцій мозку з великою ймовірністю вказав, що реалізація функцій мозку здійснюється не за рахунок структурних змін параметрів нейронів, а формуванням режимів локалізації. В результаті гомогенних або гетерогенних переходів може відбутися взаємодії метастабільних структур в рамках одного або близьких режимів локалізації.

Метастабільні режими нелінійної динамічної задачі обумовлені розв'язками нелінійної задачі на власні значення, що має дискретний спектр. Власним функціям у фазовому просторі динамічної задачі відповідають метастабільні стани, які можуть створювати за певних умов складні метастабільні структури. Метастабільні режими нелінійної динамічної задачі в нейронному середовищі породжують інтегровані модельні уявлення, які несуть в собі інформацію про ментальний образ сигналу. Вони зберігаються в когнітивному просторі пам'яті в закодованому вигляді, у вигляді функціональних мод просторового сигналу або функціональних мод просторово-часового сигналу. [14].

Вивчаючи структуру когнітивного простору пам'яті, ми прийшли до висновку, що фундаментальними одиницями цього простору є «згортки» функціональних мод певної категорії ментальних образів. «Згортку» можна розглядати як систему функціональних мод, фазових портретів інтегрованих модельних уявлень ментального образу сигналу. Ця система структурована так, що кожна функціональна мода в цій «згортки» має безліч зв'язків з функціональними модами різних рівнів. Існуюча система зв'язків функціональних мод визначає найбільш оптимальну структуру «згортки», що забезпечує мінімальні витрати енергії з метою збереження «стійкості» когнітивного простору пам'яті.

Відомо, що когнітивний простір пам'яті, як простір фазових портретів інтегрованих модельних уявлень ментальних образів, характеризується певними властивостями «сприйняття»: пластичністю, яка є адаптацією до нової інформації, і стабільністю, коли нова інформація не повинна руйнувати «пам'ять про старі образи».

Розглянемо більш детально механізм сприйняття когнітивним простором пам'яті закодованого модельного уявлення ментального образу сигналу у вигляді функціональної моди. Будемо вважати, що когнітивний простір пам'яті - простір функціональних мод. Сприйняття когнітивним простором пам'яті нової функціональної моди аналогічно збуренню системи, що знаходиться в стані «стійкої рівноваги». В системі запускається процес пошуку нового рівноважного стану, що відповідає перевірці на «новизну» отриманої інформації. Результат залежить від величини критичного значення рівня модифікації, який визначає ймовірність модифікації складових збуреної системи. Якщо знайдена мода, для якої рівень модифікації перевищує критичне значення, то завершується пошук на порівняння, функціональна мода модифікується під «впливом» функціональної моди нового образу. Подібний процес визначений як адаптивний резонанс.

Якщо в результаті пошуку рівень модифікації не перевищує критичного значення модифікації, то перевірка на новизну функціональної моди нового образу вважається успішною, функціональна мода сприймається системою як нова і залишається у когнітивному просторі пам'яті.

Когнітивний простір пам'яті - простір фундаментальних одиниць. Фундаментальна одиниця є «згорткою» функціональних мод, яка об'єднує функціональні моди певної категорії ментальних образів. Тому процес відображення закодованого модельного уявлення ментального образу в когнітивний простір пам'яті, простір фундаментальних одиниць, є багатокроковим.

Проаналізуємо механізм сприйняття закодованого модельного уявлення ментального образу когнітивним простором пам'яті як простором фундаментальних одиниць. Процес відображення модельного уявлення нового образу в когнітивний простір пам'яті запускає пошук вибору фундаментальної одиниці. Фундаментальну одиницю розуміємо як «згортку» функціональних мод, «аттрактор» функціональних мод. У такому випадку пошук вибору може бути завершений «захопленням» функціональної моди будь-якої фундаментальної одиницею або створенням нової фундаментальної одиниці з функціональною модою нового образу.

Захоплення нової моди фундаментальною одиницею запускає механізм пошуку на «новизну», порівняння на «новизну» з функціональними модами обраної «згортки». Якщо критичне значення рівня модифікації з однією з мод «згортки» подолано, то обрана мода модифікується. У такому випадку говорять про адаптивний резонанс. Якщо критичне значення рівня

модифікації не подолано, то перевірка на новизну вважається успішною, функціональна мода нового образу залишається у складі «згортки» функціональних мод.

Розглянемо більш детально процес перевірки на новизну функціональних мод. Перевірка на новизну зводиться до пошуку функціональної моди, що має елементи схожості з функціональною модою нового образу. Простір функціональних мод - простір фазових портретів модельних уявлень ментальних образів. Тому перевірка на новизну визначає міру схожості модельних уявлень ментальних образів, міру схожості ментальних образів. Критичне значення рівня модифікації задає міру схожості функціональних мод, їх ментальних образів. Для модифікації відбирається мода, для якої міра схожості з новою модою досить велика.

Процес модифікації функціональної моди, раніше закладеної в когнітивний простір пам'яті, при успішному завершенні пошуку на порівняння з фазовим портретом нового образу, є процесом модифікації інтегрованого модельного уявлення. Динаміка модифікації функціональної моди залежить від архітектури нейронних ансамблів і характеру нейронних зв'язків, що породжують інтегровані модельні уявлення ментального образу. Активація функціональної моди відповідає відновленню нейронних ансамблів, в яких відтворюються режими локалізації метастабільних структур, відповідальних за формування ментального образу у вигляді інтегрованого модельного уявлення. Подібний підхід дозволяє розглядати динаміку модифікації модельного уявлення ментального образу як модифікацію нейронних ансамблів, режимів локалізації, і, відповідно, метастабільних структур.

За формування модифікованого модельного уявлення ментального образу відповідальні внутрішні когнітивні механізми пізнавального процесу, до яких ми відносимо коактивацію зв'язків нейронних ансамблів і конкатенацію метастабільних станів модельних уявлень. У 2012 році Ж. Фоконьє, відомий когнітивний лінгвіст, висунув гіпотезу про те, що у пізнавальному просторі на нейронному рівні набори нейронних структур пов'язані, за всіма ознаками, принципом коактивации. [15]. Механізм коактиваційного зв'язку, про який вперше згадав Ж. Фоконьє, припускає, що спільна присутність в середовищі декількох певних компонентів зі здатністю до взаємозв'язків, значно підвищує активність кожного компонента і визначає результат взаємодії.

У нейромережових системах дія механізму коактиваційного зв'язку, що виникає з активацією декількох нейронних ансамблів, зводиться до модифікації нейронного ансамблю за «програмою», яку задає нейронна структура нового образу. У теорії просторово-часових характеристик активності нейронних мережових систем поряд з механізмом коактиваційного зв'язку діє механізм конкатенації метастабільних нейронних мережових

структур. Е. Бендерська і А. Перешеїн довели можливість появи нових складних структур за допомогою конкатенації, відділенням деякої ланки однієї структури і її приєднанням до іншої структури. [11]. Модифікація метастабільних структур може статися в результаті гомогенних або гетерогенних переходів, при взаємодії метастабільних структур одного або близьких режимів локалізації. [13].

Таким чином, з отриманням нової інформації (нового образу), яка закладається в когнітивний простір пам'яті у вигляді функціональних мод, фазових кодів інтегрованих модельних уявлень ментальних образів, відбувається розширення когнітивного простору пам'яті, що визначає подальший когнітивний розвиток особистості.

Висновки. Дослідження ролі адаптивного резонансу в розширенні когнітивного простору пам'яті в пізнавальному процесі в парадигмі нейродинамічних систем з урахуванням гіпотези про функціональні моди когнітивного простору пам'яті показало, що адаптивний резонанс може розглядатися як напрямна складова модифікації функціональних мод. При адаптивному резонансі можливість модифікації функціональної моди залежить від подолання критичного рівня модифікації, який визначений авторами як міра схожості функціональних мод. Для модифікації відбирається мода, для якої міра схожості з новою досить велика.

Процес модифікації функціональної моди визначається як процес модифікації інтегрованого модельного уявлення ментального образу. Модифікація модельного уявлення образу, закладеного раніше в когнітивний простір пам'яті, визначена як модифікація нейронних ансамблів, їх режимів локалізації, і, відповідно, метастабільних структур. Динаміка реформування модельного уявлення образу обумовлена характеристиками внутрішніх когнітивних механізмів пізнавального процесу.

Таким чином, більш детальне осмислення зв'язку адаптивного резонансу з внутрішніми механізмами формування когнітивного простору визначить напрямок подальшого дослідження і розуміння архітектури когнітивного процесу мислення, може надати додаткову аргументацію на користь розуміння процесу навчання як процесу розвитку когнітивного простору і активізації мислення особистості. [16; 17].

Література:

1. Grossberg, S. A. Path Toward Explainable AI and Autonomous Adaptive Intelligence: Deep Learning, Adaptive Resonance, and Models of Perception, Emotion, and Action Front Neurorobot. 2020 Jun 25; doi: 10.3389/fnbot.2020.00036.eCollection 2020.
2. Carpenter, G. A., Grossberg, S. A. Massively Parallel Architecture for a Self-organizing Neural Pattern Recognition Machine. Computer Vision, Graphics and Image Processing, 37(1), 54–115.
3. Carpenter, G. A., Grossberg, S. ART 2: Self-organization of Stable Category Recognition Codes for Analog Input Patterns, Applied Optics, Vol. 26, Issue 23, 1987, 4919-4930.

4. Carpenter, G. A., Grossberg, S. ART 3: Hierarchical Search Using Chemical Transmitters in Self-organizing Pattern Recognition Architectures, *Neural Networks*, Vol. 3, Issue 2, 1990, 129-152.
5. Carpenter, G. A., Grossberg S., Rosen, D. B. (1991) Fuzzy ART: Fast Stable Learning and Categorization of Analog Patterns by an Adaptive Resonance System, *Neural Networks*, Vol. 4, Issue 6, 1991, 759–771.
6. Carpenter, G. A., Reynolds, J. H. ARTMAP: Supervised Real-time Learning and Classification of Nonstationary Data by a Self-organizing Neural Network. *Neural Networks* Volume 4, Issue 5, 1991, Pages 565-588.
7. Grossberg, S. The Resonant Brain: How Attentive Conscious Seeing Regulates Action Sequences that Interact with Attentive Cognitive Learning, Recognition, and Prediction *Attention Perception Psychophys.* 2019 Oct;81(7):2237-2264. doi: 10.3758/s13414-019-01789-2.
8. Rabinovich, M. I., Muezzinoglu, M. K. Nonlinear Dynamics of the Brain: Emotion and Cognition, *Phys. Usp.*, 53:4 (2010), 357–372.
9. Rabinovich, M. I., Varona, P. Nonlinear Dynamics of Creative Thinking. Multimodal Processes and the Interaction of Heteroclinic Structures, *Phys. Usp.*, 64:8 (2021), 801–814.
10. Ємельянова, Т.В. Робочий простір пізнавального процесу як простір ментальних конструктів когнітивного механізму мислення / Т. В. Ємельянова // Наукові записки. Серія: педагогічні науки. - 2020. Вип.191. С.74-77.
11. Ємельянова, Т. В. Ментальний простір як характеристика ступеня розвитку когнітивних здібностей особистості в навчальному процесі / Т.В. Ємельянова // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2019. - № 1 (85). - С.224-234
12. Ємельянова, Т. В. Про механізм активізації пізнавального простору особистості в процесі мислення / Т. В. Ємельянова, В. О. Нестеренко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2017, 3 (67), 165-175
13. Ємельянова, Т. В. Механізм розвитку когнітивного простору студентів в процесі математичної підготовки в сучасному університеті /Т. В. Ємельянова // Наукові записки ТНПУ ім. Володимира Гнатюка. Серія: педагогіка, 2017, 1, 192-199.
14. Ємельянова, Т.В. Механізм сприйняття просторово-часової інформації в когнітивному просторі особистості / Т.В. Ємельянова // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки : зб. наук. пр. – Вип.1. – Бердянськ : БДПУ, 2020. – С.258-267.
15. Fauconnier, G. Mental Spaces. In D. Geeraerts, H. Cuyckens (Eds) *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. DOI:10.1093/oxfordhb/9780199738632.013.0014.
16. Ярхо Т. О. Фундаменталізація математичної підготовки майбутніх фахівців технічного профілю у вищих навчальних закладах. Монографія. / Т. О. Ярхо. – Харків: ХНАДУ, 2016. – 284 с.
17. Полежаєв Ю.Г. Культурна грамотність як лінгводидактична категорія. Педагогічні науки теорія, історія, інноваційні технології. Суми: Вид-во Сум ДПУ імені А. С. Макаренка, 2021, № 10. С.147-157.

References:

1. Grossberg, S. A. Path Toward Explainable AI and Autonomous Adaptive Intelligence: Deep Learning, Adaptive Resonance, and Models of Perception, Emotion, and Action *Front Neurobot.* 2020 Jun 25;14:36. doi: 10.3389/fnbot.2020.00036.eCollection 2020.
2. Carpenter, G. A., Grossberg, S. A. Massively Parallel Architecture for a Self-organizing Neural Pattern Recognition Machine. *Computer Vision, Graphics and Image Processing*, 37(1), 54–115.
3. Carpenter, G. A., Grossberg, S. ART 2: Self-organization of Stable Category Recognition Codes for Analog Input Patterns, *Applied Optics*, Vol. 26, Issue 23, 1987, 4919-4930.

4. Carpenter, G. A., Grossberg, S. ART 3: Hierarchical Search Using Chemical Transmitters in Self-organizing Pattern Recognition Architectures, *Neural Networks*, Vol. 3, Issue 2, 1990, 129-152.
5. Carpenter, G. A., Grossberg S., Rosen, D. B. (1991) Fuzzy ART: Fast Stable Learning and Categorization of Analog Patterns by an Adaptive Resonance System, *Neural Networks*, Vol. 4, Issue 6, 1991, 759–771.
6. Carpenter, G. A., Reynolds, J. H. ARTMAP: Supervised Real-time Learning and Classification of Nonstationary Data by a Self-organizing Neural Network. *Neural Networks* Volume 4, Issue 5, 1991, Pages 565-588.
7. Grossberg, S. The Resonant Brain: How Attentive Conscious Seeing Regulates Action Sequences that Interact with Attentive Cognitive Learning, Recognition, and Prediction *Atten Percept Psychophys*. 2019 Oct; 81(7):2237-2264. doi: 10.3758/s13414-019-01789-2.
8. Rabinovich, M. I., Muezzinoglu, M. K. Nonlinear Dynamics of the Brain: Emotion and Cognition, *Phys. Usp.*, 53:4 (2010), 357–372.
9. Rabinovich, M. I., Varona, P. Nonlinear Dynamics of Creative Thinking. Multimodal Processes and the Interaction of Heteroclinic Structures, *Phys.Usp.*, 64:8 (2021), 801–814.
10. Emelyanova, T.V. (2020) Robochii prostir piznavalnoho navchalnoho protsesu yak prostir mentalnykh konstruktiv kognityvnoho mekhanizmu myslenia [Workspace of The Cognitive Process as a Space of Mental Constructs of the Cognitive Mechanism of Thinking] *Naukovi Zapysky. Seria: Pedagogichni Nauky*, Is.191, 74-77 [in Ukrainian].
11. Emelyanova, T.V. (2019) Mentalnii prostir yak kharakterystyka stupenia rozvytku kognityvnykh zdibnostei v navchalnomu protsesi [Mental Space as a Characteristic of the Degree of Development of Cognitive Abilities of the Individual in the Educational Process] *Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies*, Is.1 (85), 224-234 [in Ukrainian].
12. Emelyanova, T.V., Nesterenko, V. O. (2017) Pro mekhanizm aktyvizatsii piznavalnoho prostoru osobystosti v protsesi myslenia [About the Mechanism of Activation of the Cognitive in the Thought Process] *Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies*, Is.3 (67), 165-175 [in Ukrainian].
13. Emelyanova, T.V. (2017) Mekhanizm rozvytku kognityvnoho prostoru studentiv v protsesi matematychnoi pidhotovki v suchasnomu universiteti [About the Mechanism of the Development of Cognitive Space of Students in the Process of Mathematical Preparation in Modern University] *Scientific Issues of Terporil Volodymyr Hnatiuk Pedagogical University. Section: pedagogy*, Is.1, 192-199 [in Ukrainian].
14. Emelyanova, T.V. (2020) Mekhanizm spryiniatia prostorovo-chasovoi informatsii v kognityvnomu prostori osobystosti [About the Mechanism of Perception of the Spatial-temporal Information in the Cognitive Space of the Individual] *Scientific Papers of Berdyansk State Pedagogical University. Series: Pedagogical sciences*, Is.1, 258-267 [in Ukrainian].
15. Fauconnier, G. Mental Spaces. In D. Geeraerts, H. Cuyckens (Eds) *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. DOI:10.1093/oxfordhb/9780199738632.013.0014.
16. Yarcho, T. (2016) Fundamentalizatsiia matematychnoi pidhotovky maibutnykh fakhivtsiv tekhnichnoho profilu u vyshchikh navchalnykh zakladakh [Fundamentalization of Mathematical Preparation of the Future Specialists of a Technical Profil at Higher Educational Establishments]. *Monografiia. – Kharkov*, 2016. – 284 p. [in Ukrainian].
17. Polezhaev Yu.G. Cultural literacy as a linguistic didactic category. *Pedagogical sciences, theory, history, innovative technologies*. Sumy: Publishing House of Sumy DPU named after A.S. Makarenko, 2021, No. 10. P.147-157.

УДК 378. 011.3-051

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-79-88](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-79-88)

Желанова Вікторія В'ячеславівна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри освітології та психолого-педагогічних наук, Київський університет імені Бориса Грінченка, Бульвар Ігоря Шамо, 18/2, 02154, <https://orcid.org/0000-0001-9467-1080>

ГОТОВНІСТЬ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ-ФІЛОЛОГІВ ДО ВИКОРИСТАННЯ МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ: СУТНІСТЬ ТА СТРУКТУРА

Анотація. Актуальність поданої статті зумовлена двома об'єктивними обставинами, а саме: 1) зростанням ролі філологічної освіти у контексті викликів сьогодення, оскільки саме вчителі філологічних дисциплін формують мовну особистість, як носія певного етносу, культури й цінностей, здатного до комунікації в національному та міжкультурному середовищі; 2) інноваційні виміри розвитку сучасної вищої освіти, а також тенденції сучасного суспільства, пов'язані з мультимедійною насиченістю його базових сфер, детермінують необхідність й доцільність формування готовності майбутнього вчителя філолога до використання в майбутній професійній діяльності мультимедійних технологій. У статті проаналізовано варіатив підходів до трактування сутності, структури, типів феномену «готовність». З'ясовано теоретичну, особистісну й ситуаційну сфери готовності. Представлено трактування понять «мультимедіа», «мультимедійні технології». Визначено готовність майбутнього вчителя-філолога до застосування мультимедійних технологій як інтегроване професійно-особистісне утворення, що містить багатопланову систему знань, умінь та навичок, а також якостей та психологічних станів, що уможливають ефективне використання мультимедійних технологій у процесі професійної діяльності. Представлено низку наукових позицій щодо трактування структури готовності. Обґрунтована структура готовності майбутнього вчителя-філолога до застосування мультимедійних технологій, що містить мотиваційно-ціннісний (мотиви й цінності, що є стимулами й орієнтирами у використанні мультимедійних технологій); когнітивний (знання тенденцій сучасної філологічної освіти, потенціалу й інструментарію мультимедійних технологій, вікових особливостей учнів у контексті їх впровадження); організаційно-координаційний (використання нових інформаційних технологій у процесі викладання філологічних дисциплін закладу середньої освіти, координація самостійного використання мультимедійних технологій учнями) компоненти.

Ключові слова: готовність, типи готовності, мультимедійні технології, готовність вчителя-філолога до використання мультимедійних технологій, структура готовності майбутнього вчителя-філолога до використання мультимедійних технологій.

Zhelanova Viktoriia Viacheslavivna Doctor of Pedagogical Sciences, professor, Professor of Department of Education, Psychological and Pedagogical Sciences of Borys Grinchenko Kyiv University, Ihor Shamo Boulevard, 18/2, 02154, <https://orcid.org/0000-0001-9467-1080>

THE FORMATION OF READINESS OF THE FUTURE PHILOLOGIST TEACHERS FOR THE USING OF MULTIMEDIA TECHNOLOGIES: ESSENCE AND STRUCTURE

Abstract. The relevance of the presented article is determined by two objective circumstances, namely: 1) the growing role of philological education in the context of today's challenges, since they are the teachers of philological disciplines who form a linguistic personality as a carrier of a certain ethnicity, culture and values, capable of communication in a national and intercultural environment; 2) innovative dimensions of the development of modern higher education, as well as the trends of modern society, related to the multimedia saturation of its basic spheres, determine the necessity and expediency of forming the readiness of the future teacher of philology to use multimedia technologies in the future professional activity. The article analyses a variety of approaches to the interpretation of the essence, structure, and types of the "readiness" phenomenon. The theoretical, personal and situational spheres of readiness have been clarified. The interpretation of the concepts "multimedia", "multimedia technologies" is presented. The readiness of the future philologist teacher to use multimedia technologies as an integrated professional and personal education, which contains a multifaceted system of knowledge, skills and abilities, as well as qualities and psychological states that enable the effective use of multimedia technologies in the process of professional activity, is determined. Several scientific positions on the interpretation of the readiness structure are presented. The structure of the future philology teacher's readiness to use multimedia technologies, which contains motivational and value (motives and values that are incentives and guidelines in the use of multimedia technologies); cognitive (knowledge of trends in modern philological education, potential and tools of multimedia technologies, age characteristics of students in the context of their implementation); organizational and coordination (use of new information technologies in the process of studying philological disciplines at a secondary educational institution, coordination of the independent use of multimedia technologies by students) components.

Keywords: readiness, types of readiness, multimedia technologies, readiness of a philology teacher to use multimedia technologies, structure of readiness of a future philology teacher to use multimedia technologies.

Постановка проблеми. У контексті викликів сьогодення особливого значення набуває професійна діяльність вчителів філологічних дисциплін, оскільки саме вони формують мовну особистість, як носія певного етносу, культури й цінностей, здатного до комунікації в національному та міжкультурному середовищі. Варто відзначити, що, з одного боку, володіння рідною мовою, певними мовленнєвими уміннями та навичками, сформованість культури мовлення є суттєвою складовою національно-культурної ідентичності особистості, що набула актуальності й важливості в сучасних умовах, з іншого боку, у зв'язку з вимушеним переселенням громадян України, зростає доцільність вивчення іноземної з метою ефективної адаптації та комунікації з представниками інших культур. Тобто зазначені об'єктивні обставини зумовлюють необхідність оновлення професійної підготовки майбутніх учителів-філологів. Ураховуючи інноваційні виміри розвитку сучасної вищої освіти, а також тенденції сучасного суспільства, пов'язані з мультимедійною насиченістю його базових сфер, предметом поданого дослідження обрано аспект визначення сутності та структури готовності майбутнього вчителя філолога до використання мультимедійних технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософські засади сучасної філологічної освіти обґрунтовано в студіях В. Андрущенка, М. Бахтіна, В. Біблера, В. Кременя, П. Флоренського. Соціолінгвістичні та лінгводидактичні аспекти філологічної освіти розкрито в працях Л. Базель, О. Бігіч, М. Вашуленка, Л. Мацько, Л. Морської, М. Пентелюк. Різні аспекти формування професійної компетентності та готовності вчителів-філологів до професійної діяльності розкрито в студіях О. Горошкіної, М. Севастюк, О. Семенов, Т. Семенюк, В. Стрельникова. Проблема формування мовно-ціннісних орієнтацій, національно-мовної свідомості, мовного смаку, мовних здібностей порушується в роботах Н. Дикої, Л. Мацько, Л. Скуратівського, Г. Шелехової. Існує певний варіатив досліджень щодо різних аспектів професійної готовності мабутнього вчителя, а саме: до педагогічного аналізу (В. Чайка), до професійного спілкування (Л. Савенкова), до освоєння передового педагогічного досвіду (О. Ярошенко), до педагогічної взаємодії (М. Виєвська), до роботи з сім'єю (С. Корнієнко, О. Семиног), до інноваційної (К. Макагон) та дослідницької (О. Дубасенюк) педагогічної діяльності. Освітній потенціал мультимедійних засобів розкривається в працях Б. Андерсена, К. Брінк, Н. Вінера, П. Уейл, Дж. Росс. Проблему застосування мультимедійних технологій в системі вищої освіти порушують О. Бондаренко, В. Заболотний, В. Імбер, О. Коношевський. Різні питання впровадження мультимедіа в

професійну підготовку майбутнього педагога вивчали С. Давидова, М. Захаревич, О. Кучай. Логіку проектування мультимедійних технологій обґрунтували О. Мокрогуз, Л. Ястребов. Використання мультимедійних технологій в закладах середньої освіти досліджували А. Голобородько, Л. Ілійчук, Ю. Коломієць, Г. Кравцов, М. Синиця, К. Чапель. Проте при такій широкій дослідженості певних напрямів філологічної освіти, професійної готовності, а також різних питань мультимедійної проблематики, проблема готовності майбутнього-вчителя філолога до використання мультимедійних технологій є дослідженою лише аспектно.

Мета статті полягає у визначенні сутності та структури готовності вчителя-філолога до використання мультимедійних технологій в майбутній професійній діяльності.

Виклад основного матеріалу. Визначимося з базовими поняттями поданої статті, якими є «готовність», «мультимедійні технології».

Варто відзначити, що феномен «готовність» є одним з найбільш широко досліджуваних у психолого-педагогічній теорії. При цьому відомі різні підходи до визначання змісту, а також структурних компонентів готовності особистості до професійної діяльності, а саме поняття «готовність» розглядається:

- як наявність здібностей (Б. Ананьєв, С. Рубінштейн);
- як новоутворення (Л. Виготський, Д. Ельконін);
- як психічний стан особистості (А. Капська, О. Мороз, В. Сластьонін).
- як якість особистості (К. Платонов);
- як «ансамбль», синтез властивостей особистості (В. Крутецький);
- як передумова цілеспрямованої діяльності, її реалізації, стійкості та ефективності (К. Дурай-Новакова, М. Дьяченко, Л. Кандибович).

Відтак сучасні дослідники дотримуються наукової думки, що готовність є інтегрованою якістю, яка містить щонайменше теоретичну та прикладну сфери.

Науковці також виокремлюють різні види готовності, а саме:

- психологічну, науково-теоретичну, практичну, психофізіологічну, фізичну (В. Сластьонін);
- тривалу та короткочасну (Н. Левітов, А. Пуні, М. Дьяченко, Л. Кандибович).

При цьому М. Дьяченко та Л. Кандибович розглядають психологічну готовність як істотну передумову цілеспрямованої діяльності, як стійку характеристику особистості, що містить позитивне відношення до професійної діяльності; мотивацію, здібності, темперамент, риси характеру, адекватні вимогам професії, а також необхідні знання, вміння, навички, стійкі професійно важливі особливості сприйняття, мислення, емоційних та вольових процесів. Короткочасну готовність, або стан готовності науковці розглядають як «кожний раз створюване функціональне вістря довготривалої готовності, що підвищує її дієвість» [4, с.278].

Сучасні вітчизняні науковці розглядають професійно-педагогічний контекст феномену готовність й визначають її як-от:

- інтегровану якість особистості, спрямовану на адекватну реакцію щодо можливості ситуативного вирішення універсальних освітніх завдань із допомогою активізації і застосування набутої у навчально-виховному процесі системи компетенцій (Ю. Пелех) [6, с. 22];

- інтегральне, ієрархічне утворення особистості педагога, що характеризується сформованою суб'єктною позицією, обізнаністю у закономірностях та способах організації взаємодії, комунікативною відкритістю, здатністю до рефлексивного управління (О. Лінник) [5, с. 127–128].

І. Дичківська, розглядаючи готовність до інноваційної педагогічної діяльності, визначає її як «особливий особистісний стан, який передбачає наявність у педагога мотиваційно-ціннісного ставлення до професійної діяльності, володіння ефективними способами і засобами досягнення педагогічних цілей, здатності до творчості і рефлексії» [3, с. 277].

Отже аналіз зазначених джерел дає підстави розглядати готовність розглядається у трьох площинах, а саме: 1) теоретичній; 2) особистісній; 3) ситуаційній.

Відтак, беручи до уваги окреслені вище теоретичні позиції, тлумачимо професійну готовність майбутнього педагога як інтегроване особистісне утворення, що містить багатопланову систему професійних знань, умінь та навичок, а також якостей та станів.

Далі визначимо свої позиції щодо розуміння феномену «мультимедіа».

У тлумачному словнику української мови подається його трьох компонентне визначення, а саме:

1) мультимедіа – це комп'ютерні технології, які дозволяють гнучко керувати потоками різноманітної інформації – текстами, графічними зображеннями, музикою, відеозображенням;

2) мультимедіа – це органічне поєднання за допомогою комп'ютера аудіо-, відео-, текстової і графічної інформації, якою можна маніпулювати, створюючи на її основі новий інтелектуальний продукт (прикладі практичного застосування мультимедіа: підручники, мультимедіа газети, мультимедіа журнали, мультимедіа книги (електронні книги);

3) мультимедіа – це носії інформації, що дозволяють зберігати значні обсяги даних і забезпечувати досить швидкий доступ до них [7].

Отже, базуючись на зазначених позиціях, будемо трактувати феномен мультимедіа як сукупність сучасних інформаційних технологій, що базуються на використанні різновидів програмного забезпечення та технологічних й технічних засобів з метою комплексного впливу на мотиваційно-ціннісну, когнітивну, емоційну сфери здобувачів освіти, що є одночасно читачем, слухачем, глядачем.

Поділяючи позиції В. Бикова, мультимедійні технології, тлумачимо як сукупність прийомів, методів, способів, що дозволяють за допомогою

технічних і програмних засобів персонального комп'ютера обробляти, зберігати, передавати інформацію, представлену в різних формах (текст, звук, графіка, відео, анімація) з використанням інтерактивного програмного забезпечення [1].

Таким чином, готовність майбутнього вчителя-філолога до застосування мультимедійних технологій визначаємо як інтегроване професійно-особистісне утворення, що містить багатопланову систему знань, умінь та навичок, а також якостей та станів, що уможливають ефективне використання мультимедійних технологій у процесі професійної діяльності.

Далі з'ясуємо структуру готовності майбутнього вчителя-філолога до застосування мультимедійних технологій. Варто відзначити, що існує достатньо велика кількість наукових підходів до розв'язання проблеми структури готовності.

На думку І. Дичківської готовність до інноваційної діяльності містить такі компоненти:

- усвідомлення потреби запровадження педагогічних інновацій у власній педагогічній практиці;
- інформованість про новітні педагогічні технології, знання новаторських методик роботи;
- зорієнтованість на створення власних творчих завдань, методик;
- налаштованість на експериментальну діяльність;
- здатність до подолання труднощів, пов'язаних зі змістом та організацією інноваційної діяльності;
- володіння практичними навичками освоєння педагогічних інновацій та розроблення нових [3].

Підкреслимо, що ця позиція є суттєвою у контексті нашого дослідження, оскільки, мультимедійні освітні технології відносяться до інноваційних.

В. Биков розглядає структуру готовності у форматі структури відповідної функціональної психологічної системи, що містить наступні компоненти:

- мотиви і цілі діяльності;
- інформаційна основа діяльності;
- програма діяльності;
- блок прийняття рішення;
- підсистема професійно важливих якостей особистості [1].

Є доцільною позиція Р. Гуріна щодо виокремлення в структурі готовності майбутнього вчителя гуманітарного профілю до застосування нових інформаційних технологій у навчальному процесі загальноосвітньої школи таких компонентів, як-от:

- адаптивно-мотиваційний – сприяє усвідомленню значення й особистісного ставлення студентів до впровадження нових інформаційних

технологій в освіту та їх спрямованість на застосування у майбутній діяльності;

- планово-змістовий – вимагає від студентів наукового підходу, а саме: вмінь висувати гіпотезу, припускати добір і структурування навчального матеріалу за допомогою нових інформаційних технологій;
- організаційно-координаційний, спрямований на активне використання нових інформаційних технологій у навчальному процесі загальноосвітньої школи, а також орієнтування на самостійне здобуття знань;
- контрольо-оцінний (передбачає оперативний контроль і забезпеченість засобів нових інформаційних технологій, подання навчальної інформації та діагностику її засвоєння) [2].

Дещо відмінним є підхід В. Урського, який виокремлює такі компоненти готовності до професійної діяльності, як-от:

- мотиваційний компонент як сукупність мотивів, адекватних цілям та завданням педагогічної діяльності;
- когнітивний компонент, пов'язаний з пізнавальною сферою людини, являє
- собою сукупність знань, необхідних для продуктивної педагогічної діяльності;
- операційний компонент – сукупність умінь та навичок практичного вирішення завдань у процесі педагогічної діяльності;
- особистісний компонент, тобто сукупність особистісних якостей, важливих для виконання професійної діяльності [8].

Таким чином, вивчення різних наукових позицій щодо структури готовності уможливило обґрунтування й визначення компонентів готовності вчителів-філологів до використання мультимедійних технологій, а саме: мотиваційно-ціннісного, когнітивного, організаційно-координаційного.

При цьому мотиваційно-ціннісний компонент містить такі складники, як-от:

- мотиви вибору професії вчителя-філолога й задоволеність нею;
- стійкий інтерес до професійної діяльності;
- установку на продуктивне спілкування з учнями;
- потяг до створення інноваційного освітнього середовища як сфери вивчення філологічних дисциплін;
- високий емоційно-вольовий тонус, прагнення і здатність до подолання труднощів, що виникають в процесі використання мультимедійних технологій;
- комплекс уявлень про себе як професіонала (професійна Я – концепція);
- ціннісне ставлення до учня як значущого іншого.

Когнітивний компонент готовності вчителів-філологів до використання мультимедійних технологій представлений сукупністю наступних знань:

- знання щодо використання лінійних (передбачають послідовну, від початку і до кінця демонстрацію матеріалу, при якій є відсутньою

взаємодія) й нелінійних (передбачає процес інтеракції, тобто можливість здобувачів освіти взаємодіяти з поданою інформацією, або з певним засобом відображення мультимедійних даних) засобів мультимедіа;

- знання вікових особливостей впливу мультимедійних технологій на процес сприймання особистості, зокрема, на його зоровий, слуховий, інтелектуальний, емоційний, естетичний типи.

Організаційно-координаційний компонент готовності вчителів-філологів до використання мультимедійних технологій містить такі уміння:

- уміння підготувати презентацію у форматі Prezi, SWAY;
- уміння створювати текстові документи, таблиці за допомогою сервісу Google Docs, малюнки, діаграми;
- уміння розробляти інтелектуальні карти (англ. Mind map) за допомогою сервісів SmartTools, FreeMind, Xebese, Microsoft Visio, Aibase, Lucidchart..
- уміння використовувати Інтернет-технології, локальні мережі, бази даних;
- уміння здійснювати діагностичні процедури (Google анкети, тестування);
- уміння пошуку необхідної інформації в мережі Інтернет;
- уміння використовувати у процесі освіти готові електронні підручники, енциклопедії, навчальні програми, демонстраційні програми;
- уміння координації самостійного використання мультимедійних технологій учнями.

Висновок. Таким чином, професійна підготовка майбутніх учителів-філологів є важливою складовою вищої освіти, оскільки формування мовної особистості, як носія певного етносу, культури й цінностей, здатного до комунікації в національному та міжкультурному середовищі є суттєвим завданням сучасної філологічної освіти. При цьому вагомим аспектом підготовки вчителя-філолога у ЗВО є формування його готовності до використання мультимедійних технологій в майбутній професійній діяльності. Цей напрям освіти вчителів-філологів набуває особливої ваги у вимірах інноваційності сучасної вищої освіти. З'ясовано, що готовність майбутнього вчителя-філолога до застосування мультимедійних технологій є інтегрованим професійно-особистісним утворенням, що містить багатопланову систему знань, умінь та навичок, а також якостей та психологічних станів, що уможливають ефективне використання мультимедійних технологій у процесі професійної діяльності. Структура готовності майбутнього вчителя-філолога до застосування мультимедійних технологій містить мотиваційно-ціннісний (мотиви й цінності, що є стимулами й орієнтирами у використанні мультимедійних технологій); когнітивний (знання тенденцій сучасної філологічної освіти, потенціалу й інструментарію мультимедійних технологій, вікових особливостей учнів у контексті їх впровадження); організаційно-координаційний (використання

нових інформаційних технологій у процесі вивчення філологічних дисциплін закладу середньої освіти, координація самостійного використання мультимедійних технологій учнями) компоненти [9]. Подальшого вивчення потребує аспект проблеми, пов'язаний з розглядом інструментарію формування готовності майбутнього вчителя-філолога до використання мультимедійних технологій.

Література:

1. Биков В.Ю. Моделі організаційних систем відкритої освіти : монографія. Київ : Атіка, 2009. 684 с.
2. Гурін Р. С. Підготовка майбутнього вчителя гуманітарного профілю до застосування нових інформаційних технологій у навчальному процесі загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.04. Одеса, 2004. 21 с.
3. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2004. 352 с.
4. Дьяченко М. И., Кандыбович Л.А. Психология высшей школы : учеб. пособ. для вузов. Минск : БГУ, 1978. 279 с.
5. Ліннік О. О. Майбутній учитель як суб'єкт педагогічної взаємодії: підготовка до співробітництва з молодшими школярами : монографія. Київ : Слово, 2014. 304 с.
6. Пелех Ю. В. Теоретико-методичні засади ціннісно-сислової готовності майбутнього педагога до професійної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2004. 30 с.
7. Тлумачний словник української мови. Портал української мови та культури. Словник.ua URL: <https://slovnyk.ua/index.php?s1=1&s2=0> (дата звернення : 09.10.2022).
8. Уруський В. І. Формування готовності вчителів до інноваційної діяльності : метод. посіб. Тернопіль : ТОКІППО, 2005. 96 с.
9. Полежаев Ю.Г. Культурна грамотність як лінгводидактична категорія. Педагогічні науки теорія, історія, інноваційні технології. Суми: Вид-во Сум ДПУ імені А. С. Макаренка, 2021, № 10. С.147-157.

References:

1. Bykov V.Yu. (2009). Modeli orhanizatsiinykh system vidkrytoi osvity: monohrafiia [Models of organizational systems of open education: monograph]. Kyiv: Atika [in Ukrainian].
2. Hurin R. S. (2004). Pidhotovka maibutnoho vchytelia humanitarnoho profilu do zastosuvannya novykh informatsiinykh tekhnolohii u navchalnomu protsesi zahalnoosvitnoi shkoly [Preparation of the future humanities teacher for the use of new information technologies in the educational process of the secondary school]. [Extended abstract of candidate`s thesis]. Odesa [in Ukrainian].
3. Dychkivska I. M. (2004). Innovatsiini pedahohichni tekhnolohii [Innovative pedagogical technologies]. K: „Akademydav” [in Ukrainian].
4. Diachenko M. Y. (1978). Psykholohyia vysshoi shkoly [Psychology of High School]. Mynsk: Yzd-vo BHU [in Russian].
5. Linnik O. O. (2014). Maibutnii uchitel yak sub'iekt pedahohichnoi vzaiemodii: pidhotovka do spivrobotnytstva z molodshymy shkoliaramy: monohrafiia [The future teacher as a subject of pedagogical interaction: preparation for cooperation with younger schoolchildren: monograph]. K. : Slovo [in Ukrainian].
6. Pelekh Yu. V. (2010). Teoretyko-metodychni zasady tsinnisno-smyslovoi hotovnosti maibutnoho pedahoha do profesiinoi diialnosti [Theoretical and methodological principles of the value-meaning readiness of the future teacher for professional activity]. [Extended abstract of Doctor`s thesis]. Kyiv [in Ukrainian].

7. Tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy. Portal ukrainskoi movy ta kultury. Slovnyk.ua [Explanatory dictionary of the Ukrainian language. Ukrainian language and culture portal. Dictionary.ua]. Retrieved from <https://slovnyk.ua/index.php?s1=1&s2=0> [in Ukrainian].

8. Uruskyi V. I. (2005). Formuvannia hotovnosti vchyteliv do innovatsiinoi diialnosti [Formation of teachers' readiness for innovative activities]. Ternopil : TOKIPPO [in Ukrainian].

9. Polezhaev Yu.G. Cultural literacy as a linguistic didactic category. Pedagogical sciences, theory, history, innovative technologies. Sumy: Publishing House of Sumy DPU named after A.S. Makarenko, 2021, No. 10. P.147-157.

УДК 378.14

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-89-99](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-89-99)

Жумбей Маріанна Михайлівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов і країнознавства, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76018, <https://orcid.org/0000-0002-8883-4135>

Савчук Надія Іванівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов і країнознавства, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76018, <https://orcid.org/0000-0002-2165-1828>

Філіпенко Лариса Володимирівна кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та педагогіки професійної підготовки, Харківський національний автомобільно-дорожній університет, вул. Я. Мудрого, 25, м. Харків, 61002, <https://orcid.org/0000-0002-3065-2929>

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСВІТИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація. Стаття присвячена визначенню поточного стану цифрової трансформації освіти та можливості її удосконаленню із врахуванням російсько-української війни. *Мета дослідження* полягає в розробленні напрямів удосконалення освітнього процесу, які реально організувати в умовах російсько-української війни з використанням цифрових технологій. *Актуальність дослідження* зумовлена низкою проблем освіти, які не дозволяють використовувати набуті під час пандемії технології дистанційної освіти в умовах війни. Зокрема освітяни зіткнулися із проблемами психологічного пригнічення, технічного та енергетичного забезпечення, проблемами організації гнучкого навчального процесу. В процесі дослідження використані загальнонаукові методи пізнання, зокрема критичний аналіз літератури та досвіду організації навчання в умовах пандемії. На основі вивчення закордонної практики та синтезу інформації були запропоновані напрями цифрової трансформації освіти в умовах російсько-української війни. *Результати дослідження* передбачають низку рекомендацій з вдосконалення цифрової трансформації освіти на основі переходу до змішаних моделей навчання, що передбачають гнучке поєднання синхронних та асинхронних технологій освіти. Синхронні технології дозволяють вирішити проблеми мотивації учнів шляхом налагодження ефективних комунікативних зв'язків між викладачем та студентами або учнями. Асинхронні технології дозволяють

організувати безперервність навчального процесу в умовах перебівної роботи енергетичних ресурсів чи проблем з технологічним забезпеченням. Щоб організувати ці заходи, необхідно змінити підходи до підготовки навчального процесу адміністрацією закладів освіти та викладачами. Зокрема, доцільно підготувати навчальні матеріали, які будуть релевантними запитами в процесі оцінювання знань учнів чи студентів. Викладачам рекомендовано мати достатньо інструментів для організації такого навчання; в межах одного закладу освіти доцільно використовувати однакові інструменти, що дозволяють організувати ефективно навчання викладачів використовувати цифрові технології на практиці. *Практичне значення дослідження* полягає в можливості його використання для вдосконалення освітнього процесу в умовах російсько-української війни.

Ключові слова: війна, цифрова трансформація, освітні технології, дистанційна освіта, асинхронні технології, синхронні технології

Zhumbei Marianna Mykhaylivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Foreign Languages and Country Studies, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Shevchenko St., 57, Ivano-Frankivsk, 76018, <https://orcid.org/0000-0002-8883-4135>

Savchuk Nadiia Ivanivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Foreign Languages and Country Studies, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Shevchenko St., 57, Ivano-Frankivsk, 76018, <https://orcid.org/0000-0002-2165-1828>

Filipenko Larysa Volodymyrivna Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy and Pedagogy of Professional Training, Kharkiv National Automobile and Highway University, Ya. Mudrogo St., 25, Kharkiv, 61002, <https://orcid.org/0000-0002-3065-2929>

DIGITAL TRANSFORMATION OF EDUCATION IN THE CONDITIONS RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Abstract. The article is devoted to determining the current state of digital transformation of education and the possibility of its improvement taking into account the Russian-Ukrainian war. The purpose of the study is to develop directions for improving the educational process that can be realistically organized in the context of the Russian-Ukrainian war using digital technologies. The relevance of the study is due to a number of educational problems that do not allow the use of distance education technologies, which have become widespread during the Covid-19 pandemic, in war conditions. In particular, educators faced problems of low motivation, technical and energy support, problems of organizing a flexible

educational process. The study used general scientific methods of cognition, in particular critical analysis of literature and experience in organizing training in a pandemic. Based on the study of foreign practice and synthesis of information, directions of digital transformation of education in the context of the Russian-Ukrainian war were proposed. The results of the study provide a number of recommendations for improving the digital transformation of education through the transition to blended learning models that provide a flexible combination of synchronous and asynchronous technologies. Synchronous technologies allow solving the problems of motivation of students by establishing effective communication links between the teacher and students or pupils. Asynchronous technologies allow to organize the continuity of the educational process in the conditions of interrupted operation of energy resources or problems with technological support. It is necessary to change approaches to the preparation of the educational process by the administration of educational institutions and teachers in order to organize these activities. In particular, it is necessary to prepare teaching materials that will be relevant to the requests in the process of assessing the knowledge of pupils or students. It is recommended to have enough tools for teachers to organize such training, it is advisable to use the same tools within one educational institution to organize effective teacher training for the use of digital technologies in practice. The practical significance of the study lies in the possibility of its use to improve the educational process in the context of the Russian-Ukrainian war.

Keywords: war, digital transformation, educational technologies, distance education, asynchronous technologies, synchronous technologies

Постановка проблеми. Студенти України навчаються в умовах кризи уже третій рік поспіль, з 2020 по 2022 роки. Якщо під час карантину освітні процеси були повністю реформовані у відповідності до потреб навчання в дистанційному форматі, щоб зменшити рівень захворюваності на COVID-19, то в 2022 році перед українським суспільством та закладами середньої та вищої освіти виникли нові загрози, які потребують новітніх підходів до організації освіти.

Основними проблемами навчання в умовах російсько-української війни є:

- психологічне пригнічення та зниження рівня мотивації під час навчання в умовах бойових дій, під час повітряної тривоги, в період відсутності технологічного та енергетичного забезпечення;
- відсутність досконалої цифрової інфраструктури в регіонах, де ведуться бойові дії, зокрема проблеми з Інтернетом;
- проблеми з енергетичними ресурсами, що унеможливають навчання в умовах відключення енергоносіїв;
- відсутність чіткої інформації про організацію навчального процесу в умовах недостатності енергетичних та технологічних ресурсів, що призвело до ускладнення освітнього процесу для різних учасників;

Практично уся світова спільнота за останні два роки зіткнулася із проблемами організації освітнього процесу, що стосуються карантинних обмежень пересування населення. Як результат, щоб організувати ефективне навчання, передові заклади освіти використовують дистанційну або змішану форму навчання [8]. При цьому використовується модель синхронного та асинхронного навчання.

Основними проблемами цифрових трансформацій, що відбувалися в закладах освіти, були мережеві проблеми, відсутність підготовки та недостатня обізнаність викладачів [6-7]. Внаслідок окреслених проблем знижується рівень інтересу до онлайн-освіти, інновацій, виникає багато сумнівів щодо використання онлайн-платформ та цифрових методів освіти.

Варто зазначити, що найбільш ефективно адаптувалися до освітньої кризи великі та найбільш розвинені університети завдяки успішно впровадженим цифровим трансформаціям. Такі освітні трансформації стали би взірцевими для організації проблем навчання в умовах російсько-української війни. Такі рішення вирішують низку проблем, що виникають в умовах війни, а також дозволяють організувати безперервну та ефективну освіту. Деякі із розроблених та апробованих технологій можуть успішно використовуватися для організації навчання студентів та учнів в умовах російсько-української війни. Ці технології розглянуті в даному дослідженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Впровадження цифрових трансформацій в світні процеси є важливим полем для дослідження та дискусій у іноземній [5-13] та вітчизняній [1-4] науковій літературі. Численна кількість досліджень присвячені використанню різних платформ для забезпечення ефективної взаємодії між студентом та учнем у процесі отримання вищої освіти. Попри це невирішеними залишаються питання організації ефективної освіти із використанням цифрових технологій в умовах російсько-української війни, оскільки освітні обмеження, що виникають в умовах війни, суттєво відрізняються від тих, що виникають в умовах карантину внаслідок пандемії COVID-19.

Мета статті – розробити напрями вдосконалення освітнього процесу в Україні шляхом цифрової трансформації, яку реально організувати в умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Використання цифрових технологій в освітніх процесах дозволяє вирішити низку нагальних проблем, з якими стикаються заклади освіти. Цифрові технології дозволяють використання:

- 1) цифрових шаблонів для різних видів традиційних занять (уроки, лекції, лабораторні заняття, робота в малих групах, індивідуальні консультації);
- 2) цифрових інструментів для проведення навчальних заходів в межах великих груп;
- 3) уніфіковані процедури надання підтримки та допомоги викладачам та студентам;

4) затвердження синхронних та асинхронних етапів навчання в межах курсу [2].

Для учнів та студентів, що працюють в умовах перебоїв технічного та енергетичного забезпечення дуже важлива організація не тільки синхронного, однак і асинхронного навчання, коли опрацювання інформації може відбуватися у доступний для учня або студента час.

Гнучкість дистанційного навчання забезпечувалася за рахунок:

1) можливості викладачів визначати, комбінувати запропоновані цифрові засоби навчання;

2) можливості викладачів та студентів асинхронно проводити окремі етапи навчальної діяльності (наприклад, перегляд презентаційних матеріалів).

Визначення моделі викладання в закладах вищої та середньої освіти вирішує деякі проблеми дистанційної освіти, оскільки процедури проведення занять, підтримки, консультацій заздалегідь визначені, а певний перелік інфраструктурних об'єктів мінімізує перешкоди та підвищує рівень динамічної взаємодії між викладачем та студентом під час кризових ситуацій.

Вирішення проблем організації освіти в умовах війни відбувається за допомогою застосування змішаної форми навчання, де дистанційна та традиційна освіта відбувається із використанням синхронних та асинхронних цифрових технологій. Розглянемо які проблеми можна вирішити за допомогою цих технологій на рис 1.

Рис.1. Використання цифрових технологій в вирішенні ключових проблем освіти в умовах війни

Однією із думок науковців є те, що освіта повинна зберігати активний мотиваційний підхід до студентів, що особливо важливо в умовах війни. Педагоги зазначають, що використання синхронної онлайн-дискусії у викладанні різних предметів задовольняє організувати учнів та студентів завдяки легкості обговорення, висловлення думок, планування завдань, можливості отримати відповіді на поставлені запитання в режимі реального

часу. Навчання в такому форматі зменшує психологічний тиск на студентів, вони стають більш мотивовані до навчання, відвідуваність занять зростає [12]. Це повинні бути такі заходи, які попри дотримання карантинних та військових обмежень дозволяють зберегти бажання до навчання. Мова йде про дистанційне синхронне навчання, що вимагає зміни сприйняття інформації всіма учасниками навчального процесу [13]. Всі учасники освітнього процесу повинні працювати в наступних умовах: 1) готовність до змін; 2) обізнаність з інноваційними методами навчання та технічними засобами; 3) соціальна та адміністративна підтримка.

Саме синхронність забезпечує соціальну підтримку студентів під час війни. З використанням синхронних технологій студенти мають можливість організувати комунікації між одногрупниками, між викладачами, незалежно від того, де вони знаходяться. Серед усіх форм цифрових трансформацій у сучасній освіті позитивно оцінюється звернення до відеоконференцій. Студенти та учні також схвально оцінюють використання соціальних мереж, навчальних платформ. Позитивний результат отримала неформальна освіта (57%) та організація творчих проєктів (50%) респондентів в форматі гібридного навчання. Успіх у цьому контексті залежить від готовності студентами використовувати інновації у освітньому процесі. Головними із них є організація двосторонніх комунікацій між викладачем та студентом [10].

Перехід на екстрене дистанційне навчання, яке пов'язано із війною вимагає гнучких методів роботи, що безумовно потребує використання не тільки синхронних, але і асинхронних технологій.

Асинхронне навчання передбачає можливість вивчати дисципліни або окремі теми самостійно на основі матеріалу, який подається у такому форматі, що дозволяє опрацювати його в будь-який зручний для студента або учня час. Як правило, для організації асинхронного навчання використовуються записані відеоуроки, які можуть бути презентовані на спеціальних освітніх платформах або на сайтах соціальних мереж, що дозволяють публікацію відео, зокрема YouTube. Також асинхронне навчання передбачає можливість опрацювання текстової інформації або інформації, поданої в виді презентації чи інфографіки [3].

Наявність асортименту різних платформ дозволяє закладам освіти та викладачам отримати гнучкий і різноманітний спосіб організації навчання за допомогою комп'ютерів та мобільних пристроїв. Деякі із освітніх проєктів, окрім забезпечення можливості спілкування, дають можливість зробити лекцію цікавішою із використанням різних інструментів, методів та прийомів навчання [5,11]. В освітніх процесах передових закладів вищої освіти використовуються наступні платформи для організації навчання: Mentimeter, Kahoot, Plickers, GoSoapBox, Poll Everywhere.

В умовах організації освітнього процесу під час війни, необхідно використовувати такі освітні платформи, які реально використовувати не

тільки із використанням комп'ютера або ноутбука, але і з використанням мобільного телефону, оскільки мобільні технології дозволяють користуватися інтернетом навіть за відсутності світла впродовж п'яти годин [13].

Дуже важливо, щоб викладачі надавали студентам вичерпну інформацію у формі презентації, а також текстового супроводу, що дозволить самостійно опрацювати тему. Це особливо важливо для студентів, що не мають змоги відвідувати синхронні заняття та безпосередньо спілкуватися із викладачем через технічні проблеми, чи відсутність електроенергії. Записана лекція дозволить студентові ознайомитися із інформацією у будь-який доступний для цього час [1].

Використання асинхронних технологій навчання також дозволяє удосконалити методологію оцінювання студентів. Такі технології передбачають різні варіанти опитування, які можуть бути значно ефективнішими чим звичайне тестування.

Для того, щоб організувати роботу зі студентами та викладачами використовуються наступні види опитувань:

- Опитування – тест. Цей варіант пропонує декілька варіантів відповідей. Візуально результати такого опитування можуть мати різний вигляд, а форма опитування передбачає різні види візуалізації результатів опитування.
- Опитування з відповідями. В цьому варіанті учасники самостійно можуть вводити відповіді. Прикладом такого опитування є формування хмари, де великими шрифтами підкреслюється найбільш вживані категорії та поняття.
- Опитування-погодження. Це варіант опитування, коли студенти використовують два варіанти відповіді на отримане запитання. Таке опитування дозволяє викладачеві швидко побачити, наскільки успішно є засвоєним матеріал, проаналізувати результати і акцентувати свою увагу на найбільш проблемних питаннях, за якими результати опитування є найгіршими. Такий вид опитування може швидко показати відсоток засвоєння лекційних матеріалів та організувати гнучкий спосіб навчання із акцентами на найбільш проблемних питаннях [11].

Опитування дозволяє студентам оцінити лекційний матеріал та визначити його доступність для засвоєння, а також педагогічні навички викладача. Використання такої системи опитування гармонійно вписується у процес подачі матеріалу незалежно від спеціалізації учнів студентів та теми лекції чи уроку.

Таким чином, використання синхронних та асинхронних методів навчання дозволяє організувати ефективну роботу студента та викладача в умовах війни, коли як викладачі, так і учні є обмежені в енергоресурсах та технологічному забезпеченні.

Спричинені пандемією COVID-19 зміни в освіті розглядаються як досвід з позитивними та негативними ознаками. До позитивних наслідків навчання відносять покращення самоорганізації, вільний вибір ритму

навчання, поширення інтерактивних методів навчання та віртуальних технологій [4]. Також необхідно зазначити, що в багатьох закладах освіти покращилося фінансування для нових проєктів, освітніх платформ, курсів спрямованих на освітню реалізацію під час пандемії COVID-19 [10]. Однак позитивні зміни в освіті відбувається далеко не в кожному закладі освіти, а тільки в тому, де організаційна робота є швидкою, ефективною та релевантною поточним викликам.

На практиці численна кількість закладів освіти, що зіткнулися із проблемою організації навчання в умовах обмежених енергоресурсів починаючи з жовтня 2022 року, не мають можливості забезпечити безперервний освітній процес, а тому онлайн заняття можуть не проводитися, й студенти займаються самоосвітою, використовуючи підручники у паперовому вигляді. У результаті якість знань суттєво погіршується, оскільки тільки незначна частина студентів навчилися в умовах карантину самоорганізовувати власну роботу та працювати ефективно без викладача.

Ця проблема потребує організаційного та адміністративного вирішення. Зокрема, керівникам закладів вищої освіти доцільно стимулювати викладачів до підготовки навчальних матеріалів, які можуть подаватися в асинхронному форматі. Незважаючи на єдину освітню програму, заклади освіти використовують власні методики та підходи до викладання, а тому практика показує, що для кожного навчального закладу необхідно створювати власну базу освітніх матеріалів, які будуть доступні в цифровому форматі для асинхронного навчання.

Однак численна кількість викладачів, які не мають бажання або змоги підготувати такий матеріал, все ж таки використовують для навчання готові онлайн лекції та методичні матеріали, що доступні онлайн. Основною проблемою організації такого навчання є те, що поданий викладачами матеріал в асинхронній формі частково не пересікається із матеріалом, що вимагається у процесі оцінювання знань.

Ця ж проблема стосується і організації оцінювання студентів, коли тестування складається не безпосередньо викладачем предмету, а використовується загальне тестування, складене для всіх і розміщене у відкритому доступі.

Студенти, опрацьовуючи виключно поданий матеріал викладачем, не мають змоги отримати високі бали за результатами тестування, оскільки не мають повного обсягу інформації, яка вимагається освітньою програмою. Таким чином заклади вищої освіти та заклади середньої освіти повинні сформувати передумови для формування онлайн уроків для викладачів із можливістю їх запису.

Для цього необхідно використовувати технічну можливість запису уроків для окремих груп. В подальшому такі записи формуватимуть базу знань для закладу освіти, яка буде доступна учням для самостійного

вивчення. Аналогічною є підготовка текстового матеріалу із інфографікою, яка дозволила би отримати достатній матеріал, що доповнював би матеріал у підручнику, або виділяв ключові моменти, на які потрібно звернути увагу.

Для викладачів необхідно розробити інструкцію з оперативного реагування на загрози та проблеми, яка дозволила би швидко переключатися з дистанційної на очну форму навчання, з використанням синхронних чи асинхронних технологій освіти [9; 14]. Звичайно, що формування методичних матеріалів для навчання потребує затрат часу викладачів, а тому слід виконати низку наступних заходів:

- керівники закладів освіти можуть запропонувати одноразову підготовку відкритих уроків з різних тем для того, щоб один раз записати їх і в подальшому використовувати для освіти;
- для викладачів окремих закладів освіти доцільно запропонувати стандартні набори програмного забезпечення, які дозволяють швидко формувати інфографічні, текстові та відеоматеріали;
- викладачам рекомендовано пройти курс підготовки для досконалого володіння даним програмним забезпеченням;
- закладам освіти доцільно відпрацювати різні технології оцінювання, що дозволяють удосконалити комунікативний процес між студентом та викладачем та отримувати інформацію про ефективність теми викладання;
- поряд із використанням асинхронних методів навчання, в період технологічної можливості його забезпечення, школам доцільно використовувати синхронні методи навчання, що знижують рівень психологічного тиску та тривожності серед студентів.

Висновки. Цифрові трансформації освіти в умовах російсько-української війни вимагають удосконалення інструментів та підходів до викладання із врахуванням наступних проблем: зниження мотивації та психологічна неготовність до навчання; проблеми з енергоресурсами; проблеми технологічного забезпечення; проблеми організації гнучких методів навчання. Вирішити ці проблеми можливо завдяки грамотному комбінуванню синхронних та асинхронних технологій навчання. Практика показала, що в умовах карантину наявність синхронних дистанційних методів навчання дозволяє підвищити рівень комунікації, що знижує психологічне пригнічення студентів та підвищує рівень мотивації до навчання. Разом з тим в умовах відсутності енергоносіїв або перебоїв із інтернетом, студентам рекомендовано надавати інформацію, яку можливо опрацювати в доступний час. Досвід передових закладів освіти дозволяє показати ефективність інструментів асинхронного навчання, за допомогою якого студенти мають змогу переглядати відеолекцію та використовувати текстовий або інфографічний матеріал для вивчення теми. У результаті грамотного поєднання цих ресурсів

заклади вищої освіти забезпечать безперервність навчання, не знижуючи рівень знань студентів. Щоб організувати гнучкий підхід до навчання, адміністрації закладів освіти доцільно прийняти заходи з підготовки навчальних матеріалів, які будуть доступними для навчання в будь-який час. Для цього необхідно шаблонізувати моделі створення таких відеолекцій та забезпечити навчання викладачів, щоб підготовка до такого заняття не потребувала значних трудових затрат.

Література:

1. Арешонков В. Ю. Цифровізація вищої освіти: виклики та відповіді. Вісник НАПН України. 2020. №2(2). С. 1-6.
2. Духаніна Н.М., Лесик Г.В. Цифровізація освітнього процесу: проблеми та перспективи. International scientific and practical conference “Modern directions of scientific research development” (May 18-20, 2022), Chicago, USA. - Chicago: BoScience Publisher. 2022. P. 406-409. URL: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/49235/1/p.406-409.pdf>
3. Ковальчук В. Синхронне та асинхронне навчання, як стратегія сучасної освіти. Управління розвитком навчального закладу. 2017. URL: https://www.researchgate.net/publication/324136657_Sinhronne_ta_ashinhronne_navcanna_ak_strategia_sucasnoi_osviti
4. Колеснікова І. В. Цифровізація освітнього процесу в закладі післядипломної педагогічної освіти. Науковий часопис Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. 2020. Вип.78. С.117-120.
5. Arianggara A. W., Baso Y. S., Ramadany S., Manapa, E. S., & Usman A. N. Web-based competency test model for midwifery students. International Journal of Health & Medical Sciences. 2021. 4(1). 1-7.
6. Arora A. K., & Srinivasan R. Impact of pandemic COVID-19 on the teaching-learning process: A study of higher education teachers. Prabandhan: Indian journal of management. 2020. 13(4). 43-56.
7. Bui T. H., Luong D. H., Nguyen X. A., Nguyen H. L., & Ngo T. T. Impact of female students' perceptions on behavioral intention to use video conferencing tools in COVID-19: Data of Vietnam. Data in Brief, 32, 106142. 2020. <https://doi.org/10.1016/j.dib.2020.106142>
8. Cicha K., Rizun M., Rutecka P., & Strzelecki A. COVID-19 and higher education: first-year students' expectations toward distance learning. Sustainability. 2021. 13(4). 1889.
9. Hariyanta D., Hermanto H., Herwin H. Distance Learning Management in Elementary Schools During the Pandemic. Jurnal Prima Edukasia. 2022. 10(2):123-129. DOI:10.21831/jpe.v10i2.47712
10. Lee J., Hong N. L., & Ling N. L. An analysis of students' preparation for the virtual learning environment. The internet and higher education. 2001. 4(3-4). 231-242. [https://doi.org/10.1016/S1096-7516\(01\)00063-X](https://doi.org/10.1016/S1096-7516(01)00063-X)
11. Mayhew E. No longer a silent partner: How Mentimeter can enhance teaching and learning within political science. 2019.
12. Moorhouse B. L. Increasing in-class participation with online tools. The Teacher Trainer. 2017.
13. Zhernova A. Information and communication technologies in higher education: toward the preparedness of the subjects of education for innovation. Scientific Research in Social and Political Psychology. 2018. 33. 172-179. References.
14. Полежаєв Ю.Г. Культурна грамотність як лінгводидактична категорія. Педагогічні науки теорія, історія, інноваційні технології. Суми: Вид-во Сум ДПУ імені А. С. Макаренка, 2021, № 10. С.147-157.

References:

1. Areshonkov V. (2020). Tsyfrovizatsiya vyshchoyi osvity: vyklyky ta vidpovidi [Digitalization of higher education: challenges and answers]. Bulletin of the NAPS of Ukraine. №2(2). 1-6. [In Ukrainian]

2. Dukhanina N.M., Lesyk G.V. (2022). Tsyfrovizatsiya osvith'ooho protsesu: problemy ta perspektyvy [Digitalization of the educational process: problems and prospects]. International scientific and practical conference "Modern directions of scientific research development" (May 18-20, 2022), Chicago, USA. - Chicago: BoScience Publisher. 2022. 406-409. URL: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/49235/1/p.406-409.pdf> [In Ukrainian]
3. Kovalchuk V. (2017). Synkhronne ta asynkhronne navchannya, yak stratehiya suchasnoyi osvity [Synchronous and asynchronous learning as a strategy of modern education]. Management of the development of the educational institution. URL: https://www.researchgate.net/publication/324136657_Sinhronne_ta_asinhronne_navcanna_ak_strategia_sucasnoi_osviti [In Ukrainian]
4. Kolesnikova I. V. (2020). Tsyfrovizatsiya osvith'ooho protsesu v zakladi pislyadyplomnoyi pedahohichnoyi osvity [Digitalization of the educational process in the institution of postgraduate pedagogical education]. Scientific Journal of the National Pedagogical Dragomanov University. Series 5. Pedagogical sciences: realities and prospects. 78. 117-120. [In Ukrainian]
5. Arianggara A. W., Baso Y. S., Ramadany S., Manapa, E. S., & Usman A. N. (2021). Web-based competency test model for midwifery students. International Journal of Health & Medical Sciences. 4(1). 1-7. [In English]
6. Arora A. K., & Srinivasan R. (2020). Impact of pandemic COVID-19 on the teaching-learning process: A study of higher education teachers. Prabandhan: Indian journal of management. 13(4). 43-56. [In English]
7. Bui T. H., Luong D. H., Nguyen X. A., Nguyen H. L., & Ngo T. T. (2020). Impact of female students' perceptions on behavioral intention to use video conferencing tools in COVID-19: Data of Vietnam. Data in Brief, 32, 106142. <https://doi.org/10.1016/j.dib.2020.106142> [In English]
8. Cicha K., Rizun M., Rutecka P., & Strzelecki A. (2021). COVID-19 and higher education: first-year students' expectations toward distance learning. Sustainability. 13(4). 1889. [In English]
9. Hariyanta D., Hermanto H., Herwin H. (2022). Distance Learning Management in Elementary Schools During the Pandemic. Jurnal Prima Edukasia 10(2):123-129. DOI:10.21831/jpe.v10i2.47712 [In English]
10. Lee J., Hong N. L., & Ling N. L. (2001). An analysis of students' preparation for the virtual learning environment. The internet and higher education. 4(3-4). 231-242. [https://doi.org/10.1016/S1096-7516\(01\)00063-X](https://doi.org/10.1016/S1096-7516(01)00063-X) [In English]
11. Mayhew E. (2019). No longer a silent partner: How Mentimeter can enhance teaching and learning within political science. [In English]
12. Moorhouse B. L. (2017). Increasing in-class participation with online tools. The Teacher Trainer [In English]
13. Zhernova A. (2018). Information and communication technologies in higher education: toward the preparedness of the subjects of education for innovation. Scientific Research in Social and Political Psychology. 33. 172-179. [In English]
14. Polezhaev Yu.G. Cultural literacy as a linguistic didactic category. Pedagogical sciences, theory, history, innovative technologies. Sumy: Publishing House of Sumy DPU named after A.S. Makarenko, 2021, No. 10. P.147-157.

УДК 378.147 + 37.025

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-100-112](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-100-112)

Ільченко Алла Михайлівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін, Полтавський державний аграрний університет, Факультет обліку та фінансів, Кафедра гуманітарних і соціальних дисциплін, вул. Сковороди, 1/3, м. Полтава, <https://orcid.org/0000-0003-1862-3639>

Немеш Вячеслав Іванович аспірант кафедри психології, Університет Сучасних Знань, Україна, вул. Васильківська 57/3, м.Київ, тел.: (063) 270-01-42, <https://orcid.org/0000-0002-0472-1193>

Тогачинська Ольга Василівна кандидат сільсько-господарських наук, доцент кафедра екологічної безпеки та охорони праці, Національний університет харчових технологій, вул. Володимирська, 68, Київ 33, тел.: (096) 120-10-53, <https://orcid.org/0000-0002-6672-6539>

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІН ПЕДАГОГІЧНОГО НАПРЯМУ: ІНТЕГРАЦІЯ КЛІПОВОГО МИСЛЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена детальному аналізу кліпового мислення, дослідженню його впливу на когнітивний стиль майбутніх фахівців педагогічного профілю. На основі наукових досліджень зроблено висновок, що поступово спостерігається тенденція посилення цього явища серед здобувачів вищої освіти. З'ясовано, що кліпове мислення означає процес відображення багатьох різноманітних властивостей об'єктів без урахування зв'язків між ними. Визначено головні характеристики кліпового мислення, а саме: фрагментарний інформаційний потік, алогічність, повна різноманітність інформації, яка змінюється з високою швидкістю та зазнає динамічних переключень між інформаційними фрагментами. Доведено, що кліпове мислення не формує цілісної картини сприйняття навколишнього середовища. Також пояснено, що кліпове мислення відрізняється від традиційного (теоретичного) мислення та обумовлює особливості засвоєння навчального матеріалу студентами закладів вищої освіти педагогічного профілю. У статті з'ясовано, що кліпове мислення впливає на пошук та вироблення ефективних підходів до методики викладання дисциплін педагогічного напрямку. Визначено, що сучасні підходи до методики викладання дисциплін педагогічного профілю діляться на короткострокові (негайні) та довгострокові (стратегічні). Позитивні умови освітнього процесу, де здійснюється

викладання дисциплін педагогічного профілю, а також пошук дієвої методики їх викладання залежить від оптимального поєднання короткострокових та довгострокових підходів. Детально обґрунтовано риси клопового мислення у студентів-педагогів та визначено ефективні методи та прийоми навчання, які можуть використовуватися під час викладання дисциплін педагогічного профілю з їх урахуванням. Окремо досліджено лекцію-візуалізацію, що передбачає візуальну форму подання лекційного матеріалу за допомогою технічних засобів, опорних схем чи таблиць, іншого ілюстративного матеріалу з використанням так званих аттракторів.

Ключові слова: кліпове мислення, дисципліни педагогічного напрямку, підходи, методика викладання, лекція-візуалізація.

Pichenko Alla Mykhailovna PhD (Pedagogics), Associate Professor of the Department of Humanitarian and Social Disciplines, Faculty of Accounting and Finance, Poltava State Agrarian University, Skovorody St., 1/3, Poltava, tel.: (050) 136-30-94, <https://orcid.org/0000-0003-1862-3639>

Nemesh Viacheslav Ivanovych Postgraduate student of the Department of Psychology, University of Modern Knowledge, V. Vasylykivska St., 57/3, Kyiv, tel.: (063) 270-01-42, <https://orcid.org/0000-0002-0472-1193>

Tohachynska Olha Vasylivna Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor, Department of Environmental Safety and Occupational Health, National University of Food Technologies, Volodymyrska St., Kyiv, 33, tel.: (096) 120-10-53, <https://orcid.org/0000-0002-6672-6539>

MODERN APPROACHES TO TEACHING METHODOLOGY OF PEDAGOGICAL DISCIPLINES: INTEGRATION OF CLIP THINKING

Abstract. The article concerns the detailed analysis of clip thinking, investigates its influence upon cognitive style of future experts of pedagogical profile. On the basis of scientific literature, we came to the conclusion that a number of students with clip thinking is gradually increasing. We found that clip thinking means the process of reflection of different qualities of objects when the relations between them are not considered. Main characteristics of clip thinking were determined. They are the following: fragmentation information flow, illogicality, existing variety of information changing rapidly and facing dynamic switching between these information fragments. We proved that clip thinking does not form comprehensive picture of environment. We also explained that clip thinking differs from traditional (theoretical) thinking and substantiates certain peculiarities of perception of educational material by students of higher educational establishment of pedagogical profile. The article states that clip thinking impacts

upon search and development of efficient approaches to teaching methodology of pedagogical disciplines. We found that modern approaches to teaching methodology of pedagogical disciplines are divided into short-term (immediate) and long-term (strategic). Positive conditions for educational process where pedagogical disciplines are taught and search for efficient teaching methodology depend on optimal combination of short-term and long-term approaches. We described in details features of clip thinking among students-pedagogues. Also, we outlined the most efficient methods and techniques used in the process of teaching of pedagogical disciplines taking into consideration the phenomenon of clip thinking and its features. Besides we studied visualization lecture that means visual form of presenting educational material with the use of technical educational aids, supporting schemes or tables, other illustrations where so-called attractors are applied.

Keywords: clip thinking, pedagogical disciplines, approaches, teaching methodology, visualization lecture.

Постановка проблеми. Вимоги до сучасного педагога обумовлені новими трансформаціями в системі освіти, змінами освітньої парадигми, новітніми підходами та методами підготовки майбутніх фахівців. Під час здійснення професійної діяльності викладач вирішує велику кількість організаційних, педагогічних, психологічних та дидактичних завдань. Сьогодні освітній процес у вищій школі ускладнений багатьма об'єктивними факторами, а саме: пандемією коронавірусу, яка змінила життя суспільства та вплинула на організацію навчання у закладах вищої освіти (далі – ЗВО), і повномасштабною збройною агресією російської федерації проти України, що змусила всіх учасників вирішувати не лише освітні, а й безпекові завдання. Проте і пандемія, і війна не змінили головний орієнтир освітнього процесу ЗВО, що спрямований на досягнення педагогічної інтенції – підготовку майбутнього фахівця. Навіть навпаки, в нових умовах це питання є особливо гострим, оскільки вимагає формування такого фахівця, який володіє новими якостями та компетенціями і який готовий виконувати існуючі завдання якісно і швидко.

Однією з таких труднощів є посилення ролі інформаційних технологій, в результаті чого суттєво змінюються когнітивні механізми здобувачів освіти, їхні пізнавальні процеси та способи сприйняття, зазнають трансформації методи аналізу та переробки інформації, а також з'являються нові способи здійснення комунікації. Сьогоднішні здобувачі вищої освіти по-іншому засвоюють навчальний матеріал у порівнянні зі своїми попередниками. Це явище називається «кліпове мислення» і означає передачу інформації за допомогою рухомого зображення, що доповнюється звуками. Кліпове мислення детально вивчається вітчизняними та зарубіжними науковцями, а в окремих дослідженнях таке мислення називають однією з головних причин змін, які відбуваються в системі освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Низка вітчизняних та зарубіжних вчених досліджували окремі особливості кліпового мислення у здобувачів вищої освіти (Д. Алшрайдех, С. Баранник, В. Єхалов, Ю. Мельник, О. Мохначов, Л. Овчаренко, Б. Панджайтан, М. Поленкова, В. Приймак, І. Романюта, О. Руденко, Ю. Солона, М. Хасібун, Ю. Ходикіна, О. Шестопалова та ін.). Питання розробки підходів до методики викладання фахових дисциплін вивчали С. Баранник, В. Єхалов, Ю. Мельник, В. Седінкін, І. Романюта (для студентів-медиків), Ю. Солона (для майбутніх учителів біології), Ю. Ходикіна, В. Приймак, М. Поленкова, О. Руденко (для майбутніх викладачів психолого-педагогічних дисциплін), Д. Алшрайдех (для майбутніх вчителів іноземної мови), О. Шестопалова та Т. Гончарова (для майбутніх вчителів природничих дисциплін). Проте з урахуванням збільшення кількості здобувачів вищої освіти з кліповим мисленням щороку, проблема вироблення нових підходів до методики викладання дисциплін педагогічного напрямку є актуальною і потребує детального дослідження.

Мета статті полягає в аналізі кліпового мислення та врахуванні його сутнісних особливостей для вироблення нових підходів до методики викладання навчальних дисциплін педагогічного напрямку.

Виклад основного матеріалу. «Кліповість» означає процес відображення багатьох різноманітних властивостей об'єктів без урахування зв'язків між ними. В освітньому процесі така характеристика має фрагментарний інформаційний потік, алогічність, повну різнорідність інформації, яка змінюється з високою швидкістю та зазнає динамічних переключень між інформаційними фрагментами. Окрім того, кліпове мислення не провокує цілісної картини сприйняття навколишнього середовища [1]. Здобувачі вищої освіти схильні отримувати інформацію через наочну демонстрацію матеріалу, проте їм важко виокремити раціональну інформацію серед загальних положень, що забирає багато часу під час роботи зі спеціальною літературою. Здобувачі вищої освіти краще розуміють матеріал, який вивчають разом з викладачами, ніж той, що можуть отримувати через інтернетні ресурси. Кліпове мислення переважно наділяють негативними характеристиками, трактуючи його як поверхневе, вибіркоче чи стереотипне сприйняття інформації [2, 3, 4]. Це пов'язано з тим, що викладачі вимагають від них вивчати першоджерела, навчальну літературу, конспектувати та аналізувати спеціальну інформацію. А сучасні студенти хочуть, щоб навчальна інформація надавалася їм у звичній стислій формі за допомогою презентацій, тез лекцій, опорних схем, малюнків тощо [2].

У процесі вивчення дисциплін педагогічного напрямку здобувач вищої освіти, який володіє кліповим мисленням, не може якісно та детально проаналізувати отриману інформацію та ґрунтовно її зрозуміти через фрагментарні та вибіркочі знання. Деякі науковці описують [1], що у сьогоднішніх здобувачів вищої освіти виникають труднощі під час підготовки

до занять, а також у них спостерігається домінування короткочасного запам'ятовування навчального матеріалу як власного відчуття, що є причиною труднощів під час виконання завдань продуктивної спрямованості. Також варто зазначити, що ці особливості недостатньо враховуються під час розробки освітніх програм, вдосконалення методики викладання навчальних дисциплін, написання сучасних посібників та підручників. Окремі дослідники виділяють і позитивні моменти [1, 6]: кліпове мислення виконує захисну функцію, що допомагає пропустити вторинну чи непотрібну інформацію, та дає можливість швидко досягнути освітнього результату на основі отриманих стислих даних.

Такі характеристики впливають на освітній процес, змушуючи викладачів шукати нові підходи до його трансформації. На основі аналізу наукових праць [1, 5, 6], можемо здійснити компаративний аналіз традиційного (теоретичного) та кліпового мислення, а також проаналізувати особливості навчання за умови, що здобувачі вищої освіти володіють одним із зазначених типів мислення (табл. 1).

Таблиця 1.

Аналіз типів мислення та їх вплив на освітній процес

Опис	Тип мислення здобувачів вищої освіти	
	Традиційне (теоретичне) мислення	Кліпове мислення
Когнітивний стиль	Ідентифікація фактів, формування зв'язків між вивченими постулатами	Обробка значних обсягів інформації, ідентифікація важливих даних
Рівень когнітивного сприйняття	Високий	Достатній чи низький
Аналіз інформації	Здатність якісно визначати предметно-наслідкові зв'язки, робити логічні умовиводи, стандартний аналіз інформації	Здатність до кількісного аналізу інформації, нестандартний аналіз інформації
Рівень концентрації	Достатній чи низький	Високий
Зміна уваги	Швидкий	Достатній чи низький
Результат когнітивної діяльності	Глибоке та ґрунтовне засвоєння матеріалу	Поверхневе та вибіркоче засвоєння матеріалу
Особливості навчання	Адаптація до різних методів навчання	Необхідність зміни видів роботи та вироблення особливих підходів до навчання
Вплив діджиталізації на освітній процес	Помірний	Високий
Рівень «діджиталізованості»	Помірний, достатній для здійснення освітнього процесу	Високий, вимагає поступової діджиталізації освіти
Рівень схильності до маніпуляцій	Низький чи помірний	Високий
Рівень мотивації до навчання	Достатній	Помірний чи низький

Рівень творчих навичок	Високий чи достатній	Помірний чи низький, використання вторинної інформації
Рівень багатозадачність здобувачів вищої освіти	Низький	Високий
Рівень адаптації до інформаційного суспільства	Низький чи помірний	Високий
Вплив на формування фундаментальних знань	Помірний	Високий, може впливати на результативність професійного становлення
Рівень емоційності	Помірний	Високий, може блокувати потребу до пізнання нового

У будь-якому випадку кліпове мислення стає невід'ємним компонентом, який характеризує сучасний етап розвитку інформаційного суспільства та який, з огляду на ці обставини, потребує окремого ґрунтовного дослідження для ефективної інтеграції в освітній процес.

На думку С. Баранника [2], найчастіше нарікають на здобувачів вищої освіти ті викладачі, вивчення дисциплін яких пов'язане з опрацюванням значних обсягів словесних текстів. Це ж саме ми можемо сказати про традиційні лекційні заняття, які передбачають, що студент буде уважно слухати виступ викладача протягом довгого часу, не відволікаючись і засвоюючи великі обсяги інформації. Очевидно, що традиційні методи викладання, у тому числі й педагогічного напрямку, провокують виникнення серйозних труднощів серед здобувачів вищої освіти, що навчаються в рамках іншого когнітивного стилю. У зв'язку з цим, виникає необхідність вироблення ефективних підходів до викладання дисциплін педагогічного напрямку. Аналіз наукових праць [1, 7, 8] дає нам можливість поділити всі існуючі підходи до методики викладання таких дисциплін на дві групи: короткострокові (негайного застосування) та довгострокові (стратегічні) (рис.).

Короткострокові підходи вимагають негайного застосування та стосуються швидкої перебудови освітнього процесу з урахуванням нових вимог. Сюди віднесемо: інтегрування інноваційних інструментів та методів (наприклад, інтерактивних методів, ігор та проектно-ігрових прийомів, групового навчання) [2, 1]; розподілення навчального матеріалу на блоки для кращого засвоєння [2]; раціональна зміна видів діяльності на занятті [1, 8]; багаторазове повторення вивченого матеріалу та обов'язкове підведення підсумків в кінці заняття, логічно пов'язуючи усі інформаційні блоки [2, 3]; розробка навчальних посібників та підручників нового формату з попередньою переробкою інформації [2, 6]; використання елементів кліпової презентації нового матеріалу (графіки, схеми, таблиці та ін.) для досягнення високого рівня ефективності навчання, подолання стереотипів літературної мови та концентрації на нелінійному чи відкритому досвіді здобувачів вищої освіти, що є типовим для кліпового мислення [1]; використання інформаційно-комунікаційних технологій, у тому числі для повсякденного

спілкування поза навчальним процесом за допомогою таких застосунків як WhatsApp, Telegram, Instagram, Facebook, Twitter тощо [9], використання лекцій-візуалізацій та інтерактивної дошки [10, 11], імплементація коротких тематичних відеосюжетів (до 4 хвилин) на занятті [9, 11, 12, 13], часта зміна джерел інформації [1, 12], імплементація окремих методів роботи з текстами (формування алгоритму відповіді на порівняння та інші логічні операції, заповнення опорних таблиць зі змістовими прогалинами, знаходження в тексті змістових одиниць, складання планів до текстів, тезисне оформлення, застосування креалізованих текстів, складання кластерів, виокремлення головного в тексті) [1].

Рис. Класифікація підходів до методики викладання дисциплін педагогічного напрямку з урахуванням кліпового мислення

Очевидно, що в перспективі кількість здобувачів вищої освіти з кліповим мисленням у ЗВО буде тільки збільшуватися. У зв'язку з цим слід спланувати перехід до довготривалих рішень – імплементації стратегічних підходів, орієнтованих на поступову трансформацію освітнього процесу. До таких підходів належать: створення альтернативних освітніх програм [2]; зміни структури надання інформації [1, 2]; науковість змісту навчання [1]; переформатування посібників та підручників у цифрову форму, що будуть

містити багаторівневу структуру для систематизації раніше отриманих знань [2]; відмова від тотального тестування як умови перевірки знань та перехід до комплексних логічних завдань, що потребують відповіді одразу на декілька дисциплін [3], а у випадку проведення тестування рекомендовано використовувати комп'ютери та спеціальне програмне забезпечення [1]; розробка та імплементація методів підвищення мотивації до навчання [8]; ефективна організація позааудиторної роботи, яка спрямована на вивчення додаткового матеріалу або вправлення професійно необхідних навичок [14]; використання технології горизонтального навчання, який означає двостороннє взаємне навчання, що передбачає обмін знаннями, ідеями, навичками між тими, хто навчається [15]; розробка та впровадження технології «перевернутого класу» [14]; розробка відеокурсів [11]; впровадження дистанційного навчання [16]; використання елементів гейміфікації [8].

Такі підходи створять альтернативу, яка дозволить здобувачам вищої освіти засвоїти навчальну дисципліну швидше і якісніше.

Традиційною формою навчання у ЗВО є лекція, за допомогою якої викладач здійснює виклад навчального матеріалу в систематичній і послідовній формі, сконцентрований, в основному, навколо фундаментальних засад науки [8, 10]. Зважаючи на особливості когнітивного стилю сучасних студентів, лекція-візуалізація – саме та форма навчання, яка буде створювати найбільшу кількість труднощів для людей з кліповим мисленням [10; 17]. Тому під час підготовки лекційного заняття, слід врахувати всі особливості аудиторії та попередити можливі помилки. Проаналізуємо таку підготовку більш детально.

Перш за все, викладачу необхідно звернути увагу, що основним способом подачі інформації під час є вербальний (написаний текст, усний виступ), а також ілюстративний матеріал (фотографії, таблиці, схеми, інформаційні блоки тощо). Викладач, який викладає дисципліни педагогічного напрямку для здобувачів вищої освіти з кліповим мисленням повинен активно використовувати дієвий вид лекцій – лекція-візуалізація. Такий вид лекції передбачає візуальну форму подання лекційного матеріалу за допомогою технічних засобів, опорних схем чи таблиць, іншого ілюстративного матеріалу. Під час проведення лекції-візуалізації слід подавати інформацію, використовуючи два способи – вербальний та ілюстративний, поєднуючи їх з так званими аттракторами. Найбільш типовими є такі поєднання: 1) ілюстрації + надписи; 2) повний вербальний текст + ілюстрація без надпису; 3) стислий вербальний текст + ілюстрації з надписами.

Узагальнюючи матеріал, варто проаналізувати основні риси кліпового мислення та можливі методи організації навчального процесу (табл. 2).

Таблиця 2.

Основні риси кліпового мислення здобувачів вищої освіти та методи, які застосуються під час викладання дисциплін педагогічного профілю

№	Риси кліпового мислення здобувачів вищої освіти	Методи викладання дисциплін педагогічного напрямку
1.	Низький чи помірний рівень до основних логічних операцій	Лекція-візуалізація; Ділові та рольові ігри; Проблемне навчання; Виконання комплексних завдань; Використання ІКТ; Використання комп'ютерного тестування.
2.	Домінування візуальної інформації	Лекція-візуалізація; Ілюстративні опори; Інформаційні блоки; Використання коротких відеосюжетів.
3.	Дефіцит уваги та низький рівень концентрації	Інтерактивні методи; Розподілення навчального матеріалу на блоки; Багаторазове повторення вивченого матеріалу; Підведення підсумків в кінці заняття; Використання елементів кліпової презентації нового матеріалу; Використання інтерактивної дошки; Імплементация коротких тематичних відеосюжетів.
4.	Фрагментарність картини світу	Інформаційні блоки, схеми, таблиці, їх логічне поєднання; Використання навчальних посібників та підручників з попередньою переробкою інформації; Використання елементів кліпової презентації нового матеріалу; Лекція-візуалізація; Використання коротких тематичних відеосюжетів; імплементация спеціальних методів роботи з текстами; Зміна структури надання інформації; Зміна видів роботи.
5.	Поверхнєве та вибіркєве сприйняття інформації	Інтерактивні методи; Раціональна зміна видів діяльності на занятті; Повторення вивченого матеріалу; Підведення підсумків в кінці заняття; Використання ІКТ; Науковість змісту навчання; Використання технології горизонтального навчання.
6.	Низька мотивація до навчання	Використання інтерактивних методів; Використання ІКТ; Горизонтальне навчання; Переконавання; Групове навчання; Ефективна організація позааудиторної роботи; Використання елементів гейміфікації.
7.	Низький рівень творчих навичок	Інтерактивні методи; Ігри; Проектно-ігрові прийоми; Лекція-візуалізація; Технологія горизонтального навчання; Технологія «перевернутого класу».
8.	Помірна чи низька здатність до продуктивної діяльності	Розподілення навчального матеріалу на блоки; Зміна видів діяльності на занятті; Використання лекцій-візуалізацій; Імплементация окремих методів роботи з текстами; Використання елементів гейміфікації.
9.	Високий рівень «здіджиталізованості»	Використання ІКТ; Використання елементів кліпової презентації нового матеріалу; Використання лекцій-візуалізацій; Переформатування посібників та підручників у цифрову форму; Проведення комп'ютерного тестування; Використання відеокурсів.

10.	Високий рівень багатозадачності	Використання проектно-ігрових прийомів; Використання ІКТ; Зміна джерел інформації; Організація позааудиторної роботи; Впровадження технології «перевернутого класу»; Використання елементів гейміфікації.
11.	Низький рівень емоційності	Інтерактивні методи; Ігрові технології; Зміна видів діяльності на занятті; Використання елементів кліпової презентації нового матеріалу; Використання ІКТ; Імплементация коротких тематичних відеосюжетів; Імплементация спеціальних методів роботи з текстами.
12.	Помірний вплив на процес формування фундаментальних знань	Розподілення навчального матеріалу на блоки; Раціональна зміна видів діяльності на занятті; Багаторазове повторення вивченого матеріалу; Підведення підсумків в кінці заняття; Використання елементів кліпової презентації нового матеріалу; Використання ІКТ; Використання лекцій-візуалізацій; Імплементация окремих методів роботи з текстами; Створення альтернативних освітніх програм; Зміни структури надання інформації; Науковість змісту навчання.

Висновки. Таким чином, у ході дослідження ми дійшли таких висновків: 1) майбутнім фахівцям педагогічного профілю, як і студентам інших спеціальностей, притаманне кліпове мислення; 2) поступово спостерігається тенденція посилення цього явища серед здобувачів вищої освіти; 3) кліпове мислення означає процес відображення багатьох різноманітних властивостей об'єктів без урахування зв'язків між ними. Головними характеристиками кліпового мислення є фрагментарний інформаційний потік, алогічність, повна різнорідність інформації, яка змінюється з високою швидкістю та зазнає динамічних переключень між інформаційними фрагментами. Окрім того, кліпове мислення не формує цілісної картини сприйняття навколишнього середовища; 4) кліпове мислення відрізняється від традиційного (теоретичного) мислення та обумовлює особливості засвоєння навчального матеріалу студентами ЗВО педагогічного профілю; 5) кліпове мислення впливає на вироблення ефективних підходів до методики викладання дисциплін педагогічного напрямку; 7) сучасні підходи до методики викладання дисциплін педагогічного профілю можна поділити на короткострокові (негайні) та довгострокові (стратегічні). Їх оптимальне поєднання створює умови для ефективної методики викладання дисциплін педагогічного профілю.

В подальшому планується дослідити розробку завдань для ефективного контролю засвоєння знань з дисциплін педагогічного профілю.

Література:

1. Солоня Ю. А. Розроблення підходів щодо трансформації «кліпового» мислення майбутніх учителів біології способами організації навчально-дослідницької діяльності у фаховій підготовці. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 13, Т. 1. С. 156-163.
2. Баранник С. І., Схалов В. В., Романюта І. А., Лященко П. В. Інтеграція «кліпового мислення» в сучасну медичну освіту. *Південноукраїнський медичний науковий журнал*. 2018. № 19. С. 8-12.
3. Мохначов О. В., Овчаренко Л. К. Кліпове мислення й особливості сприйняття інформації як одна з головних проблем сучасної освіти. *Реалії, проблеми та перспективи вищої медичної освіти*: Матеріали навч.-наук. конф. з міжнар. участю, 25 бер. 2021 р. Полтава, 2021. С. 170-180.
4. Melnyk Yu. B., Yekhalov V. V., Sedinkin V. A. The Role and Influence of “Clip Thinking” on the Educational Process in Medical Education. *Interdisciplinary Journal of Virtual Learning in Medical Sciences*. 2020. № 11(1). P. 61-64.
5. Alshraideh D. S. EFL Learners’ and Teachers’ Perception toward the Use of Online Videos in EFL Classes. *Arab World English Journal*. 2021. № 12(1). P. 215-228.
6. Shestopalova O. P., Goncharova T. Yu. The phenomenon of “clip thinking” in the educational and cognitive activities of students of natural and physical-mathematical educational profile. *Journal of Physics: Conference Series*. 2022. № 2288. URL: <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1742-6596/2288/1/012036/pdf>
7. Ходикіна Ю. Ю., Приймак В. М., Поленкова М. В., Руденко О. В. Феномен кліпового мислення у контексті формування професійної компетентності майбутніх викладачів психолого-педагогічних дисциплін. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»*. 2022. № 1(6). С. 360-369.
8. DeMonte J., Cogshall J. *New Collaborations, New Approaches: Research for Improvement in Teacher Preparation*. Washington: American Institute for Research, 2019. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED585531.pdf>
9. Panjaitan B. R., Hasibuan M. I. Exploring Students’ Perception and Use of Movie Clips to Enhance Students’ Participation in English Classroom. *Journal of English Teaching and Learning Issues*. 2022. № 5(1). P. 17-30.
10. Руденко Ю. Лекція-візуалізація як форма психолого-педагогічного супроводу формування професійно-методичної спрямованості майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2019. № 2(65). С. 242-247.
11. Lestari N. Improving the Speaking Skill by Vlog (video blog) as Learning Media: The EFL Students Perspective. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*. 2019. № 9(1). P. 915-925.
12. Stanciulescu A., Castronovo F., Oliver J. Assessing the impact of visualization media on engagement in an active learning environment. *International Journal of Mathematical Education in Science and Technology*. 2022. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/0020739X.2022.2044530?needAccess=true>
13. Zhang G., Zhu Z., Zhu S., Liang R., Sun G. Towards a better understanding of the role of visualization in online learning: A review. *Visual Informatics*. 2022. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2468502X22000924>
14. Han Han, Røkenes F. M. Flipped classroom in teacher education: a scoping review. *Frontiers*. 2020. № 12. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/feduc.2020.601593/full>
15. Бхіндер Н. В. Горизонтальне навчання як організаційно-педагогічна інновація в процесі професійної підготовки прикордонників у Республіці Індія. *Науковий вісник Львівської академії. Серія: Педагогічні науки*. 2018. № 3. С. 201-205.

16. Kozak N. Rudynskyi O. Kozak D. Pilot study applying distance learning during continuous professional development of military doctors in Ukrainian Military Academy. current aspects of Military Medicine. 2021. № 28(1). P. 10-23. URL: <https://doi.org/10.32751/2310-4910-2021-28-1-01>

17. Мантуло Н. Б., Полежаєв Ю. Г. Формування соціокультурної компетенції в процесі навчання ділової іноземної мови: аксіологічний підхід. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. Запоріжжя. Класичний приватний університет, 2014, № 39 (92) С. 284 - 289.

References:

1. Solona Yu. A. Rozroblennia pidkhodiv shchodo transformatsii «klipovoho» myslennia maibutnikh uchyteliv biolohii sposobamy orhanizatsii navchalno-doslidnytskoi diialnosti u fakhovii pidhotovtsi [Development of approaches to transformation of «clip» thinking of future teachers of biology using techniques of organization of scientific and research activity in the professional training]. *Innovatsiina pedahohika – Innovative pedagogics*. 2019. № 13(1). P. 156-163. [in Ukrainian]

2. Barannyk S. I., Yekhalov V. V., Romaniuta I. A., Liashchenko P. V. Intehratsiia «klipovoho myslennia» v suchasnu medychnu osvitu [Integration of «clip thinking» in modern medical education]. *Pivdenoukrainskyi medychnyi naukovyi zhurnal – South-Ukrainian medical scientific journal*. 2018. № 19. P. 8-12. [in Ukrainian]

3. Mokhnachov O. V., Ovcharenko L. K. Klipove myslennia i osoblyvosti spryiniattia informatsii yak odna iz holovnykh problem suchasnoi osvity [Clip thinking and peculiarities of perception of information as a main problem of modern education]. *Realities, problems and prospects of higher medical education: Proceedings of educational and scientific conference with international attendance*, 25 Mar. 2021. Poltava, 2021. P. 170-180. [in Ukrainian]

4. Melnyk Yu. B., Yekhalov V. V., Sedinkin V. A. The Role and Influence of “Clip Thinking” on the Educational Process in Medical Education. *Interdisciplinary Journal of Virtual Learning in Medical Sciences*. 2020. № 11(1). P. 61-64.

5. Alshraideh D. S. EFL Learners’ and Teachers’ Perception toward the Use of Online Videos in EFL Classes. *Arab World English Journal*. 2021. № 12(1). P. 215-228.

6. Shestopalova O. P., Goncharova T. Yu. The phenomenon of “clip thinking” in the educational and cognitive activities of students of natural and physical-mathematical educational profile. *Journal of Physics: Conference Series*. 2022. № 2288. URL: <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1742-6596/2288/1/012036/pdf>

7. Khodykina Yu. Yu., Pryimak V. M., Polenkova M. V., Rudenko O. V. Fenomen klipovoho myslennia u konteksti formuvannia profesiinoi kompetentnosti maibutnikh vykladachiv psykhologo-pedahohichnykh dystsyplin [Phenomenon of clip thinking in the context of formation of professional competence of future teachers of psychological and pedagogical disciplines]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky - Prospects and innovations of science. Series «Psychology», Series «Pedagogy», Series «Medicine»*. 2022. № 1(6). P. 360-369. [in Ukrainian]

8. DeMonte J., Cogshall J. *New Collaborations, New Approaches: Research for Improvement in Teacher Preparation*. Washington: American Institute for Research, 2019. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED585531.pdf>

9. Panjaitan B. R., Hasibuan M. I. Exploring Students’ Perception and Use of Movie Clips to Enhance Students’ Participation in English Classroom. *Journal of English Teaching and Learning Issues*. 2022. № 5(1). P. 17-30.

10. Rudenko Yu. Lektsiia-vizualizatsiia yak forma psykholoji-pedahohichnoho suprovodu formuvannia profesiino-metodychnoi spriamovanosti maibutnikh vykhovateliv zakladiv doshkilnoi osvity [Vizualization lecture as a form of psychological and pedagogical support of formation of professional and methodical orientation of future teachers of pre-school educational establishments]. *Naukovyi visnyk MNU imeni V. O. Sukhomlynskoho – Scientific bulletin of Mykolaiv National University named after V. O. Sukhomlynskyi. Pedagogical sciences*. 2019. № 2(65). P. 242-247. [in Ukrainian]

11. Lestari N. Improving the Speaking Skill by Vlog (video blog) as Learning Media: The EFL Students Perspective. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*. 2019. № 9(1). P. 915-925.
12. Stanciulescu A., Castronovo F., Oliver J. Assessing the impact of visualization media on engagement in an active learning environment. *International Journal of Mathematical Education in Science and Technology*. 2022. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/0020739X.2022.2044530?needAccess=true>
13. Zhang G., Zhu Z., Zhu S., Liang R., Sun G. Towards a better understanding of the role of visualization in online learning: A review. *Visual Informatics*. 2022. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2468502X22000924>
14. Han Han, Røkenes F. M. Flipped classroom in teacher education: a scoping review. *Frontiers*. 2020. № 12. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/feduc.2020.601593/full>
15. Bhinder N. V. Horizontalne navchannia yak orhanizatsiino-pedahohichna innovatsiia v protsesi profesiinoi pidhotovky prykordonnykiv u Respublitsi Indii [Horizontal learning as organizational and pedagogical innovation in the process of professional training of border guards in the Republic of India]. *Naukovyi visnyk Liotnoi akademii – Scientific bulletin of Flight Academy. Series: Pedagogical sciences*. 2018. № 3. С. 201-205. [in Ukrainian]
16. Kozak N., Rudynskyi O., Kozak D. Pilot study applying distance learning during continuous professional development of military doctors in Ukrainian Military Academy. *Current Aspects of Military Medicine*. 2021. № 28(1). P. 10-23. URL: <https://doi.org/10.32751/2310-4910-2021-28-1-01>
17. Mantulo N. B., Polezhaev Y. G. Formation of sociocultural competence in the process of learning a business foreign language: an axiological approach. *Pedagogy of creative personality formation in higher and secondary schools. Zaporizhzhia. Classical Private University*, 2014, No. 39 (92) P. 284 - 289.

УДК 398.2:[159.922.76:615.851]

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-113-124](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-113-124)

Казачінер Олена Семенівна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри здоров'я людини, реабілітології і спеціальної психології, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди, вул. Алчевських, 29, м. Харків, тел.: (096) 301-70-35, <https://orcid.org/0000-0003-4842-3857>

Бойчук Юрій Дмитрович доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, професор кафедри здоров'я людини, реабілітології і спеціальної психології, ректор, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди, вул. Алчевських, 29, м. Харків, тел.: (068) 600-01-47, <https://orcid.org/0000-0001-8583-5856>

Галій Алла Іванівна кандидат біологічних наук, доцент, завідувач кафедри здоров'я людини, реабілітології і спеціальної психології, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди, вул. Алчевських, 29, м. Харків, тел.: (098) 814-87-58, <https://orcid.org/0000-0002-2134-6321>

МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАСОБІВ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ТА ДОДАТКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ПРАКТИЦІ КАЗКОТЕРАПІЇ

Анотація. У статті обґрунтовано, що використання засобів альтернативної та додаткової комунікації у практиці казкотерапії не були предметом спеціальних наукових пошуків. Доведено, що робота над казкою не повинна залишатися незмінною, нині вона потребує перегляду підходів та інструментарію. Таким дієвим засобом, на нашу думку, може стати альтернативна та додаткова комунікація: малюнки, фотографії, схеми, таблиці, міміка частин обличчя, рухи, жести. Використання у практиці роботи над казкою різноманітних схем, малюнків, піктограм, таблиць, ілюстрацій допоможе у роботі з дітьми не лише із психологічними та навчальними проблемами, а й із дітьми, що мають порушення та / або загальне недорозвинення мовлення. Крім того, такий інструментарій надасть можливість розширити загальний кругозір дитини, а також ознайомлення її з навколишнім середовищем.

Було показано особливості застосування засобів АДК під час роботи над повістю-казкою С.Лагерлеф «Дивовижна подорож Нільса з дикими гусьми» та мультиплікаційного фільму за його мотивами «Зачарований хлопчик». Над цією казкою доцільно працювати з дітьми віком 9-12 років, які мають загальне

недорозвинення мовлення, труднощі під час складання опису, розповіді, під час переказу твору, а також такими дітьми, які є ледачими, бешкетують, які не люблять навчатися, мають шкідливі звички.

На прикладі цієї повісті-казки нами було показано такі особливості роботи над казкою терапевтичного та корекційного змісту з використанням засобів АДК з дітьми, які мають не лише психологічні та навчальні проблеми, а й із дітьми із порушеннями та / або загальним недорозвиненням мовлення: виготовлення малюнків самостійно або добір кадрів із мультфільму / ілюстрацій, які зображують персонажів казки; обговорення характерів казкових героїв; складання «Шляху героя»; складання «Карти подорожі казкою»; робота з таблицею «Кому що належить?»; залучення дітей до складання самостійної розповіді сюжету казки.

Ключові слова: казкотерапія, казка, засоби комунікації, альтернативна комунікація, додаткова комунікація

Kazachiner Olena Semenivna Doctor of Education, Full Professor, Professor of Human Health, Rehabilitology and Special Psychology Department, H.S.Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Alchevskyyh St., 29, Kharkiv, tel.: (096) 301-70-35, <https://orcid.org/0000-0003-4842-3857>

Boychuk Yuriy Dmytrovych Doctor of Education, Professor, Correspondent Member of National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Professor of Human Health, Rehabilitology and Special Psychology Department, Rector, H.S.Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Alchevskyyh St., 29, Kharkiv, tel.: (068) 600-01-47, <https://orcid.org/0000-0001-8583-5856>

Halii Alla Ivanivna PhD in Biology, Docent, Head of Human Health, Rehabilitology and Special Psychology Department, H.S.Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Alchevskyyh St., 29, Kharkiv, tel.: (098) 814-87-58, <https://orcid.org/0000-0002-2134-6321>

POSSIBILITIES OF USING ALTERNATIVE AND ADDITIONAL COMMUNICATION TOOLS IN PRACTICE OF FAIRY-TALE THERAPY

Abstract. The article substantiates that the use of means of alternative and additional communication in the practice of fairy-tale therapy was not the subject of special scientific research. It has been proven that the work on the fairy tale should not remain unchanged, now it needs a review of approaches and tools. In our opinion, such an effective means can be alternative and additional communication: drawings, photos, diagrams, tables, facial expressions, movements, gestures. The use of various schemes, drawings, icons, tables, illustrations in the practice of

working on a fairy tale will help in working with children not only with psychological and educational problems, but also with children who have disorders and / or general underdevelopment of speech. In addition, such tools will provide an opportunity to expand the child's general horizons, as well as familiarize him with the environment.

The features of the use of AAC tools during work on S. Lagerlef's fairy-tale novel "The Amazing Journey of Nils with Wild Geese" and the animated film based on his motives "An Enchanted Boy" were shown. It is advisable to work on this fairy tale with children aged 9-12 years who have general speech underdevelopment, difficulties when composing a description, when retelling a story, as well as children who are lazy, quarrelsome, who do not like to study, have harmful habits.

Using the example of this fairy-tale story, we showed the following features of working on a fairy tale of therapeutic and corrective content using AAC tools with children who have not only psychological and educational problems, but also with children with speech disorders and / or general underdevelopment: making drawings depicting fairy tale characters independently or a selection of frames from cartoons / illustrations; discussion of characters of fairy-tale heroes; compilation of the "Hero's Way"; compilation of the "Fairytale Journey Map"; work with the table "Who has what?"; involving children in composing an independent story of a fairy tale.

Keywords: fairy-tale therapy, fairy-tale, communication tools, alternative communication, additional communication

Постановка проблеми. У зв'язку із сучасним непростим сьогоднішнім, у тому числі у часи спочатку світової пандемії COVID-19, потім – військових дій в Україні, багато дітей мають порушення психофізичного розвитку, різноманітні психологічні травми, поведінкові порушення, а також мають вроджені чи набуті порушення мовлення та навичок спілкування. Крім того, необхідність навчатися в онлайн-режимі починаючи вже з молодшого шкільного віку (вона викликана причинами, вказаними вище) зумовила виникнення значної кількості навчальних труднощів у дітей.

Казкотерапія є дієвим та ефективним інструментом у роботі з дітьми, які мають різноманітні проблеми як фізичного, так і психологічного й навчального характеру. Як відомо, у казкотерапії застосовуються 5 видів казок: художні (авторські, народні), дидактичні, психокорекційні, психотерапевтичні та медитативні. Окрім того, що ці казки допомагають розв'язувати психологічні і навчальні проблеми дитини, їх доцільно використовувати й для роботи з дітьми з легкими мовленнєвими порушеннями та загальним недорозвиненням мовлення.

У свою чергу, власне робота над казкою не повинна залишатися незмінною, нині вона також потребує перегляду підходів та інструментарію.

Таким дієвим засобом, на нашу думку, може стати альтернативна та додаткова комунікація (АДК): малюнки, фотографії, схеми, таблиці, міміка частин обличчя, рухи, жести. Використання у практиці роботи над казкою різноманітних схем, малюнків, піктограм, таблиць, ілюстрацій допоможе у роботі з дітьми не лише із психологічними та навчальними проблемами, а й із дітьми, що мають порушення та / або загальне недорозвинення мовлення. Крім того, такий інструментарій надасть можливість розширити загальний кругозір дитини, а також ознайомлення її з навколишнім середовищем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання казкотерапії, особливості роботи над казкою терапевтичного, психокорекційного спрямування, застосування різноманітних технологій у цій сфері були предметом сучасних досліджень О.Василевської [2], І.Грачової, О.Сорокової [5], Є.Железної [7], О.Косаревої [12], Т.Котової [13], О.Казачінер, Ю.Бойчука, А.Галій [2;3;8;9], В.Осадчої [15], О.Ставицької [18], К.Стрілецької [19] та інших.

Особливості використання засобів альтернативної та додаткової комунікації у різного виду реабілітації дітей з особливими освітніми потребами студіювали Н.Бабич [1], Т.Єжова [6], О.Казачінер, І.Гордієнко, О.Цись [10], Н.Компанець, Т.Куценко [11], Ю.Рибак, О.Мурашук [16], А.Савицький [17], М.Чайка, Г.Усатенко, О.Кривоногова [20] та інші.

Аналіз наукових праць із проблематики дослідження свідчить про те, що використання засобів альтернативної та додаткової комунікації у практиці казкотерапії не були предметом спеціальних наукових пошуків. Проте специфіка казкотерапії не лише дозволяє, а й зумовлює необхідність застосування засобів АДК.

Мета статті – розкрити можливості використання засобів альтернативної та додаткової комунікації у практиці казкотерапії.

Виклад основного матеріалу. Так, АДК може стати доцільним та дієвим інструментом у практиці казкотерапії. Наприклад, для ознайомлення дітей із казковими персонажами доцільно залучати дітей виготовляти картки з піктограмами із зображенням персонажів казок разом із дорослим (батьками, педагогом) та згодом – самостійно. Це буде цікаво для дітей, сприятиме мотивації дитини використовувати мовлення безпосередньо на практиці. Виготовляючи картки з піктограмами із зображенням персонажів казок, потрібно обговорювати з дитиною характер героя, його вчинки, ставлення до персонажа як з боку дитини, так і з боку інших героїв цієї казки.

Крім того, картки з піктограмами з підписами та без них можна застосовувати для навчання розповіді казки, для навчання переказу її сюжету, встановлювати різного роду зв'язки, відповідності, наприклад, між персонажем казки та річчю, яка йому належить. За допомогою таких карток корисно навчити дитину встановлювати послідовність подій у казці. Надзвичайно цікавими є казкотерапевтичні техніки «Шлях героя» та «Карта

подорожі казкою», які базуються на знанні сюжету твору. Під час упровадження цих технік також доцільно застосовувати засоби АДК: схеми, таблиці тощо. Подорожуючи казкою, користуючись відповідними малюнками, ілюстраціями, схемами, дитина з різноманітними мовленнєвими порушеннями зможе покращити та полегшити опанування навичок усного та писемного мовлення (розповідь, переказ, ведення діалогу тощо).

Покажемо особливості застосування засобів АДК під час роботи над повістю-казкою С.Лагерлеф «Дивовижна подорож Нільса з дикими гусьми» та мультиплікаційного фільму за його мотивами «Зачарований хлопчик». Над цією казкою доцільно працювати з дітьми віком 9-12 років, які мають загальне недорозвинення мовлення, труднощі під час складання опису, розповіді, під час переказу твору, а також такими дітьми, які є ледачими, бешкетують, які не люблять навчатися, мають шкідливі звички.

Короткий зміст казки: хлопчик Нільс, який був ледачим, безвідповідальним бешкетником, раптом спіймав гнома. Гном покарав Нільса та зробив хлопчика маленьким. Разом зі зграєю гусей хлопчик летить у Лапландію, а дорогою різноманітні труднощі та перешкоди зробили його добрим та дбайливим. Цю повість-казку ми обрали, виходячи з таких припущень: казка має бути цікавою для дітей різного віку, пізнавальною, мати корекційне, терапевтичне і виховне та розвивальне значення, мати візуальну підтримку (наприклад, у вигляді екранної версії, і тієї, яку можна легко створити у вигляді засобів АДК), а також сприяти розвитку мовлення і розширенню загального кругозору.

Обов'язковою вимогою має бути організація попереднього перегляду мультиплікаційного фільму та читання твору. На наш погляд, це має здійснюватися саме у цій послідовності, тому що діти з порушеннями розвитку, зокрема мовлення, краще сприйматимуть сюжет казки наочно (тим паче, що мультфільм зроблено надзвичайно гарно та привабливо).

1. Виготовлення малюнків самостійно або добір кадрів із мультфільму / ілюстрацій, які зображують персонажів казки: хлопчик Нільс, гном, гусак Мартін, зграя гусей, гуска Акка Кнебекайзе, лис Смірре, білка Сірле, білченята, лелека Ерменріх, зграя пацюків, бронзовий пам'ятник королю Швеції Карлу XI, дерев'яний пам'ятник моряку Розенбому, тато і мама Нільса.

Доцільним буде запропонувати дітям розподілити у таблицю позитивних та негативних персонажів твору. Для кращої орієнтації поділяємо її на 2 частини, кожна з яких позначивши відповідним смайликом («добрий» та «злий»). Як варіант, можна зробити замість таблиці 2 круги, до яких додавати зображення позитивних та негативних героїв.

2. Слід зазначити, що зображення хлопчика Нільса доцільно зробити у двох варіантах: на початку та у кінці казки. При цьому обговорюємо з дитиною / дітьми: на початку казки Нільс бешкетував, бився, повадився

негарно, ледарював; у кінці казки Нільс стає добрим, дуже відповідальним хлопчиком, який допоміг своєму другові. Обговорюємо, як за допомогою малюнка зобразити та показати Нільса, коли він був поганим, і коли він став добрим. Ставлення до хлопчика можна показати і виразом обличчя, рухами («Ай-ай-ай!», притиснувши долоні до щік; або показати вказівний палець: «Молодець Нільс!», посміхнутися, поаплодувати тощо).

3. *Так само обговорюємо характер інших казкових героїв.* Наприклад: Чому гном зачаклував хлопчика Нільса? Чи подобається тобі гусак Мартін? А хто ще з казки про Нільса тобі подобається? Хто почав ображати Нільса, коли він став маленьким? Чому це трапилося? Які три умови поставив Нільсові гном, щоб розчаклувати його? Хто загрожував життю гусей, коли вони зупинилися на крижині? Хто у цій казці є небезпечним та загрожує життю мешканців Гліммінгенського замку? Чи правильно вчинив Нільс, коли врятував замок від зграї пацюків? Як він це зробив? За що пам'ятник королю Швеції Карлу XI розізлився на Нільса? Чому моряк Розенбом урятував Нільса? Як він це зробив? Кому допоміг Нільс під час подорожі? Якою була третя умова гнома? Чи правильно вчинив Нільс, коли він її не виконав та врятував Мартіна? Метою такої діяльності (також за допомогою засобів АДК, зокрема малюнків, міміки) є розвиток та удосконалення діалогічного мовлення дітей. Залучаємо дитину за можливості давати спочатку скорочені, а згодом – повні відповіді на запитання, слідуємо за дотриманням правильного наголосу, уживання закінчень слів тощо.

Доцільним буде залучати дітей складати короткі речення за допомогою карток, піктограм тощо. Наприклад: «Хлопчик Нільс сів за уроки. Нільс побачив гнома. Гном був під кришкою скрині». «Нільс зробив дудочку. Нільс зробив у дудочці 9 дірочок. Він почав грати на дудочці. Зграя пацюків пішла за Нільсом. Мартін підставив Нільсові крило. Пацюки потонули у морі». Або: «Нільс допоміг білченят. Нільс допоміг диким гусям. Нільс допоміг гусаку Мартіну».

4. *Складання «Шляху героя».* Для цього також будуть потрібні малюнки із зображеннями героїв та подій казки (можна і окремі кадри з мультфільму / ілюстрації), а також стрілки, які позначають рух [3]. «Шлях героя» – хлопчика Нільса може виглядати так:

Село у Швеції, де живе Нільс – Нільс із рогатки стріляє у птахів – Нільс сідає за уроки у кімнаті – Нільс знаходить гнома – гном перетворює Нільса на маленького чоловічка – домашні птахи дражнять Нільса – Мартін разом із дикими гусьми та Нільсом відлітають у Лапландію – Акка Кнебекайзе забороняє Нільсові летіти з гусьми – Мартін захворів – Нільс лікує Мартіна – дикі гуси на крижині – лис Смірре наближається до гусей – Нільс рятує гусей від лиса – Мартін приносить Нільсові горішки від білки Сірле – Нільс рятує білченят – Нільс зустрічає гнома – Гном повідомляє дві умови, за яких Нільс знову стане великим – Гліммінгенський замок та лелека Ерменріх – Нільс

виготовляє чарівну дудочку – Нільс рятує замок від зграї пацюків – міська ратуша, ночівля – зустріч із бронзовим королем Карлом XI – моряк Розенбом, Нільс залишається у його дерев'яному капелюсі – гуси повертаються назад – зустріч із гномом, який повідомляє третю умову – Нільс біжить додому та рятує Мартіна – гном розчакловує Нільса – Нільс поспішає до мами з татом.

Як бачимо, цей шлях надзвичайно довгий, тому його доцільно складати поступово, так само, як і читати твір і переглядати мультфільм частинами, зупиняючи казкові події на цікавому місці, тим самим мотивуючи, викликаючи бажання дитини / дітей дізнатися, що буде далі, читати казки та інші твори. За допомогою цього «шляху» потрібно також залучати дітей покроково складати розповідь про мандрівку хлопчика Нільса. Спочатку потрібно навчати складати прості, а згодом – поширені та складносурядні, складнопідрядні речення, додаючи до структури речення необхідну картку-пиктограму або відповідну позначку. Картки-пиктограми мають бути спочатку з підписами, а згодом підписи можна частково прибирати, поступово прибираючи їх зовсім.

5. *Складання «Картки подорожі казкою».* Цей вид діяльності, на нашу думку, має здійснюватися після застосування техніки «Шлях героя». Головне призначення Картки подорожі казкою – не лише сприяння розвитку зв'язного діалогічного та монологічного мовлення дітей, а й і розширення загальної обізнаності, бажання дізнатися про те чи інше історичне місце або особистість самостійно, тобто залучення до елементарного культурно-наукового пошуку.

Із метою розширення загального кругозору дітей потрібно показати зображення або фотографії тих історичних місць, де побував хлопчик Нільс із дикими гусьми (фото села у Швеції, Лапландія, Гліммінгенський замок, міська ратуша, годинникова башта Цитглогге, корабельна верф, королівський фрегат), а також фото або зображення особистостей, із якими зустрівся хлопчик: гном, король Швеції Карл XI, моряк Розенбом. Підкреслимо, що краще добирати не малюнки, а фото і залучати дітей робити відповідні підписи та робити зв'язні розповіді, користуючись фотографіями. Можна дати завдання дітям знайти потрібне зображення місця або особистості, на зворотному боці написати необхідну інформацію, а на уроці виступити з повідомленням.

Гліммінгехус (швед. *Glimmingehus*) – один із приватних середньовічних замків Швеції, який зберігся найкраще. Подібний тип споруд являв водночас і жилу дворянську резиденцію, і невелику кам'яну вежу. Замок знаходиться у комуні Сіпрісхамн в лені Сконе. Гліммінгехус упродовж тривалого часу належав родині Розенкрантц, а в 1924 році був викуплений у власність Ради національної спадщини. За своїм типом резиденція належить до замків на воді.

Цитглогге, або Годинникова вежа (нім. *Zytglogge*) – годинникова вежа середньовічного походження з астрономічним годинником. Цитглогге

виникла імовірно між 1218 та 1220 роками як оборонна вежа на західному кінці центральної міської вулиці заснованого у 1191 році Берна.

Гноми (від лат. *gēnomos* – «підземний мешканець», або від др.-грец. Γνώση – знання) – карлики з західноєвропейського, в першу чергу германоскандинавського фольклору, часті герої казок та легенд, персонажі нижчої міфології народів Європи. Згідно з оповідями, вони живуть під землею, носять бороди і славляться багатством і майстерністю.

Карл XI (швед. *Karl XI*, 24 листопада 1655, замок Тре Крунур – 15 квітня 1697, там само) – король Швеції з 1660 по 1697 (самостійно з 1672), із Пфальц-Цвайбрюккенської династії. Син Карла X та Гедвіги Елеонори Гольштейн-Готторпської.

Старий Розенбом (швед. *Gubben Rosenbom*) – ростова дерев'яна скульптура середини XVIII ст. у шведському місті Карлсруна. Набула широкої популярності завдяки згадуванню в повісті Сельми Лагерлеф «Дивовижна подорож Нільса з дикими гусьми». Скульптура служила ящиком для збору милостині при Адміралтейській церкві міста. Щілина для монет знаходиться під капелюхом, який необхідно підняти. У 1956 році оригінал було перенесено для збереження в одне з приміщень церкви, а на його місці встановили копію. У мультфільмі «Зачарований хлопчик» за мотивами книги церкву замінено на таверну, а скульптура без таблички стоїть «для краси».

У карті подорожі казкою послідовно має бути відображені місця, де побував Нільс, а також особистості, з якими він зустрівся під час подорожі. Карта має виглядати у вигляді замкненого кола, яке розпочинається та закінчується сільським будинком Нільса та його мамою з татом у цьому будинку. Карту також слід робити поступово та поетапно, оскільки обсяг твору не маленький та повний на цікаві події.

Таку карту подорожі доцільно використати для залучення дітей до гри, до пригадування основних моментів подорожі Нільса в Лапландію і назад. Тобто, застосовуючи цю техніку, у вигляді гри педагог сприятиме розвитку та корекції зв'язного мовлення дітей / дитини. Щоб гра вийшла цікавою та мотивуючою, саму карту потрібно гарно намалювати, розфарбувати, аби в неї можна було б грати багато разів. Після гри можемо запропонувати дитині пофантазувати, як складеться життя хлопчика Нільса після того, як його розчаклував гном, чи зміниться воно, а також і те, що зробить Нільс, коли гном раптом знову завітає до нього в гості?

б. *Робота з таблицею «Кому що належить?»* У кожне з вікон таблиці підставляємо малюнки: Нільс – рогатка (або дудочка), Гном – чарівна паличка, Пацюки – Гліммінгенський замок, Мартін – горішок, Моряк Розенбом – капелюх. Діти мають намалювати стрілочки від персонажа до речі, а потім скласти зв'язне речення: «Нільс має рогатку», «Нільс зробив дудочку», «У гнома є чарівна паличка», «Пацюки захопили Гліммінгенський замок», «Мартін приніс Нільсові горішок», «Моряк Розенбом тримає капелюх».

7. *Залучення дітей до складання самостійної розповіді сюжету казки.* Тут також доцільним є використання засобів АДК. Алгоритм роботи залишається тим самим, що і в інших видах роботи над казкою, а саме: за допомогою засобів АДК залучаємо дітей складати спочатку прості з візуальною та вербальною підтримкою, згодом – складніші – речення. Слідкуємо за правильним уживанням у мовленні прийменників, сполучників, закінчень у словах, правильним добором слів для розповіді та ведення діалогу. Важливим є й підтримання творчих починань учнів, у тому числі тих, які мають порушення та / або загальне недорозвинення мовлення, бажання дітей фантазувати, малювати, обговорювати вчинки героїв, адже казкова повість Сельми Лагерлеф надає для цього широкий спектр можливостей.

Висновки. Таким чином, усе сказане дозволило дійти висновку про те, що використання засобів альтернативної та додаткової комунікації у практиці казкотерапії не були предметом спеціальних наукових пошуків. Проте специфіка казкотерапії не лише дозволяє, а й зумовлює необхідність застосування засобів АДК. Використання у практиці роботи над казкою різноманітних схем, малюнків, піктограм, таблиць, ілюстрацій допоможе у роботі з дітьми не лише із психологічними та навчальними проблемами, а й із дітьми, що мають порушення та / або загальне недорозвинення мовлення. Крім того, такий інструментарій надасть можливість розширити загальний кругозір дитини, а також ознайомлення її з навколишнім середовищем.

Було показано особливості застосування засобів АДК під час роботи над повістю-казкою С.Лагерлеф «Дивовижна подорож Нільса з дикими гусьми» та мультиплікаційного фільму за його мотивами «Зачарований хлопчик». Над цією казкою доцільно працювати з дітьми віком 9-12 років, які мають загальне недорозвинення мовлення, труднощі під час складання опису, розповіді, під час переказу твору, а також такими дітьми, які є ледачими, бешкетують, які не люблять навчатися, мають шкідливі звички [21].

На прикладі цієї повісті-казки нами було показано такі особливості роботи над казкою терапевтичного та корекційного змісту з використанням засобів АДК з дітьми, які мають не лише психологічні та навчальні проблеми, а й із дітьми із порушеннями та / або загальним недорозвиненням мовлення: виготовлення малюнків самостійно або добір кадрів із мультфільму / ілюстрацій, які зображують персонажів казки; обговорення характеристик казкових героїв; складання «Шляху героя»; складання «Карти подорожі казкою»; робота з таблицею: «Кому що належить?»; залучення дітей до складання самостійної розповіді сюжету казки.

Література:

1. Бабич Н.М. Допоміжна комунікація як один із засобів формування комунікативних навичок у дітей з порушеннями зору та інтелекту // Актуальні питання корекційної освіти. 2014. Вип. 4. с. 6–14.
2. Бойчук Ю., Казачінер О., Галій А. Види казок терапевтичного спрямування та особливості їх використання. Modern education, training and upbringing: collective monograph /

Abdullayev A., Rebar I., etc. International Science Group. Boston: Primedia eLaunch, 2021. С. 412-420. <https://isg-konf.com/uk/modern-education-training-and-upbringing-ua/>

3. Бойчук Ю.Д., Казачінер О.С. Техніка «Шлях героя» в казкотерапії // Інноваційна педагогіка. 2021. № 31. Т.2. с. 97-100. http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2021/31/part_2/20.pdf

4. Василевська О. І. Казкотерапія як засіб психолого-педагогічного впливу // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки. 2012. Вип. 39. с. 30–36. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_012_2012_39_7

5. Грачева И.А., Сорокова О.В. Контаминация песочной методики и сказкотерапии в коррекционно-логопедической работе с детьми старшего дошкольного возраста // Логопедия. 2014. № 4. с. 30-33.

6. Єжова Т.Є. Альтернативна комунікація як засіб соціальної реабілітації дітей з обмеженими можливостями життєдіяльності // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. 2011. № 8 (10). с. 73–80.

7. Железнова Е.Р. Использование сказки на занятиях по ознакомлению с окружающим и социальному развитию дошкольников // Дошкольная педагогика. 2010. № 8. – С. 25-27.

8. Казачінер О., Бойчук Ю. Нетрадиційні форми роботи з казкою як інструмент морального виховання дітей // Věda a perspektivy. 2022. № 1(8). с. 118–127. <http://perspectives.pp.ua/index.php/vp/article/view/975/974>

9. Казачінер О.С., Бойчук Ю.Д. Розвиток зв'язного мовлення дітей за допомогою логоказок // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2022. № 80. Т.1. с. 49–53. http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2022/80/part_1/8.pdf

10. Казачінер О.С., Гордієнко І.В., Цись О.В. Стан проблеми використання альтернативної та допоміжної комунікації дітьми з порушеннями мовленнєвого розвитку в Україні // Інноваційна педагогіка. 2020. Вип. 22. Т. I. с. 60-63. http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2020/22/part_1/15.pdf

11. Компанець Н., Куценко Т. Готовність до навчання читання: індивідуальний підхід. Системи допоміжної альтернативної комунікації для дітей з аутизмом // Дефектологія. 2011. № 2. с. 20-24.

12. Косарева О.І. Особливості застосування казкотерапії при подоланні емоційних проблем у дітей // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закл. освіти : зб. наук. пр. 2012. Вип. 4 (47). с. 94-98.

13. Котова Т.О. Казкотерапія як сучасний метод відновлювально-розвивального впливу на дошкільників // Логопед. – 2015. – № 3. – с. 17-20.

14. Куценко Т.О. Використання допоміжної альтернативної комунікації при навчанні дітей з розладами аутичного спектра // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. 2013. Вип. 4 (2). с. 209–218. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/oor_2013_4\(2\)_26](http://nbuv.gov.ua/UJRN/oor_2013_4(2)_26)

15. Осадчая В.В. Использование метода сказкотерапии в речевом развитии детей дошкольного возраста с общим недоразвитием речи // Логопедия. 2014. № 4. с. 52-57

16. Рибак Ю.В., Мурашук О.М. Корекційно-розвивальна робота із формування комунікативної компетенції засобами альтернативної комунікації з дітьми із розладами спектра аутизму // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Соціально-педагогічна. 2013. Вип. 23(3). – с. 241–248.

17. Савицький А.М. Особливості використання засобів альтернативної комунікації в процесі розвитку мовлення дітей з синдромом Дауна // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2014. Вип. 27. – с. 179–183.

18. Ставицька О. Г. Технології казкотерапії у практиці психологічного консультування // Психол. перспективи. 2012. Вип. 19. с. 228–236.

19. Стрілецька К.А. Казкотерапія як метод формування моральних якостей молодших школярів // Інноватика у вихованні. 2016. Вип. 3. с. 295-302. http://nbuv.gov.ua/UJRN/inuv_2016_3_39

20. Чайка М.С., Усатенко Г.В., Кривоногова О.В. Теорія та практика використання альтернативної комунікації для осіб з особливими освітніми потребами: навчально-методичний посібник. Київ : ФОП Усатенко Г. В., 2021. 80 с.

21. Мантуло Н. Б., Полежаєв Ю. Г. Формування соціокультурної компетенції в процесі навчання ділової іноземної мови: аксіологічний підхід. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. Запоріжжя. Класичний приватний університет, 2014, № 39 (92) С. 284 - 289.

References:

1. Babych, N.M. (2014). Dopomizhna komunikatsiya yak odyin iz zasobiv formuvannya komunikatyvnykh navychok u ditey z porushennyamy zoru ta intelektu [Assistive communication as one of the ways of forming communicative skills of children with visual and mental retardation]. *Aktual'ni pytannya korektsiynoyi osvity – Actual questions of corrective education*, 4, 6–14. [in Ukrainian]

2. Boychuk, Yu., Kazachiner, O., & Haliy, A. (2021). Vydy kazok terapevtychnoho spryamuvannya ta osoblyvosti yikh vykorystannya [Kinds of therapeutic fairy-tales and peculiarities of their using]. *Modern education, training and upbringing: collective monograph / Abdullayev A., Rebar I., etc. International Science Group. Boston: Primedia eLaunch, 412-420.* Retrieved from: <https://isg-konf.com/uk/modern-education-training-and-upbringing-ua/> [in Ukrainian]

3. Boychuk, Yu.D., & Kazachiner, O.S. (2021). Tekhnika «Shlyakh heroya» v kazko terapiyi [Technique “Hero’s way” in fairy-tale therapy]. *Innovatsiyna pedahohika – Innovative pedagogy*, 31 (2), 97-100. – Retrieved from: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2021/31/part_2/20.pdf [in Ukrainian]

4. Vasylevs'ka, O.I. (2012). Kazkoterapiya yak zasib psykholoho-pedahohichnoho vplyvu [Fairy-tale therapy as a way of pedagogical and psychological influence]. *Naukovyy chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriya 12 : Psykholohichni nauky – Scientific magazine of NPU imeni M. P. Drahomanova. Series 12 : Psychological sciences*, 39, 30–36. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_012_2012_39_7 [in Ukrainian]

5. Gracheva, I.A., & Sorokovova, O.V. (2014). Kontaminacija pesochnoj metodiki i skazkoterapii v korrekcionno-logopedicheskoj rabote s det'mi starshego doshkol'nogo vozrasta [Contamination of sand methods and fairy-tale therapy in corrective and speech therapy work with senior preschoolers]. *Logopedija – Speech therapy*, 4, 30-33. [in Russian]

6. Yezhova, T.Ye. (2011). Al'ternatyvna komunikatsiya yak zasib sotsial'noyi rehabilitatsiyi ditey z obmezhenyimi mozhlyvostyamy zhyttyedyial'nosti [Alternative communication as a way of social rehabilitation of children with disabilities]. *Aktual'ni problemy navchannya ta vykhovannya lyudey z osoblyvymy potrebamy – Actual problems of teaching and upbringing people with special needs*, 8 (10), 73–80. [in Ukrainian]

7. Zheleznova, E.R. (2010). Ispol'zovanie skazki na zanjatijah po oznakomleniju s okruzhajushhim i social'nomu razvitiyu doshkol'nikov [Using a fairy-tale at the lessons of presentation the surrounding world and in preschoolers’ social development]. *Doshkol'naja pedagogika – Preschool pedagogy*, 8, 25-27. [in Russian]

8. Kazachiner, O., & Boychuk Yu. (2022). Netradytsiyni formy roboty z kazkoyu yak instrument moral'noho vykhovannya ditey [Non-traditional forms of working with a fairy-tale as an instrument of children’s moral upbringing] *Věda a perspektivy – Scientific perspectives*, 1(8), 118–127. Retrieved from: <http://perspectives.pp.ua/index.php/vp/article/view/975/974> [in Ukrainian]

9. Kazachiner O.S., & Boychuk Yu.D. (2022). Rozvytok zv'yaznogo movlennya ditey za dopomohoyu lohokazok [Children’s speech development with a help of speech fairy-tales]. *Pedahohika formuvannya tvorchoyi osobystosti u vyshchij i zahal'noosvitnij shkolakh – Pedagogy of forming creative personality in high and general school*, 80(1), 49–53. Retrieved from: http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2022/80/part_1/8.pdf [in Ukrainian]

10. Kazachiner, O.S., Hordiyenko, I.V., & Tsys', O.V. (2020). Stan problemy vykorystannya al'ternatyvnoyi ta dopomizhnoyi komunikatsiyi dit'my z porushennyamy movlennyevoho rozvytku v Ukrayini [State of problem of using alternative and assistive communication by children with speech disorders in Ukraine]. *Innovatsiyna pedahohika – Innovative pedagogy*, 22(1), 60-63. Retrieved from: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2020/22/part_1/15.pdf [in Ukrainian]

11. Kompanets' N., & Kutsenko T. (2011). Hotovnist' do navchannya chytannya: indyvidual'nyy pidkhid. Systemy dopomizhnoyi al'ternatyvnoyi komunikatsiyi dlya ditey z autyzmom [Readiness for teaching reading: individual approach. The systems of alternative assistive communication for children with autism]. *Defektolohiya – Defectology*, 2, 20-24. [in Ukrainian]
12. Kosaryeva, O.I. (2012). Osoblyvosti zastosuvannya kazkoterapiyi pry podolanni emotsiynykh problem u ditey [Peculiarities of using fairy-tale therapy in solving children's emotional problems]. *Onovlennya zmistu, form ta metodiv navchannya i vykhovannya v zakl. osvity – Renewing the content, forms and methods of teaching and upbringing in educational establishments*, 4 (47), 94-98. [in Ukrainian]
13. Kotova, T.O. (2015). Kazkoterapiya yak suchasnyy metod vidnovlyval'no-rozvyval'noho vplyvu na doshkil'nykiv [Fairy-tale therapy as a modern method of renovation and developmental influence on preschoolers]. *Lohoped – Speech therapist*, 3, 17-20. [in Ukrainian]
14. Kutsenko, T.O. (2013). Vykorystannya dopomizhnoyi al'ternatyvnoyi komunikatsiyi pry navchanni ditey z rozladamy autychnoho spektra [Using assistive alternative communication in teaching children with ASD]. *Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shlyakhy rozbudovy. – Education of people with special needs: the ways of development*, 4 (2), 209–218. Retrieved from: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2013_4\(2\)__26](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2013_4(2)__26) [in Ukrainian]
15. Osadchaja, V.V. (2014). Ispol'zovanie metoda skazkoterapii v rechevom razvitii detej doshkol'nogo vozrasta s obshhim nedorazvitiem rechi [Using fairy-therapy method in preschoolers with general speech disorders' speech development]. *Logopedija – Speech therapy*, 4, 52-57 [in Russian]
16. Rybak, Yu.V., & Murashchuk, O.M. (2013). Korektsiyno-rozvyval'na robota iz formuvannya komunikatyvnoyi kompetentsiyi zasobamy al'ternatyvnoyi komunikatsiyi z dit'my iz rozladamy spektru autyzmu [Corrective and developmental work in forming children with ASD's communicative competence by tools of alternative communication]. *Zbirnyk naukovykh prats' Kam"yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka. Seriya : Sotsial'no-pedahohichna. – Collection of scientific works of Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko. Series: Social and pedagogical*, 23(3), 241–248. [in Ukrainian]
17. Savyts'kyi, A.M. (2014). Osoblyvosti vykorystannya zasobiv al'ternatyvnoyi komunikatsiyi v protsesi rozvytku movlennya ditey z syndromom Dauna [Peculiarities of using alternative communication tools in the process of speech development of children with Down syndrome]. *Naukovyy chasopys NPU imeni M.P.Drahomanova. Seriya 19: Korektsiyna pedahohika ta spetsial'na psykholohiya. – The scientific journal of the M.P. Dragomanov NPU. Series 19: Correctional pedagogy and special psychology*, 27, 179–183. [in Ukrainian]
18. Stavys'tka, O.H. (2012). Tekhnolohiyi kazkoterapiyi u praktytsi psykholohichnoho konsul'tuvannya [Fairy-tale therapy technologies in the practice of psychological consulting]. *Psykhol. perspektyvy – Psychological perspectives*, 19, 228–236. [in Ukrainian]
19. Strilets'ka, K.A. (2016). Kazkoterapiya yak metod formuvannya moral'nykh yakostey molodshykh shkolyariv [Fairy-tale therapy as a method of forming primary schoolchildren's moral traits]. *Innovatyka u vykhovanni – Innovation in upbringing*, 3, 295-302. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inuv_2016_3_39 [in Ukrainian]
20. Chayka, M.S., Usatenko, H.V., & Kryvonohova, O.V. (2021). *Teoriya ta praktyka vykorystannya al'ternatyvnoyi komunikatsiyi dlya osib z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Theory and practice of using alternative communication for people with special educational needs]. – Kyiv : FOP Usatenko H.V.* [in Ukrainian]
21. Mantulo N. B., Polezhaev Y. G. Formation of sociocultural competence in the process of learning a business foreign language: an axiological approach. Pedagogy of creative personality formation in higher and secondary schools. Zaporizhzhia. Classical Private University, 2014, No. 39 (92) P. 284 - 289.

УДК 378.937

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-125-135](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-125-135)

Князян Маріанна Олексіївна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри французької філології, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, вул. Дворянська, 2, м. Одеса, 65000, тел.: (0482) 63-07-03, <https://orcid.org/0000-0002-9627-5601>

Романюк Діана Хачатурівна старший викладач кафедри французької філології, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, вул. Дворянська, 2, м. Одеса, 65000, тел.: (0482) 63-07-03, <https://orcid.org/0000-0002-8168-8729>

Телецька Тетяна Володимирівна кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри французької філології, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, вул. Дворянська, 2, м. Одеса, 65000, тел.: (0482) 63-07-03, <https://orcid.org/0000-0002-2555-1154>

Весна Тетяна Василівна кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри французької філології, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, вул. Дворянська, 2, м. Одеса, 65000, тел.: (0482) 63-07-03, <https://orcid.org/0000-0001-9034-7988>

ФОРМУВАННЯ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ ТА МАГІСТРІВ ФІЛОЛОГІЇ НА БАЗІ АУТЕНТИЧНИХ ФРАНКОМОВНИХ ТЕКСТІВ

Анотація. У статті розглядається проблема формування навчально-дослідницької діяльності майбутніх бакалаврів та магістрів філології на базі аутентичних франкомовних текстів. Навчально-дослідницька діяльність студентів є таким видом їхньої пізнавальної роботи творчого характеру, котрий спрямований на вивчення й пояснення різноманітних явищ дійсності з метою отримання, систематизації й узагальнення суб'єктивно нових знань про них.

Основними функціями навчально-дослідницької діяльності є такі, як-от підготовка здобувачів вищої освіти до самостійного наукового пошуку, оволодіння ними методами дослідження; створення ситуацій когнітивного дисбалансу, в контексті яких студенти відчують потребу в рецептивному та продуктивному іншомовному мовленні; актуалізація раніше набутих знань; створення пізнавальної мотивації навчання; активізація творчого мислення студентів; забезпечення індивідуальної освітньої траєкторії.

Були розроблені дослідницькі завдання таких рівнів: репродуктивний, аналітичний, рефлексивний, проектно-креативний. До репродуктивних дослідницьких завдань відносимо ті, що передбачали проведення пошуку на обмеженому обсязі граматичного та лексичного матеріалу, його вживання в контексті окремих фраз або ситуацій, переклад. Аналітичні дослідницькі завдання мали на меті проведення студентами аналізу змісту франкомовного аутентичного тексту, визначення місця, часу, подій, персонажів, стилістичних засобів, котрі відображають ключову ідею твору. Рефлексивні дослідницькі завдання передбачали висловлення студентами власного погляду на те, про що йдеться в аутентичному тексті (поведінку, комунікацію, діяльність персонажів, якості характеру, фактори, котрі вплинули на їхній світогляд, майбутнє життя, перспективи розвитку подій тощо). Натомість проектно-креативні дослідницькі завдання орієнтували на написання творів та есе, котрі передбачали інтерпретацію експліцитно представлені інформації, та розробку презентацій, рефератів, доповідей країнознавчого характеру, виходячи зі змісту художніх аутентичних текстів.

Ключові слова: навчання, дослідження, діяльність, аутентичний текст, бакалавр, магістр, філологія.

Kniastian Marianna Oleksiivna Doctor of Pedagogical Sciences, Full Professor in the Department of French Philology, Odessa I. I. Mechnikov National University, Dvorianska St., 2, Odesa, 65000, tel.: (0482) 63-07-03, <https://orcid.org/0000-0002-9627-5601>

Romaniuk Diana Khachaturivna Senior Lecturer in the Department of French Philology, Odessa I. I. Mechnikov National University, Dvorianska St., 2, Odesa, 65000, tel.: (0482) 63-07-03, <https://orcid.org/0000-0002-8168-8729>

Teletska Tetiana Volodymyrivna Doctor of Philosophy in Linguistics, Associate Professor in the Department of French Philology, Odessa I. I. Mechnikov National University, Dvorianska St., 2, Odesa, 65000, tel.: (0482) 63-07-03, <https://orcid.org/0000-0002-2555-1154>

Vesna Tetiana Vasylivna Doctor of Philosophy in Linguistics, Associate Professor in the Department of French Philology, Odessa I. I. Mechnikov National University, Dvorianska St., 2, Odesa, 65000, tel.: (0482) 63-07-03, <https://orcid.org/0000-0001-9034-7988>

FORMATION OF EDUCATIONAL AND RESEARCH ACTIVITIES OF FUTURE BACHELOR AND MASTER OF PHILOLOGY ON THE BASE OF AUTHENTIC FRENCH-LANGUAGE TEXTS

Abstract. The article examines the problem of formation of educational and research activities of future bachelors and masters of philology on the basis of

authentic French-language texts. The educational and research activity of students is a type of their cognitive work of a creative nature, which is aimed at studying and explaining various phenomena of reality in order to obtain, systematize and generalize subjectively new knowledge about them.

The main functions of educational and research activities are such as training students of higher education for independent scientific research, mastering research methods; creating situations of cognitive imbalance, in the context of which students feel the need for receptive and productive foreign language speech; actualization of previously acquired knowledge; creation of cognitive motivation of learning; activation of students' creative thinking; provision of an individual educational trajectory.

Research tasks of the following levels were developed: reproductive, analytical, reflective, project-creative. Reproductive research tasks include those that involved conducting a search on a limited amount of grammatical and lexical material, its use in the context of individual phrases or situations, translation. Analytical research tasks were aimed at students analyzing the content of a French-language authentic text, determining the place, time, events, characters, and stylistic devices that reflect the key idea of the work. Reflective research tasks required students to express their own views on what the authentic text is about (behavior, communication, activities of characters, qualities, factors that influenced their worldview, future life, prospects for the development of events, etc.). Instead, project-creative research tasks involved writing works and essays, which focused on the interpretation of explicitly presented information, and the development of presentations, essays, reports of a country-scientific nature, based on the content of authentic artistic texts. Prospects for the research of the problem consist in the development of methods to form the scientific research activities of the future masters.

Keywords: study, research, activity, authentic text, bachelor, master, philology.

Постановка проблеми. Сьогодні однією з центральних проблем професійної освіти є формування у майбутніх бакалаврів та магістрів здатності вирішувати складні задачі і проблеми, самостійно організовувати дослідницьку діяльність, розробляти та впроваджувати інновації. Це питання набуває особливої значущості в ході професійного становлення бакалаврів та магістрів філології, оскільки вони мають проводити науковий пошук з метою забезпечення ефективного перекладу, успішної комунікації різними мовами, викладання іноземних мов і літератур в закладах освіти. Пріоритетною стає проблема спеціальної підготовки здобувачів вищої освіти до проведення досліджень, отож розробка системи формування навчально-дослідницької діяльності на базі франкомовних аутентичних текстів є принципово важливою.

Ця проблема пов'язана з такими актуальними науково-практичними завданнями, як забезпечення у випускників закладів вищої освіти здатності до перспективного професійного саморозвитку, самостійного

опанування знаннями задля високої конкурентоспроможності, розробки та реалізації в практичній діяльності інновацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових джерел свідчить, що ця проблема розглядалася переважно в аспекті висвітлення готовності до науково-дослідницької діяльності здобувачів вищої освіти та методів формування їхньої дослідницької компетентності [1], [2], [3].

Варто наголосити, що проблема формування навчально-дослідницької діяльності майбутніх бакалаврів та магістрів філології з використанням франкомовних аутентичних текстів потребує більш ґрунтовного вивчення.

Мета статті – висвітлити інструментарій формування навчально-дослідницької діяльності майбутніх бакалаврів та магістрів філології на базі аутентичних художніх творів французьких письменників.

Завдання статті – розкрити сутність навчально-дослідницької діяльності майбутніх бакалаврів та магістрів філології, її функції, висвітлити дослідницькі завдання, що впроваджуються в процесі вивчення аутентичних франкомовних текстів, репрезентувати результати апробації інструментарію формування зазначеної діяльності на факультеті романо-германської філології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова та на факультеті іноземних мов Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, навчально-дослідницька діяльність здобувачів вищої освіти є таким видом їхньої пізнавальної роботи творчого характеру, котрий спрямований на вивчення й пояснення різноманітних явищ дійсності з метою отримання, систематизації й узагальнення суб'єктивно нових знань про них.

У контексті професійної підготовки майбутніх бакалаврів та магістрів філології навчально-дослідницька діяльність є творчою інтелектуально-пізнавальною працею, що передбачає проведення досліджень на базі іншомовних аутентичних джерел з метою формування вмінь аналізу, абстрагування, порівняння, систематизації, класифікації, узагальнення досліджуваного матеріалу, характеристики отриманих результатів, аргументації своїх ідей, висловлення власної критичної позиції. Навчально-дослідницька діяльність, котра спрямована на набуття суб'єктивно нових знань, тобто нових саме для студентів, є важливим етапом підготовки здобувачів вищої освіти до науково-дослідницької діяльності, метою якої є отримання об'єктивно нового наукового знання.

Підкреслимо, що основними функціями навчально-дослідницької діяльності саме в ракурсі викладання іноземних мов є такі, як-от

- підготовка здобувачів вищої освіти до самостійного наукового пошуку, оволодіння ними методами дослідження;
- створення ситуацій когнітивного дисбалансу, в контексті яких студенти відчують потребу в усному та письмовому рецептивному та продуктивному іншомовному мовленні;

- актуалізація раніше набутих знань;
- створення пізнавальної мотивації навчання;
- активізація творчого мислення студентів;
- забезпечення індивідуальної освітньої траєкторії.

Акцентуємо також на тому, що важливим є забезпечення системного характеру процесу формування навчально-дослідницької діяльності, оскільки саме такий підхід забезпечує послідовність, поступовість оволодіння методами наукового пізнання. Реалізувати цю вимогу є доцільним через упровадження дослідницьких завдань, котрі спрямовують здобувачів вищої освіти на вирішення проблем різного рівня складності, актуалізацію певного обсягу знань, отримання результату з диверсифікацією творчого самовияву студента.

Відповідно до окресленого вище інструментарій формування навчально-дослідницької діяльності майбутніх бакалаврів та магістрів філології відображав декілька рівнів упровадження дослідницьких завдань:

- репродуктивний;
- аналітичний;
- рефлексивний;
- проєктно-креативний.

При цьому й участь викладача була різною: вона була максимальною у ході виконання репродуктивних завдань й мінімальною – в ході креативних; згідно з цим поступово підвищувалася й самостійність здобувачів вищої освіти.

Отож, до репродуктивних дослідницьких завдань відносимо такі з них, які передбачали проведення пошуку на обмеженому обсязі граматичного та лексичного матеріалу, його вживання в контексті окремих фраз або ситуацій, переклад.

Аналітичні дослідницькі завдання мали на меті проведення студентами аналізу змісту франкомовного аутентичного тексту, визначення місця, часу, подій, персонажів, стилістичних засобів, котрі відображають ключову ідею твору;

Рефлексивні дослідницькі завдання спрямовували бакалаврів та магістрів філології на висловлення власного погляду на те, про що йдеться в аутентичному тексті (поведінку, комунікацію, діяльність персонажів, якості характеру, фактори, котрі вплинули на їхній світогляд, майбутнє життя, перспективи розвитку подій тощо).

Натомість проєктно-креативні дослідницькі завдання передбачали написання творів та есе, котрі орієнтували на інтерпретацію експліцитно представленої інформації, та розробку презентацій, рефератів, доповідей країнознавчого характеру, виходячи зі змісту художніх аутентичних текстів.

Слід звернути увагу на те, що протягом професійної підготовки бакалаврів філології на другому курсі навчання були запропоновані

переважно репродуктивні, аналітичні та рефлексивні дослідницькі завдання, оскільки здобувачі вищої освіти ще не володіли достатнім обсягом граматичних та лексичних знань для виконання французькою мовою більш складних видів навчально-дослідницької діяльності.

Нижче наведемо завдання, розроблені на базі художнього твору Андре Моруа «Мурахи» («Les fourmis») [4], котрі виявилися найбільш ефективними задля підготовки студентів до наукового пошуку.

У процесі впровадження навчально-дослідницької діяльності на репродуктивному рівні здобувачі вищої освіти мали вжити синоніми до виділених курсивом лексичних одиниць (наприклад: *remplacez les mots en italique par d'autres termes, tirés de la nouvelle: à la fin du mois; ce travail ne donne aucun effort; les étudiants s'adressent au professeur avec une grande considération; parler avec ferveur; l'enfant se mouvait; être fatigué d'un travail monotone; il faut mettre un peu de confiture sur cette assiette; s'occuper de transporter des livres; couper du gâteau en tranches fines*).

Необхідно було також підібрати антоніми до запропонованих слів (nommez les antonymes des mots ci-dessous: *convergent (e), dernier (ère), garder, géant (e), gros (se), las (se), lentement, lier, nouveau (nouvelle), respect (m)*) та скласти з ними фрази.

Значний інтерес викликало завдання на пояснення значення сталих виразів та введення деяких з них у діалог у якості підсумку (*faites ressortir les différents sens du mot peine (f): le juge a prononcé la peine; sous peine de mort; la peine de cœur; consoler sa sœur dans la peine; partager la peine de son camarade; le travail qui exige de la peine; à chaque jour suffit sa peine; n'être pas au bout de ses peines; un homme de peine; avoir de la peine à travailler; avec peine; sans peine; à peine*).

З метою закріплення граматичних знань здобувачів вищої освіти було запропоноване дослідницьке завдання на аналіз форм іменників та прикметників у жіночому роді, самостійне формулювання правила утворення жіночого роду цих частин мови у французькій мові та розробку схеми задля унаочнення правил (наприклад: *analysez la formation des substantifs au féminin: charnière (f), fourmilière (f), paille (f), société (f); des adjectifs au féminin: aucune, blanche, chérie, convergente, dernière, enfantine, grosse, intéressante, seule, transparente. Formulez les règles de la formation du féminin des substantifs et des adjectifs. Composez le schéma*).

Аналітичний рівень навчально-дослідницької діяльності на базі цього аутентичного тексту був репрезентований завданням з виявлення та аналізу стилістичних засобів, зокрема епітетів (*dégagez des épithètes, expliquez leur rôle dans la nouvelle en question*).

Рефлексивні завдання мали на меті інтерпретацію поведінки персонажів та характеристику внутрішнього світу й моральних цінностей головної героїні новели, наприклад:

● faites attention à l'observation suivante de l'auteur : «Elle portait un grand chapeau de paille blanche, une robe de mousseline à fleurs. Ses bras étaient nus. Le

vendeur la regarda tristement». Pourquoi le vendeur l'a-t-il regardée tristement? Comment étaient ses pressentiments à propos des fourmis?

- analysez le détail suivant de la conduite de l'héroïne: «Regardez, chéri, dit-elle avec l'ardeur enfantine qu'il aimait (elle le savait)...». Quelle conclusion à propos de son monde intérieur pouvez-vous faire?

- commentez l'observation de l'amant de l'héroïne «Avec vous tout est nouveau, varié... Hier soir, Bach... Maintenant ces fourmis...». Comment reflète-t-elle la mentalité de l'héroïne? Est-ce que ses intérêts étaient profonds et constants?

Запропонований методичний інструментарій був розроблений на базі й інших аутентичних франкомовних творів, наприклад, таких новел Андре Моруа, як-от «Ірен» («Irene»), «Листівка» («La carte postale»), «Собор» («La Cathédrale»), Проспера Меріме «Етрусська ваза» («Le Vase étrusque»), Гі де Мопассана «Місячне сяйво» («Clair de lune»), «Щастя» («Le Bonheur»), «Намисто» («La perle») та інших.

Такий підхід дозволив здобувачам вищої освіти першого (бакалаврського) рівня поступово оволодіти дослідницькими вміннями аналізу лінгвістичного матеріалу, порівняння його різних феноменів, узагальнення, формулювання власного погляду на спосіб життя головних персонажів творів.

Навчально-дослідницька діяльність з використанням аутентичних франкомовних текстів (зокрема новели Марселя Еме «Людина, що проходить крізь стіну» («Le passe-muraille») [5]) на етапі професійної підготовки майбутніх магістрів філології відрізнялася більшою самостійністю й креативністю.

Щодо репродуктивних дослідницьких завдань, то доцільним було запропонувати такі з них, як-от

- faites entrer dans quelques propositions les groupes de mots avec portée (f) à la portée; à la portée de la main à la portée de la voix à la portée des enfants la portée de transmission; à la portée du fusil; à sa portée; être à la portée de qch; être d'une portée considérable; hors de la portée; la portée d'un argument; la portée politique; s'accommoder à la portée de qn; se mettre à la portée de qn;

- faites entrer dans quelques situations: bondir à l'assaut; bondir aux conclusions; bondir d'impatience; bondir d'indignation; bondir de joie; cela fait bondir; faire bondir les prix;

- essayez d'écrire la conduite des enfants en utilisant les verbes bondir, bouleverser, contrarier, convaincre, émerger, froisser, incommoder, profiter de qch, réclamer, redouter, rôder, surprendre, traiter qn;

- comment comprenez-vous les expressions et les groupes de mots: une fin en soi; le départ d'une aventure; un besoin d'expansion; narguer la police; atteindre au délire; devenir rouge de confusion; le regard brille d'amitié et de gratitude; mettre le comble à la popularité; un reste de timidité; relater qch; un rire énorme et interminable. Employez-les dans une histoire;

- faites entrer dans quelques petites histoires: se trouver en panne au restaurant; atteint dans sa fierté; le bruit de la renommée; une partie du mobilier; tenir le plus à qch; se trouver nez à nez; attendre son tour d'être servi; les yeux mouillés de tendresse; au tournant de la descente; entrer au pas gymnastique; ses douleurs de tête étaient supportables; la sensation d'une résistance; s'aventurer dans la solitude sonore de la rue.

Слід зазначити, що мотивували студентів до проведення пошуку й репродуктивні дослідницькі завдання на базі граматичних особливостей аутентичного тексту. Так, майбутні магістри філології мали виявити в творі дієслова в незакінченому минулому часі, проаналізувати ситуації його вживання та сформулювати правила його вживання (révélez dans le fragment en question les verbes à l'imparfait. Analysez les situations dans lesquelles ce temps est employé. Dites les règles de son emploi). Це завдання ускладнювалося тим, що здобувачам вищої освіти необхідно було з використанням зазначеного часу розповісти про пригоди головного персонажа в Парижі (Composez dans le plan du passé une petite histoire sur les aventures de Dutilleul à Paris).

До аналітичних дослідницьких завдань віднесли аналіз стилістичних засобів з інтерпретацією того, яким чином вони сприяють експресивності мовлення персонажів та які емоції викликає твір у читачів (faites voir les procédés stylistiques qui rendent la parole des personnages si expressive. Quelles émotions éprouvez-vous après la lecture de la première partie de la nouvelle «Le passe-muraille»?). Окрім цього, студенти мали здійснити коментар комічних ситуацій у новелі, наприклад:

- comment cette ironie nous témoigne-t-elle de la célébrité de Dutilleul: «A Paris comme en province, il n'y avait point de femme un peu rêveuse qui n'eût le fervent désir d'appartenir corps et âme au terrible Garou-Garou»;

- nommez les phrases qui représentent d'une manière ironique

- a) un grand désir des collègues de Dutilleul de suivre sa conduite;

- b) le comportement de Dutilleul en prison;

- c) son attitude à l'égard de la ronde de nuit, des gardiens, du directeur de la prison.

За нашими спостереженнями найбільше мотивували студентів до навчально-дослідницької діяльності на базі аутентичних текстів саме рефлексивні завдання, оскільки вони передбачали висловлення власної оцінки, перенесення себе в ситуації життя головних персонажів новели, характеристику їхніх емоцій, психічного стану, моральних принципів тощо.

Наприклад, здобувачі вищої освіти були зорієнтовані на висловлення своєї згоди або незгоди з ідеями Марселя Еме, описання особливостей професійної діяльності персонажів, їхнього емоційного стану в критичні моменти життя, театралізацію певних сцен твору, порівняння власного характеру з характером головного героя, як-от

- êtes-vous d'accord avec l'idée que «l'homme qui possède des dons brillants ne peut se satisfaire longtemps de les exercer sur un objet médiocre»;

- parlez de l'état d'âme de M. Lécuyer au moment quand il a vu la tête de Dutilleul collée au mur à la façon d'un trophée de chasse;
- caractérisez les particularités de son style épistolaire. Comment ces particularités brossent-elles les traits du caractère de Dutilleul?
- jouez avec vos camarades deux scènes: la première – la conversation de Lécuyer avec Dutilleul à propos des lettres de ce dernier; la deuxième – l'apparition de la tête de Dutilleul dans le bureau de Lécuyer;
- décrivez le désir croissant de s'accomplir et de se surpasser que Dutilleul éprouvait;
- comment était l'état psychologique de la police, des gardiens, du directeur de la prison ?
- comparez votre caractère avec celui de Lécuyer et de Dutilleul.

Активізувало пошукову діяльність, аналітичне мислення магістрантів дослідницькі завдання на вияв чинників, котрі вплинули на виховання персонажу, його сімейне життя, як-от

- pourquoi le public avait de la sympathie pour Dutilleul?
- représentez-vous et nommez les facteurs qui ont influé sur l'éducation de Dutilleul;
- pourquoi n'est-il pas marié ? Décrivez sa vie de célibataire. Comment passait-il ses loisirs?

Суттєвий вплив на формування навчально-дослідницької діяльності на етапі професійної підготовки магістрів філології мали й проєктно-креативні завдання, наприклад, з аналізу органів управління у Франції (faites l'analyse de l'administration publique centrale en France; nommez les ministères et leurs fonctions), нагород, які присуджуються громадянам цієї країни (наприклад: nommez les modalités de l'attribution de l'ordre des Palmes académiques en France), мистецьке життя Монмарту (décrivez Montmartre et son atmosphère artistique au commencement du vingtième siècle). Студенти мали представити результати цієї пошукової діяльності у вигляді PowerPoint презентацій.

Студентам було запропоновано також написати твори на актуальні теми впливу популярності, різних життєвих обставин на характер, поведінку людини:

- écrivez la composition sur l'influence de la popularité sur le caractère d'une personne. Si Dutilleul n'avait-il pas cette capacité de passer à travers les murs, comment seraient sa vie, sa carrière, ses relations avec Lécuyer, les collègues au ministère de l'Enregistrement?
- comment a changé la conduite de Dutilleul après sa dernière évasion de la prison? Caractérissez son état d'âme.

Окрім цього, необхідно було виявити та прокоментувати, яким чином в інших творах французьких письменників репрезентовані значні зміни характеру персонажів під впливом обставин, соціального середовища, подій тощо: **analysez les causes des changements dans le caractère et la conduite de**

Dutilleul. Tirez les autres exemples de la littérature française ou de l'histoire quand une personne timide, modeste et délicate devient audacieuse, combative et même pugnace.

Дозволило узагальнити результати аналізу та інтерпретації особливостей поведінки, комунікації, діяльності персонажів новели завдання на написання твору про ймовірну поведінку студентів у ситуації, коли б вони самі мали можливість проходити крізь стіни (Si vous pouviez avoir la faculté de passer à travers les murs, comment voudriez-vous la mettre en pratique?), що значно актуалізувало дослідницькі вміння, критичне мислення, уяву, фантазію, творчість [6].

Задля виявлення ефективності розробленого методичного інструментарію формування навчально-дослідницької діяльності на базі франкомовних творів нами був проведений експеримент (його констатувальний, формувальний та контрольний етапи). Нами були запропоновані завдання, котрі передбачали оцінювання рівня сформованості у студентів дослідницьких умінь аналізу, порівняння, абстрагування, систематизації, класифікації, узагальнення, написання анотацій, утворення власного каталогу наукових праць, розробки PowerPoint презентацій з використанням інформації аутентичних франкомовних текстів.

Було виявлено, що низький рівень сформованості цих умінь був характерним для студентів, що правильно виконали 60-74% дій, середній рівень – 75-89%, високий – 90-100%.

Отож, на констатувальному етапі експерименту 52% респондентів продемонстрували середній рівень сформованості дослідницьких умінь, 18% – низький рівень, 30% – високий рівень.

Натомість, після апробації розроблених дослідницьких завдань збільшилася кількість студентів з високим рівнем, а саме їх стало вже 68%, поряд з цим середній рівень був виявлений у третини респондентів (32%), низький – у жодного студента.

Окреслені результати підтвердили дидактичну потужність розробленого інструментарію формування навчально-дослідницької діяльності бакалаврів та магістрів філології.

Висновки. Навчально-дослідницька діяльність є інтелектуально-творчим видом навчальної діяльності майбутніх бакалаврів та магістрів філології, вона сприяє формуванню дослідницьких умінь та спрямована на набуття суб'єктивно нових знань. До її основних функцій відносимо підготовку здобувачів вищої освіти до самостійного наукового пошуку, створення ситуацій когнітивного дисбалансу з актуалізації потреби в іншомовному мовленні, розширення набутої системи лінгвістичних знань, створення пізнавальної мотивації навчання, активізації творчого мислення, забезпечення індивідуальної освітньої траєкторії студентів.

Перспективи дослідження зазначеної проблеми полягають у вивченні інструментарію формування науково-дослідницької діяльності здобувачів

вищої освіти другого (магістерського) рівня на базі іншомовних аутентичних джерел.

Література:

1. Артеменко, О. В. (2013). Методологічні підходи до формування готовності студентів ВНЗ до науково-дослідної діяльності. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. Вип. 30. С. 94-98. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pfto_2013_30_17.pdf.
2. Бондаренко, Г. П. (2021). Формування дослідницької компетентності як чинник удосконалення професійної підготовки майбутніх учителів української мови та літератури. Духовність особистості: методологія, теорія і практика. 1(100). С. 46-56.
3. Knyazyan, M., Mushynska, N. (2019). The Formation of Translators' Research Competence at the Universities of Ukraine. The Journal of Teaching English for Specific and Academic Purposes. University of Niš, Republic of Serbia. Vol. 7, No 1. P. 85-94.
4. Maurois, A. Les fourmis. <https://studfile.net/preview/4534770/page:6/>
5. Aymé, M. Le passe-muraille. http://palf.free.fr/nouvelle/passe_muraille.htm
6. Мантуло Н. Б., Полежаєв Ю. Г. Формування соціокультурної компетенції в процесі навчання ділової іноземної мови: аксіологічний підхід. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. Запоріжжя. Класичний приватний університет, 2014, № 39 (92) С. 284 - 289.

References:

1. Artemenko, O. V. (2013). Metodolohichni pidkhody do formuvannia hotovnosti studentiv VNZ do naukovo-doslidnoi diialnosti [Methodological approaches to the formation of university students' readiness for research activities]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh – Pedagogy of creative personality formation in higher and secondary schools*. Vyp. 30. P. 94-98.
2. Bondarenko, G. P. (2021). Bondarenko H. P. Formuvannia doslidnytskoi kompetentnosti yak chynnyk udoskonalennia profesiinoi pidhotovky maibutnikh uchyteliv ukrainskoi movy ta literatury [Formation of research competence as a factor of improving the professional training of future teachers of the Ukrainian language and literature] – *Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka*. Personal spirituality: methodology, theory and practice. 1(100). P. 46-56.
3. Knyazyan, M., Mushynska, N. (2019). The Formation of Translators' Research Competence at the Universities of Ukraine. The Journal of Teaching English for Specific and Academic Purposes. University of Niš, Republic of Serbia. Vol. 7, No 1. P. 85-94.
4. Maurois, A. Les fourmis. <https://studfile.net/preview/4534770/page:6/>
5. Aymé, M. Le passe-muraille. http://palf.free.fr/nouvelle/passe_muraille.htm
6. Mantulo N. B., Polezhaev Y. G. Formation of sociocultural competence in the process of learning a business foreign language: an axiological approach. *Pedagogy of creative personality formation in higher and secondary schools*. Zaporizhzhia. Classical Private University, 2014, No. 39 (92) P. 284 - 289.

УДК 373.3.016:51]:336

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-136-146](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-136-146)

Коберник Галина Іванівна кандидат педагогічних наук, професор, професор кафедри теорії початкового навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова, 2, м. Умань, 20300, тел.: (067) 998-45-64, <https://orcid.org/0000-0001-9340-8707>

ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ МАТЕМАТИКИ

Анотація. У статті розкривається сутність та методика формування фінансової грамотності молодших школярів у процесі вивчення математики. Стверджується, що формування у школярів розуміння взаємозалежності природних і економічних законів, фінансової грамотності необхідно починати ще з початкової школи, яка покликана сформувати у майбутніх громадян України фінансові знання, фінансову культуру, діловитість, підприємливість, навчити аналізувати фінансову ситуацію і приймати обґрунтовані рішення. Знання з фінансової грамотності формують у школярів такі якості особистості, які необхідні не тільки в фінансово-організаційній та підприємницькій діяльності, а й в інших сферах людського життя. На основі аналізу наукових джерел доводиться, що фінансова грамотність особистості – це багаж знань і навичок, які формують її правильне ставлення до особистих грошей і дозволяють людині приймати вигідні для себе рішення.

Сформульовані основні вимоги до методики розв'язування математичних задач і завдань з метою формуванні фінансової грамотності учнів початкової школи, запропоновано види задач. Розглядаються можливості різних форм позаурочної роботи з математики для формування фінансової грамотності молодших школярів.

Ключові слова: формування, ключові компетентності, учні, фінансова грамотність, підприємницька компетентність, початкова школа, математика, урочна і позаурочна робота.

Kobernyk Halyna Ivanivna Candidate of pedagogical sciences, professor, head of the chair of elementary education theory, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, <https://orcid.org/0000-0001-9340-8707>

FORMATION OF FINANCIAL LITERACY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN THE PROCESS OF STUDYING MATHEMATICS

Abstract. The article reveals the essence and method of financial literacy formation of primary schoolchildren in the process of studying mathematics. It is

argued that the formation of schoolchildren's understanding of the interdependence of natural and economic laws, financial literacy is necessary to start from primary school, which is designed to form financial knowledge, financial culture, business acumen, entrepreneurship in future citizens of Ukraine, to teach them to analyze the financial situation and to make informed decisions. Knowledge of financial literacy forms such personal qualities in schoolchildren, which are necessary not only in financial, organizational and entrepreneurial activities, but also in other spheres of human life. They are needed by everyone – those who have their own business, and those who are employed, and those who sell, and those who buy. They are often necessary even in family relationships and relationships between people. After all, a person lives in the world of financial phenomena, he or she buys and sells, receives income and pays taxes, manages and obeys management decisions, gets hired, starts his own business. Based on the analysis of scientific sources, it is proved that the financial literacy of an individual is a set of knowledge and skills that form his or her correct attitude to personal money and allow a person to make decisions beneficial to him or her.

The main requirements for the methodology of solving mathematical problems and tasks with the aim of forming financial literacy of primary school students are formulated, and the types of problems are proposed. The possibilities of various forms of extracurricular work in mathematics for the formation of financial literacy of primary schoolchildren are considered.

Keywords: formation, key competences, students, financial literacy, entrepreneurial competence, primary school, mathematics, curricular and extracurricular work.

Постановка проблеми. Вирішення доленосних для України економічних питань у воєнний та в післявоєнний період неможливе без усвідомлення того, що народ України має відбудувати міста і села, зруйновані підприємства і побудувати нові з урахуванням військових та економічних потреб країни. Постає гостра потреба розумно використовувати свої землі, природні ресурси, інтелектуальну власність та інші складові національного багатства, щоб перейти до суспільства, економічною основою господарювання якого повинен стати ринок. Вочевидь, існує прямий зв'язок між фінансовою грамотністю у країні та її економічним розвитком. Тому є необхідність формування активного, економічно грамотного громадянина з високою особистісною толерантністю, здатного орієнтуватися в непередбачених ситуаціях ринкової економіки сучасної України. Адже економічна грамотність населення є важливою ознакою сучасного суспільства й багато в чому визначає якість їх життя, забезпечуючи їм доступ до якісніших освіти, роботи, послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За результатами, які отримало Незалежне агентство уряду США (USAID) «Трансформація

фінансового сектору» у співпраці з Національним банком України під час дослідження «Фінансова грамотність, фінансова інклюзія та фінансовий добробут в Україні у 2021 році», індекс фінансової грамотності українців зріс до 12,3 балів у порівнянні з 11,6 балів у 2018 році, коли наша держава посідала останнє місце серед інших досліджуваних країн [13].

За останні 3 роки поліпилися усі компоненти індексу: фінансові знання, фінансова поведінка та ставлення до фінансових питань. Водночас потенціал до зростання залишається значним. За показником 2021 року, це лише 58% від максимального значення в межах дослідження, який сягає 21 бал, та є меншим від мінімального цільового рівня, рекомендованого ОЕСР (14 балів).

Найвищий рівень фінансової грамотності зафіксовано в українців віком 25–34 роки (12,7 бала) та 30–59 років (12,6 бала). Найменш фінансово обізнаною є молодь віком 18–19 років (10,1 бала). Отже, найнижчий рівень економічної грамотності мають випускники закладів загальної середньої освіти.

За даними того ж дослідження USAID 70% опитаних хотіли б, щоб дітей у школі навчали економічній грамотності. Адже вміння розставляти пріоритети, розпоряджатися коштами, усвідомлювати соціальну та економічну відповідальність у сучасному світі – означає бути конкурентоспроможними [13].

Тому справедливою є думка Хом'юк І. В. та Родюк Н. Ю. про те, що нині в Україні спостерігається «криза фінансової грамотності» як дорослого, так і дитячого населення. ... багато дітей, вступаючи в доросле і самостійне життя, в силу своєї фінансової некомпетентності не вміють правильно розпоряджатися власними коштами, що породжує бідність, агресію, обман [12].

Більшість експертів вважає, що навчання фінансової грамотності доцільно починати в ранньому віці на початкових рівнях освітньої системи. Чим раніше діти дізнаються про роль грошей в приватному, сімейному та суспільному житті, тим раніше сформується корисні фінансові звички. Вже з 7-13 років діти цілком здатні сприйняти фінансові поняття, викладені простою мовою і на доступних прикладах. Грамотність в сфері фінансів, так само як і будь-яка інша, виховується протягом тривалого періоду часу на основі принципу «від простого до складного», в процесі багаторазового повторення і закріплення, спрямованого на практичне застосування знань і навичок. Якщо формування корисних звичок у сфері фінансів почати з раннього віку, стверджує І. Євстаф'єва, то можна уникнути багатьох помилок в період набуття фінансової самостійності, а також побудувати основу фінансової безпеки і благополуччя протягом життя [3].

Наразі держава вже зробила перші кроки щодо освіти школярів із зазначеного питання шляхом впровадження в освітній процес компетентнісного підходу, де головним завданням є формування

ключових компетентностей, серед яких і є «підприємливість та фінансова грамотність», яка повинна наскрізно здійснюватися через усі навчальні предмети, розвиваючи в учнів ініціативність, готовність брати відповідальність за власні рішення, вміння організовувати свою діяльність для досягнення цілей, усвідомлення етичних цінностей ефективної співпраці, готовність до втілення в життя ініційованих ідей, прийняття власних рішень.

В цілому, питання підвищення фінансової грамотності населення в Україні розглянуто в роботах таких вітчизняних учених, як Р. Бонд, О. Блискавка, А. Зеленцова, Л. Зюман, Т. Кізима, А. Климчук, О. Куценко, М. Кузнецова, Н. Лозицька, А. Незнамова, М. Овчинникова, Б. Приходько, Д. Радзішевська, Н. Славянська, Т. Смовженко, І. Соркін, Л. Стахович, А. Столярова, Г. Шахназаряна, С. Юрій ін.

Зміст та методику економічної освіти і її виховання учнів висвітлено в працях педагогів С. Булавенко, Є. Коваленка, В. Мадзігона, Р. Мачулка, О. Падалка, Н. Побірченко, Н. Родюк, С. Сигиди, Н. Слободянюк, Л. Солдатової, І. Хом'юк, О. Шпака і ін.

Дослідники цієї проблеми однак стайні у тому, що формувати у школярів розуміння взаємозалежності природних і економічних законів, фінансової грамотності необхідно починаючи ще з початкової школи, яка покликана сформувати у майбутніх громадян України фінансові знання, фінансову культуру, діловитість, підприємливість, навчити аналізувати фінансову ситуацію і приймати обґрунтовані рішення. Знання з фінансової грамотності формують в школярів такі якості особистості, які необхідні не тільки в фінансово-організаційній та підприємницькій діяльності, а й в інших сферах людського життя. Вони потрібні всім – і тим, хто має власну справу, і тим, хто наймається на роботу, і тим, хто продає, і тим, хто купує. Вони часто бувають необхідними навіть у родинних стосунках і взаєминах між людьми. Адже людина живе у світі фінансових явищ, вона купує і продає, отримує доходи і сплачує податки, управляє і підкоряється управлінським рішенням, наймається на роботу, розпочинає свою справу. Зрозуміло, що краще, коли людина чинить ці дії свідомо, раціонально використовуючи власні сили та різноманітні ресурси (землю, гроші, час, устаткування, тощо).

Мета статті полягає в обґрунтуванні теорії і методики формування фінансової грамотності учнів початкової школи в процесі вивчення математики.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати, що у педагогічній науці по-різному трактується сутність фінансової грамотності. Так, Т. Кізима визначає поняття «фінансова грамотність» як «сукупність світоглядних позицій (установок), знань і навичок громадян щодо ефективного управління особистими фінансами та здатність компетентно застосовувати їх у процесі прийняття фінансових рішень» [3].

На думку О. Ковтун, фінансова грамотність – це вміння розпоряджатись особистими коштами, планувати витрати, приймати зважені рішення у проблемних питаннях та усвідомлювати значущість фінансового виховання; це здатність громадян ефективно управляти особистими фінансами; здійснювати короткострокове і довгострокове фінансове планування, облік витрат і доходів домогосподарства; оптимізувати співвідношення між заощадженнями й споживанням; розбиратися в особливостях різних фінансових продуктів і послуг, мати актуальну інформацію про стан фінансового ринку; приймати обґрунтовані рішення щодо фінансових продуктів і послуг, а також усвідомлено нести відповідальність за такі рішення; компетентно планувати й здійснювати пенсійні нагромадження [6].

Відомий міжнародний консультант з фінансової грамотності Ш Мунді визначає фінансову грамотність як знання, розуміння, навички і впевненість, що дозволяють особі приймати правильні фінансові рішення та діяти відповідно до конкретних обставин [8].

В. Письменний розглядає фінансову грамотність як уміння людини розпоряджатися грошима з найменшими втратами та найбільшими вигодами для себе. Подібне визначення пропонує й В. Андрійчук, яка під фінансовою грамотністю розуміє вміння людини розпоряджатися власними коштами, володіти основними фінансовими знаннями, що дозволить раціонально приймати фінансові рішення [10].

Т. Смовженко розглядає таке поняття як фінансова освіченість, що трактується нею як здатність розуміти ключові фінансові поняття і використовувати їх для прийняття рішень про доходи, витрати і заощадження для вибору відповідних фінансових інструментів, планування бюджету, нагромадження коштів на майбутні цілі тощо [11].

Як стверджується в Концепції формування фінансової грамотності у початковій, основній та старшій школі, знання фінансової грамотності дають змогу розумно розпоряджатися власними коштами та отримувати від цього максимальну користь [7].

Нам найбільш імпонує визначення фінансової грамотності, що пропонується Л. Зюман «сукупність знань, умінь та навичок, необхідних для прийняття усвідомлених рішень при короткостроковому та довгостроковому плануванні та управлінні фінансовими ризиками впродовж усього життя. Фінансово грамотною є та людина, яка має і розуміє свій фінансовий план, який виступає основним інструментом управління особистими фінансами [2].

Отже, фінансова грамотність – це багаж знань і навичок, які формують правильне ставлення до особистих грошей і дозволяють людині приймати вигідні для себе рішення. Фінансово грамотна людина зможе ефективно користуватися грошима, поліпшувати матеріальний добробут. Вона правильно плануватиме сімейний бюджет, грамотно розпоряджатиметься

власними коштами, розумно їх витратити, забезпечуватиме майбутнє для своїх дітей, ухвалюватиме відповідальні фінансові рішення і почуватиметься захищеною. Свідома та логічно вибудована стратегія цих рішень, дасть змогу людині керувати своїми родинними фінансами в напрямку зростання добробуту родини, що призведе до успіху і самодостатності.

Оскільки фінансові операції пов'язані з проведенням різного роду розрахунків, які вимагають застосування математичних знань і умінь, то значний потенціал з формування в молодших школярів основ фінансової грамотності мають уроки математики. Аналіз навчальної програми з математики для початкової школи дозволяє констатувати, що опанувавши знання фінансової грамотності, діти краще розумітимуть навколишній світ, зможуть самостійно за допомогою арифметичних обчислень аналізувати ситуацію і приймати обґрунтоване економічні рішення. Наявність математичних завдань економічного змісту дає змогу для цілеспрямованішого формування в молодших школярів основ фінансової грамотності, забезпечує її практичну спрямованість і реалізує впровадження Концепції «Нова українська школа» щодо формування однієї з базових компетентностей – підприємливість і фінансова грамотність. Тому надто важливо з учнями початкової школи на уроках математики розв'язувати задачі та виконувати завдання, які в собі поєднують вивчення програмового матеріалу та економічний зміст.

Актуальною є думка Є. Коваленко, яка стверджує, що вся програма навчання математики в початковій школі повинна містити економічні завдання, але не стихійно розкидані, а в певній логічній системі. Вирішення економічних задач та завдань урізноманітнює урок, допомагає активізувати розумову діяльність, збагачує соціально-моральний досвід, розширює уявлення про навколишній світ і словниковий, математичний та економічний запас слів, закладає початкові основи економічних знань і сприяє розвитку якостей особистості, які є необхідними в умовах ринкової економіки [5].

Підкреслимо, що процес формування фінансової грамотності учнів початкової школи має свою специфіку. Суть її полягає у ретельному доборі змісту навчального матеріалу з економіки, методах його вивчення, які мають тісно пов'язуватися з віковими психологічними особливостями молодших школярів, їх баченням навколишнього світу, здатністю запам'ятовувати відповідну термінологію.

Вивчення та аналіз досвіду роботи вчителів початкової школи свідчить, що ефективними є такі методичні прийоми як використання завдання на кодування і декодування економічних термінів; завдання на виконання і складання алгоритмів; завдання на читання і складання таблиць, простих діаграм, графіків економічного змісту; текстові арифметичні задачі, фабула яких відображає економічні категорії; міжпредметні проєкти; ділові та сюжетно-дидактичні ігри.

Усі математичні задачі економічного змісту можна умовно систематизувати за основними поняттями, що розглядатимуться під час їх розв'язування та провідними якостями, які формуватимуться в учнів. Як на нашу думку, це можуть бути задачі, в яких розкривається сутність таких понять як: ощадливість, дохід, прибуток, витрати, ставлення до особистих грошей, ефективне користування грошима, поліпшення матеріального добробуту, факторів та способів вирішення економічних завдань, установлювати зв'язки й відношення між ними та інше.

Прикладом змісту задачі, яка зорієнтована на оволодіння молодшими школярами такого поняття як прибуток може бути такого змісту:

За вирощену продукцію фермер одержав 178000 грн., 9600 грн. він витратив на пальне, на купівлю трактора він витратив суму в 10 разів більшу, ніж на пальне. Який прибуток залишився фермеру, якщо насіннєвий матеріал коштував 20000 грн.?

Розв'язуючи задачі способом зведення до одиниці, з метою формування поняття залежості прибутку від продуктивності праці доцільно розв'язувати задачі аналогічні даним:

1. *Один робітник за 6 годин виготовив 48 деталей, а другий працюючи 4 години, виготовив 40 деталей. Який із робітників принесе для підприємства більше прибутку? Чому?*

2. *Власник підприємства, приймаючи за конкурсом на роботу робітників, запропонував кожному виготовити деталі. Один робітник виготовив за 7 годин 49 деталей, а другий – за 5 годин 45 деталей. Який робітник буде прийнятий на роботу? Чому?*

Значний інтерес у молодших школярів викликають математичні задачі, які стосуються сімейної економіки. Під час їх розв'язування в учнів формуються такі особистісні цінності як бережливість та ощадливість. Наприклад: *Мама дала Тетяні 50 грн. і попросила купити хліб за 26 грн. і батон за 18 грн. Скільки задачі повинна отримати дівчинка?*

Задачі, які стосуються сімейного доходу теж захоплюють учнів:

Тато одержує щомісяця заробітну платню 10400 грн., мама на 800 грн. менше ніж тато, брат одержує стипендію у 6 разів меншу ніж зарплата мами, а бабусіна пенсія становить – на 330 грн. більше ніж братова стипендія. Який загальний дохід сім'ї.

З учнями 4-го класу ми пропонуємо задачі, зміст яких виходить за межі сімейного бюджету. Формуючи в учнів поняття про витрати, доцільно в процесі вивчення взаємозалежності між величинами включити аналогічні задачі актуального змісту:

Деяке підприємство виготовляло за 1 годину 2 танки, а після реконструкції продуктивність роботи удвічі збільшилася. На скільки більше стали випускати танків за 8-ми годинний робочий день після реконструкції, ніж до реконструкції? У скільки разів зменшилися витрати підприємства на

виготовлення одного танка, якщо зарплатна плата робітників не змінилася? Розв'язати задачу двома способами.

Розв'язування подібних математичних задач, які суповоджуються короткими за змістом бесідами, дає змогу залучити учнів до аналізу та розуміння економічних процесів, життєвих фактів і явищ економічного життя, факторів та способів вирішення економічних завдань, установлювати зв'язки й відношення між ними.

Процес формування в учнів початкової школи фінансової грамотності не обмежується тільки уроками математики. Цю роботу важливо продовжувати і в позаурочний час. Формат проведення такої роботи може бути різноманітними. Це і тиждень економічної грамотності, «Школа фінансової грамотності», виховні справи, ігри, вікторини, добродійна діяльність тощо.

Ефективною формою набуття молодшими школярами практичного економічного досвіду є ділова гра. Вона дає можливість закріпити економічні знання, набути практичних умінь і навичок спілкування у процесі програвання конкретних економічних ситуацій. При підготовці гри колективно складаються її правила, розподіляються ролі, які будуть виконувати її учасники, посади рецензентів кожної ролі, експертів, виділяються помічники вчителя для оперативного обліку результатів гри. Розподіл посад та обов'язків між учнями здійснюється з урахуванням їхніх знань та умінь виконувати завдання, які ставляться перед ними. У процесі гри учасники, які виконують ту чи іншу роль відповідно до прийнятих правил, аналізують ставлення до шкільного майна і вчинки учасників гри, дають оцінку їхнім діям, обґрунтовують важливість та невідкладність уживання запропонованих ними заходів, доводять необхідність прийняття свого варіанту вирішення проблеми. Учні можна запропонувати ситуативну гру-завдання «Придбай фруктів на 50 гривень» (наприклад: 1 банан, 1 кілограм яблук, 1 апельсин, 1 ківі, 1 лимон, 4 мандарини. $5+24+6+4+3+2*4=42+8=50$).

Можливі варіанти і складніших ігор. Розкриємо методику проведення такої гри під назвою «Юний кухар». Під час підготовки до гри знаходимо або малюємо зображення борошна, цукру, масла, яєць, яблук, шоколаду. На картинках пишемо вартість: шоколад – 3 монетки, фрукти та масло – по 2, решта – по 1. Зображень кожного продукту має бути стільки ж, скільки гравців. Заготовляємо умовні монетки – кожна дитина матиме по 6 штук. Учасники гри отримують картки з рецептами (2 основні та 5 додаткових).

Хід гри: ви запросили друзів і хочете погратися їм. Для шарлотки треба борошно, цукор, яйця, яблука, для шоколадного пирога: шоколад, масло, яйця, борошно. Мета гравців – приготувати пиріг. Але є й запасні варіанти. Три продукти. Із борошна, яєць та яблук можна зробити яблучні оладки, а якщо замість яблук шоколад – шоколадні. Два продукти. Із яєць та

цукру – безе. Із яблук та цукру – печені яблука. Із масла та шоколаду – шоколадний десерт. Яйця й борошно – несолодкий коржик.

Спочатку діти вивчають рецепти та думають, що вони хочуть придбати. Їх попереджають, що магазин скоро завершить роботу.

Учасники гри по черзі купують по одному продукту, міняючи монетки на зображення. Ведучий оголошує, що магазин зачинено, коли на руках хоча б в однієї дитини 4 картки.

Учасники вирішують, що можна приготувати з тих продуктів, які в них є. Перемагає той, кому вдалося приготувати страву з найбільшою кількістю інгредієнтів (будь-який пиріг, на другому місці – будь-які оладки, на третьому – решта страв, але можна зауважити, що найгірший варіант для частування – коржик).

Така гра тренує вміння обирати правильну стратегію покупця. Які продукти обрати першими, щоб з них можна було щось зробити? Як добре їх поєднати, якщо щось вже є на руках? Шоколад, який діти прагнуть купити одразу, бо він смачний, залишає мало можливостей щось приготувати. До того ж шоколадний пиріг – це неможливий варіант, адже на нього не вистачить грошей.

У результаті проведення гри передбачається досягнення таких завдань: формування умінь аналізувати вчинки однолітків та їх наслідки; прийняття правильних рішень у складних ситуаціях; планування суспільно корисних справ із раціонального використання і збереження матеріальних цінностей.

Доцільним є розроблення учнями різного характеру проєктів. Можна запропонувати дослідити власні витрати на тиждень, скільки коштує їхній обід тощо.

Висновки. Отже, зміст фінансової грамотності має забезпечити формування в учнів початкової школи: економічного мислення, почуття власника, реального господаря; вміння прогнозувати свою діяльність; економічно усвідомленого ставлення до праці та її результатів; прагнення до підвищення трудових доходів, покращення якості життя; орієнтація на раціоналізацію праці і підвищення її соціально-економічної ефективності; готовності брати участь у різноманітних видах діяльності, пов'язаних з ринковою економікою; готовності до участі в управлінні виробництвом; здатності до морального вибору ситуації пов'язаних з економічною діяльністю; вміння долати економічні труднощі і кризові ситуації, вміння захищати свої права і використовувати соціальні гарантії; потреби в особистому самовдосконаленні.

Фінансова грамотність формується в дітей з навичками. Це вміння планувати наперед, контролювати себе, економити і накопичувати, вміння робити обдумані фінансові рішення та покупки, вирішувати проблеми і спілкуватися.

Література:

1. Андрійчук В. Навчання фінансової грамотності учнів початкової школи: міжнародний досвід. Неперервна професійна освіта: теорія і практика (серія: педагогічні науки) випуск № 1 (66), 2021, с. 81–87.
2. Зюман Л. А. Вплив консерватизму економічного світогляду на фінансову грамотність молоді. (2012). Вилучено із http://asconf.com/rus/archive_view/161
3. Євстаф'єва Ірина Григорівна Розбудова економічної освіти та формування основ фінансової грамотності учнівської молоді – основа розвитку громадянського суспільства та становлення економіки знань : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 29–30 вересня 2017 року, м. Київ. К. : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. С. 66–71. <https://aistis.knu.ua/wp-content/uploads/2017/09/ЗБІРНИК-29-30-09-17-1-compressed.pdf>
4. Кізима Т. О.. Фінансова грамотність населення: зарубіжний досвід і вітчизняні реалії. *Вісник ТНЕУ*, 2012, №2. С. 64–71.
5. Коваленко Є. І. Економічне виховання молодших школярів. Початкова освіта: історія, проблеми, перспективи. Матеріали II-ї Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, м. Ніжин, 17 жовтня 2019 р. / за заг. ред. Є. І. Коваленко, упоряд. Т. В. Гордієнко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2019. – 262 с.
6. Ковтун О. А. Проблеми періодизації трансформації фінансової поведінки домогосподарств на ринку фінансових послуг України *Проблеми економіки*. 2013. №3. С. 274–281.
7. Концепція формування фінансової грамотності у початковій, основній та старшій школі. Проект. *Географія та економіка в рідній школі*. 2015. № 10. С. 2–4.
8. Мунді Ш. Рекомендації щодо розробки національних стратегій з фінансової грамотності. Міжнародний досвід: стратегії і програми фінансової грамотності. Вилучено із http://vaks.org.ua/images/news_inform/UA_CPFL_Shaun_Mundy_FinLiteracy_Mar2012_ukr.pdf
9. Навчання фінансової грамотності учнів початкової школи: міжнародний досвід неперервна професійна освіта: теорія і практика (серія: педагогічні науки) випуск № 1 (66), 2021. С. 81–87.
10. Письменний В. В., Коженівський С. Енциклопедія для фінансово грамотних школярів. Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В., 2020. 136 с.
11. Смовженко, Т. С. Фінансова грамотність : навч. посібник, (2). Вилучено із <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=4436538>.
12. Хом'юк І. В., Родюк Н. Ю. Формування фінансової грамотності молодших школярів на уроках математики. Вилучено із <http://ir.lib.vntu.edu.ua/handle/123456789/33836>.
13. Як навчають фінансової грамоти у світі: досвід передових країн. Вилучено із https://education.24tv.ua/yak-navchayut-finansoviy-gramoti-sviti-dosvid-peredovih-novini-dnya_n1631855

References:

1. Andrijchuk, V. (2021). Navchannja finansovoi gramotnosti uchniv pochatkovoї shkoli: mizhnarodnij dosvid [Teaching financial literacy of primary school students: international experience]. *Neperervna profesijna osvita: teorija i praktika (serija: pedagogichni nauki) - Continuing professional education: theory and practice (series: pedagogical sciences)*, 1 (66), 81–87 [in Ukrainian].
2. Zjuman, L. A. (2012). Vpliv konservativizmu ekonomichnogo svitogljadu na finansovu gramotnist' molodi [The influence of conservatism of the economic outlook on the financial literacy of young people]. *asconf.com* Retrieved from http://asconf.com/rus/archive_view/161 [in Ukrainian].
3. Євстаф'єва, I.G. (2017). Rozbudova ekonomichnoї osviti ta formuvannja osnov finansovoi gramotnosti uchniv'skoї molodi – osnova rozvitku gromadjans'kogo suspil'stva ta stanovlennja ekonomiki znan' [Development of economic education and the formation of the foundations of financial literacy of schoolchildren - the basis of the development of civil society and the formation of the knowledge economy]. *Proceedings from: Mizhnarodna naukovopraktychna konferentsiia – The International Scientific and Practical Conference*. (pp. 66-71). K. : Institut obdarovanoї ditini NAPN Ukraїni [in Ukrainian].

4. Kizima, T. O. (2012). Finansova gramotnist' naseleennja: zarubizhnij dosvid i vitchiznjani realii [Financial literacy of the population: foreign experience and domestic realities]. *Visnik TNEU - Bulletin of TNEU*, 2, 64–71 [in Ukrainian].
5. Kovalenko, Є. I. (2019). Ekonomichne viovannja molodshih shkoljariv [Economic education of younger schoolchildren]. *Proceedings from II '2: II Vseukraïns'ka naukovopraktychna konferentsiia «Pochatkova osvita: istorija, problemi, perspektivi» – The Second All-Ukrainian Scientific and Practical Conference «Primary education: history, problems, prospects»*. (pp. 262). Nizhin: NDU im. M. Gogolja [in Ukrainian].
6. Kovtun, O. A. (2013). Problemi periodizacii transformacii finansovoï povedinki domogospodarstv na rinku finansovih poslug Ukraïni [Problems of periodization of the transformation of the financial behavior of households in the market of financial services of Ukraine]. *Problemi ekonomiki - Problems of the economy*, 3, 274–281 [in Ukrainian].
7. Koncepcija formuvannja finansovoï gramotnosti u pochatkovij, osnovnij ta starshij shkoli. Proekt [Concept of formation of financial literacy in elementary, primary and high school. Project]. *Geografija ta ekonomika v ridnij shkoli- Geography and economics in native school*, 10, 2–4 [in Ukrainian].
8. Mundi, Sh. (2012). Rekomendacii shhodo rozrobki nacional'nih strategij z finansovoï gramotnosti. Mizhnarodnij dosvid: strategii i programi finansovoï gramotnosti [Recommendations for the development of national strategies for financial literacy. International experience: financial literacy strategies and programs]. *vaks.org.ua* Retrieved from http://vaks.org.ua/images/news_inform/UA_CPFL_Shaun_Mundy_FinLiteracy_Mar2012_ukr.pdf [in Ukrainian].
9. Navchannja finansovoï gramotnosti uchniv pochatkovoï shkoli: mizhnarodnij dosvid [Teaching financial literacy of primary school students: international experience]. *Neperervna profesijna osvita: teorija i praktika (serija: pedagogichni nauki) - Continuous professional education: theory and practice (series: pedagogical sciences)*, 1 (66), 81–87 [in Ukrainian].
10. Pis'mennij, V. V., Kozhenivs'kij, S. (2020). *Enciklopedija dlja finansovo gramotnih shkoljariv [Encyclopedia for financially literate schoolchildren]*. Ternopil': FOP Osadca Ju. V. [in Ukrainian].
11. Smovzhenko, T. S. Finansova gramotnist' [Financial literacy]. *bank.gov.ua* Retrieved from <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=4436538> [in Ukrainian].
12. Hom'juk, I. V., Rodjuk, N. Ju. Formuvannja finansovoï gramotnosti molodshih shkoljariv na urokah matematiki [Formation of financial literacy of junior high school students in mathematics lessons]. *ir.lib.vntu.edu.ua* Retrieved from <http://ir.lib.vntu.edu.ua/handle/123456789/33836> [in Ukrainian].
13. Jak navchajut' finansovoï gramoti u sviti: dosvid peredovih kraïn [How financial literacy is taught in the world: the experience of advanced countries]. *education.24tv.ua* Retrieved from https://education.24tv.ua/yak-navchajut-finansoviy-gramoti-sviti-dosvid-peredovih-novini-dnya_n1631855 [in Ukrainian].

УДК 378.14:81.13

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-147-160](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-147-160)

Левицька Людмила Ярославівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов для природничих факультетів, Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, <https://orcid.org/0000-0003-3679-2372>

Терлецька Любов Миколаївна кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри іноземних мов і методик їх навчання, Київський університет імені Бориса Грінченка, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053, <https://orcid.org/0000-0002-3690-5691>

Кузьменко Юлія Олександрівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов, Одеська національна музична академія ім. А.В. Нежданової, вул. Новосельського, 63, м. Одеса, 65023, <https://orcid.org/0000-0001-8659-4310>

ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ МЕТОДИК ВИВЧЕННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Анотація. У статті досліджуються інноваційні методики вивчення іноземної мови у вищій школі. Досліджено інноваційні методики вивчення іноземної мови у вищій школі такі як: аудіо-лінгвальний метод, аудіовізуальний метод, лінгво-соціокультурна методика, репродуктивні методи, проблемно-дослідницький метод, проектна методологія, тематичні дослідження, кейс-метод, дидактичні ігри. З'ясовано, що з-за сучасних кондицій застосовують наступні інтерактивні методи вивчення іноземної мови у вищій школі: «Dozensofquestions», «Project», «Interview», «Reflexive Circle», «Expert Groups», «Hotsummary», «Excursion» та інші. Встановлено, що дидактичні ігри потрібно застосовувати під час узагальнення та систематизації, поточного контролю, оскільки вони сприяють закріпленню лексичних знань у поєднанні з граматичними. Досліджено, що основними функціями дидактичних ігор є навчальна функція, виховна функція, мотиваційно-стимулююча функція, комунікативна функція та функція програмування. З'ясовано, що особливе місце серед системи інноваційних методів займають дискусійні методики, оскільки під час таких форм роботи здобувачі освіти повинні уважно проаналізувати хід своїх думок, викласти їх та обов'язково аргументувати свою позицію у тому чи іншому питанні. Проаналізовано методики, які застосовують для дискусій педагога у процесі вивчення іноземної мови у вищій школі, такі як: Scientific debate, Competition

in small groups, Training, «Roundtable», Judicial sitting, «Brainstorm», Situation. Виявлено, що найкраще процес вивчення іноземної мови реалізовується під час виконання чи презентації проєктів, відео робіт, участі в інноваційних іграх «First million», «Blinking frames» тощо. Визначено, що в умовах організації навчання іноземної мови на основі збереження взаємодії студентів і викладачів найбільш доцільними є такі платформи, як Moodle, Google Classroom та Sakai. Встановлено, що інноваційні методики як структурні компоненти викладання іноземної мови сприяють розвитку комунікативної компетентності, яка є важливою навичкою у ХХІ столітті.

Ключові слова: інноваційні методики, іноземна мова, вища школа.

Levytska Liudmyla Yaroslavivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Foreign Languages for Natural Sciences, Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska St., 1, Lviv, 79000, <https://orcid.org/0000-0003-3679-2372>

Terletska Liubov Mykolaivna PhD in Pedagogy, Senior Lecturer of the Department of Foreign Languages and Methodology, Borys Grinchenko Kyiv University, Bulvarno-Kudryavska St., 18/2, <https://orcid.org/0000-0002-3690-5691>

Kuzmenko Yuliia Oleksandrivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Foreign Languages, Odesa National Academy of Music named after A.V. Nezhdanova, Novoselskogo St., 63, Odesa, 65023, <https://orcid.org/0000-0001-8659-4310>

IMPLEMENTATION OF INNOVATIVE METHODS OF LEARNING A FOREIGN LANGUAGE IN A HIGHER SCHOOL

Abstract. The paper studies the innovative methods of learning a foreign language in higher education. Innovative methods of learning a foreign language in higher education were studied, such as: audio-lingual method, audiovisual method, linguistic-sociocultural method, reproductive methods, problem-research method, project methodology, case studies, case method, didactic games. It was found that due to modern conditions, the following interactive methods of learning a foreign language are used in higher education: "Dozensofquestions", "Project", "Interview", "Reflexive Circle", "Expert Groups", "Hotsummary", "Excursion" and others. It is established that didactic games should be used during generalization and systematization, current control, as they contribute to consolidation of lexical knowledge in combination with grammatical knowledge. It has been investigated that the main functions of didactic games are educational function, educational function, motivational and stimulating function, communicative function and programming function. It was found that a special place among the system of

innovative methods is occupied by discussion methods, because during such forms of work, students must carefully analyze the course of their thoughts, present them and necessarily argue their position on this or that issue. The methods used for discussions by teachers in the process of learning a foreign language in higher education are analyzed, such as: Scientific debate, Competition in small groups, Training, "Roundtable", Judicial sitting, "Brainstorm", Situation. It was found that the process of learning a foreign language is best implemented during the implementation or presentation of projects, video works, participation in innovative games "First million", "Blinking frames", etc. It was determined that in terms of organizing foreign language learning based on the preservation of interaction between students and teachers, such platforms as Moodle, Google Classroom and Sakai are the most appropriate. It has been established that innovative methods as structural components of foreign language teaching contribute to the development of communicative competence, which is an important skill in the XXI century.

Keywords: innovative methods, foreign language, higher school.

Постановка проблеми. Сучасна соціально-економічна ситуація сприяє тому, що багато сфер людської діяльності, в тому числі освіта, стрімко розвиваються завдяки впровадженню різноманітних інновацій, що призвело до зміни освітніх парадигм від традиційних до інноваційних. Сучасні кондиції вимагають від освіти забезпечення якісної підготовки педагогічних кадрів, що зумовлює необхідність формування іншомовної комунікативної компетенції, яка є провідною метою для навчання іноземної мови.

Усі педагоги у вищій школі повинні будувати навчальний процес з вивчення іноземної мови з урахуванням реальних потреб, мотивації та здібностей здобувачів освіти. Використання нових інформаційних технологій у навчанні іноземної мови – це не тільки нові технічні засоби, а й нові форми і методи навчання, новий підхід до процесу навчання. Основними завданнями педагога є створення умов для практичного оволодіння мовою, вибір таких методів навчання, які б дозволяли кожному здобувачеві освіти проявити свою активність і творчість в процесі навчання. Сучасні технології дозволяють вирішувати низку педагогічних завдань, які спрямовані на активізацію навчальної діяльності та розвиток самостійної роботи здобувачів освіти. Необхідність використання інноваційних технологій зумовлена також безперервним збільшенням обсягу інформації, яку необхідно вивчити та опрацювати під час навчання. Основною перевагою використання інноваційних технологій у навчанні іноземної мови є зміщення акценту з традиційних вербальних методів передачі інформації на аудіовізуальні, тому досить актуальним і необхідним у сучасних умовах є огляд процесу впровадження інноваційних методик вивчення іноземної мови у вищій школі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематику впровадження інноваційних методик вивчення іноземної мови у вищій школі досліджує

незначна кількість науковців. Зокрема, наукові праці У. В. Науменка, В. М. Курепіна, В. С. Синякова, С. В. Уса, Л. В. Цвяха, Н. В. Яковенка, О. Л. Дьомкіна, Л. А. Карасьова, І. С. Войтовича, Ю. С. Трофименка, С. М. Романюка, присвячені аналізу диференційованих інноваційних методик як структурних компонентів викладання іноземних мов у вищій школі, їх впливу на забезпечення результативного освітнього процесу.

Мета статті. Метою роботи є дослідження процесу впровадження інноваційних методик вивчення іноземної мови у вищій школі. Для досягнення мети визначено наступні завдання: в загальних рисах проаналізувати інноваційні методики вивчення іноземної мови у вищій школі; проаналізувати методики для дискусій в процесі вивчення іноземної мови у вищій школі; проаналізувати дидактичні ігри як елементи викладання іноземних мов. При проведенні дослідження були використані загальнонаукові й спеціальні методи дослідження, зокрема аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, системно-структурний аналіз.

Виклад основного матеріалу. Імплементация інноваційних методик вивчення іноземної мови у вищій школі стає актуальним процесом і має велике практичне значення особливо в умовах конкурентоспроможного виходу України на міжнародну освітню арену. Сучасна інноваційна методика вивчення іноземної мови пропонує широке впровадження в навчальний процес у вищій школі диференційованих активних нестандартних методів і форм роботи, що забезпечить свідоме засвоєння матеріалу.

Науковці вважають, що досить ефективними та результативними формами роботи для вивчення іноземної мови являються: індивідуальна, парна, групова, командна. Серед форм парної та групової роботи варто виокремити внутрішні, зовнішні кола (inside/outside circles); мозковий штурм (brain storm); читання зигзагом (jigsaw reading); обмін думками (think-pair-share); парні інтерв'ю (pair-interviews) [1, с. 118; 2].

За всю історію людства було розроблено значну чисельність диференційованих інноваційних методик для вивчення іноземної мови у вищій школі (див. рис. 1). На думку вчених, методики, які відображені на рис. 1 суттєво підвищують рівень ефективності подання педагогами матеріалу здобувачам освіти.

Інноваційні методики вивчення іноземної мови у вищій школі	
→	Аудіо-лінгвальний метод – полягає в заучуванні граматичних і фразеологічних структур мови шляхом їх частого повторення в готових
→	Аудіовізуальний метод – весь новий матеріал сприймається здобувачем освіти протягом тривалого часу тільки на слух «аудіо», а його значення розкривається за допомогою зорової невербальної наочності –
→	Лінгво-соціокультурна методика – в навчальних програмах робиться акцент не стільки на правильності мови, скільки на її змістовності і комунікативному рівні (мета методики – розуміння співрозмовника,
→	Проектна методологія сприяє розвитку комунікативних та мовленнєвих умінь та навичок в здобувачів освіти, які дозволять їм
→	Кейс-метод ґрунтується на принципі, згідно з яким процес вивчення іноземної мови складається із сукупного та нескінченного набуття, поєднання та упорядкування навчального досвіду.
→	Тематичні дослідження підходять для розвитку комунікативних компетенцій для всіх здобувачів освіти в рамках вивчення іноземної мови, в процесі застосування якого формують дискусію та пропонують реальні уроки управління, які здобувачі освіти можуть застосовувати на практиці у своєму професійному житті, тобто студенти обговорюють реальні ділові
→	Проблемно-дослідницький метод активізує пізнавальну діяльність студентів, навчає самостійності, творчості, підвищує їх інтерес до навчання та сприяє підвищенню розвитку їхньої особистості.
→	Дидактичні ігри – умовне відтворення її учасниками реальної практичної діяльності, що створює умови реального спілкування, яка стимулює інтерес до участі в діалозі іноземною мовою.
→	Репродуктивні методи в основному використовуються для того, щоб студенти швидше і точніше запам'ятовували навчальний матеріал та легше виявляли типові недоліки знань. Репродуктивні методи особливо ефективні, коли зміст навчального матеріалу іноземної мови є

Рис. 1. Інноваційні методики вивчення іноземної мови у вищій школі

Примітки: сформовано авторами на основі джерела: [3; 4].

На сучасному етапі розвитку освіти все популярнішими стають наступні інтерактивні методи вивчення іноземної мови у вищій школі: «Dozensofquestions», «Project», «Interview», «Reflexive Circle», «Expert Groups», «Hotsummary», «Excursion» та інші, які допомагають вчителю сформувати певні навички у здобувачів освіти. До інноваційних методів навчання іноземної мови у вищій школі можна віднести дидактичні ігри, які відображені на рисунку 2.

Дидактичні ігри для вивчення іноземної мови у вищій школі	
→	Chainstory – гра на логіку, прояв фантазії та індивідуальності. Суть гри полягає у продовженні історії попереднього студента.
→	Anitemdescription – гра, в якій необхідно описати слово чи словосполучення, вказані на інтерактивних картках, не називаючи корінь слова та не застосовуючи жестів. Решта групи вгадують слово.
→	Grabminute – гра, в якій присутня здорова конкуренція. Здобувачу освіти надається 1 хвилина, для представлення слова, що написано на інтерактивній карті. Учасник має надати якомога більше інформації про даний предмет, його значення, використання. Перемогу отримує той, хто надав конкретну, повну і зв'язну відповідь.

Рис. 2. Дидактичні ігри для вивчення іноземної мови у вищій школі

Примітки: сформовано автором на основі джерела: [2].

Наведені ігри варто застосовувати під час узагальнення та систематизації, поточного контролю, адже сприяють закріпленню лексичних знань у поєднанні з граматичними, окрім цього дані ігри розвивають критичне мислення, увагу, пам'ять, швидкість розподілення уваги та можуть мати виховну мету.

Навчальні ролі сприяють можливості розвитку диференційованих видів мовленнєвої діяльності та забезпечують реалізації основних функцій дидактичних ігор, які вони можуть виконувати у навчальному процесі (див. рис. 3) [5, с. 58-59].

Основні функції дидактичних ігор

1. Дидактична гра має великий потенціал мотиваційно-стимулюючого плану. У процесі дидактичної гри загальний мотиваційний фон закладений у самому сценарії, а конкретна ситуація та роль, яку отримує студент, звужують її до суб'єктивного мотиву та диктують мовленнєву / немовленнєву поведінку студента.

2. Дидактичну гру можна розглядати як найточнішу модель спілкування, оскільки вона передбачає імітацію реальності в її найважливіших рисах. У дидактичній грі поняття «спілкування» розкривається у повному обсязі як мовленнєва та немовна поведінка людини за даних обставин.

3. Дидактична гра виконує так звану функцію програмування, тобто розширює асоціативну базу в засвоєнні мовного матеріалу.

4. Дидактична гра притаманна навчальній функції. Гра допомагає об'єднати колектив, оскільки у виконанні ролей бере участь вся група студентів, які мають взаємодіяти злагоджено, точно враховувати реакції один одного та допомагати один одному.

5. Дидактична гра має виховне значення. Студент розвиває артистизм, вміння оволодівати жестами та мовленням. Саме перевтілення в роль допомагає розширити психологічний діапазон для розуміння інших людей.

Рис. 3. Основні функції дидактичних ігор

Примітки: сформовано автором на основі джерела: [5, с. 58-59].

У дидактичній грі в максимальній мірі реалізується комунікативна функція мови як засобу спілкування, і більше того, сама сутність іноземної мови. У зв'язку з цим дидактичну гру можна відзначити як ефективний інструмент у навчанні усного мовлення [6, с. 18]. Дидактична гра має великий потенціал з точки зору реалізації практичних, навчальних та виховних завдань, що стоять перед дисципліною «іноземна мова».

Особливе місце серед системи інноваційних методів займають дискусійні методики, оскільки під час таких форм роботи здобувачі освіти повинні уважно проаналізувати хід своїх думок, викласти їх та обов'язково аргументувати свою позицію у тому чи іншому питанні. На рисунку 4. відображені методики, які застосовують для дискусій педагоги у процесі вивчення іноземної мови у вищій школі.

Методики для дискусій, у процесі вивчення іноземної мови у вищій школі	
→	Scientific debate (навчальна суперечка-діалог, в якій кожен учасник відстоює окрему позицію та наводить переконливі аргументи на користь своєї думки, яка протилежна іншим);
→	Competition in small groups (гра, яку слід застосовувати для мотивації початкової діяльності та активізації здобувачів освіти);
→	Training (передбачає диференційовані форми роботи, які виконуються невеликою групою людей, а також формування умінь знаходити вихід із життєвих ситуацій, розв'язуючи схожі, змодельовані педагогом);
→	«Roundtable» (гра, яка застосовується під час колективної роботи і скерована на вирішення дискусійних питань);
→	Judicial sitting (форма роботи для пошуку конструктивних відповідей, що передбачає розподілення ролей між учасниками навчального процесу);
→	«Brainstorm» (метод, що застосовується для розвитку критичного мислення та підвищення розумової активності, шляхом генерації ідей під час розв'язання складних проблем та нестандартних ситуацій);
→	Situation (гра, яка проводиться для розвитку швидкого реагування та фантазії)

Рис. 4. Методики для дискусій, у процесі вивчення іноземної мови у вищій школі

Примітки: сформовано автором на основі джерела: [2].

Під час застосування інноваційних методик вивчення іноземної мови у вищій школі необхідно враховувати і негативні моменти. Насамперед, це відсутність в учасників освітнього процесу особистої думки, боязнь аудиторії та невпевненість у власних знаннях. Важливо під час проведення інтерактивних ігор залучати диференційовані мультимедійні комплекси, адже у поєднанні з традиційними формами роботи вони значно підвищують

результативність вивчення іноземної мови. Найкраще процес вивчення іноземної мови реалізовується під час виконання чи презентації проектів, відео робіт, участі в інноваційних іграх «First million», «Blinking frames» тощо [1, с. 121]. Вищезгадані інноваційні методики вивчення іноземної мови у вищій школі сприяють кращій мотивації здобувачів освіти та покращенню в них основних навичок (читання, аудіювання, мовлення і письмо), які є ключовими у процесі оволодіння іноземною мовою.

Крім того, дослідники вважають інноваційними такі методи та прийоми навчання з мовних дисциплін, як: використання інтелектуальних карт, синквейна, командне навчання, індивідуально-груповий метод навчання, індивідуалізація командного навчання тощо. Науковці стверджують, що результат навчання здобувачів освіти в контексті вивчення іноземної мови у вищій школі залежить від технологічної готовності викладачів. При цьому визначальним фактором готовності є використання інноваційних технологій, у тому числі впровадження в навчальний процес передового досвіду з використання інноваційних педагогічних технологій, таких як: тьюторство; мовне портфоліо; технології контекстно-мовного навчання; технології прямого навчання; технології мовного занурення; технології індивідуалізації та персоніфікації навчального процесу; технологія асоційованих символів; технологія асоціацій; технології побудови ментальних карт; креативно-діагностичні технології тощо [7].

Нова концепція Education 3.0 повністю зосереджена на здобувачі освіти, яка передбачає особисту траєкторію для кожного здобувача освіти та звертає увагу на нові вміння та навички, які здобуваються здобувачами освіти, а не на простих оцінках, як доказ того, що якийсь конкретний предмет був засвоєний [8]. Для успішного впровадження концепції Education 3.0 та інноваційних методик у рамках вивчення іноземної мови стає не примхою, а необхідністю. На рис. 5. відображено інноваційні методики, які використовуються в навчальному процесі під час вивчення іноземної мови у вищій школі.

Інноваційні методики для вивчення іноземних мов**Масові відкриті онлайн-курси (МООС):**

1. **Інструменти для створення мультимедійних презентацій:** *Genially, Video Puppet, Screencast-o-Matic.*

2. **Інструменти для створення інтерактивних вправ:** *Kahoot!, Plickers, Quizizz, Learningapps, Quizlet* – платформа, яка дозволяє створювати свої словники, писати диктанти на слух, містить інтерактивні ігри та тести.

3. **Інструменти для створення тестів:** *OnlineTestPad, iLearn, Stepik, Testmoz, Google Forms, Socrative, Answergarden.*

4. **Платформи МООС для дистанційного навчання:** *Coursera, edX, XeuatangX, FutureLearn, Udacity, Arzamas, General Assembly, Khan Academy.*

5. **Інтерактивні платформи МООС для вивчення іноземних мов:** 1) *Duolingo* – це платформа, де розроблені уроки, до кожного із яких передбачено вирішити завдання у формі аудіювання, завдання із перекладу чи розмовної лексики; пройшовши один із курсів цієї платформи, студент може вивчити приблизно 2000 нових слів); 2) *LinguaLeo* – платформа, де через систему ігрової механіки студенти мають можливість виконувати граматичні вправи, читати різні тексти, слухати аудіокнижки та переглядати відеокліпи; 3) *LearnEnglish від British Council* – платформа, на якій перш ніж вивчати англійську мову, користувачі проходять тест, за результатами якого визначається рівень володіння мовою і відповідно до якого пропонуються відповідні курси, а також платформа дає можливість користувачу займатись із викладачем у режимі онлайн з метою більш точного розуміння навчального матеріалу; 4) *BBC Learning English* – платформа, де розроблені спеціальні візуальні та інтерактивні вправи, виконання яких дозволяє значно покращити навички користувачів, зокрема слухову пам'ять, зорову пам'ять, правильну вимову слів, словосполучень, речень; 5) *Livemocha* – платформа, де користувачі можуть знайти собі напарника, спілкуючись із яким, вони здобудуть практичний досвід оволодіння англійською мовою; 6) *Exam English* – платформа, яка розроблена спеціально для тих користувачів, які у перспективі планують здавати міжнародні іспити; 7) *Simpler* – платформа, призначена для вивчення іноземної мови у формі гри на якій перш ніж вивчати англійську мову, користувачі проходять тест, за результатами якого визначається рівень володіння мовою і відповідно до нього користувачу пропонуються відповідні рівні навчання; 8) *LyricsTraining* – платформа, де користувачі можуть підвищити свої знання з англійської мови, адже поетапно вони слухають музику, переглядають відеокліпи, виконують різні вправи; 9) *Bussu* – платформа, де є розроблені спеціальні уроки та вправи, проходження яких сприяє запам'ятовуванню лексики і чіткості вимови слів, словосполучень, речень, а правильність виконання вправ користувачами перевіряють носії англійської мови; 10) *Memrise* – платформа, в основі якої лежать цікаві відеоролики, онлайн-ігри, а також теоретична складова, яка є більш необхідною для опанування англійської мови; 11) *Callan Method* – платформа, яка дозволяє користувачу у ході вивчення: краще запам'ятовувати слова і граматичні конструкції, оперативніше виконувати інтерактивні вправи, правильно формувати вимову, писати диктанти, які читають безпосередньо носії мови, та черпати інформацію із підручників через їх аудіоверсію; 12) *Lingohut*; 13) *Hosgeldi.com*; 14) *Babbel*; 15) *LearninaAnns oro*; 16) *Second Life*; 17) *Prenly тошо*

Модульні цифрові навчальні середовища: *PIES* (персоналізована інтегрована освітня система); *NGDLE* (цифрове навчальне середовище наступного покоління).

Системи LMS (системи управління навчанням) та LCMS (система управління змістом навчання): *Moodle, Adobe Captivate Prime, Claroline, Trello, Linoit, Padlet.*

Рис. 5. Види інноваційних методик для вивчення іноземної мови

Примітка: складено на основі джерел: [9, с. 134; 10-14].

Освітня практика свідчить, що в умовах організації навчання іноземної мови на основі збереження взаємодії студентів і викладачів найбільш доцільними є такі платформи, як Moodle, Google Classroom та Sakai. Цифрова платформа Moodle, роль якої у навчанні здобувачів освіти іноземної мови у вищій школі є досить значною, оскільки онлайн ресурс сприяє розширенню дидактичних можливостей застосування навчально-методичних матеріалів, можливостей організації та перманентного керування індивідуалізованим навчальним процесом, а також формуванню навичок самостійної роботи та самоорганізації здобувачів освіти. До основних переваг Moodle для здобувачів освіти належать процес інтеграції безліч матеріалів та інформаційних даних, значний потенціал для використання мультисенсорних технологій навчання шляхом використання аудіо-, відео-, текстової інформації, допоміжних файлів (аудіо- і DVD), презентацій; для педагогів – можливість викладачу наповнювати свій курс цікавим, пізнавальним і сучасним матеріалом [15, с. 137].

Цифрова платформа Google Classroom визначається як освітній простір, який організовує взаємодію та спільну роботу учасників навчального процесу, асекує економію часу, а також надає зручну підтримку для адміністраторів. Містить набір інструментарію задля підвищення систематизованості навчального процесу: Google Drive – для створення та розповсюдження завдань; Google Docs, Sheets and Slides – для написання звітів; Gmail – для спілкування; Google Calendar – для планування діяльності; пошукова система Google для допомоги у проектуванні [16, с. 40].

Основними перевагами цифрової платформи Sakai для здобувачів освіти являється здатність самостійного запису на курс, формування особистих папок, в які можна завантажувати файли та в які можуть бути завантажені матеріали викладачем, застосування пошуку за темами форумів та документів, застосування тестів декілька разів, отримання оцінок за результатами тестів одразу ж після їх виконання, а для педагога – налаштування почергової появи завдань, повідомлень або нових матеріалів курсу на основі фіксованих дат або активності учасників курсу, додавання матеріалів для групи або окремого здобувача освіти, формування групи навіть поза межами курсів, перегляд оцінок студентів, формування диференційованих тестів та індивідуальних завдань, встановлення часу, коли здобувачі освіти можуть одержати доступ до проходження тестів, та обмеження часу їх проходження [17, с. 320-321].

Отже, можна зробити висновок, що впровадження інноваційних методик вивчення іноземної мови у вищій школі позитивно позначається на освітньому процесі, завдяки ефективній координації зусиль викладачів для забезпечення якісної освіти.

Висновки. На основі проведеного дослідження можна дійти висновку, що інноваційні методики як структурні компоненти викладання іноземної мови у вищій школі визначаються як методологічна техніка, яка вимагає постійного оновлення, вдосконалення та дослідження. З-за кондицій

інтенсифікації інтеграційних процесів формування комунікативної компетентності здобувачів освіти в рамках вивчення іноземної мови набуває все більшої актуальності. Важливість формування комунікативної компетентності здобувачів освіти, сконцентрована на одержання якісно нового результату в освітній системі, який відповідав би стану та тенденціям світового освітнього суспільства.

Використання інноваційних методик вивчення іноземної мови у вищій школі може призвести до набуття базових взаємозалежних навичок, таких як вільне володіння іноземною мовою та формування комунікативних здібностей. В результаті інноваційних методик вивчення іноземної мови у вищій школі здобувач освіти набуває здатності працювати з професійно значущим матеріалом іноземної мови, самостійно здобувати нові знання та розвивати особистий творчий потенціал.

Отримані результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення навчальної системи у вищій школі шляхом поєднання інноваційних методик з сучасними методами викладання іноземних мов у вищій школі задля формування комунікативної компетентності здобувачів освіти, що дасть змогу покращити поточну якість вищої освіти при формуванні майбутніх фахівців.

Література:

1. Науменко У. В. Інноваційні методи навчання англійської мови у вищій школі в умовах модернізації. *Молодий вчений*. 2018. № 3.1. С. 118-122.
2. Гарасим Ю. А. Інноваційні методи навчання англійської мови у вищій школі. *IV міжнародна науково-практична конференція*. 2022. С. 128-130.
3. Yuldashova Umida Bakhtiyor kizi, Bozorova Muborak Sharapovna, Mansurova Nodira Anvarovna, Ahmedova Zulayho Abdugaffor kizi, Shoazizova Aziza Shomurod qizi. Language teaching methods: theory and practice. *Journal of Critical Reviews*, 2020, 7 (5), pp. 768-775. URL: doi:10.31838/jcr.07.05.157 (дата звернення 04.11.2022).
4. Larysa O. A., Oksana B. V., Olga T. M., Olena M. I., Tetiana P. D. Interactive methods of teaching foreign languages in higher education institutions. *Revista Tempos E Espaços Em Educação*, 2020, 13(32), pp. 1-15. URL: <https://doi.org/10.20952/revtee.v13i32.14960> (дата звернення 04.11.2022).
5. Solieva M. A. Features of role-playing games in teaching a foreign language. *Вестник науки и образования*, 2020, № 7(85). Часть 2. С. 57-59.
6. Kalimulina O.V. Role-plays in teaching dialogic speech. *Foreign languages at school*, 2003. № 3. pp. 17-20.
7. Yuzkiv H. I., Ivanenko I. M., Marchenko N. V., Kosharna N.V., Medvid N. S. Innovative Methods in Language Disciplines During Profile Training Implementation. *International Journal of Higher Education*, 2020, Vol. 9, No. 7; pp. 230-242. URL: <https://doi.org/10.5430/ijhe.v9n7p230> (дата звернення 04.11.2022).
8. Govindasamy M. K., Kwe N. M. Scaffolding problem solving in teaching and learning the DPACE Model-A design thinking approach. *Research in Social Sciences & Technology*, 2020, 5(2), 93-112.
9. Курепін В. М., Сняжкова В. С., Ус С. В. Організація освітнього процесу в закладах професійної (професійно-технічної) освіти на період карантину. *Актуальні проблеми життєдіяльності людини в сучасному суспільстві: тези доповідей ...*, м. Миколаїв, 18-20 листопада 2020 р. Миколаїв: Миколаївський національний аграрний університет, 2020. С. 132-135.

10. Kupriyanovskij V. P., Sinyagov S. A., Namiot D. E., Dobrynin A. P., Hemyh C., Yu K. Information technologies in the system of universities, science and innovations in the digital economy on the example of Great Britain. *International Journal of Open Information Technologies*, 2016, 4(4).
11. Brown M., Dehoney J., Millichap N. The next generation digital learning environment. A Report on Research. *ELI Paper*. 2015. URL: <https://library.educause.edu/~media/files/library/2015/4/eli3035-pdf.pdf> (дата звернення 04.11.2022).
12. Freitas S. I., Morgan J., Gibson D. Will MOOCs transform learning and teaching in higher education? Engagement and course retention in online learning provision. *British Journal of Educational Technology*, 2015, 46(3), 455-471.
13. Kalimullina O., Tarman B., Stepanova I. Education in the Context of Digitalization and Culture: Evolution of the Teacher's Role, Pre-pandemic Overview. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*. 2021, 8(1), 226-238. URL: <http://dx.doi.org/10.29333/ejecs/347> (дата звернення 04.11.2022).
14. Kokorina L. V., Potreba N. A., Zharykova M. V., Horlova O. V. Distance learning tools for the development of foreign language communicative competence. *Linguistics and Culture Review*, 2021, 5(S4), 1016-1034. URL: <https://doi.org/10.21744/lingcure.v5nS4.1738> (дата звернення 04.11.2022).
15. Цвях Л. В., Яковенко Н. В., Дьомкін О. Л., Карасьова Л. А. Використання електронної платформи Moodle у процесі навчання іноземної мови здобувачів вищої освіти. *Молодий вчений. Серія: Педагогічні науки*. 2020. №6 (82). С. 135-139.
16. Войтович І. С., Трофименко Ю. С. Особливості використання Google Classroom для організації дистанційного навчання студентів. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 2: Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання*. 2019. №20 (27). С. 39-43.
17. Романюк С. М. Дистанційне навчання іноземної мови: порівняльний аналіз сучасних платформ та онлайн-сервісів. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія*. 2016. № 1. С. 318-325.

References:

1. Naumenko, U. V. (2018). Innovatsiini metody navchannia anhliiskoi movy u vyshchii shkoli v umovakh modernizatsii. [Innovative methods of teaching English in higher education in the conditions of modernization]. *Molodyi vchenyi*. № 3.1. pp. 118-122. [in Ukrainian].
2. Harasym, Yu. A. (2022). Innovatsiini metody navchannia anhliiskoi movy u vyshchii shkoli. [Innovative methods of teaching English in higher education]. *IV mizhnarodna naukovopraktychna konferentsiia*. pp. 128-130. [in Ukrainian].
3. Yuldashova Umida Bakhtiyor kizi, Bozorova Muborak Sharapovna, Mansurova Nodira Anvarovna, Ahmedova Zulayho Abdugaffor kizi, Shoazizova Aziza Shomurod qizi. (2020). Language teaching methods: theory and practice. *Journal of Critical Reviews*, 7 (5), pp. 768-775, available at: doi:10.31838/jcr.07.05.157 [in English].
4. Larysa, O. A., Oksana, B. V., Olga, T. M., Olena, M. I., Tetiana, P. D. (2020). Interactive methods of teaching foreign languages in higher education institutions. *Revista Tempos E Espaços Em Educação*, 13(32), pp. 1-15, available at: <https://doi.org/10.20952/revtee.v13i32.14960> [in English].
5. Solieva, M. A. (2020). Features of role-playing games in teaching a foreign language. *Vestnik nauki i obrazovaniya*, № 7(85). Chast 2. pp. 57-59. [in English].
6. Kalimulina, O.V. (2003). Role-plays in teaching dialogic speech. *Foreign languages at school*, № 3. pp. 17-20. [in English].
7. Yuzkiv, H. I., Ivanenko, I. M., Marchenko, N. V., Kosharna, N.V., Medvid, N. S. (2020). Innovative Methods in Language Disciplines During Profile Training Implementation. *International Journal of Higher Education*, Vol. 9, No. 7; pp. 230-242, available at: <https://doi.org/10.5430/ijhe.v9n7p230> [in English].

8. Govindasamy, M. K., Kwe, N. M. (2020). Scaffolding problem solving in teaching and learning the DPACE Model-A design thinking approach. *Research in Social Sciences & Technology*, 5(2), 93-112. [in English].
9. Kurepin, V.M., Syniakova, V.S., Us, S.V. (2020). Orhanizatsiia osvithnoho protsesu v zakladakh profesiinoi (profesiino-tekhnichnoi) osvity na period karantynu. [Organization of the educational process in institutions of professional (vocational) education for the period of quarantine]. *Aktualni problemy zhyttiediialnosti liudyny v suchasnomu suspilstvi: tezy dopovidei ...*, m. Mykolaiv, 18-20 lystopada 2020 r. Mykolaiv: Mykolaivskyi natsionalnyi ahrarnyi universytet, pp. 132-135 [in Ukrainian].
10. Kupriyanovskij, V.P., Sinyagov, S.A., Namiot, D.E., Dobrynin, A.P., Herynh, C., Yu, K. (2016). Information technologies in the system of universities, science and innovations in the digital economy on the example of Great Britain. *International Journal of Open Information Technologies*, vol. 4 (4) [in English].
11. Brown, M., Dehoney, J., Millichap, N. (2015). The next generation digital learning environment. A Report on Research. ELI Paper, available at: <https://library.educause.edu/~media/files/library/2015/4/eli3035-pdf.pdf> [in English].
12. Freitas, S.I., Morgan, J., Gibson, D. (2015). Will MOOCs transform learning and teaching in higher education? Engagement and course retention in online learning provision. *British Journal of Educational Technology*, vol. 46 (3), pp. 455-471 [in English].
13. Kokhanovskaya, E., Smychkova, E., Chai, M. (2020). Online learning as a result of globalization during the pandemic Covid-19. *SHS Web of Conferences*, vol. 92, available at: 10.1051/shsconf/20219201020 [in English].
14. Kalimullina, O., Tarman, B., Stepanova, I. (2021). Education in the Context of Digitalization and Culture: Evolution of the Teachers Role, Pre-pandemic Overview. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*. vol. 8 (1), pp. 226-238, available at: <http://dx.doi.org/10.29333/ejecs/347> [in English].
15. Kokorina, L.V., Potreba, N.A., Zharykova, M.V., Horlova, O.V. (2021). Distance learning tools for the development of foreign language communicative competence. *Linguistics and Culture Review*, 5(S4), 1016-1034, available at: <https://doi.org/10.21744/lingcure.v5nS4.1738> [in English].
16. Cvjah, L. V., Jakovenko, N. V., D'omkin, O. L., Karas'ova, L. A. (2020). Vykorystannja elektronnoi' platformy Moodle u procesi navchannja inozemnoi' movy zdobuvachiv vyshhoi' osvity [Use of the Moodle electronic platform in teaching a foreign language to higher education institutions students], *Molodyj vchenyj. Serija: Pedagogichni nauky*, 6 (82), 135–139 [in Ukrainian].
17. Vojtovych, I. S., Trofymenko, Ju. S. (2019). Osoblyvosti vykorystannja Google Classroom dlja organizacii' dystancijnogo navchannja studentiv [Features of google classroom for the organization of distance learning of students]. *Naukovyj chasopys NPU imeni M.P. Dragomanova. Serija 2: Komp'juterno-orijentovani systemy navchannja*, 20 (27), 39-43 [in Ukrainian].
18. Romanjuk, S. M. (2016). Dystancijne navchannja inozemnoi' movy: porivnjal'nyj analiz suchasnyh platform ta onlajn-servisiv [Distance learning of a foreign language: a comparative analysis of modern platforms and online services], *Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu imeni Al'freda Nobelja. Serija: Pedagogika i psihologija*, 1, 318-325 [in Ukrainian].

УДК 378.3:004

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-161-170](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-161-170)

Лепшеєва Марія Сергіївна студентка другого (магістерського) рівня вищої освіти, Харківський національний педагогічний університет імені Григорія Савороди, тел.: (067)390-30-85, <https://orcid.org/0000-0001-7926-8875>

ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ ВИКЛАДАЧА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. Статтю присвячено проблемі формування іміджу сучасного викладача ЗВО в умовах освітніх трансформацій. У межах даної публікації проаналізовано сутність поняття «імідж», особливості його формування та значення для професійної діяльності викладачів ЗВО.

Розглянуто як один із напрямів у низці наук про людину — іміджелогію, яка заснована на п'яти складових іміджу, а саме: імідж-середовище, габітарний імідж, речовий імідж, вербальний імідж, кінетичний імідж. Ці складові виділяються в політичній іміджелогії, але деякі з них можуть бути корисними і представникам сфери освіти.

Здійснено аналіз та узагальнення наявних у науковому дискурсі поглядів щодо актуальності формування іміджу сучасного викладача як невід'ємної складової його педагогічної майстерності.

Визначено базові характеристики, які формують образ впевненого та професійного педагога (мовлення, зовнішній вигляд, манера спілкування). На основі аналізу значної кількості психолого – педагогічних джерел за темою пошуку виокремлено засоби формування досліджуваної якості у сучасних викладачів ЗВО, а саме: проєктні технології, тренінгові технології, коучинг, технологію розвитку критичного мислення, мнемотехніку, діалогічне навчання, технологію сторітелінгу, портфоліо, Case&study, ігрові технології навчання, цифрові технології навчання, кооперативне навчання, проблемне навчання.

Ефективними засобами формування іміджу викладача є впровадження майстер-класів та відкритих занять, організація практикумів, тренінгів, семінарів, спрямованих на формування професійного іміджу викладача. Залучення викладача до означених заходів уможливує підвищення самовизначення педагога, його професійний імідж серед студентів та колег, а також є якісним підґрунтям для зацікавлення студентів та сприйняття ними знань із дисципліни

Подана стаття дозволяє отримати різнобічні уявлення про формування іміджу сучасного викладача ЗВО. У ній розкривається ряд ключових понять,

пов'язаних з характеристикою іміджу сучасного вчителя. Даються рекомендації педагогам щодо організації ефективного іміджування, визначення перспектив самовдосконалення професійного майстерності викладачів.

Ключові слова: викладачі ЗВО, імідж, засоби, педагогічна майстерність, освіта.

Lepsheieva Maria Sergiivna Student of the second (master's) level of higher education, Kharkiv National Pedagogical University named after Hryhoriy Savich Skovoroda, tel.: (067) 390-30-85, <https://orcid.org/0000-0001-7926-8875>

MEANS OF FORMING THE IMAGE OF THE UNIVERSITY TEACHER

Abstract. The article is devoted to the problem of forming the image of a modern teacher of higher education institutions in the conditions of educational transformations. Within the scope of this publication, the essence of the concept of "image", the peculiarities of its formation and its importance for the professional activity of teachers of higher education institutions are clarified.

One of the directions in a number of human sciences is theoretically substantiated — imageology, which is based on five image components, namely: environmental image, habitat image, material image, verbal image, kinetic image. These components are distinguished in political imageology, but some of them can be useful to representatives of the field of education.

The analysis and generalization of the views available in the scientific discourse regarding the relevance of forming the image of a modern teacher as an integral component of his pedagogical skill was carried out.

The basic characteristics that form the image of a confident and professional teacher (speech, appearance, manner of communication) are defined. On the basis of the analysis of a significant number of scientific and methodical sources, the most effective, in our opinion, means of forming the researched quality among modern teachers of higher education institutions have been singled out, namely: project technologies, training technologies, coaching, critical thinking development technology, mnemonics, dialogic learning, storytelling technology, portfolio, Case&study, game learning technologies, digital learning technologies, cooperative learning, problem-based learning.

Equally effective means of forming a teacher's image are the implementation of master classes and open classes, the organization of workshops, trainings, seminars aimed at forming a teacher's professional image. Involvement of the teacher in the specified activities enables the improvement of the self-determination of the teacher, his professional image among students and colleagues, and is also a qualitative basis for the interest of students and their perception of knowledge from the discipline

The presented article allows you to get a comprehensive idea of the formation of the image of a modern teacher of higher education. It reveals a number of key concepts related to the characteristics of the image of a modern teacher. Recommendations are given to teachers regarding the organization of effective imaging, the determination of prospects for self-improvement of teachers' professional skills.

Keywords: teachers of higher education institutions, image, means, pedagogical skill, education.

Постановка проблеми. З урахуванням динамічного розвитку сучасного суспільства зростають вимоги до особистості викладача закладу вищої освіти. Дієвим чинником реформування системи вітчизняної вищої освіти є гуманізація процесу навчання, що включає: комплексну розробку та реалізацію в практичній діяльності індивідуального потенціалу викладача й установку на безперервне й комплексне вдосконалення професійних та особистісних якостей, розвиток педагогічної майстерності та формування педагогічного іміджу.

На законодавчому рівні вона забезпечується низкою Законів України, Постановами КМУ й іншими вітчизняними нормативно-правовими актами, а саме: Законами України «Про вищу освіту» (2014 р.), «Про освіту» (2017 р.), Концепцією «Нової української школи» (2016 р.), «Концепцією розвитку освіти України на період 2015 – 2025 років», «Національною рамкою кваліфікацій», стандартами і рекомендаціями щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ESG) (2015) та ін.

На сучасному етапі розвитку освіти в Україні конкуренція між вітчизняними ЗВО невпинно зростає, що призводить до необхідності формування позитивного іміджу ЗВО, а також здійснення активної іміджевої діяльності. Одним із найважливіших аспектів престижності та становлення високого іміджу на ринку освітніх послуг є імідж викладачів ЗВО та студентів.

Враховуючи тенденцію до недостатнього оцінювання ролі педагогічних працівників суспільством, зокрема, здобувачами освіти, актуальною та нагальною постає потреба у формуванні іміджу сучасного викладача ЗВО, за допомогою якого підвищуватиметься авторитет і престиж педагога. Сучасний викладач як організатор освітньої діяльності забезпечує системний інформаційний вплив, формує уявлення, цінності, моделі поведінки в кожного учасника освітнього процесу [2, с. 634].

Відтак проблема пошуку ефективних засобів формування іміджу сучасного викладача ЗВО набуває особливого значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На необхідності розвитку педагогічної майстерності, однією зі складових якої є імідж викладача, й пошуку ефективних шляхів її удосконалення наголошує значна кількість

вітчизняних й зарубіжних науковців. Теоретичні засади досліджуваного феномена репрезентовано у наукових доробках В. Ковальчука, Г. Коберник, І. Зязюна, О. Бартків та інших.

Дослідженням проблем іміджу присвячено роботи таких закордонних учених та науковців, як П. Берд, Л. Браун, Ф. Тейлор, А. Файоль. Серед вітчизняних дослідників – Є. Богданова, В. Зазикіна, Н. Савченко, О. Перелигіну, О. Петрову, Г. Почеппова, В. Шепель.

З урахуванням теоретичної та практичної значущості перерахованих вище досліджень, зауважимо про недостатність розроблення теоретично-методичного підґрунтя для формування іміджу сучасного викладача ЗВО, що зумовило потребу пошуку ефективних форм та засобів для забезпечення якісного розвитку досліджуваної якості.

Мета статті – теоретичне обґрунтування іміджу сучасного викладача ЗВО та визначення засобів його формування.

Виклад основного матеріалу. Слово «імідж» («образ») вперше було широко використане економістом К. Болдуїнгом у 60-х роках ХХ століття. Тоді цей термін був представлений як один із необхідних атрибутів для ділового успіху. З того часу область застосування іміджу помітно розширилася: більше вона не обмежена діловими рамками. Навіть сформувався окремий напрямок у низці наук про людину — іміджелогія. Вважається, що іміджелогія – це технологія впливу. Так, відомий математик Блез Паскаль у ХVІІ столітті писав, що існують два способи на людей: «спосіб переконувати» і «спосіб сподобатися», — останній виявлявся ефективнішим [7, с. 6].

Для того, щоб скористатися «способом сподобатися», іміджелогія вдається до різних інструментів. Всі вони засновані на п'яти складових іміджу, а саме: імідж-середовище, габітарний імідж, речовий імідж, вербальний імідж, кінетичний імідж. Ці складові виділяються в політичній іміджелогії, але деякі з них можуть бути корисними і представникам сфери освіти.

Наприклад, габітарний імідж має на увазі все, що стосується зовнішності. Акцент робиться на одязі, зачісці, макіяжі, аксесуарах тощо. Середовищний імідж включає все, що оточує людину. Для викладача це, зрозуміло, його кабінет. Нарешті, вербальний імідж – мова та її характеристики.

Ці три складові іміджу викладача насамперед впливають на перше враження. Причому більшої значущості набуває габітарний і вербальний імідж — і навіть зміст висловлювання виявляється менш важливим, ніж характеристики мови: дикція, тембр, сила, польотність та діапазон.

Цього висновку дійшов ще у ХХ столітті психолог Альберт Мейєрабіан, який встановив, що наше сприйняття інших людей залежить від:

- 1) їхньої зовнішності – на 55%,
- 2) манери мови – на 38%

3) змісту мовлення – лише на 7%.

В межах даної публікації ми завдячуємо науковим поглядам Н. Савченко, яка акцентує увагу на тому, що для педагога імідж відіграє важливу роль у забезпеченні успіху навчально-виховної діяльності [8, с. 93].

Довгий час викладач ЗВО відчував свою цінність як носій знання. Зараз, у 2022 році, дедалі більше змінюється його роль, але навіть для стандартної передачі знань потрібно привернути увагу слухачів та утримувати її довгий час, а на це насамперед впливатиме манера мови та професійний зовнішній вигляд.

Як треба казати, щоб тебе чули та слухали?

Мова має бути «інтелектуальною»: викладач логічно формулює свої думки і доступно, зрозуміло та точно доносить їх до аудиторії. Прості речення сприймаються краще, ніж складні конструкції. Вона має відповідати комунікативним завданням: викладач враховує літературні норми мови, його мова доречна та змістовна, в ній немає мовних штамів, жаргону, слів-паразитів.

Мова викладача характеризується силою (чутно і задніх партах) і чіткою дикцією. Мова педагога характеризується широким діапазоном та багатим інтонаційним забарвленням — тоді виступ чи лекція не здаються монотонними.

Як потрібно виглядати, щоб відносини зі студентами були продуктивними? Переважний класичний стиль або класика з елементами «casual»?

У образі викладача мають переважати прямі та чіткі лінії. Кольори здебільшого стримані та неяскраві. Зі статусністю, експертністю та професіоналізмом асоціюється синій та бежевий кольори та їх відтінки, а також чорний, білий та сірий. Перевагу слід надавати однотонним тканинам. Принтовані тканини слід використовувати у вигляді непомітних акцентів.

Жінкам-викладачам краще відмовитися від глибокого декольте та спідниці вище колін, високих підборів. Перевагу краще віддавати строгим та мінімалістичним аксесуарам у невеликій кількості.

Всі ці параметри були актуальні і в 2021, і в 1921, зрозуміло, вони переносяться і в 2022 рік. Це базові характеристики, які формують образ впевненого та професійного педагога. Цей образ ніби каже: «Я передаю знання, які дають впевненість у житті. Я сам(а) вже вирішив(ла) проблеми, які вам треба вирішити».

Проте, які зміни відбулися за останні роки у формуванні іміджу викладача?

Змінюється студентська аудиторія, з якою працюють викладачі: вона сама стає менш зашореною і виступає проти обмежень у самовираженні. Ще нещодавно вчитель біології з кольоровим волоссям або викладач з математичного аналізу з татуванням могли б насторожити керівництво ЗВО,

колег та студентів. Сьогодні проблеми з комунікацією можуть виникнути лише з першими двома групами: більшість студентів цілком спокійно ставляться до проявів особистості педагога, якщо це ніяк не впливає на його професійні якості. Однак негнучка зовнішня середовище та масова громадська думка в особі колег, керівництва чи батьків все ще може бути проти дредів, кольорових фарбувань, пірсингу, татуювань та яскравого стилю в одязі у викладача.

Чому так відбувається? Тому що: імідж — це не просто образ людини, це ще й емоційно забарвлений стереотип сприйняття цього у підсвідомості соціального оточення, вихованців, колег. І при формуванні цього іміджу реальні якості людини тісно переплітаються з тими, що йому приписуються оточуючими.

Для ефективного здійснення своєї діяльності педагогу важливо пам'ятати як про важливість людських якостей педагога, які стають професійно значущими передумовами створення сприятливих відносин у навчальному процесі, так і про значимість професійних знань та умінь. Тут величезну роль грає самоосвіта і саморозвиток: читання наукової літератури, вивчення нових розробок у практиці. У професійній діяльності важлива креативність, тобто, творчість, нестандартний підхід у подачі матеріалу, вміле обігравання навчальної ситуації, цікаве для здобувачів освіти опрацювання навчальних дисциплін. При цьому педагогам не можна забувати і про повагу до студентської аудиторії, справедливість та доброзичливість [3].

Важливим є розуміння викладачем себе як професіонала. Усвідомлення своїх потенційних можливостей, перспективи особистісного та професійного зростання спонукають його до постійного експериментування, яке розуміється як пошук, творчість, можливість вибору. Вирішальним елементом професійного розвитку викладача ЗВО є можливість та необхідність робити вибір, а отже, відчувати свою свободу, з одного боку, і свою відповідальність за все, що відбувається та станеться, з іншого.

Тут важливу роль відіграє адекватна самооцінка педагога та адекватне уявлення про себе як про професіонала.

Варто зазначити, що важливим компонентом формування іміджу педагога є його готовність до педагогічного саморозвитку. Саме саморозвиток визначає майстерність педагога. Отже, все вище сказане ми можемо узагальнити в такі складові іміджа: зовнішні сприйняття студентів, стереотипне сприйняття соціуму. До внутрішніх ми відносимо знання з іміджології, професійні знання, вмотивованість до саморозвитку. Змішаним складником ми вважаємо поєднання внутрішніх і змішаних складових іміджу що визначається, реальним виглядом людини та її харизмою.

Ми повністю погоджуємось з українським вченим А. Коркішко, що для того, формування іміджу педагога відбувається під впливом педагогічного та студентського колективу [6, с. 533].

Дослідник, вважає, що ефективними засобами формування іміджу викладача є впровадження майстер-класів та відкритих занять, організація практикумів, тренінгів, семінарів, спрямованих на формування професійного іміджу викладача. Залучення викладача до означених заходів уможливило підвищення самовизначення педагога, його професійний імідж серед студентів та колег, а також є якісним підґрунтям для зацікавлення студентів та сприйняття ними знань із дисципліни [6, с. 533].

В освітньому середовищі існують як традиційні так й інноваційні засоби формування іміджу викладача.

Як зазначає В. Ковальчук, традиційні засоби спрямовані на передачу та засвоєння знань, умінь та навичок, розвиток мислення та особистості, натомість, інноваційні засоби автор розглядає як «об'єктивно нові технології як результат педагогічного творчості; адаптовані закладу освіти технології зарубіжної практики або інших сфер соціальної та професійної діяльності; відомі освітні засоби, що застосовуються в нових умовах» й виділяє серед них такі: інформаційні технології, гру, роботу в команді (коучинг), проблемне навчання, Case&study, контекстне навчання, тренінг, навчання на основі досвіду, проектну діяльність та інше [5, с. 426].

Наприклад, робота над створенням портфоліо передбачає створення папки, комплексу, набору, кейсу «імідж-файлів», в якому викладач ЗВО має змогу накопичувати й презентувати власні досягнення в процесі формування професійної майстерності, зберігати власні здобутки в розрізі професійної підготовки (розробки лекційних та практичних занять, відеоматеріали, презентації, статті тощо).

Робота викладача над створенням власного портфоліо забезпечує зворотній зв'язок під час розв'язання професійних задач. До того ж вона є ефективним інструментом оцінювання професійної діяльності викладача, й на відміну від тестів або співбесіди, володіє значним потенціалом у розкритті особистісних можливостей.

Безумовно, одним з найперспективніших засобів формування іміджу викладача є проектна діяльність що створює найоптимальніші умови для розвитку педагогічної майстерності, творчості майбутніх вчителів, сприяє їхній самореалізації. Основною метою впровадження проектних засобів є вирішення чітко визначеної соціально значущої проблеми – інформаційного, дослідницького, практичного або іншого спрямування.

Не менш ефективними, на нашу думку, засобами формування іміджу викладача ЗВО є цифрові засоби: електронні підручники (оригінальні електронні підручники, предметні навчальні середовища та системи); електронні навчальні посібники (інтерактивні ресурси, тренажери, репетитори, ігрові та предметні колекції, словники й довідники, електронні навчально-методичні комплекси); електронні засоби контролю (тести, методичні рекомендації з тестування) [1].

Вони допомагають створити індивідуальне інформаційне середовище, активізують комунікативні зв'язки між суб'єктами освітнього процесу, доповнюють безпосереднє спілкування за допомогою сучасних засобів. Безперечною їх перевагою в умовах сьогодення є те, що вони дозволяють отримати освіту з будь-якого місця.

Особливе місце в процесі формування іміджу сучасного викладача ЗВО також займає тренінг – це активна форма навчання, сутністю якої є тренувальний режим роботи, що допомагає розкрити та вдосконалити особистісний потенціал, налагодити засоби взаємодії вербального та невербального самовираження [5, с. 427].

Ефективне використання тренінгових технологій дає можливість сформувати у викладачів ЗВО нові вміння та навички в контексті формування власного іміджу, які згодом вони зможуть використати в своїй професійній діяльності, сприяє створенню неформального, невимушеного спілкування між учасниками освітнього процесу, що відкриває перед ними значну кількість сценаріїв для розвитку й вирішення тієї чи іншої проблеми.

Спеціальна структура тренінгових програм дозволяє діагностувати (виявити непродуктивні форми поведінки для самопізнання), здійснювати корекцію (самовдосконалення), формувати (саморозвиток) та закріплювати нові стратегії поведінки, переводячи їх із форми діяльності в особистісний розвиток, що своєю чергою дозволяє сучасним викладачам ЗВО почуватися більш впевнено, знизити їхній рівень тривожності, а також сприяє активізації творчих можливостей.

Ефективним в процесі формування іміджу викладача ЗВО, на нашу думку, є використання таких тренінгових вправ як «Вираз мого обличчя», «Відображення в дзеркалі», «Неприємний співрозмовник», «На мою думку, ти думаєш, що я ...», «Моя рольова позиція у спілкуванні за Е.Берном» та інші.

Отже сьогодні, а освітянській ниві зароджуються й активно впроваджуються новітні інформаційні, технічні, аудіовізуальні, поліграфічні та інші засоби з характерними для них методиками. Вони органічно вплітаються в тканину освітнього процесу, вносячи в нього певну специфічність й неповторність та позитивно впливають на формування іміджу сучасного викладача ЗВО.

Означений феномен можна розглядати і як комплекс зовнішніх і внутрішніх дій, спрямованих на послідовну реалізацію принципів навчання в об'єктивному взаємозв'язку, де повною мірою відображається професійний імідж та майстерність педагога. Таким чином, та чи інша педагогічна задача може бути розв'язана ефективніше за умови добору оптимальних та органічних засобів її реалізації майстерним високопрофесійним педагогом.

Підсумовуючи зазначимо, що найважливіший принцип формування іміджу сучасного викладача ЗВО зводяться до наступного: впливаючи на здобувачів освіти з метою створення у них потрібної думки, викладачеві

необхідно впливати не тільки на їхню свідомість, а й на підсвідомість, щоб у них мимоволі виникло приємне почуття, пов'язане з його ім'ям. До того ж, створюючи свій імідж, викладачеві слід більшою мірою впливати на підсвідомість студентів, аніж на їх свідомість.

Висновки. Таким чином, формування іміджу сучасного викладача є одним із ключових аспектів, що впливає на успішність його професійної діяльності в умовах ЗВО, адже, викладач як організатор освітньої діяльності забезпечує систематичний інформаційний вплив, формує в кожного учасника освітнього процесу ідеї, цінності, зразки поведінки.

Питання добору ефективних засобів для формування досліджуваної якості є одним із актуальних питань викладацької спільноти. З-поміж всього розмаїття засобів важливо обрати ті, які найбільше сприятимуть досягненню поставленої мети.

Для формування іміджу сучасного викладача ЗВО, на нашу думку, доцільно використовувати такі: проєктні технології, тренінгові технології, коучинг, технологію розвитку критичного мислення, мнемотехніку, діалогічне навчання, технологію сторітелінгу, портфоліо, Case&study, ігрові технології навчання, цифрові технології навчання, кооперативне навчання, проблемне навчання.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в обґрунтуванні педагогічних умов формування позитивного іміджу сучасного викладача ЗВО.

Література:

1. Антонова О. Є., Фамілярська Л. Л. Використання цифрових технологій в освітньому середовищі закладу вищої освіти. *Open educational e-environment of modern University, special edition*, 2019. С. 10-22. DOI: <https://doi.org/10.28925/2414-0325.2019s2> (Дата звернення 19.10.2022).
2. Євтушенко Г. В., Бабошко А. І., Бушля Д. І. Імідж сучасного викладача: сутність та особливості формування. *Глобальні та національні проблеми економіки*, 2016. Вип. 11. С. 634-638.
3. Закон України «Про освіту» № 2145-VIII від 5 вересня 2017 року [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (Дата звернення: 19.10.2022 р.).
4. Зязюн І. А. Педагогічне достоїнство морально-етичних цінностей тріади «Істина – Добро – Краса». *Роль педагогічної етики у професійній підготовці сучасного вчителя*: зб. матеріалів Всеукр. Наук.-метод. Конф. 15 -16 травня 2008 р., (м. Київ) Київ. Міський університет ім. Б. Д.Грінченка. 2008. С. 12-16.
5. Ковальчук В.І. Інноваційні підходи до організації навчального процесу. 2-е вид. доп. і перероб. К.: Шк. світ, 2011. 128 с.
6. Коркішко А. Формування професійного іміджу педагогічних кадрів (за матеріалами семінару «Імідж сучасного педагога»). *Електронний каталог наукової бібліотеки ЧНУ*. С. 531-538. URL: <http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Bernatova9/subor/Korkishko.pdf> (Дата звернення 19.10.2022).
7. Прус Н. О. Формування професійного іміджу майбутнього викладача іноземних мов. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Дніпро. 2017. 23 с.
8. Савченко Н. Професійний імідж викладача як складова його педагогічної майстерності. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*, 2018. Вип.17. С. 91-96.

References:

1. Antonova O. E., Familyarska L. L. (2019) Vykorystannia tsyfrovyykh tekhnolohii v osvithomu seredovyshchi zakladu vyshchoi osvity [The use of digital technologies in the educational environment of a higher education institution]. Open educational e-environment of modern University, special edition. Pp. 10-22. DOI: <https://doi.org/10.28925/2414-0325.2019s2> [in Ukrainian].
2. Yevtushenko H. V., Baboshko A. I., Bushlia D. I. (2016) Imidzh suchasnoho vykladacha: sutnist ta osoblyvosti formuvannia [The image of a modern teacher: the essence and peculiarities of formation]. *Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky [Global and national economic problems]*. Vol. 11. Pp. 634-638 [in Ukrainian].
3. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» № 2145-VIII vid 5 veresnia 2017 roku [Law of Ukraine “On Education” № 2145-VIII of September 5, 2017] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> [in Ukrainian].
4. Ziazun I. A. (2008) Pedagogichne dostoinstvo moralno-etychnykh tsinnosti triady «Istyna – Dobro – Krasa» [the merit of the moral and ethical values of the triad "Truth - Goodness - Beauty"]. *Rol pedagogichnoi etyky u profesiinii pidhotovtsi suchasnoho vchytelia: zb. materialiv Vseukr. Nauk.-metod. Konf. 15 -16 travnia 2008 r., (m. Kyiv) Kyiv. Miskyi universytet im. B. D.Hrinchenka*. Pp. 12-16 [in Ukrainian].
5. Kovalchuk V.I. (2011) Innovatsiini pidkhody do orhanizatsii navchalnoho protsesu [Innovative approaches to the organization of the educational process]. 2-e vyd. dop. i pererob. K.: Shk. svit, 128 p. [in Ukrainian].
6. Korkishko A. (2018) Formuvannia profesiinoho imidzhu pedagogichnykh kadrov (za materialamy seminaru «Imidzh suchasnoho pedagoga») [Formation of the professional image of teaching staff (based on the materials of the seminar "Image of a modern teacher")]. *Elektronnyi katalog naukovoi biblioteki ChNU [Electronic catalog of the ChNU scientific library]*. Pp. 531-538. URL: <http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Bernatova9/subor/Korkishko.pdf> (Data zvernennia 19.10.2022) [in Ukrainian].
7. Prus N. O. (2017) Formuvannia profesiinoho imidzhu maibutnoho vykladacha inozemnykh mov [Formation of the professional image of the future teacher of foreign languages]. Avtoref. dys. na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata pedagogichnykh nauk. 13.00.04 – teoriia i metodyka profesiinnoi osvity [Autoref. thesis to obtain the scientific degree of Candidate of Pedagogical Sciences. 13.00.04 - theory and methodology of professional education]. Dnipro. 23 p. [in Ukrainian].
8. Savchenko N. (2018) Profesiyni imidzh vykladacha yak skladova yoho pedagogichnoi maisternosti [The teacher's professional image as a component of his pedagogical skills]. *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia [Problems of modern teacher training]*, Vol.17. Pp. 91-96 [in Ukrainian].

УДК 378.147 : 004.925.8

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-171-181](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-171-181)

Лихолат Олена Віталіївна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та практики технологічної та професійної освіти, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», вул. Генерала Батюка, 19, м. Слов'янськ, 84100, тел.: (062)666-54-54, <https://orcid.org/0000-0002-7819-0903>

ІНТЕГРАТИВНИЙ ПІДХІД ДО ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ТЕХНОЛОГІЇ МОДЕЛЮВАННЯ ТА ДИЗАЙНУ ВИРОБІВ З ПРАКТИКУМОМ»

Анотація. Сьогодні висуває нові вимоги до якості професійної підготовки майбутніх вчителів трудового навчання та технології. Це передбачає не тільки наявність у випускників педагогічного вишу достатнього обсягу професійних знань та умінь, але і наявність у них високого рівня підготовленості до викликів сьогодення, готовності до постійного самовдосконалення, здатності здобувати, примножувати застосовувати набуті знання на практиці в нових умовах.

Сучасний вчитель трудового навчання та технології має вміти продуктивно працювати в умовах варіативності програм і підручників, засвоювати та впроваджувати у навчальний процес нові інформаційні та педагогічні технології, застосовувати методи дизайн-проектування та моделювання виробів з використанням графічних застосунків та сучасного обладнання з програмованим управлінням.

Навчальна дисципліна «Технології моделювання та дизайну виробів з практикумом» за оновленою освітньо-професійною програмою за спеціальністю «014.10 Середня освіта (Трудове навчання та технології)» для здобувачів другого (магістерського) рівня освіти у ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» є одним з елементів впливу на процес формування загальнопрофесійних знань та інтелектуальних умінь майбутнього вчителя трудового навчання та технологій, готового до постійного професійного зростання, професійної мобільності, здатного вирішувати складні за змістом завдання в інтегративному зв'язку з іншими. При формуванні змісту цієї навчальної дисципліни застосовувався інтегративний підхід як засіб інтеграції знань, навчального змісту, діяльності, організаційних форм навчання. Були визначені смислові домінанти, інтегратори знань. Для означеної навчальної дисципліни такими інтеграторами стали: методи геометричного моделювання, проектування виробів, теоретичні та практичні основи дизайну, композиції та формоутворення, гештальтпсихології, нейростетики, мистецтва,

комп'ютерної графіки. Були також визначені професійні компетентності та програмні результати навчання.

Ключові слова: інтегративний підхід, освітньо-професійна програма, зміст інтегративної навчальної дисципліни, вчитель трудового навчання та технології.

Lykholat Olena Vitalyivna Pedagogical Sciences Candidate, Associate Professor of the Theory and Practice of Technological and Vocational Education Department, Donbas State Pedagogical University, Generala Batyuk St., 19, Slovyansk, 84100, tel.: (062) 666-54-54, <https://orcid.org/0000-0002-7819-0903>

INTEGRATIVE APPROACH TO THE FORMATION OF THE EDUCATIONAL DISCIPLINE CONTENT "MODELING TECHNOLOGY AND PRODUCT DESIGN WITH PRACTICUM"

Abstract. Today puts new demands on the quality of future labor education and technology teachers professional training. This implies not only that the pedagogical university graduates have a sufficient amount of professional knowledge and skills, but also that they have a high level of preparedness for today's challenges, readiness for constant self-improvement, the ability to acquire, multiply and apply the acquired knowledge in practice in new conditions.

A modern labor training and technology teacher must be able to work productively in variability conditions of programs and textbooks, learn and introduce new information and pedagogical technologies into the educational process, apply design and modeling methods of products using graphic applications and modern equipment with programmable control.

The academic discipline "Technologies of modeling and design of products with practicum" under the updated educational and professional program in the specialty "014.10 Secondary education (Labor training and technologies)" for the second (master's) education level students at the Donbas State Pedagogical University is one of the general professional knowledge formation elements impact on the process and intellectual skills of the future labor training and technology teacher, ready for constant professional growth, professional mobility, able to solve complex tasks in an integrative relationship with others. When forming this educational discipline content, an integrative approach was used as an integrating knowledge means, educational content, activities, and education organizational forms. Semantic dominants, integrators of knowledge were determined. For the specified educational discipline, such integrators became: geometric modeling methods, product design, theoretical and design practical foundations, composition and form formation foundations, Gestalt psychology, neuroaesthetics, art, computer graphics. Professional competencies and program learning outcomes were also determined.

Keywords: integrative approach, educational and professional program, content of integrative educational discipline, teacher of labor training and technology.

Постановка проблеми. Сьогодні зміни в системі освіти та виклики необхідної майбутньої розбудови та відбудови держави після нашої перемоги над ворогом висувають нові вимоги до якості професійної підготовки майбутніх вчителів трудового навчання та технологій. Надзвичайно важливим критерієм оцінювання роботи вищого навчального закладу є рівень підготовленості випускників до викликів сьогодення та наявність у них сформованих під час навчання необхідних теоретичних знань та умінь застосовувати набуті знання на практиці. На постійній основі, при залученні стейкхолдерів та інших зацікавлених осіб, здійснюється пошук нових, більш ефективних форм та методів навчання, переглядаються й удосконалюються освітні програми, навчальні плани, створюються нові інтегративні навчальні дисципліни. Модернізаційні зміни у вищій професійній педагогічній освіті базуються на компетентнісно-інтегративному підході, впровадженні особистісно орієнтованої моделі освіти та принципах педагогіки партнерства. Інтегративний підхід є одним із сучасних підходів організації навчального процесу як в Новій українській школі [1, С.71-100], так і освіти в цілому [2, С.6-11]. Такий підхід пов'язаний з формуванням нової цілісної педагогічної системи підготовки вчителів з якісно новими властивостями та взаємозв'язками.

Сучасний вчитель трудового навчання та технології має вміння продуктивно працювати в умовах варіативності програм і підручників, засвоювати та впроваджувати у навчальний процес нові інформаційні та педагогічні технології, застосовувати методи дизайн-проектування та моделювання виробів з використанням графічних застосунків та сучасного обладнання з програмованим управлінням. Це вказує на необхідність формування у сучасних здобувачів освіти – майбутніх вчителів трудового навчання та технологій професійних компетентностей, пов'язаних зі здатністю вирішувати ситуаційні завдання професійного спрямування в нових виробничих умовах. Нова освітньо-професійна програма з підготовки здобувачів другого (магістерського) рівня освіти до викладання трудового навчання та технологій в закладах загальної середньої освіти у ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» включає, зокрема, навчальну дисципліну «Технології моделювання та дизайну виробів з практикумом». Цей освітній компонент є одним з елементів впливу на процес формування загальнопрофесійних знань та інтелектуальних умінь майбутнього вчителя трудового навчання та технологій, готового до постійного професійного зростання, професійної мобільності, здатного вирішувати складні за змістом завдання в інтегративному зв'язку з іншими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти інтегрованого навчання в теорії та практиці педагогічної освіти розглядала ціла когорта вчених, починаючи з Я. Коменського, Й.-Г. Песталоцці, Й. Гербарта [3, С.7]. У свій час і на свій манер розвивали цю ідею К. Ушинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський, Д. Ковалевський, Б. Юсов,

Ш. Амонашвілі, та багато інших педагогів ХХ століття [4]. Різні аспекти застосування інтегративного підходу в системі освіти при вирішенні проблем інтеграції знань на міжнауковому, філософському, педагогічному рівнях досліджували О. Антонова, О. Біляєв, Н. Божко, Л. Варзацька, О. Воцук, С. Гончаренко, І. Гузій, В. Ільченко, І. Козловська, А. Коломієць, Н. Костюк, Ю. Мальований, О. Мариновська, О. Надутенко, Б. Новик, М. Опачко, В. Паламарчук, Н. Подопрігора, О. Савченко, Г. Селевко, Я. Собко, О. Спіркін, В. Тюхтін та інші. Систематизація накопичених науковцями знань дає можливість підійти до питання формування змісту конкретної навчальної дисципліни підготовки здобувачів другого (магістерського) рівня освіти комплексно та цілісно.

Мета статті – аналіз можливостей інтеграції задля посилення ефективності підготовки сучасного вчителя трудового навчання та технологій; представлення досвіду та узагальнення результатів застосування інтегративного підходу щодо формування змісту навчальної дисципліни підготовки здобувачів вищої освіти за освітньо-професійною програмою.

Виклад основного матеріалу. Обраний інтегративний підхід для формування змісту нового освітнього компоненту «Технології моделювання та дизайну виробів з практикумом» за освітньо-професійною програмою «Середня освіта (Трудове навчання та технології)» в ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» передбачає необхідність визначення категоріального поля проблеми дослідження. Конкретизації підлягають такі поняття, як «інтеграція», «інтегративний», «інтегративний підхід», «інтегрований», «інтегральна технологія».

Поняття «*інтеграція*» походить від латинського слова «*integratio*», що означає поповнення, відновлення або «*integrum*» – ціле. У більшості випадків поняття «інтеграція» тлумачиться як процес взаємопроникнення, взаємовпливу, відновлення єдності, об'єднання, згуртування будь-яких елементів в одне ціле, а також поєднання та координація дій різних частин цілісної системи; процес взаємозближення і взаємодії окремих структур. Результатом інтеграції є утворення нової цілісної системи з оновленими елементами, емерджентними (від англ. *emergence* – виникнення, поява нового) зв'язками між ними, упорядкованими відносинами [5]. Інтеграція можлива за умови наявності незалежних систем та об'єктивних передумов для їхньої взаємодії. В результаті такої інтеграції формується інтегрований об'єкт, який за сутністю є цілісною системою з якісно новими властивостями, в структурі якого зберігаються індивідуальні властивості вихідних елементів.

Інтеграція в освіті розглядається у багатьох аспектах, зокрема, як [2, С. 72-73]:

- фактор розвитку освітніх систем;
- різновид наукової інтеграції, яка здійснюється в межах педагогічної теорії та практики;

- вища форма відображення єдності цілей, принципів, змісту, форм організації процесу навчання та виховання;
- процес та результат взаємодії структурних елементів змісту освіти, який супроводжується зростом системності та спресованості знань здобувачів освіти;
- цілеспрямоване об'єднання, синтез відповідних навчальних дисциплін у самостійну систему цільового призначення, яка спрямована на забезпечення і цілісність знань та вмінь.

На основі інтеграції при формуванні змісту кожного освітнього компоненту має здійснюватися синтез наукових знань на високому рівні їх взаємодії. Для навчальної дисципліни «Технології моделювання та дизайну виробів з практикумом» такими інтеграторами стали: методи геометричного моделювання, проектування виробів, теоретичні та практичні основи дизайну, композиції та формоутворення, гештальтпсихології, нейроестетики, мистецтва, комп'ютерної графіки.

Інтегративний (те саме що і *інтеграційний*) – той, який безпосередньо стосується інтеграції, об'єднання в єдине ціле, в якому реалізовується зовнішня та внутрішня змістова та процесуальна сторони інтеграції, суцільний, цілісний. В контексті досліджуваної проблеми ми розуміємо *інтегративний підхід* як засіб інтеграції знань, навчального змісту, діяльності, організаційних форм навчання. За своєю сутністю інтегративний підхід відрізняється від міжпредметного тим, що встановлення зв'язків між знаннями йде не від перебудови існуючих навчальних планів і програм, а шляхом дидактичного обґрунтування та перетворення реально існуючих зв'язків між поняттями, явищами, науками тощо [6, С.8]. Використання інтегративного підходу створює передумови для формування як образного мислення здобувачів освіти, так й інтегрованих знань, що об'єднують професійні та загальнонаукові знання [6, С.9]. Ми згодні з тим, що інтеграція науки та виробництва сприяє зміні структури та змісту праці будь-якого фахівця, що ставить вимогу поєднання теоретичної та практичної діяльності у процесі професійної підготовки. Інтеграція теоретичного і виробничого навчання забезпечує підготовку фахівців за інтегрованими професіями, що задовольняє вимогу розширення професійних функцій [6, С.10]. При організації навчального процесу за новою навчальною дисципліною «Технології моделювання та дизайну виробів з практикумом» застосованим інтегративний підхід дозволив нам створити умови для формування у здобувачів освіти другого (магістерського) рівня таких професійних компетентностей:

- Здатність до використання сучасних інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій в освітній та дослідницькій діяльності.
- Здатність генерувати нові ідеї (креативність), виявляти ініціативу та підприємливість.

- Здатність моделювати, проєктувати та реалізовувати науково-експериментальну діяльність у системі середньої освіти в широких мультидисциплінарних контекстах, нових або незнайомих середовищах за наявності неповної чи обмеженої інформації

- Здатність застосовувати знання сучасної техніки та технологій, практичні вміння та навички проєктної, конструкторської, виробничої діяльності при розробці та виготовленні виробів.

- Здатність застосовувати сучасні інформаційні технології моделювання та дизайну виробів для забезпечення якості освітнього процесу з трудового навчання та технологій.

- Здатність до опанування сучасних технологій, моделювання та дизайну виробів, нових видів техніки, інноваційних технологій та організації творчої діяльності технологічного профілю.

Інтегрований – оснований на об'єднанні, інтеграції, комплексний об'єкт, який зазнав дію інтегрування, за суттю є цілісний. Співвідносно до освіти інтегрованим є саме навчання, інтегрованим є метод, інтегрованою є система. Інтегроване навчання – це навчання, яке ґрунтується на комплексному підході. Освіта розглядається через призму загальної картини, а не ділиться на окремі дисципліни. Для шкільної освіти характерною ознакою сучасності є закладання у зміст кожного навчального предмету, в тому числі і до змісту трудового навчання, наскрізних інтегрованих змістовних ліній: «Екологічна безпека та сталий розвиток», «Громадянська відповідальність», «Здоров'я і безпека», «Підприємливість і фінансова грамотність», призначенням яких є формування в учнів здатності застосовувати знання й уміння з різних предметів у реальних життєвих ситуаціях або виконання практичних завдань наближених до життя. Призначенням цих наскрізних інтегрованих змістовних ліній є формування в учнів здатності застосовувати знання й уміння з різних предметів у реальних життєвих ситуаціях або виконання практичних завдань наближених до життя [7], серед яких для нас важливими є:

- усвідомлення важливості безвідходного виробництва;
- раціонального використання різноманітних матеріалів;
- вміння обґрунтовувати власну позицію щодо розвитку новітніх ресурсозберігальних та екологічно чистих технологій обробки матеріалів;
- формування уміння економно використовувати матеріали під час їх обробки;
- визначати необхідну кількість матеріалів для виготовлення виробу;
- проводити міні-маркетингові дослідження з метою визначення характеристик виробу з позиції споживача і орієнтовної вартості готового виробу та інші.

Трудове навчання, крім вищезазначених, вирішує внутрішньопредметні завдання, пов'язані з формуванням в учнів проєктно-технологічної

компетентності як здатності здобувачів освіти застосовувати знання, уміння, навички в процесі проектно-технологічної діяльності для виготовлення виробу від творчого задуму до його втілення в готовий продукт за обраною технологією. Технологія проектування передбачає розв'язання здобувачами освіти будь-якої проблеми, яка завбачає, з одного боку, використання різноманітних методів, засобів навчання, а з іншого – *інтегрування* знань, умінь з різних галузей науки, техніки, творчості [8].

Професійна діяльність майбутнього вчителя трудового навчання та технологій призначає розуміння і володіння цілісним пакетом педагогічних технологій, зокрема й *інтегральними технологіями* навчання [9]. Практична реалізація ідеї інтегрованого навчання на етапі вивчення навчальної дисципліни «Технології моделювання та дизайну виробів з практикумом» сприятиме кращому розумінню навчального матеріалу на міжпредметній основі, інтеграції змісту таких профілів старшої школи, як:

- *інформатика* (метою якої є продовження формування в учнів інформаційної культури та інформатичної компетентності) [10];

- *технології* (метою якої є не сума знань про певну технологію чи наперед визначені способи діяльності для їх вивчення і відтворення, а формування в учнів здатності до самостійного конструювання цих знань і способів діяльності через призму їх особистісних якостей, життєвих та професійно зорієнтованих намірів, самостійного набуття ними досвіду у вирішенні практичних завдань) [11].

Це надає можливість для подальшої самореалізації суб'єкта навчальної діяльності в професійній царині засобами інтеграції змісту й організаційних форм для досягнення визначених навчальною програмою таких результатів навчання, як:

- Застосовувати сучасні методики та інноваційні освітні технології активізації творчого мислення в професійній діяльності вчителя трудового навчання та технологій на етапі роботи з дизайн-об'єктом;

- Використовувати ескізне проектування, креслення деталей і складальних одиниць в роботі над 3D-моделлю, розробляти технологічну послідовність виготовлення дизайн-виробу з використанням застосунків 2D та 3D-графічних редакторів;

- Застосовувати сучасні методи й освітні технології на базі комп'ютерної техніки у професійній діяльності вчителя трудового навчання та технологій при проектуванні об'єктів дизайну в застосунках для 2D та 3D-графіки;

- Створювати комп'ютерні моделі та дизайн розробки об'єктів проектування;

- Застосовувати знання та уміння з моделювання та дизайну виробів, сучасних програмних застосунків 2D та 3D-графіки, інноваційних технологій та організації творчої діяльності технологічного профілю.

Під час роботи над проблемою формування нової навчальної дисципліни були визначені смислові домінанти, інтегратори знань, організаційних форм, засобів та методів навчання, які забезпечують формування цілісної особистості майбутнього вчителя трудового навчання та технологій та становлення у нього інтегрованого мислення. Смислові домінанти склали основу для розробки тем і окремих питань в структурі навчальної дисципліни:

Тема 1. *Теоретичні основи моделювання.* Поняття «моделювання», «об'єкт», «модель», «предметна галузь», «виріб», «проект», «проектування». Типи моделей, їх характеристики. Галузі застосування моделей в дизайні.

Тема 2. *Теоретичні основи дизайн-проектування та візуалізації форми моделі.* Визначення поняття «дизайн», його завдань і концепцій. Форма виробів в дизайні. Композиція в дизайні виробів. Візуальна мова в дизайні. Закони обробки зорової інформації. Прийоми візуальної мови. Гештальт і дизайн виробів.

Тема 3. *Основи роботи в застосунках при проектуванні 2D-моделей дизайн-проектів.* Знайомство з основами моделювання 2-D моделей дизайн-проектування у застосунку Inkscape. Характерні особливості застосунку Inkscape. Особливості моделювання в редакторі Inkscape Знайомство з основами моделювання 2-D моделей дизайн проектування у застосунку Gimp. Характерні особливості застосунку Gimp. Особливості моделювання в редакторі Gimp.

Тема 4. *Основи роботи в застосунках при проектуванні 3D-моделей дизайн-проектів.* Знайомство з основами моделювання 3-D моделей дизайн-проектування у застосунку TinkerCAD. Характерні особливості застосунку TinkerCAD. Особливості моделювання в редакторі TinkerCAD. Знайомство з основами моделювання 3-D моделей дизайн-проектування у застосунку Blender. Характерні особливості застосунку Blender. Особливості моделювання в редакторі Blender.

Тема 5. *Технології моделювання нових об'єктів дизайну та їх друк на 3D-принтері.* Аналіз технологій моделювання нових моделей за допомогою графічних застосунків та їх друку на 3D принтері. 2D модель – логотип: етапи роботи над логотипом. Методи проектування та технології моделювання форми об'єкта в тривимірних застосунках. Технології виготовлення макета з використанням цифрового виробничого обладнання. Адитивне виробництво (3D друк). Найпоширеніші технології 3D друку. Виготовлення змодельованих конструкцій виробу за допомогою адитивних технологій.

Основною вимогою при формуванні змісту навчальної дисципліни «Технології моделювання та дизайну виробів з практикумом» є дотримання принципів структурування навчального матеріалу за логіко-науковою і професійною обумовленістю змісту, з дотриманням взаємозв'язку теоретичного і практичного навчання, наступністю формування знань і умінь.

Адже інтеграція теоретичного і виробничого навчання забезпечує створення орієнтаційної основи професійної діяльності, що відповідає вимозі швидкого оновлення знань і умінь, та пріоритетності інтелектуальних вмінь [3, С.25-26].

Висновки. Сучасний стан і тенденції розвитку трудового навчання та технологій в системі загальної середньої освіти потребує вчителів, які не лише досконало володіють основами професії, але й вміють застосовувати свої знання для освоєння нових аспектів сучасного виробничого процесу, нових трудових функцій. Високі технології, автоматизація технологічних процесів та переважна комп'ютеризація сучасних виробничих процесів вимагають від сучасного вчителя трудового навчання та технології високої кваліфікації не тільки в царині освіти, але і в розумінні професійної діяльності сучасних кваліфікованих робітників, для яких характерними є ускладнення трудових функцій. Інтеграція теоретичного і практичного навчання як основних компонентів нової навчальної дисципліни «Технології моделювання та дизайну виробів з практикумом» забезпечують: по-перше, єдність теоретичної і практичної діяльності здобувачів освіти під час навчання; по-друге, формування сучасних інтегрованих професійних знань і умінь, динамічних загальнопрофесійних і фахових компетентностей, які є .

Література:

1. Нова українська школа : poradnik dla vchytelja / Під заг ред. Бібік Н. М. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.
2. Інтегративний підхід : актуальність, сутність, особливості впровадження в умовах початкової школи : навчально-методичний посібник / уклад. : Н. Б. Ларіонова, Н. М. Стрельцова. Харків : «Друкарня Мадрид», 2018. 76 с.
3. Кулішов В. С. . Теоретичні і методичні аспекти проведення інтегрованих занять у закладі професійної освіти на засадах компетентнісного підходу : навчально-методичний посібник. Біла Церква: БІНПО ДЗВО «УМО» НАПН України, 2021. 68 с.
4. Нова українська школа : теорія і практика реалізації інтегрованого підходу : Матеріали міжнародної наукової конференції. (17-18 травня 2018 р. м. Тернопіль.). / ред. кол. : А. В. Степанюк, О. І. Янкович, В. В. Грубінко, Н. Й. Міщук. Тернопіль: Вектор, 2018. 272 с. – Секція 1. Розвиток інтегрованого навчання в історії української та зарубіжної школи і педагогіки.
5. Трегобчук В. М., Мочерний С. В., Павлюк С. П., Копійка В. В., Мельник Л. Г. Інтеграція // Енциклопедія Сучасної України : енциклопедія [електронна версія] / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. Т. 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-12384>
6. Собко Я. М.. Теоретико-методичні основи впровадження інтегративних курсів у професійно-технічній освіті : навчально-методичний посібник / Я. М. Собко. Львів : Норма, 2014. 136 с.
7. Трудове навчання 5-9 класи (2017). Програма для загальноосвітніх навчальних закладів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>
8. Коберник О. Проектно-технологічна система трудового навчання / Олександр Коберник // Трудова підготовка в закладах освіти, 2003, № 4. С. 8-12.

9. Мариновська О. Інтегральна технологія навчання: від теорії до практики / Оксана Мариновська // Початкова освіта. 2011. № 32 (608). С. 3–5.

10. Інформатика. Рівень стандарту. Навчальна програма вибірково-обов'язкового предмету для учнів 10-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>

11. Технології 10-11 класи. Рівень стандарту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>

References:

1. Bibik, N. M. (Eds.). (2017). *Nova ukrainska shkola : poradnyk dlia vchytelia [New Ukrainian school: a teacher's guide]*. Kyiv: Pleiady Publishing House LLC. [in Ukrainian].

2. Larionova, N.B., Streltsova, N.M. (2018). *Intehratyvnyi pidkhid : aktualnist, sutnist, osoblyvosti vprovadzhennia v umovakh pochatkovoї shkoly : navchalno-metodychnyi posibnyk [Integrative approach: relevance, essence, features of implementation in the conditions of primary school: educational and methodological manual]*. Kharkiv: Drukarnia Madryd [Madrid Printing House]. [in Ukrainian].

3. Kulishov, V. S. (2021). *Teoretychni i metodychni aspekty provedennia intehrovanykh zaniat u zakladi profesiinoї osvity na zasadakh kompetentnisnoho pidkhotu : navchalno-metodychnyi posibnyk. [Theoretical and methodological aspects of conducting integrated classes in a professional education institution based on the competence approach: educational and methodological manual]*. Bila Tserkva: BINPO DZVO "UMO" NAPN Ukrainy [National Academy of Sciences of Ukraine]. [in Ukrainian].

4. Stepaniuk, A. V., Yankovych, O. I., Hrubinko, V. V., Mishchuk, N. Y. (Eds.). (2018). *Nova ukrainska shkola : teoriia i praktyka realizatsii intehrovanoho pidkhotu [New Ukrainian school: theory and practice of implementation of the integrated approach]*. Proceedings of the International Conference. (May 17-18, 2018, Ternopil). Ternopil: Vektor, 2018. – Section 1. Rozvytok intehrovanoho navchannia v istorii ukrainskoї ta zarubizhnoї shkoly i pedahohiky [Development of integrated education in the history of Ukrainian and foreign schools and pedagogy]. [in Ukrainian].

5. Trehobchuk, V. M., Mocherny, S. V., Pavlyuk, S. P., Kopyka, V. V., Melnyk, L. G. (2011). *Intehratsiia [Integration]*. I. M. Dzyuba, A. I. Zhukovsky, M. G. Zheleznyak, etc. (Eds.), *Entsyklopediia Suchasnoї Ukrainy : entsyklopediia [elektronna versii] [Encyclopedia of Modern Ukraine: encyclopedia [electronic version]]*. V.11. NAN Ukrainy [National Academy of Sciences of Ukraine], NTSh. [National Academy of Sciences]. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy [Institute of Encyclopedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine]. Retriever from: <https://esu.com.ua/article-12384> [in Ukrainian].

6. Sobko, Ya. M. (2014). *Teoretyko-metodychni osnovy vprovadzhennia intehratyvnykh kursiv u profesiino-tekhnichnii osviti : navchalno-metodychnyi posibnyk [Theoretical and methodological foundations of the implementation of integrative courses in vocational and technical education: educational and methodological manual]*. Lviv: Norma. [in Ukrainian].

7. Trudove navchannia 5-9 klasy. Prohrama dlia zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv (2017). [On-the-job training grades 5-9. Program for general educational institutions]. Retriever from: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas> [in Ukrainian].

8. Kobernyk, O. (2003). *Proektno-tekhnologichna systema trudovoho navchannia [Project-technological system of labor training]*. *Trudova pidhotovka v zakladakh osvity [Labor training in educational institutions]*. 4, 8-12. [in Ukrainian].

9. Marynovska O. (2011). Intehralna tekhnolohiia navchannia: vid teorii do praktyky [Integral learning technology: from theory to practice]. *Pochatkova osvita [Elementary education]*. 32 (608), 3–5. [in Ukrainian].

10. Informatyka. Riven standartu. Navchalna prohrama vybirkovo-oboviazkovoho predmetu dlia uchniv 10-11 klasiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv [Informatics. Standard level. Curriculum of an optional and compulsory subject for students of 10-11 grades of general educational institutions]. Retriever from: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> [in Ukrainian].

11. Tekhnolohii 10-11 klasy. Riven standartu [Technologies 10-11 grades. Standard level]. Retriever from: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> [in Ukrainian].

УДК 378.011.3-051:377

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-182-190](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-182-190)

Маринченко Євгеній Олегович доктор філософії, старший викладач кафедри професійної освіти та технологій сільськогосподарського виробництва, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, 41400, вул. Києво-Московська, 24, м. Глухів, Сумська обл., тел.: 0977418575, <https://orcid.org/0000-0001-9738-2778>

Ситніков Олег Миколайович аспірант кафедри професійної освіти та технологій сільськогосподарського виробництва, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, вул. Києво-Московська, 24, м. Глухів, 41400

Кучер Олег Анатолійович аспірант кафедри професійної освіти та технологій сільськогосподарського виробництва, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, вул. Києво-Московська, 24, м. Глухів, 41400

О Н О В Л Е Н Н Я З М І С Т У О К П І Д Г О Т О В К И М А Й Б У Т Н І Х П Е Д А Г О Г І В П Р О Ф Е С І Й Н О Г О Н А В Ч А Н Н Я С І Ї Ї С Ь К О Г О С П О Д А Р С Ь К О Г О П Р О Ф І Л Ю З У Р А Х У В А Н Н Я М І Н Н О В А Ц І Й Н И Х П Р О Ц Е С І В У С І Ї Ї С Ь К О Г О С П О Д А Р С Ь К О М У В И Р О Б Н И Ц Т В І

Анотація. У статті розкрито питання оновлення змісту ОК підготовки майбутніх педагогів професійного навчання сільськогосподарського профілю з урахуванням інноваційних процесів у сільськогосподарському виробництві.

Проведено аналіз освітніх програм, навчальних планів та робочих навчальних програм дисциплін фахової підготовки педагога професійного навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Криворізького державного педагогічного університету, Української інженерно-педагогічної академії, Хмельницького національного університету, Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

В процесі дослідження було здійснено контекстний аналіз змісту окремих тем дисциплін «Сільськогосподарські та меліоративні машини», «Трактори та автомобілі», «Агрономія», «Основи фермерського господарства», «Машини та машиновикористання на переробних підприємствах».

Елементи проблемності в освітньому процесі ґрунтуються на системі

проблемних ситуацій, нами запропонований механізм залучення до їх вирішення складається з виникнення пізнавальної потреби, на основі якої з'являється пізнавальна активність, що є засобом для її задоволення, та пізнавальний інтерес як мотив цієї активності.

Реалізуючи технологію створення ситуації пізнавальної суперечки під час вивчення фахових дисциплін, проектували розвиток у студентів інтересу до інноваційної діяльності.

Підведено підсумки що ефективне формування готовності майбутнього педагога професійного навчання до інноваційної діяльності у сільськогосподарському виробництві потребує комплексного підходу до реалізації розробленої методики, спрямованої на постійне інтегрування інновацій сільськогосподарського виробництва в освітні програми та зміст фахових дисциплін.

Ключові слова: підготовка, готовність, методика, інноваційна діяльність, сільськогосподарське виробництво.

Marynchenko Yevhenii Olegovych Doctor of Philosophy, senior lecturer of the Department of Vocational Education and Technologies of Agricultural Production, Hlukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko, Kyiv-Moskovska St., 24, Glukhiv, 41400, tel.: (097) 741-85-75, <https://orcid.org/0000-0001-9738-2778>

Sytnikov Oleg Mykolayovych Graduate student of the Department of Vocational Education and Technologies of Agricultural Production, Hlukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko, Kyiv-Moskovska St., 24, Glukhiv, 41400

Kucher Oleh Anatoliyovych Graduate student of the Department of Vocational Education and Technologies of Agricultural Production, Hlukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko, Kyiv-Moskovska St., 24, Glukhiv, 41400

UPDATE OF THE CONTENT OF THE TRAINING OF FUTURE TEACHERS OF PROFESSIONAL EDUCATION OF THE AGRICULTURAL PROFILE TAKING INTO ACCOUNT INNOVATIVE PROCESSES IN AGRICULTURAL PRODUCTION

Abstract. The article discusses the issue of updating the content of the OK for the training of future teachers of professional training in the agricultural profile, taking into account innovative processes in agricultural production.

An analysis of the educational programs, curricula and work curricula of the disciplines of professional training of teachers of professional training of Oleksandr

Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Kryvyi Rih State Pedagogical University, Ukrainian Engineering and Pedagogical Academy, Khmelnytskyi National University, Chernihiv Collegium National University named after T. G. Shevchenko.

In the course of the research, a contextual analysis of the content of individual topics of the disciplines "Agricultural and reclamation machines", "Tractors and cars", "Agronomy", "Basics of farming", "Machines and machine use at processing enterprises" was carried out.

The problematic elements in the educational process are based on the system of problem situations, the mechanism of involvement in their solution proposed by us consists of the emergence of a cognitive need, on the basis of which cognitive activity appears, which is a means for its satisfaction, and cognitive interest as a motive for this activity.

By implementing the technology of creating a situation of cognitive conflict during the study of professional disciplines, we designed the development of students' interest in innovative activities.

It is concluded that the effective formation of the readiness of the future teacher of professional training for innovative activities in agricultural production requires a comprehensive approach to the implementation of the developed methodology aimed at the constant integration of agricultural production innovations into educational programs and the content of professional disciplines.

Keywords: preparation, readiness, methodology, innovative activity, agricultural production.

Постановка проблеми. На даному етапі розвитку вищої освіти віддається перевага оновленню освітнього процесу, який має бути соціальним і особистісним одночасно. Тому особлива увага приділяється переосмисленню організації та змісту освітнього процесу закладів вищої освіти на засадах інноваційних технологій. Однією з ефективних умов досягнення мети сучасного розвитку конкурентоздатної, творчої особистості, спроможної до самовизначення, самореалізації та самовдосконалення є залучення здобувачів вищої освіти до інноваційної діяльності. На відміну від традиційних заходів, які спрямовані на передачу здобувачам вищої освіти готового соціального досвіду, інноваційна діяльність здобувачів вищої освіти дає змогу найбільш повно врахувати здібності, потреби та їх наміри. Саме окреслені проблеми спонукали нас до всебічного вивчення питання впровадження і поширення інноваційної діяльності галузей сільськогосподарського виробництва у освітньому процесі закладів вищої освіти.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та дослідження проблеми оновлення змісту ОК підготовки майбутнього педагога професійного навчання до інноваційної діяльності у сільськогосподарському виробництві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні теоретичні та

методологічні положення, пов'язані з розкриттям сутності й змісту інновацій, інноваційних процесів та інноваційної діяльності, особливостями і закономірностями їх прояву в сільськогосподарському виробництві, досліджено в працях науковців: В. Андрійчука, Н. Василенка, О. Гапченка, О. Дація, В. Денисюка, М. Кропивка, М. Маліка, Л. Малишевої, А. Михайлова, О. Нужної, Т. Орової, П. Саблука та ін.

Виклад основного матеріалу. Аналіз освітніх програм, навчальних планів та робочих навчальних програм дисциплін фахової підготовки педагога професійного навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Криворізького державного педагогічного університету, Української інженерно-педагогічної академії, Хмельницького національного університету, Національного університету «Чернігівській колегіум» імені Т. Г. Шевченка уможливив виділення тих дисциплін, які мають об'єктивно закладені можливості для формування в майбутнього педагога професійного навчання готовності до інноваційної діяльності у сільськогосподарському виробництві. Це «Трактори та автомобілі», «Сільськогосподарські та меліоративні машини», «Агрономія», «Основи фермерського господарства», «Вступ до спеціальності», «Машини та машиновикористання на переробних підприємствах».

Контекстний аналіз змісту визначених дисциплін засвідчив, що питання інноваційних процесів у сільськогосподарському виробництві висвітлено недостатньо і потребує модернізації. Зокрема, необхідність зазначеного пояснюється такими аргументами: у закладах вищої освіти педагоги професійного навчання сільськогосподарського профілю продовжують вивчати: сільськогосподарські та меліоративні машини, які вже давно звільнили поле (сівалки СЗ-3,6, СУПН-8, комбайни Нива СК-5, ДОН-1500, картоплесаджалки КС-4 і КС-4Т та ін.), засоби та прилади діагностики, які неповністю відповідають новим вимогам діагностики двигунів та сільськогосподарської техніки, ремонт та експлуатацію автомобілів ЗІЛ 130, ГАЗ 53, тракторів Т 40, ЮМЗ бкл, які не використовуються на сучасних підприємствах, зняті з виробництва і є не продуктивними та ін.

Оновлення програм фахових дисциплін спроектовано шляхом доповнення їх питаннями, які розкривають зміст інновацій сільськогосподарського виробництва, та додавання тем узагальненого характеру, які з урахуванням специфіки дисциплін мають стати системотвірними, спрямованими на засвоєння майбутнім педагогом професійного навчання нових або більш продуктивних високоврожайних сортів, поголів'я худоби, елітного насіння, високопродуктивних сільськогосподарських машин і агрегатів тощо.

В процесі нашого дослідження було здійснено контекстний аналіз змісту окремих тем дисциплін «Сільськогосподарські та меліоративні машини», «Трактори та автомобілі», «Агрономія», «Основи фермерського

господарства», «Машини та машиновикористання на переробних підприємствах».

Оптимізувавши виклад тем навчальних програм за рахунок міжпредметних зав'язків, ми спроектували нові теми до дисциплін:

Агрономія:

«Нульові технології вирощування зернових, зернобобових та технічних культур, їх економічне оцінювання»; «Інтенсивні технології вирощування зернових, зернобобових та технічних культур, їх економічне оцінювання»; «ЄМ – технології в рослинництві»; «Нанотехнології в рослинництві».

Машини та машиновикористання на переробних підприємствах:

«Сучасне обладнання для утримання ВРХ за технологіями Західної Європи»; «Сучасне обладнання для утримання свиней Impiahti Zootecnicle Costruzioni Prefabricate» (Італія), «Egeberg Maskinfabric» (Данія), «Big Dutchman» (Німеччина) та ін.»; «Сучасне обладнання для утримання птиці»; «Сучасні підходи до роздавання кормів для ВРХ та свиней»; «Аналіз роботи сучасних доїльних установок для доїння в доїльних залах» [5].

За зазначеним підходом було спроектовано засвоєння майбутнім педагогом відомостей про кормороздавач КТУ-10А, роздавач-змішувач причіпний РСР-10, кормороздавач-подрібнювач-змішувач «КІС-8», міксер-кормороздавач Cormorant, кормозмішувач-роздавач DeLaval, кормозмішувач-роздавач Solomix 2; обладнання для дорощування порослят, обладнання для утримання підсисних свиноматок, яке випускається фірмами: «Impiahti Zootecnicle Costruzioni Prefabricate» (Італія), «Egeberg Maskinfabric» (Данія), «Big Dutchman» (Німеччина), «West Totalbyg Aarup» (Данія), групою європейських компаній «ACO funki», «Weda-Damman & Westsrkamp GmbH» (Німеччина), «VDL Agrotech» (Голландія), «Schauer» (Німеччина) та ін.

Оновлення змісту дисципліни «Трактори та автомобілі» пов'язано з акцентом на трактори «Агромаш» серії Т, трактори «Agrofarm», трактори «JOHN DEERE», трактори «STEIGER» [5].

Зазначимо, що пізнавальна діяльність здобувачів освіти визначається способом її зовнішньої організації – видами навчальних занять (лекції, лабораторні, практичні, семінарські, індивідуальні заняття; консультації).

Види навчальних занять визначають педагогічні організаційні форми у виші.

Для емоційного стимулювання навчання майбутнього педагога професійного навчання до інноваційної діяльності у сільськогосподарському виробництві наряду з традиційними формами обґрунтованим є використання нетрадиційних.

За своєю структурою нетрадиційні організаційні форми не відповідають загальноприйнятим нормам.

В умовах ЗВО основним способом подання навчального матеріалу є лекція. Лекція – це систематичний, послідовний виклад навчального

матеріалу, будь-якого питання, теми, розділу, предмета, методів науки [3].

Під час проведення традиційної лекції основну роль виконує педагог, а під час нетрадиційної – головний акцент перенесено на інтеграцію інтелектуально-емоційних зусиль лектора та здобувачів освіти. У зв'язку з останнім відбувається значна активізація навчально-пізнавальної діяльності суб'єктів освітнього процесу. Ми спроектували такі нетрадиційні лекції: лекція-брейнстормінг, або мозкова атака; проблемна бінарна лекція, лекція-провокація і т. д.

Так, основою бінарної лекції, яку ще називають «лекція вдвох (на двох)», є діалогічне спілкуванні декількох викладачів. Можна застосувати такий підхід, коли існують різні підходи до певних проблемних питань, і тому в кожного є своя точка зору, свої позиції, які й відстоюються. Під час зазначеної лекції найповніше реалізуються міжпредметні зв'язки, наприклад, між дисциплінами «Паливо та мастильні матеріали» і «Трактори та автомобілі». Практично це нагадує засідання круглого столу. Проведення такої лекції вимагає високого рівня імпровізації зі сторони двох лекторів, а їхні виступи мають бути природними і невимушеними. Обґрунтованим методичним прийомом є введення одним викладачем несподіваної, нової для іншого лектора інформації (у нашому випадку це інноваційні процеси у сільськогосподарському виробництві), на яку той повинен реагувати із залученням до обговорення і активної взаємодії здобувачів освіти [1].

Практичні заняття будуються на основі теоретичних знань, що студенти отримують під час лекцій. Вони розвивають у майбутнього педагога професійного навчання технічне мислення, формують навички обговорення науково-технічних новацій.

Саме поняття «практичне заняття» багатоваріантне і охоплює такі види занять: семінарське заняття, практикум тощо. Під час аудиторних практичних занять у здобувачів освіти формуються вміння застосування набутих знань на практиці. Загалом на практичних заняттях відбувається логічне продовження засвоєння інновацій сільськогосподарського виробництва, розпоче на лекціях.

Практичні та лабораторні заняття з фахових дисциплін в аспекті нашого дослідження були спрямовані насамперед на розвиток умінь використання знань з інноваційних технологій у сільськогосподарському виробництві під час виконання завдань до них: уміння здійснювати діагностику та ремонт сучасної сільськогосподарської техніки, контроль інноваційних виробничих і технологічних процесів, їх організацію, планування тощо. Також обговорювалися особливості інновацій у сільськогосподарському виробництві, зверталася увага на їх важливість для розвитку народного господарства, відбувалося відпрацювання проєктно-дослідницьких умінь цілепокладання та планування, вивчався алгоритм дій із розв'язання технічних задач, формувалися вміння розв'язувати проблемні ситуації тощо [5].

Під час формування готовності майбутнього педагога професійного

навчання до інноваційної діяльності у сільськогосподарському виробництві чільне місце належить педагогічним технологіям, побудованим на елементах проблемності.

Елементи проблемності в освітньому процесі ґрунтуються на системі проблемних ситуацій. Механізм залучення до їх вирішення складається з виникнення пізнавальної потреби, на основі якої з'являється пізнавальна активність, що є засобом для її задоволення, та пізнавальний інтерес як мотив цієї активності [6].

Традиційні технології базуються на пояснювально-ілюстративних та репродуктивних методах, завдяки застосуванню яких в освітньому процесі транслуються знання та формуються вміння, необхідні для подальшої інноваційної діяльності; а також відбувається налаштування здобувачів освіти на результативну навчально-пізнавальну діяльність. Упровадження означених методів в освітній процес має супроводжуватися врахуванням підготовки здобувачів освіти до подальшого залучення до проблемно-пошукової діяльності, що лежить в основі інноваційної діяльності.

Наприклад, під час вивчення дисциплін «Трактори і автомобілі», «Сільськогосподарські та меліоративні машини» пропонуємо студентам у певній послідовності низку завдань (табл. 1–2).

Таблиця 1

Завдання 1

Назвіть вид жатки, яку зображено	
1.	Кукурудзозбиральна жатка
2.	Коноплезбиральна жатка
3.	Льонозбиральна жатка
4.	Горохозбиральна жатка
Правильна відповідь	

Таблиця 2

Завдання 2

Поставте цифри правильних відповідей призначення агрегатів і деталей			
	Агрегати і деталі		Призначення агрегатів і деталей
1	Силовий циліндр	6	Зберігає і фільтрує рідину
2	Розподільник	1	Чотири
3	Начіпний механізм	4	Створює тиск гідросистеми

4	Бак	3	Підтримує тиск гідросистеми
5	Гідронасос	2	Переміщення і утримання сільськогосподарських машин
6	Фільтр	5	Приєднання до трактора сільськогосподарської машини і утримання в заданому положенні
7	Скільки положень має золотник розподільника	7	Розподіляє масло
8	Запобіжний клапан	8	Очищає масло

У першому завданні зображена (табл. 1) – жатка, її можна побачити на малюнку (тобто зорова модель). Студенти, які опанували теоретичний та практичний блок матеріалу під час лекційних та лабораторних занять з дисциплін «Трактори і автомобілі», «Сільськогосподарські та меліоративні машини», одразу можуть розпізнати деталі іскрової запальної свічки, назвати їх, охарактеризувати їх призначення, вказати, для якої культури призначено жатку, представлену на малюнку.

На відміну від першого та другого завдань третє (табл. 2) не має схеми чи зображення, і студентам потрібно вказати правильні відповіді, ґрунтуючись на раніше засвоєних у процесі лекційного викладу та виконання лабораторних робіт знаннях.

Окрім вербального спілкування та демонстрування прикладів професійних ситуацій, ми використовували схеми, технологічні карти тощо.

Використовуючи метод проблемного викладу навчального матеріалу, викладач не здійснює його пояснення, а ставить проблему, формує пізнавальне завдання, показує спосіб вирішення питання, і студенти стають співучасниками наукового пошуку [2]. Такий підхід позиціонуємо як підготовчий до залучення до проєктно-дослідницької діяльності з проблематики інновацій у сільськогосподарському виробництві.

Реалізуючи технологію створення ситуації пізнавальної суперечки під час вивчення фахових дисциплін, проєктували розвиток у студентів інтересу до інноваційної діяльності.

Суперечка є обговоренням будь-якого питання навчального матеріалу. Її використання дозволяє навчити обміну думками між тими, хто навчає, та тими, хто навчається, розвиває вміння аналізу й аргументації власних точок зору, поваги до думки інших. Під час суперечки студенти взаємно збагачуються навчальною інформацією. Одні з них усвідомлюють, що ще не все знають, і це спонукає їх до заповнення прогалін, інші відчують задоволення від того, що знають більше за інших, і прагнуть до подальшого вдосконалення. Наприклад, під час вивчення теми «Порівняльна оцінка двигунів різних типів» дисципліни «Трактори та автомобілі» студентам пропонувалося здійснити порівняльний аналіз сучасних дизельного та інжекторного двигунів.

Для полегшення процесу порівняння дизельних та інжекторних двигунів пропонуємо студентам скористатися наочними посібниками (моделями і розрізами двигунів, схемами двигунів, таблицями технічних характеристик та діаграмами показників двигунів). При цьому доцільно застосувати технічні засоби навчання тощо.

Висновки. Ефективне формування готовності майбутнього педагога професійного навчання до інноваційної діяльності у сільськогосподарському виробництві потребує комплексного підходу до реалізації розробленої методики, спрямованої на розвиток мотивації в майбутнього педагога професійного навчання до інноваційної діяльності у сільськогосподарському виробництві; постійного інтегрування інновацій сільськогосподарського виробництва в освітні програми та зміст фахових дисциплін підготовки майбутніх педагогів професійного навчання сільськогосподарського профілю.

Література:

1. Marynchenko Yevhenii. Pedagogical Conditions of Forming the Readiness of the Future Teacher of Professional Training for Innovative Activity in Agricultural Production. *Traektoriiâ Nauki = Path of Science. Section "Education"*. 2020. Vol. 6. No 10. Pp. 4009-4017.
2. Варій М. Й., Ординський М. Й. Основи психології і педагогіки: навч. посіб. Київ, 2007. 376 с.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / гол. ред. С. Головка. Київ, 1997. 376 с.
4. Ігнатенко Г. В., Маринченко Є. О. Інноваційні технології у підготовці майбутніх педагогів професійного навчання сільськогосподарського профілю: навч.-метод. посіб. Суми: Видавець Вінніченко М. Д., 2021. 172 с.
5. Маринченко Є. О. Інноваційні підходи у підготовці викладачів професійної освіти в освітньому просторі європейських країн. *Порівняльна професійна педагогіка*. 2017. Вип. 7 (2). С. 81–86.
6. Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково- дослідницької діяльності: підручник. Київ, 2003. 295 с.

References:

1. Marynchenko, Yevhenii (2020). Pedagogical Conditions of Forming the Readiness of the Future Teacher of Professional Training for Innovative Activity in Agricultural Production. *Traektoriiâ Nauki = Path of Science. Section "Education"*, 6, 10, 4009-4017 [in English].
2. Varii, M.Y., Ordynskiy, M.Y. (2007). *Basics of psychology and pedagogy [Basics of psychology and pedagogy]*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Goncharenko, S. U. (1997). *Ukrainian Pedagogical Dictionary [Ukrainian Pedagogical Dictionary]*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Ignatenko, G. V., Marynchenko, E. O. (2021). *Innovative technologies in the training of future teachers of professional training in the agricultural profile [Innovative technologies in the training of future teachers of professional training in the agricultural profile]*. Sumy: Publisher Vinnichenko M. D. [in Ukrainian].
5. Marynchenko, E. O. (2017). Innovative approaches in the training of teachers of professional education in the educational space of European countries Innovative approaches in the training of teachers of professional education in the educational space of European countries [Innovative approaches in the training of teachers of professional education in the educational space of European countries]. *Comparative professional pedagogy - Comparative professional pedagogy*, 7 (2), 81–86 [in Ukrainian].
6. Sheyko, V. M., Kushnarenko, N. M. (2003). *Organization and methodology of scientific and research activity [Organization and methodology of scientific and research activity]*. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].

УДК 37.014.5:378:[-043.86: 477.85]

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-191-212](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-191-212)

Тарангул Любов Миколаївна начальник, Чернівецька філія Державна наукова установа «Інститут модернізації змісту освіти», м. Чернівці, 58001, <https://orcid.org/0000-0002-9888-9252>

ПЕДАГОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ У ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ НА ПРИКЛАДІ ДОСВІДУ ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КРАЇН

Анотація. В умовах реформування системи освіти та інтеграції освітнього процесу до європейського освітнього простору постає питання перспективності розвитку загально освітніх і вищих навчальних закладів. Освіта є ресурсним показником людського та суспільного капіталу. Вона повинна забезпечувати не лише всебічний розвиток окремої особистості, а й стати перспективним та ресурсним фактором у всіх сферах суспільної діяльності та державної політики. У даній статті проведено моніторингове дослідження та проаналізовано тенденції та перспективи розвитку освіти в Україні також тісно пов'язані саме з реформуванням шкільництва Міністерством освіти і науки України, а також з сертифікацією працівників навчальних закладів. Прийняття законів про реформування закладів середньої та вищої освіти в Україні формує уявлення про професійну діяльність майбутніх здобувачів освіти. Досвід реформування середніх навчальних закладів має теж свої проблеми та недоліки. Сучасна система освіти підпорядковує багато факторів. Зроблено висновок, що освіта - це цілеспрямований процес набуття окремими особами та їх групами фундаментальних і прикладних знань, а також умінь та навичок, що відповідають сучасному рівню розвитку, охоплюють цілу систему відносин, що складаються між державою та людиною, державою та навчальним закладом, педагогом та учнем як здобувачем освіти тощо. Розроблення анкет обстеження закладів освіти та батьків учнів є пропозицією здобувача, тобто наразі аналоги в різних країнах відсутні. За умов мінливості процесів в освіті і перманентних законодавчих та управлінських нововведень основним інструментом для проведення аналізу даних та визначення перспектив має бути організація суцільних та несукільних спостережень у країні та її регіонах у формі моніторингу. Також важливим внеском у розвиток освіти в Україні, зокрема це стосується начальних закладів Чернівецької області, має бути повна діджиталізація освітнього процесу, введення нових інформаційних технологій та комп'ютеризація начального процесу. Щодо фінансового забезпечення, перспективними діями буде співпраця з

міжнародними організаціями та залучення західноєвропейського досвіду у вирішенні даного питання.

Ключові слова: освіта, Чернівецька область, Україна, ЄС, освітній простір, моніторинг, матриця, перспективність.

Tarangul Liubov Mjkolaivna Head of the Chernivtsi branch State Scientific Institution «Institute of Education Content Modernization», Chernivtsi, 58001, <https://orcid.org/0000-0002-9888-9252>

PEDAGOGICAL PERSPECTIVES OF THE DEVELOPMENT OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN THE CHERNIVET REGION USING THE EXPERIENCE OF A EUROPEAN COUNTRY

Abstract. In the context of the reform of the education system and the integration of the educational process into the European educational space, the question of the prospects for the development of general educational and higher educational institutions arises. Education is a resource indicator of human and social capital. It should ensure not only comprehensive development of an individual personality, but also become a promising and resourceful factor in all spheres of social activity and state policy. In this article, a monitoring study was carried out and the trends and prospects of education development in Ukraine were analyzed, which are also closely related to the reform of schooling by the Ministry of Education and Science of Ukraine, as well as to the certification of employees of educational institutions. The adoption of laws on the reform of secondary and higher education institutions in Ukraine shapes the professional activity of future students. The experience of reforming secondary educational institutions also has its problems and shortcomings. The modern education system is subject to many factors. It is concluded that education is a purposeful process of acquisition by individuals and their groups of fundamental and applied knowledge, as well as abilities and skills, corresponding to the modern level of development, covering a whole system of relations that develop between the state and the person, the state and the educational institution, the teacher and the student as an applicant for education, etc. The development of questionnaires survey of educational institutions and parents of students is a proposal of the applicant, that is, there are no analogues in different countries. With the variability of processes in education and permanent legislative and managerial innovations, the main tool for analyzing data and identifying perspectives should be the organization of continuous and non-continuous observation in the country and its regions in the form of monitoring. Also an important contribution to the development of education in Ukraine, in particular, it concerns educational institutions in Chernivtsi region, should be a full digitalization of the educational process, the introduction of new information technologies and computerization of the primary process. With regard to financial

support, cooperation with international organizations and involvement of Western European experience in solving this issue will be a promising action.

Keywords: education, Chernivtsi region, Ukraine, EU, educational space, monitoring, matrix, perspectives.

Постановка проблеми. Стан сучасної освіти в Україні зумовлений поступовим процесом реформування, залежить від поточних кадрових проблем держави та спрямований на забезпечення якісної середньої і вищої освіти та інтелектуальну незалежність її здобувачів. Ці всі характеристики певним чином впливають і на економічний розвиток держави, питання конкурентоспроможності та кваліфікації працівників. Вибір майбутньої професії є важливим та актуальними питання для сучасної людини, адже це також впливає не тільки на інтелектуальний розвиток кожного з нас, а й на якість освітнього процесу загалом. У даній сфері важливу роль відіграє саме державна політика України, дії якої спрямовані на вдосконалення освітнього процесу саме в закладах освіти та реформування традиційної системи освіти. Це є актуальним питанням на сьогоднішній день, адже в умовах воєнного стану в Україні реформування освітнього процесу не припиняється. Підвищення уваги до освітньої галузі в Україні за останні роки, зумовлене також курсом на євроінтеграцію країни. Досвід європейських країн, особливо за сучасних подій складає «левоу частку» у вирішенні проблемних питань освітнього процесу загалом. Основним проблемним питанням на нинішній день є впровадження нових інновацій, інформаційних технологій та діджиталізація освітнього процесу загалом. Відтак, об'єктом нижченаведеного дослідження є стан освіти у Чернівецькій області в умовах реформування системи освіти в Україні. Предметом дослідження є реформи, впроваджені з метою покращення якості освіти у Чернівецькій області. Виходячи з поставленої проблематики, об'єкту та предмету, авторка визначила мету дослідження: визначення основних засад розвитку освіти у Чернівецькій області з урахуванням зміни державної політики у сфері освіти; області в контексті реформування освітньої галузі в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останні десять років спостерігається підвищення уваги до стану системи освіти і науки в Україні та оновлення науково-інформаційної бази з даного питання. Основними науковця, а саме представниками освітньої сфери діяльності є: О. В. Сухомлинська, О. Березівська, О. М. Адаменко, Л. С. Ніколюк, О. М. Друганова, А. Мальчевський, О. Кохановська, В. Курило та ін. Основною думкою наукових досліджень освітньої сфери в Україні є реформування навчальних закладів, оновлення бібліографічно-дослідницької та інформаційно-науково бази та формування нової інтелектуальної моделі суспільства, наділеної певною інформаційною свободою.

Досвід реформування середніх навчальних закладів має теж свої проблеми та недоліки. Сучасна система освіти підпорядковує багато факторів. Одним з них є підвищення кваліфікації викладацького складу. За останні роки держава впроваджує систему «Нова українська школа», яка є не досить вдосконаленою. Ця система відповідає європейським стандартам оцінювання якості освіти, але є не досить вдосконаленою для освітньої системи України. Прийняття управлінських рішень щодо ведення законів є повним відходженням від радянської системи освіти. Нова освітня система спрямована введення інноваційних технологій в навчальний процес і фізичного, психологічного та інтелектуального пристосування здобувачів освіти різного рівня та різних вікових категорій до нового навчального середовища. Програма «Нова українська школа» є доволі розгалуженою системою психологічної та соціальної роботи не тільки з учнями, але й з батьками. Основним недоліком цієї системи є те, що вона надає повну свободу в навчальному процесі. Звертаючи увагу на цей фактор, слід сказати, що це може спричинити стагнацію в подальшому реформуванні даної галузі в цілому. Адже ментальність нашого суспільства сформована таким чином, що має бути контроль з боку держави та дорослих в навчальному процесі здобувачів освіти. Однією з причин певної стагнації в системі державного управління та освітньої системи України є низький рівень фінансування навчальних закладів різного ступеня акредитації. Така політика спричиняє відтік кадрів в основному за кордон. Запровадження нових програм для середніх загальноосвітніх навчальних закладів та закладів здобуття вищої освіти є важливою підставою для майбутньої політики євроінтеграційного та євроатлантичного курсу України. Отже, **метою статті** є дослідження перспектив розвитку освіти на регіональному рівні у Чернівецькій області, спираючись на досвід європейських країн.

Виклад основного матеріалу. Розвиток професійної спрямованості здобувачів освіти цілком залежить від державної політики України, нормативно-правових актів та нововведень Міністерства освіти і науки України. Авторка статті робить акцент саме на стан вищої та загальної середньої освіти на регіональному рівні, спираючись на досвід європейських держав. Тому перш ніж характеризувати стан освіти у Чернівецькій області, слід зазначити, що наразі Департамент освіти і науки Чернівецької області готуючись до нового навчального року відновлює дистанційне навчання у середніх навчальних закладах. Пропонує охарактеризувати стан освіти в рамках даного дослідження на прикладі окремих навчальних закладів Чернівецької області. В ході дослідження мети та експериментальних результатів вченою було проведено порівняння з досвідом дослідження освітнього процесу західноєвропейських країн.

Актуальним нині складання мультимедійного тесту для випускників середніх навчальних закладів для вступу до вищих навчальних закладів.

Складання такого тесту, який фактично об'єднує декілька освітніх галузей має експериментальний характер та зумовлений сучасними подіями і функціонуванням державних структур в Україні. Всі навчальні заклади в Україні, зокрема, у Чернівецькій області активно функціонують за державними стандартами та надають якісні освітні послуги студентам і абітурієнтам. Наразі у Чернівецькій області функціонує 45 закладів загальної середньої освіти, які перевіряються на наявність всіх необхідних чинників для активізації та підготовки навчальних програм до нового навчального року. Якщо такі заходи не будуть проведені це сприятиме стагнації у навчальному процесі на 2022–2023 навчальний рік. Спрогнозувати подальші дії керівництва Міністерства освіти і науки України, а також окремих керівників навчальних закладів у Чернівецькій області як і по всій Україні наразі є проблемним питанням. На сьогоднішній день розпочинає роботу Буковинська Мала академія наук яка є також професійно-технічне навчальним закладом учнівської молоді 8–10 класів. В даному навчальному закладі активізували свою роботу Приймальна комісія та Спеціальна комісія з питань безпеки учнівського складу, здійсненні нововведення у сертифікації працівників викладацького складу даного навчального закладу. Спираючись на досвід європейських держав у 2016 році було здійснено методологічний аналіз системи професійно технічної освіти за прикладом Туринського процесу. Аналіз даних було здійснено в рамках проекту Європейського Фонду Освіти на регіональному рівні у 25 регіонах України, включно з Чернівецькою областю [3, с. 35-55]. Дане дослідження також проведено з урахуванням військових подій на сході України: *”Події на півдні та сході України суттєво вплинули на розвиток соціальних процесів в суспільстві, в країні, в тому числі й на Буковині, призвели до розриву економічних зв'язків з окупованими територіями та зростання соціальної напруги в суспільстві”*[4, с. 48-56]. Враховуючи наявні тенденції розвитку попиту на здобування освіти та ринку праці навчальних закладів професійно-технічної освіти області станом на 2017-2018 навчальний рік основні нормативно-правові документи щодо надання освітніх послуг випускникам загальноосвітніх навчальних закладів професійного навчання громадян. Наразі ситуація на ринку праці зумовлена сучасними подіями в Україні та перебуває під впливом економічних політичних та різних проблем. Відповідно існують ризики що щодо надання повноцінної якісної освіти здобувачам освіти загальних середніх та вищих навчальних закладів. Аналізуючи дані Міністерства освіти та науки України, а також інших державних установ ми можемо також говорити про демографічні тенденції розвитку освітнього процесу в Україні, а саме вплив економічно активного населення на освітній процес загалом. Україна як багатонаціональна та суверенна країна поділяє з країнами Західної Європи історія та суспільні цінності, що відкриває перспективні можливості національної ідентичності в

цілому. Важливою складовою галуззю державної політики України є входження національної системи освіти та її інтеграція до європейського освітнього простору. Тривалість шкільної освіти безпосередньо пов'язується з економічним і соціальним розвитком країни. Так, її вплив на суспільство загалом і кожного громадянина зокрема розглядається у двох аспектах — під кутом зору так званого монетарного (ринкового) та соціального впливів. Адже суспільна думка відіграє велику роль у формуванні майбутньої професійної складової здобувачів освіти в Україні. Монетарний вплив охоплює окремих індивідуумів та економіки країн загалом. Цільовий ринок освітньої галузі в Україні направлений на систему євроінтеграції загалом. На прикладі європейських держав дослідники встановили, що кожен додатковий рік навчання асоціюється з більше ніж 8 % збільшення рівня заробітної плати у вже дорослого населення (позитивний вплив на окремого індивідуума). Що ж до позитивного монетарного впливу він підвищує макроекономічну продуктивність безпосередньо на 6,2 % у країнах ЄС та на додаткові 3,1 % у перспективі завдяки внеску в прискорення технологічного прогресу. Позиція Європейського союзу щодо стратегічної важливості освіти у XXI століття формує загальну тенденцію подальшого подовження тривалості навчання у школі країн Європи в межах як обов'язкової, так і повної загальної середньої освіти [5, с. 45]. В Україні згідно з Конституцією України та чинним освітнім законодавством повна загальна середня освіта є обов'язковою. Навчання в початковій школі починається у віці дитини шести (семи) років. За законами України «Про освіту» (2017 року), «Про повну загальну середню освіту» (2020 р.) тривалість повної загальної середньої освіти становить 12 років, випускний вік учнів — 18 років. Позаяк відомо, що дотепер і до 2030 року (за програмою) її тривалість фактично дорівнює 11 років (випускний вік учнів — 17 років), оскільки перехід на 12-річну загальну середню освіту відбувається поетапно:

- для початкової освіти (чотири роки навчання) перехід розпочався 1 вересня 2018 р.;
- для базової середньої освіти (п'ять років навчання) розпочнеться 1 вересня 2022 р.;
- для профільної середньої освіти (три роки навчання) розпочнеться 1 вересня 2027 р.

Водночас у чинному освітньому законодавстві визначено як обов'язкову дошкільну освіту дітей п'ятирічного віку, що не підкріплено відповідним формулюванням у Конституції України, що обов'язковою освітою визначає лише повну загальну середню освіту.

Структура повної загальної середньої освіти в освітніх системах європейських країн доволі строката і залежить від традицій та освітньої політики, зокрема у питанні обов'язковості її здобуття. [7; 8, с. 15-25]. Країни Балтійського регіону (Естонія, Латвія, Литва), які вступили до

Європейського союзу, трансформували свої національні системи загальної середньої освіти відповідно до вимог європейського освітнього простору, змінивши структуру і подовживши термін здобуття повної загальної середньої освіти до 12 років. Наразі в Естонії ця освіта двоступенева — базова освіта (1—9-й класи), що охоплює початкову і базову середню освіту, і повна середня освіта (10—12-й класи), яка має академічне і професійне спрямування, що здобувається в закладах професійної (професійно-технічної) і фахової передвищої освіти. В міжнародній системі освіти існує певна статистична складова, яка характеризує показники освіти в країнах Європейського союзу:

У Латвії повна загальна середня освіта має «класичне» для ЄС структурування (початкова освіта (1—6-й класи), базова середня (7—9-й класи), профільна середня освіта (10—12-й класи).

У Литві повна загальна середня освіта також триває 12 років, але має своєрідну структуру (початкова освіта (1—4-й класи), базова середня (5—10-й класи), профільна середня освіта (11—12-й класи). В усіх трьох цих державах здобувачі повної загальної середньої освіти завершують навчання в 19 років).

Після набуття статусу незалежних держав національні системи загальної середньої освіти Вірменії, Грузії та Молдови також запровадили 12-річний термін здобуття повної загальної середньої освіти.

У Вірменії і Молдові структура загальної середньої освіти практично не змінилася, лише подовжилася на один рік профільна освіта (старша школа): початкова освіта — 4 роки, базова середня освіта — 5, профільна середня освіта — 3 роки. У Грузії національна система загальної середньої освіти дещо інша: початкова освіта — 6 років, базова середня — 3, профільна середня — 3 роки.

На європейській частині пострадянського освітнього простору залишилися тільки три держави, крім України, де повна загальна середня освіта триває 11 років - Азербайджан, Білорусь та Росія. Жодна з них не декларує намірів інтеграції до загальноєвропейського освітнього простору. До того ж, слід зазначити, що в Україні (як і в Білорусі) у перші роки ХХІ століття був започаткований перехід до нового змісту навчання і 12-річної повної загальної середньої освіти, який тривав майже 9 років. Але в 2010 р. волонтаристськи був зупинений і освіта повернулася до 11-річного навчання. Подібне дещо раніше відбулося і в Білорусі. В освітніх системах європейських країн тривалість повної загальної середньої освіти, що дає право вступу до університетів, становить не менше 12 років, зокрема в 19 країнах — 12 років, у 17 країнах — 13; у 2 країнах — 14 років. В усіх країнах вік завершення здобувачами освіти становить 18 і більше років. Варто зазначити, що в більшості країн Європи, на відміну від України, повна загальна середня освіта не є законодавчо обов'язковою. Обов'язкова освіта

охоплює в них як мінімум початкову та базову середню і в більшості країн продовжується ще 1—2 роки в старшій школі; у 4 країнах (і їх коло з кожним роком розширюється) до обов'язкової належить також профільна середня освіта у старшій школі в різних її формах, тобто повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Загалом у країнах Європи понад 95 % здобувачів обов'язкової базової середньої освіти продовжують навчання за академічними чи професійними освітніми програмами у старшій школі попри її необов'язковість. У 16 країнах Європи обов'язковою також є дошкільна освіта різної тривалості. Нині у країнах Європи близько 50 % здобувачів повної загальної середньої освіти опановують загальноосвітні академічні програми, решта здобувають освіту за програмами набуття професії. Частка здобувачів освіти, що навчаються за загальноосвітніми/академічними програмами, у більшості країн становить 30—70 %; найнижчий цей показник у Чехії, Фінляндії та Словенії (25—30 %), найвищий — в Угорщині (77 %) та Ірландії (89 %). 13 В Україні більшість учнів (64,8 %) після здобуття базової середньої освіти (9 класів) продовжують навчання в старшій школі (10—11-й класи), закладах професійної (професійно-технічної) освіти (14,7 %) або професійних коледжах і технікумах (19,6 %) [9, с.72-88]. У 2019 р. лише один відсоток випускників 9-го класу не продовжили навчання. Водночас викликає занепокоєння стійка тенденція щорічного зниження кількості випускників 9-го класу, що йдуть здобувати професію: за останні чотири роки частка таких учнів впала від 38,7 до 34,3 %, тобто на 4,4 %. Порівняльний аналіз наведених показників освіти засвідчує, що тривалість здобуття повної загальної середньої освіти в Україні нині є найменшою в Європі і лише запровадження 12-річної загальної середньої освіти фактично дасть змогу досягнути найнижчого показника європейських країн. Збереження нинішньої 11-річної школи не дасть можливості випускникам українських шкіл конкурувати з їхніми ровесниками з європейських країн і натомість українській освіті органічно увійти в європейський і світовий освітній простір. У цьому плані показовим є приклад Туреччини, яка при анонсуванні наміру вступу до Європейського союзу була змушена змінити освітнє законодавство, збільшивши тривалість здобуття повної загальної середньої освіти до 12 років. Водночас, згідно з Конституцією України повна загальна середня освіта є обов'язковою, що відповідає кращим європейським зразкам, але створює для держави певні труднощі як у фінансовому, так і в соціальному вимірі. На нашу думку, цю конституційну норму обов'язковості освіти було б доцільно трактувати як таку, що держава створює можливості для здобуття повної загальної середньої освіти впродовж життя, але не вимагає обов'язкового її набуття до 18 років. Адже частина випускників 9-го класу має наміри здобути професію, а не загальну середню освіту, і піти працювати. Такий підхід розвантажить профільну старшу школу від учнів,

які на теперішньому етапі не спроможні чи не планують опанувати відповідну освітню програму і скоротити бюджетні витрати на профільну середню освіту. Водночас ці випускники 9-го класу можуть здобути професію в закладах професійної (професійно-технічної) освіти за освітніми програмами професійного спрямування без здобуття повної загальної середньої освіти та поповнити лави працюючих у різних сферах економіки. Крім того, на нашу думку, слід ліквідувати дисбаланс між тими, хто здобуває вищу освіту, і тими, хто здобуває фах на відповідних (четвертому і п'ятому) рівнях освіти і йде працювати. Основною метою є прагнення сприяти зростанню частки випускників 9-х класів, які здобуватимуть професійну (професійно-технічну) і фахову передвищу освіту на основі базової середньої освіти після 9-го класу в професійних ліцеях, коледжах, технікумах та інших закладах освіти. Незважаючи на певні відмінності в організації освітнього процесу, країни Європи демонструють багато спільних рис щодо структури навчального року. У більшості європейських країн навчальний рік починається на початок вересня; у 18 європейських країнах (регіонах) навчальний рік починається, як і в Україні, 1 вересня. У 10 країнах, як правило, Північної Європи, він починається у серпні: раніше за всіх — у Данії і Фінляндії. У Німеччині школи в різних землях фактично починають навчання між 5 серпня й 11 вересня, хоч офіційна дата початку навчального року 1 серпня. В окремих країнах, здебільшого Південної Європи, дата початку навчання зазвичай припадає на середину вересня (Албанія, Греція, Італія, Португалія, Іспанія); на Мальті діти йдуть до школи наприкінці вересня. В Австрії, Німеччині, Іспанії, Італії, Нідерландах та Швейцарії початок та кінець навчального року значною мірою залежать від регіонів. У початковій школі країн Європи діапазон значень рекомендованого річного мінімального навчального часу за умовний навчальний рік перебуває в межах від 469 стандартних (астрономічних) годин на рік у Болгарії до 1051 годин у Данії [10, с.15-28]. У чотирьох країнах (Данія, Ірландія, Люксембург, Нідерланди) рекомендований мінімальний навчальний час за умовний навчальний рік перевищує 900 стандартних (астрономічних) годин. Упорівнянні враховувалися різні часові параметри організації навчального процесу в різних країнах світу, наприклад, тривалість уроку (вона може бути від 35 до 50 хв), кількість днів у навчальному році, кількість років навчання на відповідному рівні освіти тощо. З цією метою зроблено перерахунок навчального часу в стандартні (астрономічні) години тривалістю 60 хв, а також застосовано так званий умовний навчальний рік, тривалість якого нівелюється щодо відмінностей кожної країни за кількістю навчальних днів. У 15 країнах (Болгарія, Боснія і Герцеговина, Латвія, Литва, Румунія, Хорватія, Чорногорія) він менше 600 годин. У початковій освіті європейських країн рекомендований мінімальний навчальний час (тобто нижня межа) за умовний навчальний рік у середньому дорівнює

740 стандартних (астрономічних) годин. В Україні гранично допустиме річне навчальне навантаження на учня початкової школи (тобто верхня межа) становить лише 499 стандартних (астрономічних) годин на рік. Тобто впродовж навчального року українські школярі навчаються у початковій школі у півтора рази менше, ніж їхні однолітки з Європи, хоча опановують не менший, навіть інколи більший обсяг навчального матеріалу. Звідси виникає проблема перевантаження учнів початкової школи, яка останнім часом дедалі більше турбує педагогічну громадськість і батьків, адже інтенсивність навчальної діяльності дітей, які лише починають адаптуватися до умов шкільного навчання, зависока. Гранично допустиме навчальне навантаження на рік здобувачів базової середньої освіти України і рекомендований мінімум навчального часу на рік країн Європи Україна Європейського союзу У країнах Європи діапазон значень рекомендованого річного мінімального навчального часу за умовний навчальний рік для базової середньої освіти (МСКО 2) перебуває в межах від 637 стандартних (астрономічних) годин на рік у Хорватії до 1200 стандартних (астрономічних) годин на рік у Данії; в Іспанії, Нідерландах, Великій Британії (освітня система Північної Ірландії) він також перевищує 1000 стандартних (астрономічних) годин на рік. Загалом у європейських країнах рекомендований мінімальний навчальний час за умовний навчальний рік на рівні базової середньої освіти перевищує показник рівня початкової освіти в середньому на 133 стандартні (астрономічні) години і становить 873 години. Гранично допустиме навчальне навантаження на рік здобувачів загальної середньої освіти України і рекомендований мінімум навчального часу на рік країн Європи 16 В українських школах на рівні базової середньої освіти (5—9-й класи) відповідно до чинного державного стандарту гранично допустиме навчальне навантаження на учнів дорівнює 824 стандартні (астрономічні) години за умовний навчальний рік, тобто на 49 годин менше за середнє значення (873 години) рекомендованого мінімального навчального часу за умовний навчальний рік у країнах Європейського союзу. У профільній старшій школі європейських країн для академічних (загальноосвітніх) програм, які надають доступ до наступного рівня вищої освіти, середнє значення рекомендованого мінімуму навчального часу за умовний рік сягає 903 стандартні (астрономічні) години, що на 30 годин більше, ніж на рівні базової середньої освіти. В Іспанії, Франції, Великій Британії (освітня система Північної Ірландії) рекомендований мінімум навчального часу становить близько 1000 стандартних (астрономічних) годин і більше; у Північній Македонії він найменший — 774 години. В окремих країнах, наприклад, у Великій Британії (освітні системи Англії і Шотландії) на цьому рівні немає централізованих нормативних показників рекомендованого мінімуму навчального часу. В Україні цей показник для старшої школи дорівнює 866 стандартних (астрономічних) годин на

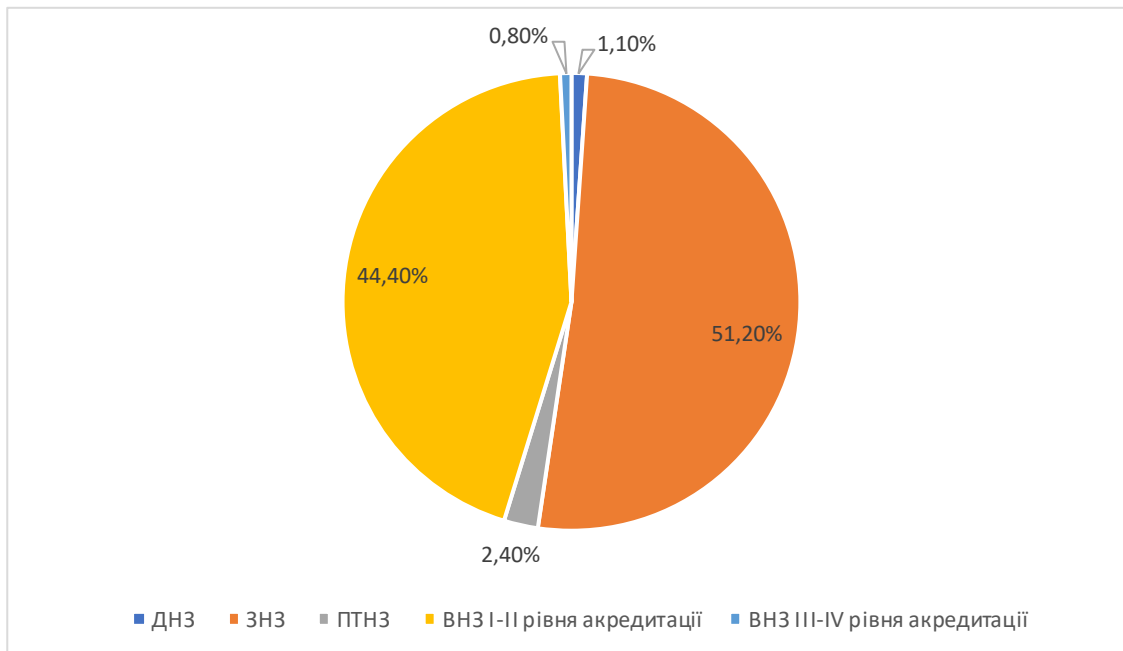
навчальний рік, тобто менше середнього показника європейських країн на 37 годин і значно поступається системам освіти провідних європейських країн. У країнах Європи найбільш поширений діапазон кількості навчальних днів у навчальному році перебуває в межах від 170 до 190 днів. Приблизно в половині освітніх систем тривалість навчального року перебуває в межах 180 днів; у 17 країнах/регіонах кількість навчальних днів коливається від 181 до 190 днів. Найкоротший навчальний рік у початковій школі Бельгії (фламандська спільнота) — 157,5 дня, найдовше діти навчаються у школах Данії та Італії (до 200 днів). У більшості країн кількість робочих днів у навчальному році в початковій та базовій середній освіті однакова. У середньому в країнах Європи навчальний рік у початковій школі триває 182 навчальні дні, в основній школі — 179 навчальних днів. У старшій школі діапазон навчальних днів у навчальному році ширший, оскільки залежить від типу освітньої програми, яку опановують здобувачі освіти, екзаменаційного періоду та інших чинників, що впливають на його тривалість. За результатами порівняльного аналізу тривалості повної загальної середньої освіти в Україні та країнах Європи можна зробити такі висновки.

1. Запровадження Законом України «Про освіту» (2017 р.) 12-річного терміну здобуття повної загальної середньої освіти є виправданим кроком, оскільки відповідає основним засадам освітньої політики світового співтовариства, зокрема положенням Інчхонської декларації «Освіта 2030» та відображає об'єктивну закономірність постійного збільшення часу навчання, що явно простежується в історії людства, особливо на сучасному етапі. Країни, які входять до складу Європейського союзу визнають стратегічну важливість освіти загалом і загальної середньої освіти зокрема у побудові відкритого демократичного суспільства 19 і декларує загальну тенденцію європейських країн у подальшому подовженні тривалості навчання у школах у межах як обов'язкової, так і повної загальної середньої освіти. На сьогодні немає жодної європейської країни з терміном здобуття повної загальної середньої освіти менше 12 років. Прагнення України до нових інноваційних стандартів розвитку неодмінно передбачає інтеграцію вітчизняної системи освіти в європейський освітній простір, що вимагає приведення українського законодавства у відповідність до норм європейської освітньої політики, зокрема і в питаннях тривалості здобуття освіти. Адже 12-річний термін здобуття повної загальної середньої освіти відповідає нижній межі її тривалості в європейських країнах [11, с.101-110]. Порівняння річного навчального навантаження українських школярів із рекомендованим мінімумом навчального часу на рік у країнах Європи показує, що у вітчизняній системі загальної середньої освіти на всіх її рівнях українська школа має менше навчального часу на здобуття освіти, ніж у європейських країнах. Водночас канікулярний період в українській школі наближається до найвищих показників серед країн Європи. Тривалість

реального навчального року через різні чинники часто буває менше нормативно визначених 175 навчальних днів. Як наслідок, виникає перевантаження учнів, що позначається на їхньому здоров'ї. Тому слід розглянути можливість реального збільшення навчального року хоча б до середини червня [12, с. 12]. Згідно з Конституцією України (ст. 53) повна загальна середня освіта є обов'язковою. Вважаємо, що цю конституційну норму варто трактувати як зобов'язання держави створювати можливості для здобуття повної загальної середньої освіти впродовж життя, що не вимагає тоді обов'язкового її набуття до 18 років. Таке тлумачення цієї норми послабить фінансову і соціальну напруженість, що нині існує в суспільстві, поліпшить моральний клімат в українській школі, розвантажить профільні ліцеї від частини учнів, які не збираються на цьому етапі життєвого шляху здобувати повну загальну середню освіту, а бажають одержати професію і піти працювати. З часом, коли в них виникне потреба в такій освіті, вони зможуть її безоплатно здобути у формах, передбачених законодавством [13, с. 73-102]. Отже, для ефективнішого використання ресурсів доцільно ліквідувати дисбаланс між тими, хто здобуває вищу (університетську) освіту, і тими, хто має намір набути професійний фах на відповідних рівнях освіти і піти працювати. Нині в Україні більшість випускників старшої школи (близько 80 %) зорієнтовані на вступ до закладів вищої освіти, що в принципі можна розцінювати як позитивну рису, якби всі вони були готові до продовження навчання в університеті. У цьому питанні доцільніше досягти європейських показників, адже в Європі існує приблизний паритет між тими, хто обирає навчання в університетах, і тими, хто обирає шлях набуття професії. Тому, варто вжити необхідних заходів, аби переорієнтувати частину здобувачів середньої освіти на професійне навчання і фахову передвищу освіту з подальшим працевлаштуванням у різних галузях економічної діяльності. Таким чином, порівняльний аналіз структури і показників тривалості загальної середньої освіти в Україні та європейських країнах засвідчив, що в Європі спостерігається стійка тенденція до зростання терміну навчання учнів у школі, подовження тривалості здобуття середньої освіти за освітніми програмами академічного чи професійного спрямування, охоплення освітою всіх дітей у віці до 18 років. Ця об'єктивна закономірність розвитку людства проголошена в Декларації «Освіта 2030», прийнятій міжнародною спільнотою на Всесвітньому освітньому форумі у 2015 р. в Інчхоні (Республіка Корея). Для успішної інтеграції української освіти до європейського і світового освітнього простору Україна повинна вибудовувати свою освітню політику відповідно до світових тенденцій розвитку освіти і суспільства загалом.

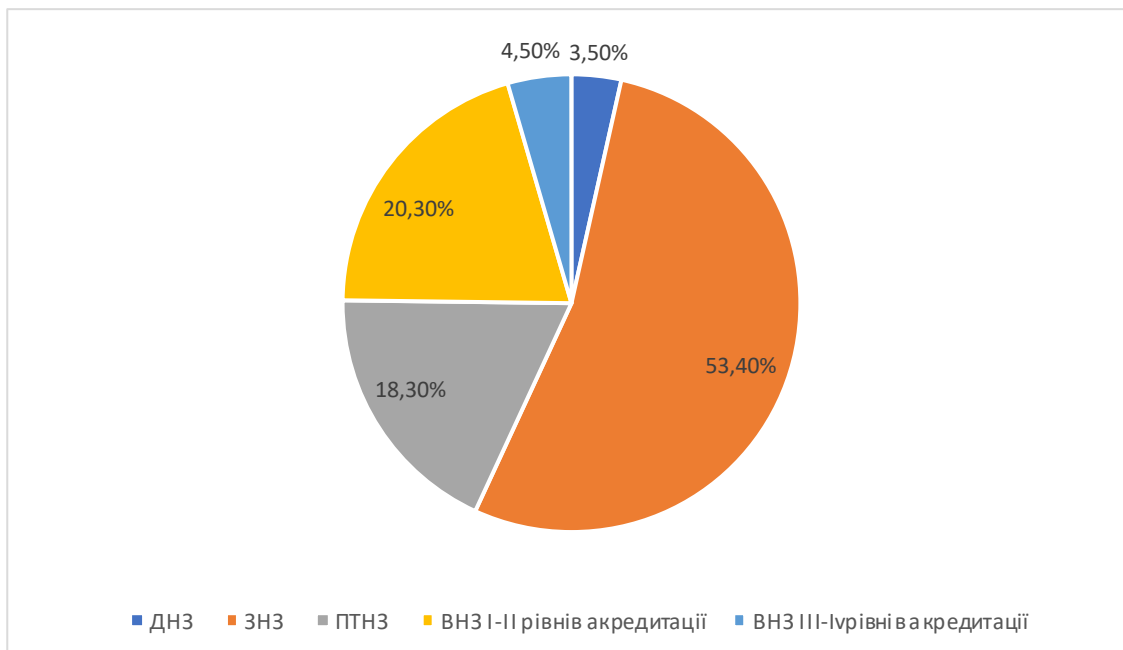
У випускному класі середньої школи навчання зазвичай закінчується на два з половиною до чотирьох з половиною тижні раніше, ніж на інших етапах. Цей час відведено для підготовки учнів до випускних іспитів

включно з *Bachillerato* та до вступних іспитів до університетів. Якщо порівняти рівень освіти в Україні з рівнем освіти у країнах ЄС, то за останні роки з'явилась певна статистика за 2019-2020 роки (рис. 1).

Рис. 1. Рівень освіти у країнах ЄС за 2019-2020 роки

Також проаналізовано структуру сукупностей учнів та закладів освіти в Україні за 2020-2021 навчальний рік (рис. 2).

Рис. 2. Структура сукупностей учнів та закладів освіти в Україні за 2020-2021 навчальний рік

Важливим фактором є також фінансування навчальних закладів різного рівня акредитації порівняно з країнами ЄС, зокрема проектна порівняльна система фінансування за останні десять років зображена в наступній таблиці (мал. 3):

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Послуги у сфері освіти	68,78	71,18	73,30	72,21	73,09	74,65	76,14	76,59	78,95	82,13	70,15
Другорядна діяльність у межах закладів освіти	24	23,14	21,79	22,63	22	20,95	19,78	19,29	26,15	31,74	12,05
Медичні послуги	0,07	0,06	0,6	0,7	0,6	0,5	0,6	0,5	23,14	48,17	0,8
Послуги харчування	10,62	9,23	13,86	5,86	3,42	0,52	1,26	0,47	21,14	25,18	17,03
Адмін. фін. послуги	13,31	8,86	12,87	4,91	3,8	0,48	1,15	0,20	18,74	61,12	9,5
Другорядна діяльність	7,23	8,29	14,27	4,4	3,73	0,7	1,13	0,22	10,11	14,05	12,08
Інвентар	4,61	8,19	13,75	4,08	3,37	0,6	1,02	0,46	1,9	2,48	56,86
Транспортні послуги	0,5	7,15	13,75	4,12	2,65	0,5	1,37	0,33	71,4	70,5	12,9
Підручники та канцелярія	1,69	7,23	12,5	12,5	2,6	0,7	1,17	0,26	55	22,07	38,17
Фінансові послуги	0,42	7,34	11,85	13,8	2,68	0,22	1,19	0,9	44	19,5	84,5
Усього	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Рис. 3 Проектна порівняльна система фінансування навчальних закладів різного рівня акредитації порівняно з країнами ЄС за 2012-2022 рр.

Джерело: власна розробка автора

Аналізуючи окремі показники фінансування та перевірки якості освіти у Чернівецькій області, а саме у територіальних громадах та сільській місцевості, доречним буде звернутися до даних наступної статистики за останні 5 років (рис. 4).

Рік	Усі домогосподарства			Звіти окремих домогосподарств	
2016	39,83	1,3	1,4	1,8	1,5
2017	46,49	1,3	1,5	0,7	12,84
2018	47,34	1,3	1,4	13,08	1,3
2019	45,99	1,5	1,3	1,8	0,5
2021	45,86	1,4	1,2	1,7	0,6
2022	44,15	1,4	1,2	1,7	0,8

Рис. 4. Фінансування та перевірка якості освіти у домогосподарствах Чернівецької області

Джерело: власна розробка автора

З огляду на функціональні статистичні дані освітньої галузі в Україні, зокрема, в діаграмах та таблицях представленні дані аналізу саме Чернівецької області за останні роки) визначено основні завдання, які стоять перед статистикою освіти у досліджуваному регіоні:

- організація статистичного спостереження за системою освітнього процесу та її складовими показниками;
- розроблення системи статистичних показників та створення спеціальної програми для моніторингу статистичних даних;
- розроблення методичного забезпечення аналізу тенденцій розвитку, прогнозування взаємозв'язків окремих елементів з метою оцінювання кількісних і якісних змін;
- формування якісної інформаційної бази забезпечення розрахунку системи статистичних показників умов функціонування системи, стану, структури та динаміки;
- розроблення класифікацій і побудова угруповань для забезпечення порівнянності окремих сегментів на різних рівнях;
- аналіз показників, які характеризують розвиток системи освіти за окремими сегментами, а також структуру та структурних зрушень цих показників;
- моделювання ситуацій для розробки ефективної системи освітнього процесу;
- оцінка взаємовпливів процесів соціально-економічного розвитку країни та її окремих регіонів на систему освіти.

Наразі, система статистичного забезпечення комплексного оцінювання та аналізу складових системи освіти не розроблена, наявні аналітичні матеріали представлені лише у формі аналітичних оглядів за окремими періодами та регіонами, що не мають єдиного підходу.

Фахівцями міжнародної Організації економічного співробітництва та розвитку розроблену систему індикаторів якості освіти, яка покладена в основу національних моделей моніторингу, зокрема Німеччини, Сполучених Штатів Америки та скандинавських країн (дана система була застосована до навчальних закладів Чернівецької області) у стратегії розвитку освіти єдиної системи «Europe 2020-2021». Ці статистичні дані згруповані у чотири тематичні блоки:

Індикатори А – результативність освітніх інституцій і вплив світи (9 груп показників);

Індикатори В – фінансові та кадрові ресурси, які інвестуються в освіту (7 груп показників);

Індикатор С – доступ до освіти, участь, прогрес (7 груп показників);

Індикатор Д – освітнє середовище та школи (7 груп показників).

Завдання міжнародної Організації економічного співробітництва та розвитку полягає в оцінці ефективності системи освіти в цілому, але для

повної характеристики необхідно порівняти багато рис розвитку і функціонування освітніх систем у різних закладах освіти, а також оцінити їх вплив на освітній процес в цілому (зокрема, на регіональному рівні – Чернівецька область). Відповідно до поставлених завдань розрізняють:

- освітня система в цілому.
- освітні установи і постачальників освітніх послуг.
- інфраструктура освітніх установ.
- індивідуальні учасники освітнього процесу.

З огляду на моніторингові дані основних показників якості освіти на регіональному та державному рівнях у 2020 році було створено матрицю індикаторів освіти за класифікацією міжнародної Організації економічного співробітництва та розвитку (рис. 5):

Рівень деталізації індикаторів	Освітні результати	Контекст, що формує освітній результат	Умови, що впливають на вироблення освітньої політики
Індивідуальні учасники освітнього процесу	Якість освітніх результатів окремих учнів	Індивідуальне ставлення до навчання та викладання	Соціально-економічне становище окремих учнів та викладачів
Освітнє середовище	Якість освіти	Педагогіка, методи навчання, клімат у класі	Умови навчання учнів та роботи викладачів
Постачальники освітніх послуг	Ефективність роботи освітніх закладів	Організація діяльності та освітнє середовище	Характеристика постачальників освітніх послуг і співтовариств
Освітня система загалом	Загальна ефективність освітньої системи	Загальносистемне освітнє середовище, виділення ресурсів на освіту і політика в галузі освіти	Національний, освітній, соціальний, економічний та демографічний контексти

Рис. 5. Матриця індикаторів освіти за класифікацією міжнародної Організації економічного співробітництва та розвитку

Джерело: власна розробка автора

Освітня політика України формується з урахування інтеграційних процесів та глобальних проблем, зокрема у галузі освіти і науки. Європейська комісія з питань освіти відображає три основні тенденції у сфері освіти, які спостерігаються у країнах ЄС, але є характерними для більшості країн. Також, автором було виділено тенденції, що є характерними для системи освіти в Україні (зокрема, на регіональному рівні):

Тенденції, виділені Європейською комісією з питань освіти характеризуються зменшенням чисельності учнів сектору ЗСО та виходом на пенсію значної частини викладачів.

Демографічні зміни, які характеризуються зменшенням чисельності учнів сектору ЗСО та виходом на пенсію значної частини викладачів.

Подовження тривалості навчання та збільшення кількості студентів вищих навчальних закладів.

Автоматизація шкіл одночасно з процесом систематизованого оцінювання навчального закладу та педагогічного складу.

Тенденції, які є характерними для України Поява сектору недержавних закладів освіти “нового типу”, які не гарантують отриманих якісних знань.

Зниження рівня державних гарантій та впливу держави на сферу освіти.

Державна політика у галузі освіти України на національному та європейському рівнях реалізується в рамках розвиненого нормативно-правового поля, що охоплює:

Документи розвитку освіти (програми, доктрини, концепції, стратегії тощо).

Конституцію України, міжнародні та міждержавні договори, ратифіковані вищим державним органом.

Законодавчі акти, укази та розпорядження Президента України, постанови Верховної Ради України та Кабінету міністрів України, накази Міністерства освіти та науки України та інших міністерств і відомств яким підпорядковані заклади освіти.

Накази та розпорядження регіональних (місцевих) органів виконавчої влади, видані в межах її компетенції.

Інші нормативно-правові акти та міжнародні договори України, згода на які надана Верховною Радою України.

Виходячи з вищенаданих даних моніторингу освітньої галузі у сфері державного управління завдання законодавства України полягають у наступному:

- забезпечення та захист конституційного права громадян України на освіту.
- розмежування компетенцій між органами управління.
- визначення прав, обов'язків, повноважень та відповідальності фізичних і юридичних осіб у сфері освіти, а також правове регулювання їх відносин у цій сфері.

Отже, освіта - це цілеспрямований процес набуття окремими особами та їх групами фундаментальних і прикладних знань, а також умінь та навичок, що відповідають сучасному рівню розвитку, охоплюють цілу систему відносин, що складаються між державою та людиною, державою та навчальним закладом, педагогом та учнем як здобувачем освіти тощо [14, 85-98].

Результати. Опираючись на статистику та підсумовуючи її дані, автором складено порівняльну статистику обсягу вибіркової сукупності для проведення обстеження батьків учнів в Україні за 2020-2021 навчальний рік (рис.6.):

Регіон (область)	Кількість учнів		Кількість шкіл у вибірковій сукупності			Кількість респондентів, осіб		
	тис. осіб	%	усього	місто	село	усього	місто	Село
Вінницька	152,14	4,09	37	7	30	370	70	300
Волинська	124,87	3,36	26	4	22	260	40	220
Дніпропетровська	299,10	8,04	81	47	34	810	470	340
Донецька	157,65	4,24	24	15	9	240	150	90
Житомирська	128,10	3,45	27	6	21	274	60	214
Закарпатська	153,93	4,14	28	6	22	277	62	215
Запорізька	157,10	4,22	24	10	14	240	100	140
Івано-Франківська	145,77	3,92	29	6	23	288	60	228
Київська	177,57	4,78	36	11	25	360	110	250
Кіровоградська	90,02	2,42	13	4	9	131	37	94
Луганська	58,31	1,57	5	2	3	49	21	28
Львівська	254,75	6,85	95	24	71	954	243	711
Миколаївська	107,93	2,90	16	5	11	159	50	109
Одеська	236,60	6,36	55	19	36	550	190	360
Полтавська	126,55	3,40	23	6	17	230	60	170
Рівненська	144,37	3,88	26	5	21	262	52	210
Сумська	92,44	2,49	13	4	9	132	42	90
Тернопільська	106,69	2,87	24	4	20	243	39	204
Харківська	224,78	6,05	50	25	26	502	247	255
Херсонська	104,95	2,82	13	4	9	134	42	92
Хмельницька	126,89	3,41	27	6	21	272	59	213
Черкаська	109,35	2,94	19	5	14	189	48	141
Чернівецька	96,83	2,60	11	3	8	113	28	85
Чернігівська	90,88	2,44	15	4	11	150	40	110
Місто Київ	250,87	6,75	33	33	-	334	334	-
Усього	3718,18	100	752	265	487	7522	2652	4869

Рис. 6. Порівняльна статистика обсягу вибіркової сукупності для проведення обстеження батьків учнів в Україні за 2020-2021 навчальний рік

Таким чином, міжнародні порівняльні дослідження висвітлюють різні аспекти функціонування освітніх систем та здійснюються на основі проведення трьох обстежень:

Обстеження освіти, участь в якому бере 162 країни, у тому числі і Україна на національному та регіональному рівнях на основі трьох анкет (запитальник зі статистики дошкільної, початкової та середньої освіти; запитальник зі статистики фінансування освіти та витрат на освіту; запитальник зі статистики третинної освіти).

Дослідницька програма світових індикаторів освіти (World Education Indicators – WEI), у якій бере участь 15 країн, що здійснюється на основі семи анкет.

Дослідження, що проводить міжнародна Організація економічного співробітництва та розвитку спільно з Євростатом (UNESCO / OESD/ EUROSTAT – UOE) – 46 країн.

Аналіз отриманих результатів. Разом із тим, слід зазначити, що використання пропорційного стратифікованого відбору практично завжди впливає на помилку вибірки у бік її зменшення. Таким чином, в опитуванні візьме участь 7522 батьків учнів. Базисним періодом для проведення вибіркового обстеження є:

Загальноосвітні навчальні заклади – вересень поточного року, що відповідає терміну подання форм звітності до відділів управління освітою.

Батьків учнів середніх загальноосвітніх навчальних закладів – травень поточного року (останній місяць початкового року).

Подана система показників є одним із вагомих індикаторів вирішення питань щодо визначення ефективності освіти та обґрунтування вартості освітньої послуги на кожному рівні освіти. Наразі це зробити дуже важко через відсутність даних щодо загального обсягу фінансових витрат (державного та приватного секторів). Розрахунок цих показників сприяє розв'язанню поставлених завдань відповідно до концепцій формування «Дорожньої карти освітньої реформи (2015-2025 років)».

Методичним підґрунтям статистичного забезпечення управління освітнім процесом є статистична методологія, що розглядається як сукупність принципів статистичного дослідження та обґрунтованих на їх основі правил, прийомів і методів статистичного дослідження явищ – збирання відомостей, їх оброблення, обчислення показників та аналізу даних [15, с.15-22].

Висновки. Розроблення анкет обстеження закладів освіти та батьків учнів є пропозицією здобувача, тобто наразі аналоги в різних країнах відсутні. За умов мінливості процесів в освіті і перманентних законодавчих та управлінських нововведень основним інструментом для проведення аналізу даних та визначення перспектив має бути організація суцільних та несцільних спостережень у країні та її регіонах у формі моніторингу. Також

важливим внеском у розвиток освіти в Україні, зокрема це стосується начальних закладів Чернівецької області, має бути повна діджиталізація освітнього процесу, введення нових інформаційних технологій та комп'ютеризація начального процесу. Щодо фінансового забезпечення, перспективними діями буде співпраця з міжнародними організаціями та залучення західноєвропейського досвіду у вирішенні даного питання.

Література:

1. Ващенко Л.С. Феномен додаткового навчання (репетиторство): причини та результати. *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (збірник наукових статей). Серія: Педагогічні науки.* 2020. Вип 147. С. 23-32.
2. Грень Л. М., Вавренюк С. А., Алієва П. І. Сучасна освіта України: державно-управлінський аспект. Харків: Видавництво Іванченка, 2021. 238 с.
3. Дічек Н. П., Антонець Н. Б., Гупан Н. М., Загородня А. А., Куліш Т. І., Шевченко С. М. Процеси диференціації в шкільній освіті незалежної України (історико-аналітичний аспект). Київ: Педагогічна думка, 2019. 364 с.
4. Калініна Л. М., Онаць О. М., Лісова Н. В., Малихін О. В., Арістова Н. О., Топузов М. О., Калініна Г. М., Малюга М. М. Організаційно-педагогічні засади функціонування опорних закладів освіти в умовах диференціації. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2021. 256 с.
5. Кремень В. Г., Ляшенко О. І., Локшина О. І. Загальна середня освіта в Україні в контексті освіти країн Європи: тривалість і структура (науково-аналітична доповідь). Київ: Педагогічна думка, 2020. 56 с.
6. Кремень В. Г., Луговий В. І., Топузов О. М. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2021. 384 с.
7. Локшина О. І., Джурило А. П., Глушко О. З., Кравченко С. М., Нікольська Н. В., Тимошенко М. М., Шпарик О. М. Тенденції розвитку шкільної освіти у країнах ЄС, США та Китаї. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2021. 257 с.
8. Лукіна Т. О. Загрози реалізації державної політики протидії обстеженню рівного доступу освіти в Україні. *Вісник післядипломної освіти.* 2019. Вип. 3(38). С. 10-33.
9. Лукіна Т. О. Управління якості загальної середньої освіти. Київ: Педагогічна думка, 2020. 230с.
10. Ляшенко О. І., Жук Ю. О. Теоретико-методичні засади побудови моніторингових систем оцінки якості загальної середньої освіти. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2018. 160 с.
11. Науменко С. О. Зарубіжний досвід використання електронних освітніх ресурсів як інструменту підготовки здобувачів базової середньої освіти до ЗНО. *Проблеми сучасного підручника.* Київ: педагогічна думка, 2019. Вип. 23. С. 192-207.
12. Науменко С. О. Перспективи ЗНО на рівні базової середньої освіти в Україні у векторі європейського досвіду. *Український педагогічний журнал.* 2019. №1. С. 5-15.
13. Онищенко О. С., Яременко Л. М., Індиченко Г. В. Національна академія наук України: тенденції розвитку і здобутки (документи і матеріали). Книга №1. Київ: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут архівознавства, 2018. 984 с.
14. Пушкарьова Т. О., Топузов О. М. Інтегративно-діяльнісна педагогіка. Київ: Педагогічна думка, 2019. 304 с.
15. Хімич О. М., Івлічев В. П., Мальчевський І. А. Основи створення розподіленої інформаційної технології підтримки науково-організаційної діяльності НАН України. *Наука та інновації.* 2018. №1. С. 53-66.

References:

1. Vashchenko, L.S. (2020). Fenomen dodatkovoho navchannia (repetytorstvo): prychnyny ta rezultaty. [The phenomenon of additional initiation (tutoring): causes and results]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova (zbirnyk*

naukovykh statei). Serii: *Pedahohichni nauky- Scientific notes of the National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov (collection of scientific articles)*. Series: *Pedagogical sciences*, 147, 23-32. [in Ukrainian].

2. Gren', L.M., Vavrenyuk, S.A., Aliyeva, P.I. (2021). *Suchasna osvita Ukrainy: derzhavno-upravlinskyi aspekt* [Modern education of Ukraine: state and administrative aspect]. Kharkiv: Ivanchenko Publishing House, 238 p. [in Ukrainian].

3. Dicek, N. P., Antonets, N. B., Gupan, N. M., Zagorodnya, A. A., Kulish, T. I., Shevchenko, S. M. (2019). *Protsesy dyferentsiatsii v shkilnii osviti nezalezhnoi Ukrainy (istoryko-analitychnyi aspekt)* [Processes of differentiation in school education of independent Ukraine (historical and analytical aspect)]. Kyiv: Pedagogical opinion [in Ukrainian].

4. Kalinina, L. M., Onats, O. M., Lisova, N. V., Malikhin, O. V., Aristova, N. O., Topuzov, M. O., Kalinina, H. M., Malyuga, M. M. (2021). *Orhanizatsiino-pedahohichni zasady funktsionuvannia opornykh zakladiv osvity v umovakh dyferentsiatsii* [Organizationally pedagogical principles of functioning of supporting educational institutions in conditions of differentiation]. Kyiv: CONVI PRINT, 256 p. [in Ukrainian].

5. Kremen, V. G., Lyashenko, O. I., Lokshina, O. I. (2020). *Zahalna serednia osvita v Ukraini v konteksti osvity krain Yevropy: tryvalist i struktura (naukovo-analitychna dopovid)* [General secondary education in Ukraine in the context of education in European countries: duration and structure (scientific and analytical report)]. Kyiv: Pedagogical opinion, 56 p. [in Ukrainian].

6. Kremen, V. G., Lugovoi, V. I., Topuzov, O. M. (2021). *Natsionalna dopovid pro stan i perspektyvy rozvytku osvity v Ukraini* [National report on the state and prospects of education development in Ukraine]. Kyiv: CONVI PRINT, 384 p. [in Ukrainian].

7. Lokshina, O.I., Zhurylo, A.P., Glushko, O.Z., Kravchenko, S.M., Nikolska, N.V., Tymoshenko, M.M., Shparik, O.M. (2021). *Tendentsii rozvytku shkilnoi osvity u krainakh YeS, SShA ta Kytai* [Trends in the development of school education in EU countries, USA and China]. Kyiv: CONVI PRINT, 257 p. [in Ukrainian].

8. Lukina, T. O. (2019). *Zahrozy realizatsii derzhavnoi polityky protyidii obstezhenniu rivnoho dostupu osvity v Ukraini* [Threats of implementation of the state policy of countering the survey of equal access to education in Ukraine]. *Visnyk pisliadyplomnoi osvity- Bulletin of postgraduate education*, 3(38), 10-33. [in Ukrainian].

9. Lukina, T. O. (2020). *Upravlinnia yakosti zahalnoi serednoi osvity* [Management of the quality of general secondary education]. Kyiv: Pedagogical thought, 230 p. [in Ukrainian].

10. Lyashenko, O. I., Zhuk, Yu. O. (2018). *Teoretyko-metodychni zasady pobudovy monitorynhovykh system otsinky yakosti zahalnoi serednoi osvity* [Theoretical and methodological principles of building monitoring systems for assessing the quality of general secondary education]. Kyiv: CONVI PRINT, 160 p. [in Ukrainian].

11. Naumenko, S. O. (2019). *Zarubizhnyi dosvid vykorystannia elektronnykh osvitnikh resursiv yak instrumentu pidhotovky zdozvachiv bazovoi serednoi osvity do ZNO* [Foreign experience of using electronic educational resources as a tool for preparing students of basic secondary education for vocational training]. *Problemy suchasnoho pidruchnyka- Problems of the modern textbook (collection of scientific papers)*, 23, 192-207. [in Ukrainian].

12. Naumenko, S. O. (2019). *Perspektyvy ZNO na rivni bazovoi serednoi osvity v ukraini u vektori yevropeiskoho dosvidu* [Prospects of external examinations at the level of basic secondary education in Ukraine in the vector of European experience]. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal-Ukrainian Pedagogical Journal*, 1, 5-15. [in Ukrainian].

13. Onishchenko, O. S., Yaremenko, L. M., Indychenko, G. V. (2018). *Natsionalna akademiia nauk Ukrainy: tendentsii rozvytku i zdotuky (dokumenty i materialy)* [National Academy of Sciences of Ukraine: development trends and achievements (documents and materials)]. Book no. 1. Kyiv: V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Institute of Archival Studies, 984 p. [in Ukrainian].

14. Pushkaryova, T. O., Topuzov, O. M. (2019). *Intehratyvno-diiialnisna pedahohika* [Integrative and active pedagogy]. Kyiv: Pedagogical thought,. 304 p. [in Ukrainian].
15. Khimich, O. M., Ivlichev, V. P., Malchevskyi, I. A. (2018). Osnovy stvorennia rozpodilenoї informatsiinoї tekhnolohii pidtrymky naukovo-orhanizatsiinoї diialnosti NAN Ukrainy [Fundamentals of creating a distributed information technology to support scientific and organizational activities of the National Academy of Sciences of Ukraine]. *Science and innovation -Nauka ta innovatsii, 1*, 53-66. [in Ukrainian].

УДК 373.3/.5.011.3-051:005.336]:004.5/.9](07)

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-213-225](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-213-225)

Ткачук Галина Володимирівна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри інформатики і інформаційно-комунікаційних технологій, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова, 2, м. Умань, 30201, тел.: (04744) 3-45-82, <https://orcid.org/0000-0002-6926-1589>

Стеценко Володимир Петрович кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри інформатики і інформаційно-комунікаційних технологій, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова, 2, м. Умань, 30201, тел.: (04744) 3-45-82, <https://orcid.org/0000-0003-2232-2089>

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ STEM-ОРІЄНТОВАНОГО НАВЧАННЯ НА ЗАСАДАХ КОМПЕТЕНТІСНОГО ПІДХОДУ

Анотація. У статті охарактеризовано проблему впровадження STEM-орієнтованого навчання на засадах компетентісного підходу. Визначено, що удосконалити компетентісну модель підготовки фахівця можна шляхом впровадження нових технологій та засобів, які вже зарекомендували себе як ефективні. Однією з таких технологій, яка успішно впроваджується у підготовку фахівців різних профілів є STEM-орієнтоване навчання.

У роботі проаналізовано один з головних нормативних документів щодо впровадження STEM-освіти «Концепція розвитку природничо-математичної освіти (STEM-освіти) до 2027 року», який вказує на важливість організації освітнього процесу на засадах STEM-орієнтованого навчання та визначає пріоритетність цього напрямку. Проаналізовано ряд наукових праць, які становлять значний науковий доробок у галузі STEM-освіти і впливають на подальший розвиток проблеми впровадження STEM-орієнтованого навчання у закладах освіти.

Технологія на основі STEM-орієнтованого навчання передбачає організацію освітнього процесу, яка характеризується інтеграцією та міждисциплінарним підходом до навчальної та проєктної діяльності студентів. Залучення студентів до наукової та дослідницької діяльності дає змогу сформулювати критичне, аналітичне, творче, інноваційне мислення та отримати вміння працювати разом над вирішенням певної проблеми в межах проєктної роботи. При цьому також розвивається ІКТ-компетентність та формуються навички ефективного використання інформаційних технологій.

Для визначення переліку базових навичок, які можуть бути сформовані у процесі впровадження STEM-орієнтованого навчання проаналізовано різні нормативні документи та наукові роботи. Серед них, праці аналітиків Boston Consulting Group, які визначають 16 навичок 21 століття, документи ЮНЕСКО та Global STEM Alliance (GSA) STEM Education Framework.

На основі аналізу цих документів нами визначено перелік базових навичок майбутнього фахівця, які можна отримати у ході впровадження STEM-орієнтованого навчання. Серед них виділяємо: навички співпраці, навички комунікації, навички творчої діяльності, навички критичного мислення.

Ключові слова: STEM-освіта, STEM-орієнтоване навчання, компетентності, технології, природничі науки, математики, інженерія.

Тkachuk Halyna Volodymyryvna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Informatics and Information and Communication Technologies, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Sadova St., 2, Uman, 30201, tel.: (04744) 3-45-82, <https://orcid.org/0000-0002-6926-1589>

Stetsenko Volodymyr Petrovych Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Informatics and Information and Communication Technologies, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Sadova St., 2, Uman, 30201, tel.: (04744) 3-45-82, <https://orcid.org/0000-0003-2232-2089>

FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF STEM-ORIENTED EDUCATION ON THE BASIS OF THE COMPETENCE APPROACH

Abstract. The article describes the problem of implementing STEM-oriented education based on the competence approach. It was determined that it is possible to improve the competency-based model of specialist training by introducing new technologies and tools that have already proven themselves to be effective. One of such technologies, which is successfully implemented in the training of specialists of various profiles, is STEM-oriented training.

The paper analyzes one of the main regulatory documents regarding the introduction of STEM education, "Concept of the Development of Science and Mathematics Education (STEM Education) until 2027", which indicates the importance of organizing the educational process based on STEM-oriented education and determines the priority of this direction. Several scientific works have been analyzed, which constitute a significant scientific development in the field of STEM education and influence the further development of the problem of implementing STEM-oriented education in educational institutions.

Technology based on STEM-oriented learning involves the organization of the educational process, characterized by integration and an interdisciplinary

approach to students' educational and project activities. The involvement of students in scientific and research activities makes it possible to form critical, analytical, creative, and innovative thinking and acquire the ability to work together to solve a certain problem within the framework of project work. At the same time, ICT competence is also developed, and the skills of effective use of information technologies are formed.

Various normative documents and scientific works were analyzed to determine the list of basic skills that can be formed in the process of implementing STEM-oriented education. Among them are the works of analysts of the Boston Consulting Group, which define 16 skills of the 21st century, documents of UNESCO, and the Global STEM Alliance (GSA) STEM Education Framework.

Based on the analysis of these documents, we have determined the list of basic skills of the future specialist that can be obtained during the implementation of STEM-oriented training. Among them, we highlight cooperation skills, communication skills, creative activity skills, and critical thinking skills.

Keywords: STEM education, STEM-oriented learning, competences, technologies, natural sciences, mathematics, engineering.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку суспільства висуває нові вимоги до змісту та якості підготовки майбутніх фахівців, що обумовлює продовження пошуків нових шляхів, методів та способів удосконалення освітнього процесу і підвищення конкурентноспроможності випускників. В умовах повсюдної інформатизації та комп'ютеризації особливі вимоги висуваються до учителя інформатики як одного з провідних фахівців в сфері ІТ, адже саме йому відведена роль формування у майбутнього покоління інформаційної компетентності.

Професійний стандарт учителя передбачає реалізацію компетентісної моделі підготовки фахівця, орієнтовану на “формування ключових компетентностей і світогляду на основі загальнолюдських і національних цінностей, а також розвитку інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, необхідних для успішної самореалізації та продовження навчання”.

Компетентісна модель фахівця вказує на такі основні акценти у підготовці:

- оновлення цілей освітнього процесу;
- встановлення загальнодидактичних акцентів натомість вузькопредметним, удосконалення структури та змісту навчальних дисциплін;
- запровадження системи оцінювання ключових та предметних компетентностей учнів;
- використання форм та методів, орієнтованих на компетентісну модель;
- впровадження діяльнісного підходу;

- використання в освітньому процесі інноваційних технологій навчання (case-study, інтерактивні методи, методи проблемного навчання тощо);
- гейміфікація освітнього процесу;
- використання методик розвитку критичного та системного мислення;
- впровадження проєктної діяльності та розробки стартапів;
- впровадження STEM-орієнтованого навчання.

Удосконалити компетентнісну модель підготовки фахівця можна шляхом впровадження нових технологій та засобів, які вже зарекомендували себе як ефективні. Однією з таких технологій, яка успішно впроваджується у підготовку фахівців різних профілів є STEM-орієнтоване навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність STEM-орієнтованого навчання задекларовано у ряді нормативних документів які затверджені на рівні держави. Одним з головних таких документів є Концепція розвитку природничо-математичної освіти (STEM-освіти) до 2027 року [7], в якій вказано, що природничо-математична освіта (STEM-освіта) повинна стати одним з пріоритетів розвитку сфери освіти, складовою частиною державної політики з підвищення рівня конкурентоспроможності національної економіки та розвитку людського капіталу, одним з основних факторів інноваційної діяльності у сфері освіти, що відповідає запитам економіки та потребам суспільства.

Інститутом модернізації змісту освіти розроблено «Методичні рекомендації щодо розвитку STEM-освіти в закладах загальної середньої та позашкільної освіти у 2022/2023 навчальному році» [10], в яких наголошується на важливості впровадження STEM-освіти та надаються практичні рекомендації організації уроків та різноманітних заходів.

Важливий науковий доробок щодо проблем та перспектив реалізації STEM-освіти відображено у працях українських авторів. П. Атаманчук окреслив основні ідеї STEM-інтеграції та запропонував використовувати його як нове поняття в сфері інноватики [1]; О. Стрижак виокремив категорію трансдисциплінарності та визначив її як базову інтеграційну категорію STEM-освіти [16]; Д. Васильєва та Т. Годованюк описали впровадження STEM-освіти в закладах України та проаналізували різні моделі STEM-освіти [23]; І. Сліпучіна проаналізувала та визначила особливості впровадження STEM-навчання на базі мультидисциплінарного підходу [17; 18]; Краснобокий Ю.М. та Ткаченко І.А. запропонували основи інтеграції природничо-наукових знань, дидактичні підходи до формування змісту інтегрованого підручника [8]; І. Василяшко окреслила освітнє середовище у контексті STEM-орієнтованого навчання у закладах освіти [2]; Н. Гончарова та О. Патрикєєва О. проаналізували професійну компетентність викладача в

інноваційній та науково-технічній системі STEM-навчання [3]; О. Гриньова та І. Цунікова дослідили різні аспекти впровадження STEM-освіти в Україні [4]; О. Коваленко та О. Сапрунова проаналізували сутність STEM-освіти та виявили перспективи її розвитку в європейських країнах та США [6]; О. Лозова, С. Горбенко та Н. Гончарова дослідили використання засобів STEM-навчання в умовах модернізації системи позашкільної освіти [9]; О. Патрикєєва, О. Лозова та С. Горбенко дослідили новітні підходи щодо впровадження STEM-освіти в навчальних закладах України [11; 12]; М. Ростока вивчала питання впровадження STEM-підходу у контексті формування інтелектуального потенціалу України [13]; І. Савченко та Я. Савченко дослідили STEM-освіту як ключовий фактор формування креативної особистості юного дослідника [14].

Незважаючи на значний науковий потенціал розглянутих праць, вважаємо за потрібне продовжити пошуки в галузі STEM-орієнтованого навчання та дослідити цю проблему у контексті реалізації компетентнісного підходу.

Мета статті – дослідити особливості впровадження STEM-орієнтованого навчання на засадах компетентнісного підходу, проаналізувати навички та компетенції, які можуть бути сформовані в умовах впровадження STEM-орієнтованого навчання.

Виклад основного матеріалу. Вагомість проблем впровадження STEM-освіти для покращення якості підготовки майбутніх учителів інформатики стрімко зростає впродовж останніх років. Як показує практика, випускники закладів вищої освіти часто не готові впроваджувати STEM-орієнтоване навчання і не мають чіткого розуміння технології STEM-освіти. Тому важливо удосконалити зміст практичної підготовки та спрямувати навчальний матеріал з інформатичних дисциплін на інтеграцію їх з природничо-математичними дисциплінами, які сприятимуть засвоєнню наукових методів пізнання та формування практичних умінь і навичок студентів. Використання STEM-технології як засобу навчання при викладанні методики навчання інформатики з поєднанням компетентнісного, інтеграційного, міждисциплінарного та професійно-орієнтованого підходів дасть змогу покращити професійну спрямованість підготовки майбутнього фахівця з технічного напрямку.

Як зазначено вище, технологія на основі STEM-орієнтованого навчання передбачає організацію освітнього процесу, яка характеризується інтеграцією та міждисциплінарним підходом до навчальної та проектної діяльності студентів. В основі ідей STEM-освіти лежить твердження про те, що для формування цілісної картини світу важливо опанувати навчальні дисципліни комплексно, в тісній інтеграції та поєднанні.

Комплекс дисциплін, які поєднуються під час STEM-орієнтованого навчання визначені у понятті STEM, а дже це є скорочення від англійських

слів: Science – природничі науки, Technology – технології, Engineering – інженерія, проектування, дизайн, Mathematics – математика. Відповідно STEM-освіту розуміють як комплексний та міждисциплінарний підхід, який поєднує в собі природничі науки з технологіями, інженерією і математикою із проекцією на реальні життєві ситуації, де всі об'єкти взаємопов'язані й інтегровані в єдине ціле [15].

Ідея STEM-освіти була вперше презентована американським дослідником Р. Колвеллом у 1990-х роках, але не набула широкого поширення. І лише з 2000-х років STEM-освіта почала розглядатись як ефективна технологія навчання. Почали активно впроваджуватись освітні програми, в яких чітко проглядалась ідея STEM-навчання, яке передбачало формування у студентів здібностей до творчої, дослідницької та аналітичної роботи, вміння проводити експерименти та критично мислити.

Нині STEM-освіта запроваджена у багатьох країнах світу, де пропонуються сертифіковані державні освітні програми, засновані на науково-технічній сфері. Крім того, зростає попит на спеціалістів у сфері STEM, які володіють навичками інженерного мислення та конструювання.

Україна також небайдужа до світових тенденцій в сфері STEM, про що свідчить підписаний у 2015 році Меморандум про створення Коаліції STEM-освіти, яка нині налічує 8 учасників-партнерів. Коаліція проводить дослідження, які передбачають вирішення таких завдань як розвиток технологічної грамотності учасників освітнього процесу, збільшення частки дівчат та жінок в STEM, розвиток зв'язків «школа-компанія» та «університет-компанія» [5].

На важливість наукових розвідок в сфері STEM-орієнтованого навчання також вказує факт створення та успішного функціонування відділу STEM-освіти на базі Інституту модернізації змісту освіти [12]. Науковці та працівники відділу займаються розробкою загальної стратегії та нормативно-правового забезпечення STEM-освіти в Україні; створенням навчально-методичних матеріалів для закладів освіти щодо впровадження STEM-орієнтованого навчання; підтримкою дослідницької та інноваційної діяльності на базі закладів освіти; аналізом процесу розбудови та динаміки STEM-освіти; виявленням помилок та прогнозуванням подальших тенденцій в сфері STEM; координацією діяльності робочих груп з науковців, освітян та фахівців STEM та інше (<https://imzo.gov.ua/pro-imzo/struktura/viddil-stem-osviti/>).

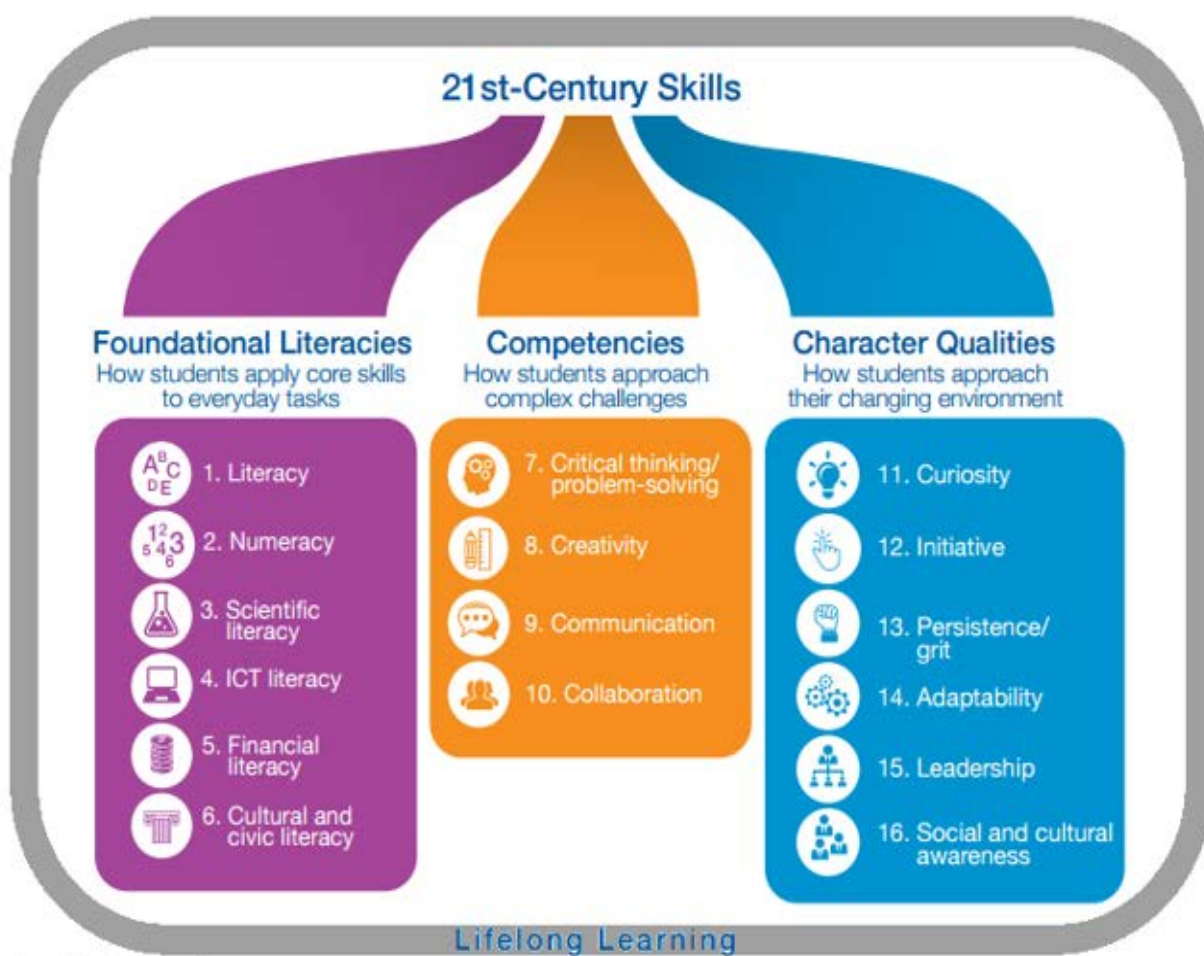
Незважаючи на значну підтримку з боку держави та відповідних установ, у закладах вищої освіти STEM-орієнтоване навчання ще не набуло широкого поширення. Впровадження STEM відбувається переважно педагогами новаторами за власної ініціативи.

Поряд з цим майбутні фахівці повинні мати навички розв'язування задач з використанням наукових підходів і сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Важливим при цьому є залучення студентів до

наукової та дослідницької діяльності, яка дає змогу сформувати критичне, аналітичне, творче, інноваційне мислення та отримати вміння працювати разом над вирішенням певної проблеми в межах проектної роботи. При цьому також розвивається ІКТ-компетентність та формуються навички ефективного використання інформаційних технологій.

Аналітики Boston Consulting Group Еллісон Бейлі, Елізабет Кауфман та Симоніда Суботі вказують на важливість розвитку у майбутніх фахівців таких навичок як критичне мислення, вирішення проблем, наполегливість, співпраця та допитливість. На основі цього було сформовано окреслено шістнадцять навичок 21-го століття, які розміщуються їх у трьох широких категоріях: базова грамотність, компетентності та якості характеру (рис.1).

Рис.1. Навички 21 століття [19]

Студентам важливо оволодіти навичками 21 століття не лише тому, що вони зроблять їх більш придатними для працевлаштування, але й тому, що вони сприяють «навчанню впродовж життя». Майбутні фахівці, які постійно вивчають щось нове є найбільш адаптивними. Історія людського суспільства не раз показувала, що найбільш адаптивні істоти (не найсильніші) – це ті, які виживають і процвітають.

З діаграми видно, що базова грамотність (Foundation Literacies) – це необхідні навички, які допоможуть студентам справлятися з повсякденним життям. Однак, оскільки виклики стають дедалі складнішими, їм потрібні додаткові навички, і саме тут STEM-освіта стає основоположною. Базові навички читання, письма, математики, природничих наук, ІКТ галузі та інших формують основу для критичного мислення і діяльності з вирішення проблем».

Наукова спільнота також окремо виділяє STEM-компетентність, яка вказує на здатність людини застосовувати знання, навички та досвід в галузі STEM у своєму повсякденному житті – на роботі чи під час навчання [20]. STEM-компетентність не варто обмежувати та розвивати як окрему компетентність з математики, фізики чи інформатики.

Відповідно до документів ЮНЕСКО STEM-компетентність охоплює знання, ставлення та цінності, пов'язані з дисциплінами, а також практичні навички застосовувати ці знання з урахуванням етичних установок і цінностей, щоб діяти належним чином і ефективно в даному контексті.

Інший приклад STEM-компетентностей наведено в Global STEM Alliance (GSA) STEM Education Framework [22].

Структура детально описує 26 характеристик якісної STEM-освіти у 3 основних сферах:

- Формування базових компетентностей. Передбачають можливість розвитку навичок 21-го століття, необхідних для успішної професійної діяльності.
- Розробка інструкцій. Передбачають наявність матеріалів та/або розробку освітніх програм, проектування цілісної системи цілей навчання, підтримки та ресурсів оцінювання.
- Впровадження. Передбачають наявність необхідної підтримки чи послуг для полегшення розповсюдження та забезпечення ефективного впровадження STEM-орієнтованих практик.

У роботі [21] визначено навички та знання у галузі STEM, затребувані на ринку праці. Зокрема, автори зазначають, що STEM-компетентності відносять до когнітивних і їх можна поділити на три розділи: знання предметної галузі, основні навички (що стосуються змісту, визначення і вирішення проблем) і більш широкі здібності (розглядаються як стійкі та розвинені особистісні якості, які впливають на продуктивність на робочому місці).

Таблиця 1

Галузь знань STEM	Основні навички STEM	Здібності, пов'язані зі STEM-професіями
Виробництво та переробка Комп'ютери та електроніка Техніка і технологія Дизайн Будівництво Механіка Математика Фізика Хімія Біологія	Математика Наука Критичне мислення Активне навчання Комплексне вирішення проблем Аналіз операцій Технологія проектування Вибір обладнання Програмування Аналіз контролю якості Моніторинг операцій Експлуатація та контроль Обслуговування обладнання Вирішення проблем ремонт Системний аналіз Оцінка систем	Проблемна чутливість Дедуктивне мислення Індуктивне міркування Математичні міркування Швидкість виконання Швидкість сприйняття Точність контролю

Аналіз компетентностей в різних нормативних документах та наукових роботах дає можливість сформувавши перелік навичок майбутнього фахівця, які можна отримати у ході впровадження STEM-орієнтованого навчання:

1. Навички співпраці – робота у команді. Це дає можливість отримати результат завдяки залученню до розв'язування проблеми різних учасників, які мають різний досвід та знання в галузі математики, технологій, природничих науках тощо.

2. Навички комунікації – спілкування. Такі навички важливі на будь-якому етапі вирішення проблеми, адже забезпечує її обговорення, висунення пропозицій до її розв'язання, генерації інноваційних ідей та їх розвиток у ході дискусії тощо.

3. Навички творчої діяльності – креативність. Нестандартне вирішення проблеми є важливим кроком до інноваційної діяльності. Розвиток креативних навичок дає змогу покращити проєкт та представити його потенційні можливості.

4. Навички критичного мислення – вміння аналізувати, порівнювати, виділяти головне, формувати власне судження. Такі навички потрібні для всебічного та ретельного вивчення проблеми, що передбачає осмислення та обґрунтований аналіз різних фактів та явищ на основі яких формується незалежний висновок та рішення.

Як видно, STEM-орієнтоване навчання передбачає створення умов для ефективної та результативної науково-орієнтованої освіти, яка здійснюється у тісній інтеграції математично-природничого, технологічного та гуманітарного профілів навчання.

Висновки. Впровадження STEM-орієнтованого навчання є одним з важливих етапів розвитку інноваційної освіти в закладах України. Вагомий науковий доробок в галузі STEM-освіти вказує на необхідність продовження досліджень в цій галузі, оскільки багато питань залишаються невирішеними. Вартими уваги є дослідження, які проводяться у сфері національної політики STEM-освіти, розробки нових пошуково-дослідницьких підходів та методик вивчення навчальних дисциплін, розробки стандартів STEM-орієнтованого освітнього контенту тощо.

Важливо об'єднати зусилля наукових та освітніх закладів, державних установ та приватних підприємств задля поширення отриманих результатів у сфері STEM-орієнтованого навчання. Це дасть змогу активізувати впровадження елементів STEM в освітньому процесі, здійснити пошук нових шляхів та підходів для інновацій, виявити проблеми та перспективи STEM-навчання, вивчити особливості розвитку STEM-освіти в провідних країнах світу та впровадити їх досвід.

Література:

1. Атаманчук П., Атаманчук В. STEM-інтеграція як важлива інноватика сучасної освітньої парадигми. *II Міжнар. науково-практичний семінар «STEM-освіта – проблеми та перспективи»* (25–26 жовтня 2017 р.). Кропивницький : КЛА НАУ, 2017. С. 9–10.
2. Василяшко І., Білик Т. Упровадження STEM-навчання – відповідь на виклик часу. *Управління освітою*. 2017. № 2 (386). С. 28–31.
3. Гончарова Н. О., Патрикеева О. О. Впровадження STEM-освіти в навчальних закладах (за результатами опитування науково-педагогічних працівників ОПППО). *Наукові записки Малої академії наук України*. 2016. Вип.8. С. 215–223.
4. Гриньова О., Цунікова І. Трансформація інформаційно-освітнього середовища в контексті впровадження STEM-навчання. *Наукові записки Малої академії наук України*. 2016. Вип. 10. С. 197–207.
5. Коаліція STEM освіти. URL: <http://stem-coalition.org.ua>.
6. Коваленко О., Сапрунова О. STEM-освіта – досвід упровадження в країнах ЄС та США. *Рідна школа*. 2016. № 4. С. 46–49.
7. Концепція розвитку природничо-математичної освіти (STEM-освіти). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/960-2020-%D1%80#n8>.
8. Краснобокий Ю. М., Ткаченко І. А. Методологічні засади формування змісту підручника інтегрованого характеру. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Випуск 24. 2018. С.11-14.
9. Лозова О., Горбенко С., Гончарова Н. Використання засобів STEM-навчання в умовах модернізації системи позашкільної освіти. *Наукові записки Малої академії наук України*. 2017. Вип. 10. С. 82–87.
10. Методичні рекомендації щодо розвитку STEM-освіти в закладах загальної середньої та позашкільної освіти у 2022/2023 навчальному році. URL: <https://drive.google.com/file/d/1qFKDLtKedITvap63HJFToyQWw7KONFuN/view>.
11. Патрикеева О. О., Лозова О. В., Горбенко С. Л. Новітні підходи щодо впровадження STEM-освіти в навчальних закладах України. *Наукові записки Малої академії наук України*. 2016. Вип. 8. С. 260–267.
12. Патрикеева О., Лозова О., Горбенко С. STEM - освіта : умови впровадження у навчальних закладах України. *Управління освітою*. 2017. № 1. С. 28-31.

13. Ростока М. STEM-підхід у контексті формування інтелектуального потенціалу України. *Наукові записки Малої академії наук України. Серія: Педагогічні науки*. 2017. Вип. 10. С. 60–67.
14. Савченко І., Савченко Я. STEM-освіта як ключовий фактор формування креативної особистості юного дослідника. *Наукові записки Малої академії наук України. Серія: Педагогічні науки*. 2017. Вип. 10. С. 47–59.
15. Садовий М.І Місце мобільного навчання у системі STEM освіти. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/15009/1/65_Sadovy.pdf.
16. Стрижак О. Є. Трансдисциплінарність навчально-інформаційного середовища. *Наукові записки Малої академії наук України*. 2016. Вип. 8. С. 13–27.
17. Стрижак О. Є., Сліпухіна І. А., Поліхун Н. І., Чернецький І. С. STEM-освіта: основні дефініції. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2017. Т. 62. № 6. С. 16–33.
18. Стрижак О., Сліпухіна І., Поліхун Н., Чернецький І. Ключові поняття STEM-освіти. *Наукові записки Малої академії наук України*. 2017. Вип. 10. С. 89–103.
19. DeAngelis S. STEM Education Helps Teach Skills Necessary for 21st Century Success. URL: <https://enterrasolutions.com/stem-education-helps-teach-skills-necessary-for-21st-century-success>.
20. Krumova M.Y. STEM and Digital Competences of New Millennium Learners. *Journal STEM in Bulgaria, Europe and the World*. 2020. Issue 3. PP.50-56.
21. Maltese A. V., Potvin G., Lung F. D., Hochbein C. D. STEM and STEM education in the United States. *The age of STEM*. 2015. PP. 102-133.
22. STEM Education Framework. The New York Academy of Sciences. 2016. URL: https://www.nyas.org/media/13051/gsa_stem_education_framework_dec2016.pdf.
23. Vasylieva D., Hodovaniuk T. Math and Coding in STEM education. *Vietnam journal of educational sciences*. 2022. Volume 18. Issue 1. PP. 61 –68.

References:

1. Atamanchuk, P., & Atamanchuk, V. (2017). STEM-intehratsiia yak vazhlyva innovatyka suchasnoi osvitoi paradyhmy [STEM integration as an important innovation of the modern educational paradigm]. II Mizhnar. naukovopraktychnyi seminar «STEM-osvita – problemy ta perspektyvy» [II International scientific and practical seminar "STEM education - problems and prospects"] (25–26 October 2017 p.). Kropyvnytskyi: KLA NAU, 9–10. [in Ukrainian].
2. Vasylyashko, I., & Bilyk, T. (2017). Uprovadzhennia STEM-navchannia – vidpovid na vyklyk chasu [Implementation of STEM education is a response to the challenge of the times]. [Management of education], 2 (386), 28–31. [in Ukrainian].
3. Honcharova, N., & Patrykeieva, O. (2016). Vprovadzhennia STEM-osvity v navchalnykh zakladakh (za rezultatamy opytuvannia naukovopedagogichnykh pratsivnykiv OIPPO) [Implementation of STEM education in educational institutions (according to the results of a survey of scientific and pedagogical workers of the OIPPO)]. [Scientific Notes of Junior Academy of Sciences of Ukraine], 8, 215–223. [in Ukrainian].
4. Hrynova, O., & Tsunikova, I. (2016). Transformatsiia informatsiino-osvitnoho seredovyshcha v konteksti vprovadzhennia STEM-navchannia [Transformation of the information and educational environment in the context of the introduction of STEM education]. [Scientific Notes of Junior Academy of Sciences of Ukraine], 10, 197–207. [in Ukrainian].
5. Koalitsiia STEM osvity [STEM Education Coalition]. Retrieved from <http://stem-coalition.org.ua>. [in Ukrainian].
6. Kovalenko, O., & Saprunova, O. (2016). STEM-osvita – dosvid uprovadzhennia v krainakh YeS ta SShA [STEM education – implementation experience in the EU and USA]. [Ridna Shkola], 4, 46–49. [in Ukrainian].

7. Kontsepsiia rozvytku pryrodnycho-matematychnoi osvity (STEM-osvity) [The concept of the development of science and mathematics education (STEM education)]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/960-2020-%D1%80#n8>. [in Ukrainian].
8. Krasnobokyι, Yu. M., & Tkachenko, I. A. (2018). Metodolohichni zasady formuvannia zmistu pidruchnyka intehrovanooho kharakteru [Methodological principles of the formation of the content of an integrated textbook]. Zbirnyk naukovykh prats Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka [Collection of scientific works of Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko], 24,11-14. [in Ukrainian].
9. Lozova, O., Horbenko, S., & Honcharova, N. (2017). Vykorystannia zasobiv STEM-navchannia v umovakh modernizatsii systemy pozashkilnoi osvity [The use of STEM learning tools in the context of modernization of the out-of-school education system]. [Scientific Notes of Junior Academy of Sciences of Ukraine], 10, 82–87. [in Ukrainian].
10. Metodychni rekomendatsii shchodo rozvytku STEM-osvity v zakladakh zahalnoi serednoi ta pozashkilnoi osvity u 2022/2023 navchalnomu rotsi [Methodological recommendations for the development of STEM education in institutions of general secondary and extracurricular education in the 2022/2023 academic year]. Retrieved from <https://drive.google.com/file/d/1qFKDLtKedITvap63HJFToyQWw7KONFuN/view> [in Ukrainian].
11. Patrykeieva, O. O., Lozova, O. V., & Horbenko, S. L. (2016). Novitni pidkhody shchodo vprovadzhennia STEM-osvity v navchalnykh zakladakh Ukrainy [The latest approaches to the implementation of STEM education in educational institutions of Ukraine]. [Scientific Notes of Junior Academy of Sciences of Ukraine], 8, 260–267. [in Ukrainian].
12. Patrykeieva, O., Lozova, O., & Horbenko, S. (2017). STEM - osvita: umovy vprovadzhennia u navchalnykh zakladakh Ukrainy [STEM - education: conditions of implementation in educational institutions of Ukraine]. [Management of education], 1, 28-31. [in Ukrainian].
13. Rostoka M. (2017). STEM-pidkhyd u konteksti formuvannia intelektualnoho potentsialu Ukrainy [STEM-approach in the context of formation of intellectual potential of Ukraine]. [Scientific Notes of Junior Academy of Sciences of Ukraine. Series: Pedagogical sciences], 10. 60–67. [in Ukrainian].
14. Savchenko, I., & Savchenko, Ya. (2017). STEM-osvita yak kliuchovi faktor formuvannia kreatyvnoi osobystosti yunoho doslidnyka [STEM education as a key factor in the formation of the creative personality of a young researcher]. [Scientific Notes of Junior Academy of Sciences of Ukraine. Series: Pedagogical sciences], 10, C. 47–59. [in Ukrainian].
15. Sadovyi, M. I. (2016). Mistse mobilnoho navchannia u systemi STEM osvity [The place of mobile learning in the STEM education system]. Retrieved from http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/15009/1/65_Sadovyi.pdf [in Ukrainian].
16. Stryzhak, O. Ye. (2016). Transdystyplinarnist navchalno-informatsiinoho seredovyscha [Transdisciplinarity of the educational and informational environment]. [Scientific Notes of Junior Academy of Sciences of Ukraine], 8. 13–27. [in Ukrainian].
17. Stryzhak, O. Ye., Slipukhina, I. A., Polikhun, N. I., & Chernetskyi, I. S. (2017). STEM-osvita: osnovni defynitsii [STEM education: basic definitions]. [Information Technologies and Learning Tools], 62 (6), 16–33. [in Ukrainian].
18. Ctryzhak, O., Slipukhina, I., Polikhun, N., & Chernetskyi, I. (2017). Kliuchovi poniattia STEM-osvity [Key concepts of STEM education]. [Scientific Notes of Junior Academy of Sciences of Ukraine], 10, 89–103. [in Ukrainian].
19. DeAngelis, S. (2015). STEM Education Helps Teach Skills Necessary for 21st Century Success. Retrieved from <https://enterrasolutions.com/stem-education-helps-teach-skills-necessary-for-21st-century-success> [in English].
20. Krumova, M.Y. (2020). STEM and Digital Competences of New Millennium Learners. Journal STEM in Bulgaria, Europe and the World, 3, 50-56. [in English].

21. Maltese, A. V., Potvin, G., Lung, F. D., & Hochbein, C. D. (2015). STEM and STEM education in the United States. *The age of STEM*, 102-133. [in English].
22. STEM Education Framework (2016). The New York Academy of Sciences. Retrieved from https://www.nyas.org/media/13051/gsa_stem_education_framework_dec2016.pdf [in English].
23. Vasylieva, D., & Hodovaniuk, T. (2022). Math and Coding in STEM education. *Vietnam journal of educational sciences*. 18 (1), 61 –68. [in English].

УДК 378.091.33-027.22:794]:[373.2.091:004]:005.336.2

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-226-234](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-226-234)

Шинкар Тетяна Юріївна кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри дошкільної освіти, Факультет педагогічної освіти, Київський університет імені Бориса Грінченка, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053, тел.: (044) 272-19-02, <https://orcid.org/0000-0002-5656-2032>

Гаращенко Лариса Василівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної освіти, Факультет педагогічної освіти, Київський університет імені Бориса Грінченка, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053, тел.: (044) 272-19-02, <https://orcid.org/0000-0001-5004-6136>

Літіченко Олена Дмитрівна кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри дошкільної освіти, Факультет педагогічної освіти, Київський університет імені Бориса Грінченка, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053, тел.: (044) 272-19-02, <https://orcid.org/0000-0002-7004-3837>

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ БАКАЛАВРІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Анотація. У статті розглянуто питання фахової підготовки майбутніх вихователів закладу дошкільної освіти на прикладі освітнього компоненту «Практикум з ігрової діяльності» освітньо-професійної програми 012.00.01 Дошкільна освіта першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Висвітлено механізми формування професійної компетентності бакалаврів дошкільної освіти в умовах дистанційної взаємодії. Проаналізовано наукові дослідження з питання ігрової діяльності дітей дошкільного віку та проблеми застосування інформаційно-комунікаційних технологій в освітньому процесі закладу вищої освіти. Представлено місце освітнього компоненту «Практикум з ігрової діяльності» в системі електронного навчання Київського університету імені Бориса Грінченка. Розкрито структуру електронного навчального курсу, логіку побудови тематичного плану вивчення дисципліни. Запропоновано сервіси та ресурси, що стають дієвими під час дистанційної взаємодії учасників освітнього процесу, а саме: під час лекційних занять (Google Meet, Google Chat, Google Hangouts, Google Classroom, Webex, Zoom, Lucidspark, Agile, Canva, Mentimeter, Kahoot, Piktochart); під час семаніпрських занять (Hangouts, Zoom, Easel.ly, Padlet, Piktochart, AnswerGarden, Slides, Prezi, Learningapps, Socrative); практичних занять (Microsoft Teams, Miro, Whiteboard, Agile Workflows, Class Dojo, Mural, GoAnimate, GIFAnimate,

Classtools, Learningapps, Triventy, Yumpu, Emaze, Genially, Flippity, Wordwall, Kahoot). Зазначено, що дієвим інструментом під час дистанційної взаємодії є використання інформаційно-комунікативних технологій, що допомагають та зацікавлюють студентів у вивченні теоретичного матеріалу, спрощують процес підготовки студентів до семінарських та практичних занять. Використання запропонованих сервісів та ресурсів дозволить організувати інтерактивні, цікаві заняття та сприятимуть активній взаємодії зі студентами навіть дистанційно.

Ключові слова: дистанційна взаємодія, фахова компетентність, ігрова діяльність, інформаційно-комунікативні технології, методи, форми.

Shynkar Tetiana Shynkar PhD (Pedagogy), senior lecturer of the Department of Faculty of Pedagogical Education, Kyiv Borys Grinchenko University, Bulvarno-Kudriavska St., 18/2, Kyiv, 04053, tel.: (044) 272-19-02, <https://orcid.org/0000-0002-5656-2032>

Harashchenko Larisa Vasylivna Docent of the chair of Preschool Education of Faculty of Pedagogical Education, Kyiv Borys Grinchenko University, Bulvarno-Kudriavska St., 18/2, Kyiv, 04053, tel.: (044) 272-19-02, <https://orcid.org/0000-0001-5004-6136>

Litichenko Olena Dmitrivna PhD (Pedagogy), senior lecturer of the Department of Faculty of Pedagogical Education, Kyiv Borys Grinchenko University, Bulvarno-Kudriavska St., 18/2, Kyiv, 04053, tel.: (044) 272-19-02, <https://orcid.org/0000-0002-7004-3837>

FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF BACHELOR OF PRESCHOOL EDUCATION IN CONDITIONS OF DISTANCE INTERACTION

Abstract. The article examines the issue of professional training of future educators of a preschool educational institution using the example of the educational component «Play Workshop» of the educational and professional program 012.00.01 Preschool education of the first (bachelor's) level of higher education. The mechanisms of formation of professional competence of a bachelor of preschool education in conditions of remote interaction are highlighted. Scientific studies on the issue of play activities of preschool children and the problem of using information and communication technologies in the educational process of a higher educational institution have been analyzed. The place of the educational component «Practicum on gaming activities» in the e-learning system of Borys Grinchenko Kyiv University is presented. The structure of the electronic educational course and the logic of building the thematic plan of studying the discipline are revealed.

Services and resources are offered that become effective during remote interaction of participants in the educational process, namely: during lectures (Google Meet, Google Chat, Google Hangouts, Google Classroom, Webex, Zoom, Lucidspark, Agile, Canva, Mentimeter, Kahoot, Piktochart); during seminar classes (Hangouts, Zoom, Easel.ly, Padlet, Piktochart, AnswerGarden, Slides, Prezi, Learningapps, Socrative); practical classes (Microsoft Teams, Miro, Whiteboard, Agile Workflows, Class Dojo, Mural, GoAnimate, GIFAnimate, Classtools, Learningapps, Triventy, Yumpu, Emaze, Genially, Flippity, Wordwall, Kahoot). It is noted that an effective tool during remote interaction is the use of information and communication technologies, which help and interest students in studying theoretical material, simplify the process of preparing students for seminar and practical classes. The use of the proposed services and resources will allow you to organize interactive, interesting classes and promote active interaction with students, even remotely.

Keywords: remote interaction, professional competence, game activity, information and communication technologies, methods, forms.

Постановка проблеми. Досвід організації освітнього процесу у дистанційній формі, отриманий під час пандемії COVID-19, допоміг адаптуватися закладам вищої освіти до нових реалій – введення воєнного стану в Україні. Період динамічної цифрової трансформації, доступність використання цифрових технологій і засобів дозволяють фахівцям відкривати нові шляхи розвитку дистанційного навчання. Проте, виконання завдань у форматі онлайн, підсумковий контроль у вигляді онлайн-тесту, прогнозовано може призвести до труднощів студентів спеціальності 012 Дошкільна освіта під час безпосереднього взаємодії з дітьми. Відповідно до освітньо-професійної програми 012.00.01 Дошкільна освіта першого (бакалаврського) рівня вищої освіти для студентів Київського університету імені Бориса Грінченка у випускника має сформуватися ряд професійних компетентностей серед яких – здатність до супроводу ігрової діяльності дітей раннього та дошкільного віку. Зазначена компетентність формується, насамперед, під час вивчення освітнього компоненту «Практикум з ігрової діяльності», а також інтегрується у вивченні фахових методик. Тому актуальним є виклики підготовки студентів першого (бакалаврського) рівня спеціальності 012 Дошкільна освіта до організації ігрової (провідної) діяльності дітей дошкільного віку в умовах дистанційної взаємодії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання ігрової діяльності дітей дошкільного віку у своїх працях розглядають чимало дослідників. Гра як психологічний механізм своєрідної діяльності дитини розглядається у працях фундаторів психології – Л. Виготського, О. Запорожця, О. Леонтєва, Д. Ельконіна та ін. та є підґрунтям для сучасних праць щодо ігрової діяльності дітей. Теоретичні основи та практичні аспекти супроводу ігрової діяльності дітей дошкільного віку представлено у працях О. Безсонової, Г. Беленької,

Н. Гавриш, Н. Кудикіної, Т. Поніманської, Т. Піроженко, К. Карасьової, О. Корнєєвої, К. Крутій, О. Стаєнної та ін.

Психолого-педагогічні аспекти використання інформаційних технологій в освітньому процесі розглядаються у дослідженнях науковців: В. Бикова, О. Буйницької, С. Василенко, Л. Варченко-Троценко, А. Гуржій, В. Лапінського, Н. Морзе, О. Спіріна та ін. *Науковці С. Василенко та Н. Морзе вивчали поширені інноваційні технології, ІКТ, кращі педагогічні практики, здійснюючи порівняння з університетами ЄС [1]. О. Буйницька та С. Василенко розробили корпоративний стандарт цифрової компетентності викладача університету та деталізували навички викладачів відповідно до рівнів цифрової компетентності та сфер її застосування [2]. Група дослідників Київського університету імені Бориса Грінченка здійснили дослідження щодо використання цифрових технологій для формувального оцінювання [3]. О. Торубара та Є. Клейно класифікували проблеми використання ІКТ у вищій освіті [4]. М. М'ястковська, І. Кобилянська та Н. Васаженко здійснили аналіз недоліків використання інформаційно-комунікаційних технологій у закладах вищої освіти [5].*

Систематично проводяться науково-практичні конференції на різних рівнях щодо впровадження електронного навчання та дистанційного навчання у закладах вищої освіти. Зокрема, CEUR. Workshop Proceedings та ICTERI: International Conference on ICT in Research, Education and Industrial Applications, дає можливість науковцям та практикам знайомитися з якісними напрацюваннями, новинками в сфері ІКТ та використовувати їх у професійній діяльності [6, 7].

Мети статті – висвітлення основних механізмів формування професійної компетентності бакалаврів дошкільної освіти в умовах дистанційної взаємодії на прикладі освітнього компоненту «Практикум з ігрової діяльності».

Виклад основного матеріалу. У освітньо-професійній програмі 012.00.01 Дошкільна освіта першого (бакалаврського) рівня вищої освіти для студентів Київського університету імені Бориса Грінченка [8] передбачено вивчення освітнього компоненту «Практикум з ігрової діяльності». Кількість годин на вивчення компоненту становить 180 годин (6 кредитів). Відповідно до структурно-логічної схеми освітньо-професійної програми освітній компонент студенти вивчають впродовж 7 – 8 семестру. Форма підсумкового контролю – залік.

Мета курсу «Практикум з ігрової діяльності» полягає у формуванні професійної компетентності майбутніх фахівців в галузі дошкільної освіти, що ґрунтується на вивченні теоретико-методичних основ ігрової діяльності дітей дошкільного віку в умовах закладу дошкільної освіти та сім'ї.

Основні завдання курсу:

- формування у студентів умінь розвитку в дітей раннього і

дошкільного віку базових якостей особистості в ігровій діяльності;

- формування знань про особливості організації ігрової діяльності дітей раннього і дошкільного віку;

- формування умінь здійснювати педагогічний супровід ігрової діяльності дітей дошкільного віку, використовуючи педагогічні методи і прийоми.

Завдання навчальної дисципліни передбачають формування наступних компетентностей:

Інтегральна компетентність – здатність розв'язувати складні спеціалізовані завдання та практичні проблеми в галузі дошкільної освіти з розвитку, навчання і виховання дітей раннього і дошкільного віку, що передбачає застосовування загальних психологопедагогічних теорій і фахових методик дошкільної освіти, та характеризується комплексністю та невизначеністю умов;

КЗ-5. Здатність забезпечувати якість виконуваних робіт: планувати, складати прогнози та передбачати наслідки власної професійної та інноваційної діяльності;

КС-2. Здатність до розвитку в дітей раннього і дошкільного віку базових якостей особистості (довільність, самостійність, креативність, ініціативність, свобода поведінки, самосвідомість, самооцінка, самоповага);

КС-6. Здатність до виховання в дітей раннього і дошкільного віку навичок свідомого дотримання суспільно визнаних морально-етичних норм і правил поведінки;

КС-13. Здатність до організації і керівництва ігровою діяльністю дітей раннього і дошкільного віку.

У Київському університеті імені Бориса Грінченка кожен здобувач має персональний кабінет студента. У системі електронного навчання розроблений електронний навчальний курс (ЕНК) з дисципліни «Практикум з ігрової діяльності» на платформі Moodle. Наявний мобільний додаток до системи дає змогу опрацювати та виконувати завдання в режимі офлайн. Організуються онлайн-заняття за допомогою сервісів Google Meet (корпоративний), Google Chat, Google Hangouts, Google Classroom, Webex (корпоративний), Zoom. Для зручності користування та вивчення дисципліни в інформаційному блоці ЕНК розміщено робочу навчальну програму, критерії оцінювання до кожного ресурсу, карту курсу, глосарій, рекомендовані джерела, в тому числі, інтернет-ресурси.

Тематичний план освітнього компоненту передбачає вивчення п'яти змістових модулів: теоретичні основи організації ігрової діяльності дітей дошкільного віку; гра в контексті сьогодення; передумови організації ігрової діяльності дітей дошкільного віку; гра як інструмент та механізм освітньої діяльності в системі дошкільної освіти; особливості організації різних видів ігор дітей дошкільного віку.

В ЕНК до кожної лекції подано теоретичний матеріал, узагальнена візуалізована презентація та перелік додаткових матеріалів. З цими матеріалами студент може ознайомитись самостійно, в разі відсутності, та отримати індивідуальну консультацію, за потреби, користуючись ресурсом «Форум» в ЕНК або корпоративною поштою. Дієвим є використання таких сервісів та ресурсів: Lucidspark (віртуальна дошка, де можна створювати завдання, проєкти, розробляти спільні плани та дискутувати), Agile (ресурс для планування вивчення матеріалу); Canva, Mentimeter, Kahoot, Piktochart (створення презентацій, демонстрація лекцій, опитування, вбудовані шаблони та анімація для урізноманітнення теоретичного матеріалу).

Зміст семінарських та практичних занять, рекомендована література, з активними гіпер-покликаннями, методичні рекомендації до виконання робіт та критерії оцінювання розміщено у відповідних ресурсах ЕНК. Семінарські заняття проводяться за допомогою таких сервісів та ресурсів як: Hangouts, Zoom, Easel.ly, Padlet, Piktochart, AnswerGarden, Slides, Prezi, Learningapps, Socrative та ін. Дані сервіси доповнюють роботу в ЕНК, допомагають та зацікавлювати студентів у вивченні теоретичного матеріалу, спрощують процес підготовки студентів до занять.

Під час семінарських занять студенти засвоюють методологічні основи теорії ігрової діяльності дітей; структуру ігрової діяльності дітей дошкільного віку та етапи її розвитку; класифікацію ігор дітей дошкільного віку; програмові вимоги до педагогічного супроводу ігрової діяльності дітей дошкільного віку; особливості діагностики, планування та супроводу ігрової діяльності дітей. За допомогою інтерактивних прийомів та методів навчання («Мікрофон», «Світове кафе», «Діалог Сократа», «Дебати», «Акваріум», «Мозковий штурм», «Шість пар взуття», «Вернісаж», «Займи позицію») усі студенти беруть активну участь у заняттях.

Відповідно до Меморандуму про взаєморозуміння між Міністерством освіти і науки України та The LEGO Foundation щодо співпраці у сфері освіти та науки [9] в освітній компонент інтегровано спецкурс «Усебічний розвиток дитини через гру», який відображено у двох змістових модулях: «Гра в контексті сьогодення»; «Гра як інструмент та механізм освітньої діяльності в системі дошкільної освіти» (60 год.). Метою спецкурсу є формування готовності майбутніх педагогів до впровадження гри як наскрізного підходу у взаємодії з дітьми дошкільного віку та забезпечення всебічного розвитку дітей і наступності між дошкільною та початковою освітою в умовах запровадження Державного стандарту дошкільної освіти та Концепції Нової української школи. У вивченні модулів передбачені лише практичні заняття у формі тренінгів, що організовуються за допомогою сервісів Google Meet (корпоративний), Webex (корпоративний). А також дієвим є використання сервісів та ресурсів: Microsoft Teams, Miro (використовується для командної роботи, наявний чат та файлообмінник); Whiteboard (для візуалізації ідей);

Agile Workflows (спрощення планування, чіткість визначення дедлайнів в проєктах); Class Dojo (зручний інструмент для оцінювання студентів в реальному часі); Mural (дозволяє візуалізувати спільну роботу у вигляді схем, під час роботи удосконалюється вміння приймати спільне рішення, реалізації спільних ідей). Дані сервіси та ресурси не потребують «надможливостей» користувача ПК і можуть поєднуватися у роботі з платформами Google Meet, Webex, Zoom.

Відповідно до Державного стандарту дошкільної освіти [10] ігри дітей дошкільного віку поділяються на дві групи: ігри, організовані дорослим; самодіяльні вільні ігри дитини. Впродовж останніх двох змістових модулів освітнього компоненту «Практикум з ігрової діяльності» студенти вчаться розробляти алгоритми різних видів ігор, взаємодіяти з дітьми під час гри, використовувати опосередковані методи та прийоми підтримки та супроводу дитячої гри. Виконують командні проєкти – «Play book», «Play day» «День без іграшок», «Ігрові гостини» тощо. Навчаються створювати контент для дистанційних ігор використовуючи ресурси та сервіси: GoAnimate, GIFAnimate, Classtools, Learningapps, Triventy, Yumpu, Emaze, Genially, Flippity, Wordwall, Kahoot та ін.

Більшість модульних контрольних робіт у формі практико-орієнтованих запитань, що потребують ґрунтовних знань з методики організації супроводу ігрової діяльності дітей раннього та дошкільного віку. До прикладу: «Вихователька бачила в сусідньому закладі дошкільної освіти, як діти цікаво гралися в рибалок. Для того, щоб перенести цю гру в свою групу, вона сама зробила рибальські приналежності і запропонувала дітям тему гри. Гра не вийшла, виховательці весь час доводилося підказувати дітям, що робити далі. Поясніть, чому не вийшла гра? Як зробити, щоб у грі всі діти були активними, могли виконувати і головні, і другорядні ролі? Запропонуйте алгоритм роботи для підготовки до запропонованої гри»; «Сплануйте підготовчий етап освітньої взаємодії (форми, методи, прийоми) вихователя з дітьми з метою збагачення ігрового досвіду для організації сюжетно-рольової гри «Театр» для дітей старшої групи. Обов'язково передбачте освітню взаємодію вихователя з дітьми щодо ознайомлення з театральними професіями та сплануйте художньо-продуктивну діяльність з метою створення декорацій, костюмів та афіши» тощо.

Окремі модульні контрольні роботи передбачені у вигляді тестів. Тест передбачає 25 питань різного рівня складності. Передбачено типи питань – багатоваріантне, відповідь так або ні, на відповідність, що передбачають коротку відповідь, перетягування маркерів, перетягування на картинку. Самостійна робота передбачає створення Play-портфолію на платформі Blogger, Wix або GoogleSites.

Висновки. Вимогою часу є здійснення освітнього процесу закладами вищої освіти у змішаній та дистанційній формах. У випускника має

сформуватися ряд професійних компетентностей. Тому актуальним є виклики підготовки студентів першого (бакалаврського) рівня спеціальності 012 Дошкільна освіта в умовах дистанційної взаємодії. Дієвим інструментом під час дистанційної освіти є використання інформаційно-комунікативних технологій, що допомагають та зацікавлюють студентів у вивченні теоретичного матеріалу, спрощують процес підготовки студентів до семінарських та практичних занять. Використання запропонованих сервісів та ресурсів дозволить організувати інтерактивні, цікаві заняття та сприятимуть активній взаємодії із студентами навіть дистанційно. Перспективами подальших досліджень вбачаємо у вивченні можливостей використання ІКТ у здійсненні освітнього процесу для майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти в умовах змішаного та дистанційного навчання

Література:

1. Морзе Н.В., Василенко С.В. Звіт 1. Інноваційне навчання та найкращі практики: українські університети. *Відкрите освітнє е-середовище сучасного університету: спецвипуск «Педагогічна вища освіта України: аналіз і дослідження»*. 2020. С. 1–68. URL: <https://openedu.kubg.edu.ua/journal/index.php/openedu/article/view/337>
2. Буйницька О., Василенко С. Корпоративний стандарт цифрової компетентності викладача університету. *Відкрите освітнє е-середовище сучасного університету*. 2022. № 12. С. 1–20. URL: <https://doi.org/10.28925/2414-0325.2022.121>
3. Морзе Н.В., Вембер В.П., Бойко М.А. Використання цифрових технологій для формувального оцінювання. *Відкрите освітнє е-середовище сучасного університету*, 2019. С. 202–214.
4. Торубара О.М., Клейно Є.О. Застосування інформаційно-комунікаційних технологій у професійній і технічній освіті. *Наукові записки. Серія: педагогіка*. 2016. № 2. Р. 56–62.
5. Мясковська М., Кобилянська І., Васаженко Н. Аналіз недоліків використання інформаційно-комунікаційних технологій у закладах вищої освіти. *Педагогіка безпеки*. 2020. № 4(2). С.173–179. URL: <https://doi.org/10.31649/2524-1079-2019-4-2-173-179>
6. Bielienska, A., Polovina, O., Kondratets, I., Shynkar, T. & Brovko, K. The Use of ICT for Training Future Teachers: An Example of the Course on «Art Education of Preschool Children. *ICTERI 2021 ICT in Education, Research and Industrial Applications. Integration, Harmonization and Knowledge Transfer*. 2021. Vol-XX. P. 361–370.
7. Iatsyshyn Anna V., Kovach V.O., Lyubchak V.O., Zuban Y.O., Piven A.G., Sokolyuk O.M., et al. Application of augmented reality technologies for education projects preparation. *CEUR Workshop Proceedings*. 2020. Vol. 2643. P. 134–160. URL: <http://ceur-ws.org/Vol2643/paper07.pdf>.
8. Освітньо-професійна програма 012.00.01 Дошкільна освіта першого (бакалаврського) рівня вищої освіти для студентів Київського університету імені Бориса Грінченка. URL: https://kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/vstupnikam/pi/OPP_bak_DO_012.00.01.pdf
9. Меморандум між МОН і Lego Foundation щодо співпраці у сфері освіти та науки. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/memorandum-mizh-mon-i-lego-foundation-shodo-spivpraci-u-sferi-osviti-ta-nauki>
10. Державний стандарт дошкільної освіти (нова редакція). 2021. URL: <https://ezavdnz.mcfr.ua/book?bid=37876>

References:

1. Morse, N.V. & Vasylenko, S.V. (2020) Zvit 1. Innovatsiine navchannia ta naikrashchi praktyky: ukrainski universytety [Report 1. Innovative learning and best practices: Ukrainian universities]. *Vidkryte osvithnie e-seredovyshche suchasnoho universytetu: spetsvypusk «Pedagogichna*

vyshcha osvita Ukrainy: analiz i doslidzhennia» - Open educational e-environment of a modern university: special issue «Pedagogical higher education of Ukraine: analysis and research», 1–68. URL: <https://openedu.kubg.edu.ua/journal/index.php/openedu/article/view/337> [in Ukrainian]

2. Buinytska, O. & Vasylenko, S. (2022) Korporatyvnyi standart tsyfrovoy kompetentnosti vykladacha universytetu [Corporate standard of digital competence of a university teacher]. *Vidkryte osvितnie e-seredovyshche suchasnoho universytetu - Open educational e-environment of a modern university*, 12, 1-20. URL: <https://doi.org/10.28925/2414-0325.2022.121> [in Ukrainian]

3. Morze, N.V., Vember, V.P. & Boiko, M.A. (2019) Vykorystannia tsyfrovyykh tekhnolohii dlia formuvalnoho otsiniuvannia [Using digital technologies for formative assessment]. *Vidkryte osvितnie e-seredovyshche suchasnoho universytetu - Open educational e-environment of a modern university*, 202-214. [in Ukrainian].

4. Torubara, O. M. & Kleino, Ye.O. (2016) Zastosuvannia informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii u profesiinii i tekhnichnii osviti [Application of information and communication technologies in professional and technical education]. *Naukovi zapysky. Seriya: pedahohika - Proceedings. Series: pedagogy*, 2, 56-62. [in Ukrainian]

5. Miastkovska, M., Kobylanska, I. & Vasazhenko, N. (2020) Analiz nedolikh vykorystannia informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii u zakladakh vyshchoi osvity [Analysis of the shortcomings of the use of information and communication technologies in institutions of higher education]. *Pedahohika bezpeky - Security pedagogy*, 4(2), 173–179. URL: <https://doi.org/10.31649/2524-1079-2019-4-2-173-179> [in Ukrainian]

6. Bielienska, A., Polovina, O., Kondratets, I., Shynkar, T. & Brovko, K. (2021) The Use of ICT for Training Future Teachers: An Example of the Course on «Art Education of Preschool Children. *ICTERI 2021 ICT in Education, Research and Industrial Applications. Integration, Harmonization and Knowledge Transfer*. (Vols. – XX), 361-370. [in English]

7. Iatsyshyn, A.V., Kovach, V.O., Lyubchak, V.O., Zuban, Y.O., Piven, A.G., Sokolyuk, O.M. et al. (2020) Application of augmented reality technologies for education projects preparation. *CEUR Workshop Proceedings*. (Vols. 2643), 134-160. URL: <http://ceur-ws.org/Vol2643/paper07.pdf> [in English]

8. Osvitno-profesiina prohrama 012.00.01 Doshkilna osvita pershoho (bakalavrskoho) rivnia vyshchoi osvity dlia studentiv Kyivskoho universytetu imeni Borysa Hrinchenka [Educational and professional program 012.00.01 Preschool education of the first (bachelor) level of higher education for students of Boris Hrinchenko Kyiv University] (n.d.). Retrieved from https://kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/vstupnikam/pi/OPP_bak_DO_012.00.01.pdf [in Ukrainian]

9. Memorandum mizh MON i Lego Foundation shchodo spivpratsi u sferi osvity ta nauky [Memorandum between the Ministry of Education and Culture and the Lego Foundation on cooperation in the field of education and science] (n.d.). Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/news/memorandum-mizh-mon-i-lego-foundation-shchodo-spivpraci-u-sferi-osviti-ta-nauki>

10. Derzhavnyi standart doshkilnoi osvity (nova redaktsiia) (2021)[State standard of preschool education (new edition)] (n.d.). Retrieved from <https://ezavdnz.mcfr.ua/book?bid=37876> [in Ukrainian]

УДК 81-139

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-235-249](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-235-249)

Штурба Антоніна Олегівна викладач англійської мови, Комунальний заклад «Балтський педагогічний фаховий коледж», вул. Шевченка, 2, м. Балта, 66100, <https://orcid.org/0000-0002-1983-7332>

Подуфалова Катерина Юріївна викладач англійської мови, Комунальний заклад «Балтський педагогічний фаховий коледж», вул.Шевченка, 2, м. Балта, 66100, <https://orcid.org/0000-0001-5254-6302>

Кочмар Діана Анатоліївна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов, Приватний вищий навчальний заклад «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука», вул. академіка Степана Дем'янчука, 4, м. Рівне, 33027, <https://orcid.org/0000-0002-2896-1546>

Поченюк Яніна Вікторівна старший викладач кафедри романо-германської філології, Приватний вищий навчальний заклад «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука», вул. академіка Степана Дем'янчука, 4, м. Рівне, 33027, <https://orcid.org/0000-0002-6001-7483>

Костенко Наталія Іванівна кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри соціальних технологій, Вінницький соціально-економічний інститут, вул. Хмельницьке шосе 23а, м. Вінниця, 21000, <https://orcid.org/0000-0002-6810-9104>

ДИСТАНЦІЙНІ ОСВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ ПРИ НАВЧАННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Анотація. У статті схарактеризовані деякі особливості сучасного дистанційного навчання, а також описані освітні технології при дистанційному навчанні іноземної мови. Обґрунтовано актуальність використання цих технологій. Автори роблять акцент на організації навчального процесу під час пандемії та на доцільності використання дистанційних освітніх технологій в цей період.

Метою авторів був розгляд розширення функцій онлайн-навчання як інструменту освітнього процесу, а також збереження та підвищення мотивації студентів до навчання у ситуації дистанційної освіти.

Запропоновано методику створення навчального віртуального середовища, що включає різні інтернет-джерела; проведення онлайн-лекцій та

консультацій; розробку тестування; використання в навчанні інтеграційної моделі, конвертованої інтерактивної бази даних, а також комплексного підходу із застосуванням декількох ресурсів, як для передачі та закріплення, так і для оцінки знань.

Дистанційне навчання – це сучасна реалія, яка є важливою частиною та доповненням до традиційної форми навчання сучасного студента та розширює можливості класичного шкільного та університетського навчання.

В статті підкреслено, що в даний час, в період розвитку інформаційного суспільства, поруч із традиційними методами та технологіями навчання застосовуються сучасні інформаційні технології. Вони базуються на дистанційних формах навчання, які припускають застосування вебінарів, форумів, конференцій і тренінгів. Це дає можливість викладачам зробити процес навчання більш гнучким та особистісно-орієнтованим.

Ключові слова: COVID-19, ZOOM, методика викладання, мотивація, платформа Moodle, вебінар.

Shturba Antonina Olehivna English teacher, Communal Institution «Baltic Pedagogical Vocational College», 2 Shevchenka St., Balta, 66100, <https://orcid.org/0000-0002-1983-7332>

Podufalova Kateryna Yuriivna English teacher, Communal Institution «Baltic Pedagogical College», Shevchenka St., 2, Balta, 66100, <https://orcid.org/0000-0001-5254-6302>

Kochmar Diana Anatoliivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Foreign Languages, Private Higher Educational Institution «International University of Economics and Humanities named after Academician Stepan Demyanchuk», Academician Stepana Demianchuk St., 4, Rivne, 33027, <https://orcid.org/0000-0002-2896-1546>

Pocheniuk Yanina Viktorivna, senior lecturer of the Department of Romance-Germanic Philology, Private Higher Educational Institution «International University of Economics and Humanities named after Academician Stepan Demyanchuk», Academician Stepana Demianchuk St., 4, Rivne, 33027, <https://orcid.org/0000-0002-6001-7483>

Kostenko Nataliia Ivanivna, Candidate of Pedagogical Sciences, Head of the Department of Social Technologies of the Vinnytsia Social and Economic Institute, Khmelnytske Shosse St., 23a, Vinnytsia, 21000, <https://orcid.org/0000-0002-6810-9104>

DISTANCE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Abstract. The article characterizes some features of modern distance learning, as well as describes educational technologies for distance learning of a

foreign language. The relevance of using these technologies is substantiated. The authors emphasize the organization of the educational process during the pandemic and the expediency of using distance educational technologies during this period. The purpose of the authors was to consider the expansion of the functions of online learning as a tool of the educational process, as well as the preservation and increase of students' motivation to study in the situation of distance education. The method of creating an educational virtual environment, which includes various Internet sources, is proposed; conducting online lectures and consultations; development of testing; the use in education of an integration model, a converted interactive database, as well as an integrated approach with the use of several resources, both for transfer and consolidation, and for the assessment of knowledge. Distance education is a modern reality, which is an important part and addition to the traditional form of education of a modern student and expands the possibilities of classical school and university education. The article emphasizes that currently, in the period of development of the information society, modern information technologies are used alongside traditional methods and technologies of learning. They are based on remote forms of education, which involve the use of webinars, forums, conferences and trainings. This enables teachers to make the learning process more flexible and person-oriented.

Keywords: COVID-19, ZOOM, teaching method, motivation, Moodle platform, webinar.

Постановка проблеми. Пандемія 2020 року вплинула на всі аспекти нашого життя. Але найбільший удар вона завдала безпосередньо освітній сфері.

Кількість учнів і студентів, які не відвідують школи чи університети через спалах COVID-19, стрімко зростає. Уряди по всьому світу вирішили закрити навчальні заклади для стримування глобальної пандемії COVID-19.

За даними ЮНЕСКО, понад 100 країн ввели загальнонаціональне закриття шкіл, що торкнулося більше половини студентів у всьому світі. Деякі інші уряди закрили місцеві школи, і якщо ці країни також закриють школи та університети по всій країні, це порушить процес навчання мільйонів інших учнів і студентів.

В наш час пандемія ставить серйозні виклики для системи середньої і вищої освіти. Понад мільярд школярів і студентів у всьому світі постраждали від цієї кризи. Їм довелося продовжувати навчання, переходячи з традиційних форматів на нові, дистанційні. Дистанційне навчання набуло поширення саме під час пандемії. Наприклад, у Китаї 278 мільйонів учнів шкіл та університетів перейшли на онлайн-заняття. В Україні частка вчителів, які користуються онлайн-ресурсами на уроці, зросла з 64% до 85%.

В сучасному світі, в період розвитку інформаційного суспільства, поруч із традиційними методами та технологіями навчання застосовуються сучасні

інформаційні технології[1; 2; 3]. Вони базуються на дистанційних формах навчання, які припускають застосування вебінарів, форумів, конференцій і тренінгів. Це дає можливість викладачам зробити процес навчання більш гнучким та особистісно-орієнтованим.

Оскільки організація дистанційного навчання значною мірою відрізняється від організації навчання у звичному для всіх очному форматі, викладачам доводиться кардинально перекроювати навчальний процес. Проте статистика показує, що кожен третій викладач практично не використовує сучасні ІКТ та соціальні сервіси мережі Інтернет у педагогічній діяльності. Відповідно, рівень володіння відповідними технологіями навчання виявляється невисоким. І для цього є кілька вагомих причин.

По перше, ефективність навчального процесу у дистанційному форматі багато в чому залежить від інформаційної інфраструктури навчального закладу: наявності власної платформи дистанційного навчання, на основі якої побудовано основні та додаткові освітні програми навчання.

По-друге, потрібна наявність електронних освітніх ресурсів, здатних задовольнити пізнавальні потреби студентів на різних етапах навчання.

По-третє, необхідно враховувати потребу у формуванні компетентності викладачів іноземної мови у сфері використання дистанційних освітніх технологій, а також у професійній перепідготовці педагогічних кадрів у цій галузі знання.

По-четверте, відсутність зворотного зв'язку зі студентами через відсутність у викладачів іноземної мови досвіду організації мережевої взаємодії та побудови інтерактивних моделей навчання.

Мета статті - розгляд розширення функцій онлайн-навчання як інструменту освітнього процесу для викладачів і студентів, а також збереження та підвищення мотивації студентів до навчання іноземної мови у ситуації дистанційної освіти.

Виклад основного матеріалу. Вивчення, удосконалення методів онлайн-навчання є актуальною темою сучасних методистів та дослідників. Про це пишуть у зарубіжній літературі. Наприклад, Luis Miguel Dos Santos [4] звертає увагу на те, що пошук оптимальних та ефективних методик та стратегій навчання є невід'ємною частиною викладання іноземних мов. У наші дні все більшої популярності набуває онлайн-навчання. Reni Puspitasari Dwi Lestariyana та Handoyo Puji Widodo [5] відзначають, що в цифрову епоху сучасні студенти мають величезний досвід активного використання цифрових технологій через такі ресурси, як Facebook, Instagram, блоги і т.д. Для них онлайн середовище є звичним.

Саме тому в наші дні дослідники звертають увагу на питання онлайн-навчання. Так, Мердок Меттью [6] відзначав, що в даний час людство переживає розвиток навчання, побудованого на сучасних технологіях. Цей вид навчання є доступним засобом поширення ідей, інновацій та освіти. На

думку дослідника, «достаток варіантів пошуку інформації простимулювало рух вибухової хвилі навчання у напрямку віртуальних класів та інших подібних платформ онлайн-навчання».

Нині відбувається безперервне вдосконалення існуючих засобів дистанційного навчання. Нові форми мають ряд переваг, які, за словами, Боуена [7], призвели до значних покращень в академічній інфраструктурі та дозволили суттєво заощадити час для отримання нової інформації.

На швидкі зміни процесу навчання звертають увагу і N.P.L. Nariyati, Sudirman, N.P.A. Pratiw [8], які зазначають, що значну роль у цифрову епоху відіграють мобільні стратегії, що постійно розвиваються, що дозволяють постійно вдосконалювати процес навчання.

Chartrand R. [9] зазначає, що сучасні технології відкривають необмежений доступ до навчальних матеріалів усім охочим. Ця обставина значно полегшує освітній процес та робить його доступним широкому колу осіб.

Таку думку висловив і Nadiran Tanyeli [10]. Дослідник вважає, що використання Інтернету як інструменту навчання дозволяє зробити процес навчання більш цікавим, насамперед, для тих, хто вивчає іноземну мову. Автор звертає увагу на те, що вищі навчальні заклади все більш беруть активну участь у розробці мовних онлайн-програм.

В даний час досліджуються також питання впливу нових форм навчання на мотивацію студентів до навчання. Muhammad Dafit Pitoyo, Sumardi Abdul Asib [11] вказують, що у XXI столітті спостерігається тенденція до зменшення ролі традиційних форм навчання. У своєму дослідженні автори показали, що у студентів підвищився рівень мотивації до навчання, вони стали інтенсивніше вчитися після того, як пройшли ігрові тести на безкоштовній платформі для навчання Quizizz.

Дослідженням освітньої платформи Moodle займалися Sanchez R.A., Hueros A.D. [12], Machado M., Tao E. [13], Suvorov R. [14] та інші автори. Carolina Costaa, Helena Alvelosa, Leonor Teixeiraa [15] в своєму дослідженні, спрямованому на аналіз функціональних можливостей та інструментів платформи Moodle та їх використання студентами, зазначають, що дана онлайн-платформа відкриває для тих, хто навчається, багато можливостей для ефективного навчання. Так, платформа Moodle, прийнята в Університеті Aveiro (UA), містить у собі модулі, які дозволяють створювати освітні ресурси, здійснювати комунікацію між учасниками освітнього процесу, давати об'єктивну оцінку діяльності та ін.

Думку зарубіжних дослідників поділяють українські вчені Л.Власенко [16], О.Мусієнко [17] та ін. Вони розглядають проблеми дистанційного навчання в своїх працях, а також визначають дистанційне навчання як таку організацію навчального процесу, за якої викладачеві необхідно розробити навчальну програму, максимально орієнтовану на самостійність студентів і учнів.

Українські дослідники в більшій мірі, ніж зарубіжні, вказують на недоліки дистанційного навчання. Вони підкреслюють, що під час дистанційної форми навчання необхідно дотримуватися особливих вимог щодо організації навчального процесу. Ці вимоги включають присутність персонального комп'ютера та доступу до мережі Інтернет. Крім того, необхідно розвивати мотивацію слухачів, тому що студенти навчаються фактично самостійно.

Особливості дистанційного навчання

Технологічний сценарій системи електронного навчання означає, що всі учасники процесу підключені до Інтернету і що вони можуть спілкуватися між собою через Інтернет. Учасники процесу дистанційного навчання це:

- викладачі, роль яких полягає в підготовці навчального матеріалу, які стежать за діяльністю студентів протягом семестру, надають їм підтримку та оцінюють їх. Викладачі можуть здійснювати свою діяльність на території навчального закладу або в деяких віддалених місцях;

- системний адміністратор дистанційного навчання, завданням якого є обробка та публікація навчальних матеріалів, адміністрування користувачів та обслуговування системи;

- студенти, завданням яких є навчання з використанням навчального матеріалу та онлайн навчальних посібників в синхронному та асинхронному режимі. Більше того, студенти мають виконати домашні завдання, перевірити знання та скласти іспити. Цю систему електронного навчання можуть використовувати як студенти традиційного навчання, так і ті, що навчаються в дистанційному форматі.

Основний навчальний матеріал, підготовлений викладачами, складається з текстів лекцій, малюнків, презентацій, аудіозаписів, відеозаписів, списку зовнішніх веб-локацій, вікторин, контрольних та екзаменаційних завдань. Усі ці компоненти становлять вхід у виробничу систему, завданням якої є підготувати навчальний матеріал у формі, придатній для опублікування на платформі дистанційного навчання. Заповнений навчальний матеріал зберігається в базі даних і є доступним для всіх авторизованих користувачів (студентів, викладачів та адміністраторів).

Під час виготовлення навчального матеріалу потрібно постійно пам'ятати, що все має бути спроектовано таким чином, щоб студент дистанційного навчання не помітив, що він/вона не в класі. Цього можна досягти лише при адекватному поєднанні аудіо/відео вмісту. Основним результатом виробництва є аудіо/відеозапис лекції, яка за бажанням студентів читається у найбільш зручній для них час. На відміну від студента традиційної освіти, студент дистанційного навчання має можливість повторювати лекцію стільки разів, скільки йому необхідно для того, щоб вивчити матеріал. І це ми вважаємо позитивною стороною дистанційного навчання.

Спілкування між викладачами та студентами також здійснюється через Інтернет. Вони мають у своєму розпорядженні синхронні та асинхронні

методи. Синхронні методи включають чат та відеоконференції. Серед асинхронних методів використовуються електронна пошта та форум. Можна створити той самий аудіо/відеозапис різноманітної якості, що відповідає різним швидкостям передачі. Хоча можна працювати з меншою пропускну здатністю, мінімальна рекомендована пропускну здатність має становити 64 Кбіт/с [18].

У США багато школярів не мають комп'ютера та швидкісного інтернету. Тому деякі американські школи відправляють автобуси з точками доступу до Інтернету до своїх учнів. У Вірджинії некомп'ютеризованим школярам навіть подарували ноутбуки та планшети. Крім того, департамент освіти співпрацює з Time for Kids, Britannica і NASA, щоб запустити систему Turn to Learn, яка розповсюджує навчальний контент у друкованому вигляді [19].

Українські послуги дистанційного навчання

За звичайних умов українські послуги дистанційного навчання розвивалися насамперед як засіб додаткової освіти. Проте з початком пандемії їх почали активно впроваджувати як інструменти викладання основної освітньої програми. Для систематизації їх застосування в навчальному процесі Міністерство освіти України вивчило представлені на ринку послуги та запропонувало перелік рекомендованих послуг, з яких викладачі могли вибрати найбільш зручний для себе. Щоб допомогти школярам швидше підготуватися до іспитів, Міністерство освіти разом із партнерами також запустило супутниковий телеканал «Всеукраїнська школа онлайн» з уроками з усіх базових предметів [20].

Великий внесок в організацію дистанційних занять для українських школярів зробили ІТ-компанії, які запустили багато проектів дистанційного навчання. В Україні з'явилася онлайн-платформа, яка включає кілька сайтів та мобільних додатків для навчання. Зйомки уроків відбувалися щодня за збалансованою шкільною програмою, розробленою Міністерством освіти і науки разом із вчителями. Зйомки навчального процесу проходили в Новопечерській школі Києва.

Практика показала, що шкільні платформи дистанційного навчання відкривають можливості, які користуються попитом не лише в умовах пандемії. Звичайно, онлайн-інструменти ніколи не стануть повною заміною звичайних уроків. Проте, доповнюючи традиційні підходи, технологічні рішення можуть звільнити вчителя від рутинних обов'язків, залишаючи йому більше часу для роботи з індивідуальними особливостями та потребами кожної дитини. Крім того, сучасні технології дозволяють краще організувати навчальний процес, відкриваючи доступ до широкого спектру контенту, зокрема мультимедійного.

Вимушений перехід на дистанційне навчання ознайомив викладачів та студентів з перевагами та недоліками онлайн-інструментів. Їхнє поширення

може дуже скоро досягти рівня, який за звичайних умов ми побачимо лише через два роки. За прогнозами, до 2022 року частка «шкільного сегмента» має досягти 1,5% ринку онлайн-освіти (якщо говорити про розповсюдження послуг приватного бізнесу). Але в результаті «буму» дистанційного навчання школярів у період самоізоляції ця частка може значно збільшитися [21].

Сучасна ситуація, що склалася у вищій освіті, показує, що проводити заняття із застосуванням нових інформаційних технологій стало життєво необхідним. Зазначимо, що використання у навчальному процесі онлайн-навчання зовсім не повинно виключати традиційні методи навчання, а лише доповнювати їх. Основна ціль онлайн-навчання - це формування стійкої мотивації через активну участь студентів і викладача у навчальному процесі. Забезпечувати якісне покращення результатів навчальної діяльності можна тільки при розумному поєднанні накопичених методів, особистого досвіду та сучасних технологій. Переваги онлайн навчання наочні — це можливість диференційованого та індивідуального навчання для всіх студентів (у тому числі з обмеженими можливостями здоров'я, територіальної доступності навчання тощо); інтерактивність; якість тестів; наочність; виправданість застосування аудіо, відео; можливість використання цього виду навчання для роботи з обдарованими студентами; дистанційна участь у олімпіадах, конкурсах, конференціях.

Базуючись на отриманій інформації, ми визначили основні інноваційні характеристики онлайн-навчання, серед яких основне місце займає можливість більш повноцінного навчання поза аудиторією [18].

Акцент на повноцінність не випадковий. Повноцінність у цьому випадку має на увазі, що поза аудиторією такі види навчальної діяльності, які раніше можна було виконати лише в університеті, повноцінно реалізуються. Це стосується вивчення нового матеріалу, поточного контролю знань з отриманням оцінок та висновків, підготовки до підсумкового контролю, колективної навчальної роботи віддалених користувачів. Ці переваги дистанційної форми навчання використовуються в навчальних закладах України з кожним роком інтенсивніше.

Навчання іноземної мови в режимі дистанційної освіти

Розглядаючи методичний потенціал дистанційних освітніх технологій у лінгвістичній освіті, слід зазначити позитивні та негативні сторони використання даних технологій у освітньому процесі. Безумовно, порівняно з традиційними освітніми технологіями, дистанційні мають низку беззастережних переваг. Насамперед, за допомогою дистанційних освітніх технологій учень отримує необмежений доступ до всіх електронних освітніх ресурсів у рамках навчального курсу незалежно від його місцезнаходження та часу доби. Такий підхід є оптимальним для більшості учнів.

У практичному плані дистанційні освітні технології надають можливість здобуття освіти людям незалежно від їхнього віку, статі, національності,

етнічної приналежності або стану здоров'я. Потенційно вони зрівнюють усі навчальні заклади щодо якості освіти, роблячи освіту більш доступною. Сучасні технології дозволяють швидко та ефективно перебудувати існуючі навчальні плани під нові вимоги, що визначають стратегії навчання. При необхідності зміст навчання можна доповнити актуальною інформацією.

Дистанційні освітні технології відрізняються високим ступенем мобільності в плані зворотної організації зв'язку з викладачем та іншими учасниками навчального процесу. Взаємодія з викладачем здійснюється при необхідності по кожному конкретному питанню. Викладач завжди відкритий до дискусії та коментарям. На даному етапі наявність зворотного зв'язку розглядається як одна з професійних настанов педагога, який може використовувати найефективніші методи навчання з використанням сучасних інформаційних засобів.

Під методом навчання розуміється дидактична категорія, що дає теоретичне уявлення про систему норм взаємодії викладача та студентів для досягнення спільних цілей навчання. Основною ідеєю методики онлайн-навчання іноземної мови є створення навчального віртуального середовища, що включає різні інтернет-джерела, проведення онлайн-лекцій та консультацій, розробка тестування. Складовими частинами онлайн-навчання є студенти та викладацький склад, взаємодія яких здійснюється за допомогою сучасних телекомунікаційних засобів. Важливим інтегрованим фактором системи дистанційного навчання є сукупність педагогічних методів та прийомів, які використовуються у навчальному процесі. Особлива роль в онлайн-навчанні належить веб-конференціям, під час яких всі учасники дискусії ведуть активний полілог, що має велику дидактичну цінність [17].

Для навчання іноземної мови ми пропонуємо використати комплексний підхід. Неможливо перевірити всі компетентності, необхідні для успішного складання іспиту, за допомогою одного ресурсу.

Після вивчення наочно представленого теоретичного матеріалу з лексики та граматики студентам можна запропонувати виконати різні типи завдань на закріплення отриманих навичок: наприклад, тест на «відповідність», в якому студенту пропонується підібрати правильний варіант відповіді, пересунувши слово вгору чи вниз і встановивши його напроти «своєї» пари. За допомогою цього тесту можна побудувати діалог, знайти переклад незнайомого слова, встановити граматичну відповідність частин мови в реченні і т. д. В іншому тесті «Пропуски» необхідно вписати потрібне слово у правильній граматичній формі замість пропущеного. Тут формується навичка побудови речення, тобто удосконалюється письмове мовлення.

Також запропоновано стандартний приклад тесту, у якому з кількох варіантів (множинний вибір) одним натисканням вибирається правильний. Крім того, можливість використовувати аудіофайли дозволяє студентам покращувати вимову шляхом неодноразового повторення того чи іншого

звуку, слова, а також відпрацьовувати постановку наголосу та інтонаційні конструкції тощо.

Безперечною перевагою дистанційної форми навчання при вивченні іноземної мови є те, що студент сам вибирає найбільш зручний для себе час та місце вивчення теми, що важливо в ситуації, що склалася сьогодні.

Для відпрацювання навичок говоріння та аудіювання можна використовувати інтернет-платформу ZOOM. Ця платформа надає найширші можливості в організації відео-уроку:

- бачити студента (організатор має можливість включати відео у слухача);
- розділити групу по підгрупах для відпрацювання діалогів, монологічного висловлювання;
- використовувати «віртуальну» дошку;
- демонструвати екран ноутбука викладача;
- надсилати файли студентам;
- організувати чати студентів.

На вищезгаданій платформі проводяться «аудиторні» заняття, які включають такі способи роботи, як опитування, монологічне висловлювання, бесіда. Під час уроку студенти мають можливість задавати питання викладачеві напяму.

Для успішного вивчення іноземної мови під час дистанційної форми навчання активно використовується система Moodle. На цій платформі розміщені для кожного курсу електронні освітні ресурси. Можливості цих ресурсів дуже різноманітні: від відпрацювання необхідної навички до контролю за відвідуваністю студентами вебінарів та конференцій.

На електронних ресурсах розміщені завдання, які студент зобов'язаний виконати після вебінару - так звана друга частина заняття. Можливість коригування завдань для груп різного рівня є безперечним плюсом даного ресурсу. Для контролю відвідуваності викладач розміщує посилання на вебінар у системі електронних ресурсів. Перейшовши за цим посиланням, студент опиняється на «уроці», а система «бачить» відсоток відвідуваності студентом вебінарів, таким чином мотивуючи студента не пропускати заняття.

Електронні освітні ресурси дають можливість розміщення різних типів занять. Ми рекомендуємо використовувати ці ресурси для відпрацювання навичок читання. Для кожного уроку викладач розміщує текст та тестове завдання до нього.

Платформи дистанційної освіти вже мають убудовані ресурси для створення мережеских тестів. Окремо слід виділити такі електронні ресурси для створення мережеских тестів, як Quizizz та Google Forms, що дозволяють створювати всі відомі види тестів. Позитивною стороною використання цих ресурсів є автоматизація перевірки результатів та виставлення оцінки без участі викладача. За результатами тестування у викладача є можливість зробити розвантаження статистичних даних по кожному окремому учню або групі учнів у формат MS Excel.

Сучасні дистанційні освітні технології не вимагають від викладача спеціальних навичок програмування, щоби створювати свої авторські онлайн-курси. Більшість платформ дистанційної освіти мають дружній інтерфейс і, як правило, не викликають труднощів у викладачів при взаємодії із нею.

Висновки. Запропонована методика онлайн-навчання студентів дозволяє забезпечити не тільки підготовку до складання іспиту або тестування, але й якісне викладання предметів в умовах будь-яких складних ситуацій (наприклад, під час пандемії).

Після трьох місяців роботи в умовах дистанційної освіти ми провели анкетування у студентів. Студентам було запропоновано відповісти на три запитання:

1. Що Вам подобається в онлайн-навчанні?
2. Що Вам не подобається в онлайн-навчанні?
3. Ваші пропозиції та побажання.

В якості переваг даного методу навчання студенти відзначили такі:

- мобільність;
- універсальність;
- можливість навчання студентів з обмеженнями можливостей здоров'я;
- можливість вибору курсів з будь-яких університетів світу та створення «своєї» додаткової програми навчання;
- навчання іноземних студентів без від'їзду зі своєї країни;
- можливість багаторазового перегляду лекцій та вебінарів;
- у майбутньому створення «всесвітнього» онлайн-університету.

Недоліки:

- відсутність безпосереднього спілкування між викладачем та студентом;
  - різні часові пояси;
  - навантаженість студентів збільшеними домашніми завданнями;
  - необхідність суворого дотримання розкладу занять;
  - необхідність мати ноутбук і швидкісний Інтернет.
- Пропозиції:
- не переводити всі предмети у формат онлайн-навчання;
  - для студентів, які мають слабку підготовку, перевести частину занять в онлайн-навчання з обов'язковим відпрацюванням граматичних навичок з «електронних підручників»;
  - проводити онлайн-семінари з мовної підготовки у студентів, які володіють мовою на низькому рівні, що дозволить звільнити додатковий час вивчення основних предметів спеціальності;
  - скласти план занять на семестр та ознайомити з ним студентів;
  - для студентів просунутого рівня навчання записати лекції і відкрити доступ до них, щоб студенти могли підготуватися до онлайн-заняття заздалегідь;
  - ввести в навантаження консультаційні години, на яких студенти можуть поставити запитання тощо;

- розробити особисті кабінети студента та викладача, в яких обов'язково будуть електронні журнали та чат між викладачем та студентом.

Сучасність диктує свої правила у всіх сферах діяльності.

Нам необхідно визнати, що дистанційна освіта чи онлайн-навчання стає реалією середньої та вищої школи. Проте воно вимагатиме перепідготовки викладацького складу, коригування програм навчання, оснащення шкіл і університетів сучасними засобами для дистанційного навчання, підключення ІТ-фахівців для створення електронних курсів, журналів, відомостей та ідентифікації учнів і студентів.

Дистанційне навчання - це сучасна реалія, без якої освіта ХХІ століття немислима, але необхідно зазначити, що вона може бути лише частиною або доповненням до традиційної форми навчання сучасного студента, але не замінити її на 100%.

Незважаючи на популярність та загальне схвалення цього виду навчання, всі студенти сходяться на думці, що онлайн-навчання не зможе замінити «живого» спілкування між викладачем та студентом, створити атмосферу академічного середовища, замінити колектив та дружнє спілкування між студентами; його завдання - лише доповнити та розширити можливості класичного шкільного та університетського навчання.

Система освіти в Україні зазнає численних якісних перетворень на сучасному етапі: формуються нові цінності та переглядаються наявні форми навчання. Викладачі іноземної мови, рухаючись шляхом саморозвитку та підвищення кваліфікації, повинні активно вливатися до лав педагогічних кадрів, готових і здатних використовувати дистанційні освітні технології у навчальних цілях.

Література:

1. Nerubasska, A., Palshkov, K., & Maksymchuk, B. (2020). A Systemic Philosophical Analysis of the Contemporary Society and the Human: New Potential. *Postmodern Openings*, 11(4), 275-292.

2. Nerubasska, A., Maksymchuk, B. (2020). The Demarkation of Creativity, Talent and Genius in Humans: a Systemic Aspect. *Postmodern Openings*, 11 (2), 240-255.

3. Onishchuk, I., Ikonnikova, M., Antonenko, T., Kharchenko, I., Shestakova, S., Kuzmenko, N., & Maksymchuk, B. (2020). Characteristics of Foreign Language Education in Foreign Countries and Ways of Applying Foreign Experience in Pedagogical Universities of Ukraine. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 12(3), 44-65.

4. Luis Miguel Dos Santos (2020). The Discussion of Communicative Language Teaching Approach in Language Classrooms//*Journal of Education and e-Learning Research*. Vol. 7, № 2. P. 104-109.

5. Reni Puspitasari Lestariyana and Handoyo Puji Widodo (2018). Engaging young learners of English with digital stories: Learning to mean// *INDONESIAN JOURNAL OF APPLIED LINGUISTICS*. Vol. № 2. P. 489-495.

6. Мердок Мэтью (2012). Взрыв обучения: девять правил эффективного виртуального класса: пер. с английского/Мэтью Мердок, Трейон Мюллер. М.: Альпина Паблицер, 188 с.

7. Боуэн Уильям Г. (2018). Высшее образование в цифровую эпоху/ Уильям Г. Боуэн при участии Келли Э. Лэк; предисловие Кевина М. Гатри; перевод с английского Д. Кралечкина. М.: Изд. дом «Высш. шк. Экономики», 222 с.

8. N.P.L. Nariyati, Sudirman, N.P.A. Pratiwi (2020). EFL pre-service teacher's perception toward the use of mobile assisted language learning in teaching English // International Journal of language Education. Vol. 4 № 1, P. 38-47.

9. Chartrand R. (2016). Advantages and Disadvantages of Using Mobile Devices in a University Language Classroom//Bulletin of the Institute of Foreign Language Education. Kurume University. Vol. 23. P. 1-13.

10. Nadiran Tanyeli (2009). The efficiency of online English language instruction on students reading skills. World Conference on Educational Sciences 2009. Procedia Social and Behavioral Sciences. P. 564-567 URL: https://www.researchgate.net/publication/229251235_The_efficiency_of_online_English_language_instruction_on_students'_reading_skills

11. Muhammad Dafit Pitoyo, Sumardi, & Abdul Asib (2020). Gamification-Based Assessment//The International Journal of language Education. P. 1-10.

12. Sanchez R.A., Hueros A.D. (2010). Motivational factors that influence the acceptance of Moodle//Computers in Human Behavior. Vol. 26(6). P. 1632-1640.

13. Machado M., Tao E. (2007). Blackboard vs. Moodle: Comparing User Experience of Learning Management Systems in 37th ASEE/IEEE Frontiers in Education Conference, p. 7-12.

14. Suvorov R. (2010). Using Moodle in ESOL writing classes//The Electronic Journal for English as a Second language. Vol. 14(2). P. 1-11.

15. Carolina Costaa, Helena Alvelosa, Leonor Teixeiraa (2012). The use of Moodle e-learning platform: a study in a Portuguese University. Conference on ENTERprise Information Systems. Published by Elsevier Ltd. Selection and/or peer review under responsibility of CENTERIS/SCIKA - Association for Promotion. and Dissemination of Scientific Knowledge.

16. Власенко Л. В. Переваги та недоліки дистанційного навчання// Професійна підготовка педагога: історичний досвід і виклики сучасності: збірник наукових праць. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічно університету ім. І. Франка, 2013. С. 224–228.

17. Мусієнко О. Л. Дистанційне навчання у вищій школі: моделі і технології//Наука в інформаційному просторі : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф.; 29-30 вересня 2019 р. В 7 т. Д-к : Біла К.О., 2019. Т. 2. С. 66–72.

18. Learning remotely when schools close: How well are students and schools prepared? Insights from PISA (2020). URL: https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=127_127063-iiwm328658&title=Learning-remotely-when-schools-close

19. Key country policy responses (2019)//oecd.org. URL: http://www.oecd.org/coronavirus/en/?utm_source=Adestra&utm_medium=email&utm_content=Image%3A%20Country%20Policy%20Tracker&utm_campaign=What%27s%20New%20%2006%20April%202020&utm_term=demo#country

20. Education responses to Covid-19: embracing digital learning and online collaboration. (2019). URL: https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=120_120544

21. COVID-19 Impact on Education. (2020)//en.unesco.org. URL: <https://en.unesco.org/COVID19/educationresponse>

22. Уроки онлайн. <https://www.unian.net/uroki-onlayn>

23. AI-powered COVID-19 watch//oecd.org. URL: <https://www.oecd.ai/COVID>

References:

1. Nerubasska, A., Palshkov, K., & Maksymchuk, B. (2020). A Systemic Philosophical Analysis of the Contemporary Society and the Human: New Potential. Postmodern Openings, 11(4), 275-292.

2. Nerubasska, A., Maksymchuk, B. (2020). The Demarkation of Creativity, Talent and Genius in Humans: a Systemic Aspect. Postmodern Openings, 11 (2), 240-255.

3. Onishchuk, I., Ikonnikova, M., Antonenko, T., Kharchenko, I., Shestakova, S., Kuzmenko, N., & Maksymchuk, B. (2020). Characteristics of Foreign Language Education in Foreign Countries and Ways of Applying Foreign Experience in Pedagogical Universities of Ukraine. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 12(3), 44-65.
4. Luis Miguel Dos Santos (2020). The Discussion of Communicative Language Teaching Approach in Language Classrooms//*Journal of Education and e-Learning Research*. Vol. 7, № 2. P. 104-109.
5. Reni Puspitasari Lestariyana and Handoyo Puji Widodo (2018). Engaging young learners of English with digital stories: Learning to mean// *INDONESIAN JOURNAL OF APPLIED LINGUISTICS*. Vol. № 2. P. 489-495.
6. Merdok Mettyu (2012). Vzryiv obucheniya: devyat pravil effektivnogo virtualnogo klasya: per. s angliyskogo/Mettyu Merdok, Treyon Myuller. M.: Alpina Publisher, 188 s.
7. Bouen Uilyam G. (2018). Vysshie obrazovanie v tsifrovuyu epohu/ Uilyam G. Bouen pri uchastii Kelli E. Lek; predislovie Kevina M. Gatri; perevod s angliyskogo D. Kralechkina. M.: Izd. dom «Vyssh. shk. Ekonomiki», 222 s.
8. N.P.L. Nariyati, Sudirman, N.P.A. Pratiwi (2020). EFL pre-service teacher's perception toward the use of mobile assisted language learning in teaching English // *International Journal of language Education*. Vol. 4 № 1, P. 38-47.
9. Chartrand R. (2016). Advantages and Disadvantages of Using Mobile Devices in a University Language Classroom//*Bulletin of the Institute of Foreign Language Education. Kurume University*. Vol. 23. P. 1-13.
10. Nadiran Tanyeli (2009). The efficiency of online English language instruction on students reading skills. *World Conference on Educational Sciences 2009. Procedia Social and Behavioral Sciences*. P. 564-567 URL: https://www.researchgate.net/publication/229251235_The_efficiency_of_online_English_language_instruction_on_students'_reading_skills
11. Muhammad Dafit Pitoyo, Sumardi, & Abdul Asib (2020). Gamification-Based Assessment//*The International Journal of language Education*. P. 1-10.
12. Sanchez R.A., Hueros A.D. (2010). Motivational factors that influence the acceptance of Moodle//*Computers in Human Behavior*. Vol. 26(6). P. 1632-1640.
13. Machado M., Tao E. (2007). Blackboard vs. Moodle: Comparing User Experience of Learning Management Systems in 37th ASEE/IEEE Frontiers in Education Conference, p. 7-12.
14. Suvorov R. (2010). Using Moodle in ESOL writing classes//*The Electronic Journal for English as a Second language*. Vol. 14(2). P. 1-11.
15. Carolina Costaa, Helena Alvelosa, Leonor Teixeiraa (2012). The use of Moodle e-learning platform: a study in a Portuguese University. *Conference on ENTERprise Information Systems*. Published by Elsevier Ltd. Selection and/or peer review under responsibility of CENTERIS/SCIKA - Association for Promotion. and Dissemination of Scientific Knowledge.
16. Vlasenko L. V. Perevahy ta nedoliky dystantsiinoho navchannia// *Profesiina pidhotovka pedahoha: istorychnyi dosvid i vyklyky suchasnosti: zbirnyk naukovykh prats. Drohobych: Redaktsiino-vydavnychi viddil Drohobytskoho derzhavnogo pedahohichno universytetu im. I. Franka*, 2013. S. 224–228.
17. Musiienko O. L. Dystantsiine navchannia u vyshchii shkoli: modeli i tekhnolohii//*Nauka v informatsiinomu prostori : materialy VII Mizhnar. nauk.-prakt. konf.; 29-30 veresnia 2019 r. V 7 t. D-k : Bila K.O.*, 2019. T. 2. S. 66–72.
18. Learning remotely when schools close: How well are students and schools prepared? Insights from PISA (2020). URL: https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=127_127063-iiwm328658&title=Learning-remotely-when-schools-close
19. Key country policy responses (2019)//*oecd.org*. URL: http://www.oecd.org/coronavirus/en/?utm_source=Adestra&utm_medium=email&utm_content=Image%3A%20Country%20Policy%20Tracker&utm_campaign=What%27s%20New%20-%202006%20April%202020&utm_term=demo#country

20. Education responses to Covid-19: embracing digital learning and online collaboration. (2019). URL: https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=120_120544
21. COVID-19 Impact on Education. (2020)//en.unesco.org. URL: <https://en.unesco.org/COVID19/educationresponse>
22. Uroky onlain. <https://www.unian.net/uroki-onlayn>
23. AI-powered COVID-19 watch//oecd.org. URL: <https://www.oecd.ai/COVID>

СЕРІЯ «Психологія»

УДК 159.922.27

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-250-258](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-250-258)

Vitomski Yuriy Leonidovich PhD in Psychology, Associate Professor of the Department of Criminal Law, Process and Criminalistics of Kyiv University of Intellectual Property and Law, National University "Odessa Law Academy", Kharkiv Highway, 210, Kyiv, 02000, <https://orcid.org/0000-0003-3094-5104>

Chernyakova Olesya Vladimirovna PhD in Psychology, Associate Professor of the Department of Criminal Law, Process and Criminalistics of Kyiv University of Intellectual Property and Law, National University "Odessa Law Academy", Kharkiv Highway, 210, Kyiv, 02000, <https://orcid.org/0000-0002-0384-4829>

DIALECTICS OF THE TOPOSITY OF THE LEVEL OF AGGRESSION AND LATENT EXTREMISM IN CANDIDATES FOR MILITARY SERVICE UNDER CONTRACT

Abstract. The problems of aggression in the context of a subject's stable characteristic reflecting its predisposition to a behavior aimed at damaging others and autoaggression which in our understanding is nothing else than an activity aimed (consciously or unconsciously) at damaging oneself in the physical and mental spheres among conscripts and candidates for military service under the contract have been considered. Our article also reveals features of the level of aggressiveness and latent extremism as adherence to extreme and radical views, methods of action (usually in politics).

Both individuals and organisations, mostly political and religious, have been shown to be susceptible to extremism. Political extremist actions include provocation of mass riots, acts of terrorism and guerrilla warfare. The most radicalised extremists have been shown to reject compromise, negotiation and agreement in principle. Socio-economic crises, a sharp decline in living standards for the bulk of the population, totalitarian political regimes with suppression of opposition, persecution of dissent and external intervention usually contribute to the growth of extremism. In these situations, extreme measures may be the only opportunity for some individuals and organisations to effectively influence the situation, especially if a revolutionary situation is taking shape or the state is engulfed in a prolonged civil war - in these cases, we can speak of "forced extremism".

Not enough time has been devoted to identifying the specifics of the level of authoritarianism and ethnocentrism, and the differences in the main indicators between conscripts and candidates for military service under contract have been determined.

Key words: conscripts for military service, conscripts for military service under contract, level aggressiveness and latent extremism, authoritarianism and ethnocentrism.

Вітомський Юрій Леонідович кандидат психологічних наук, доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики, Київський університет інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія», Харківське шосе, 210, м. Київ, 02000, <https://orcid.org/0000-0003-3094-5104>

Чернякова Олеся Володимирівна кандидат психологічних наук, доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики, Київський університет інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія», Харківське шосе, 210, м. Київ, 02000, <https://orcid.org/0000-0002-0384-4829>

ДІАЛЕКТИКА ТОПОСУ РІВНЯ АГРЕСІЇ ТА ЛАТЕНТНОГО ЕКСТРЕМІЗМУ У КАНДИДАТІВ НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ ЗА КОНТРАКТОМ

Анотація. Проблеми агресії в контексті стійкої характеристики суб'єкта, що відображає його схильність до поведінки, спрямованої на заподіяння шкоди іншим, і аутоагресії, яка в нашому розумінні є нічим іншим, як діяльністю, спрямованою (свідомо чи несвідомо) на заподіяння собі шкоди у фізичній і психічній сферах серед військовослужбовців. Розглянуто призовників та кандидатів на військову службу за контрактом. У нашій статті також розкриваються особливості рівня агресивності та латентного екстремізму як прихильності до крайніх та радикальних поглядів, способів дій (як правило, у політиці та військовій сфері).

Доведено, що як окремі особи, так і організації, переважно політичні та релігійні, а також військові схильні до екстремізму. До військових екстремістських дій відносяться провокування масових заворушень, терористичних актів і партизанської боротьби. Було показано, що найбільш радикально налаштовані екстремісти принципово відкидають компроміс, переговори та згоду.

Соціально-економічні кризи, різке зниження життєвого рівня основної маси населення, тоталітарні політичні режими з придушенням опозиції, переслідуванням інакомислення та зовнішнім втручанням зазвичай сприяють

зростанню екстремізму. У цих ситуаціях крайні заходи можуть бути єдиною можливістю для деяких осіб і організацій ефективно вплинути на ситуацію, особливо якщо формується революційна ситуація або держава охоплена тривалою громадянською війною - в цих випадках можна говорити про «вимушений екстремізм», або «латентний екстремізм».

Недостатньо часу приділено виявленню особливостей рівня авторитаризму та етноцентризму, не визначено відмінності за основними показниками між призовниками та кандидатами на військову службу за контрактом. Це ми й поставили за мету нашого дослідження, застосовуючи психодіагностичні методики за системоутворювальною схемою визначення проблематичних, дезадаптивних областей.

Ключові слова: призовники строкової військової служби, призовники військової служби за контрактом, рівень агресивності та латентного екстремізму, авторитаризм та етноцентризм.

Formulation of the problem. As a result of the unprecedented growth of aggression and autoaggression among conscripts (especially in the first year of military service, i.e. 18-19 year olds), the problem of normalising the social of the Ukrainian Army (AFU (The Armed Forces of Ukraine)) is becoming one of the most important subjects of interdisciplinary and empirical research. Every year a number of conscripts are admitted to psychiatric clinics from military units due to aggressive or self-destructive behaviour.

One of the main factors behind aggressive and self-aggressive behaviour in military units is so-called «hazing», a more common name for which is the sociocultural jargon of «dedovshchina» (Dedovshchina (Ukrainian: дідівщина, lit. reign of grandfathers) is the informal practice of hazing and abuse of junior conscripts historically in the Soviet Armed Forces and today in the Russian armed forces, Internal Troops, and to a much lesser extent FSB, Border Guards, as well as the military forces of certain former Soviet Republics. It consists of brutalization by more senior conscripts, NCOs, and officers).

Most aggressive members of the armed forces who are violent towards new recruits experience adaptation problems. The majority of violent recruits experience adaptation problems, primarily in the inability to build appropriate interpersonal relationships and meet their social needs in an acceptable way.

Attempts by most conscripts to somehow socially adapt in the role of the «obedient doer» lead to personal degradation and depersonalization even in their own perception, and subsequently to nervous breakdown and self-destructive behavior.

The purpose of the article. The aim of the empirical study: to identify the characteristics of aggression and latent extremism in conscripts and candidates for military service under contract.

Presenting main material. The psychotype of army «aggressors» and the typological features of the psychological portrait of potential carriers of pro-terrorist

activity developed by domestic psychologists and sociologists (S. N. Enikolopov, V. F. Pirozhkov, V. A. Sosnin) reveal many similarities: «A power complex, inferiority and super-perfection complexes, and the complete dehumanization and depersonalization of terrorists' ideas about all «outsiders» and dissenters».

In the light of the above, the current state of affairs in the Ukrainian army is even more alarming, and further scientific interpretation of this problem is crucial not only for the problem of creating normal conditions for young men in the army, but for a much wider range of socio-psychological phenomena.

The most pressing of these is terrorism, which has taken on an unprecedented scale in nowadays. The phenomena of aggression and autoaggression are almost central to it. Determining how to prevent these conditions in humans has become a paramount task within different societies.

Not only various countries and groups of people, but literally every individual is interested in this each and every individual.

This, in turn, requires an efficient diagnostic system to be able to identify a diagnostic system which identifies the risk group of young people doing military service and makes it possible to take the necessary preventative and therapeutic measures in good time preventive and psycho-correctional measures.

Thus, the problem of research is the contradiction between the growing need for preventive diagnostics and effective psychological treatment of aggressive behavior in young soldiers and the absence of a unified systemic, holistic approach to the problems of aggression [1].

An important aspect of the analysis of psychological mechanisms of aggressive human behavior is study of individual and group peculiarities of understanding situations of violence by participants of interpersonal conflict as well as by neutral observers witnessing aggressive or violent actions of one of the opponents. Aggression is not an innate trait of the individual, but develops under the influence of the social environment, with a particularly strong impact.

It is influenced by the social environment and particularly reinforces psychological Violent traits are particularly reinforced by the technology of modern warfare. Therefore it is of special interest for a psychologist to identify the specifics of understanding situations of violence by military personnel [2].

Accordingly, the object of our study: aggression in candidates for military service under contract.

Subject of our study: peculiarities of aggression and latent extremism level in contract military service candidates.

Hypotheses:

1. Differences exist in self-reported levels of aggression and latent extremism among military service conscripts and contractual servicemen.

2. There are differences in the level of authoritarianism and ethnocentrism among citizens subject to military service and candidates for military service under contract.

Names of known psychological techniques that identify extremist intentions among conscripts and contracted military service candidates.	
<i>Name of methodology</i>	<i>Short description</i>
R. Cattell's 16 Factor Personality Questionnaire.	Allows you to determine people's personality traits, degree of social adaptation, presence of emotional, personality problems.
V.P. Dvorschenko's Test of Personality Accentuations (TPA) (a modified version of A.E. Lichko's Pathocharacterological diagnostic questionnaire).	Reveals types of accentuations, lists of conflictogenic accentuations, features of communication and friendship, attitude towards work.
The Diagnostic Questionnaire of Critical Situations for Young Men (L.B. Schneider).	This questionnaire shows areas of occurrence of critical situations in young men and diagnoses conditions that indicate the presence of experience of these situations.
D. Russell and M. Ferguson's method of diagnosing the level of subjective feeling of loneliness.	Helps to identify the level of feeling of loneliness in an individual.
G. Eysenck's self-assessment of mental states of personality questionnaire adapted by N.V. Peresheina and M.N. Zaostrovitseva for young adulthood.	The Eysenck questionnaire includes a description of various mental states, the presence of which the probationer should confirm or deny. The questionnaire makes it possible to determine levels of anxiety, frustration, aggression and rigidity.
Beck Depression Questionnaire.	The technique is designed to determine the state of low mood - depression, taking into account its depth, revealing features of interpersonal contacts of a person with peers, formation of plans for the future, difficulties of adaptation of a person in a difficult social situation for him/her.
Perceived Guilt Index (PGI) Authors: John R. Otterbacher, David C. Munz [5].	It measures guilt as a condition and as a trait. The PGI consists of two scales, which measure emotional experience of guilt as a state (G-state) and as a generalized self-concept (trait) (G-trait).
A. Ellis test.	The test is given to identify irrational beliefs in thinking that provoke neurotic states and maladjustment.
The Zimbardo Time Perspective Questionnaire.	The Zimbardo Time Perspective Inventory (ZTPI) is a technique that seeks to diagnose an individual's relationship system to the time continuum, which is crucial to suicidal ideation.
Diagnosis of types of ego-protective behaviour in difficult situations (A.A. Azbel).	The diagnosis is aimed at identifying types of defence mechanisms.
M. Kovacs Depression Scale for Adolescents and Adults (CAA).	This scale quantifies a spectrum of depressive symptoms - low mood, hedonic capacity, autonomic functions, self-esteem and interpersonal behaviour.
A study of self-esteem using the T. Dembo and S.J. Rubinstein methodology (modified by A.M. Prikhozhan).	Gives a picture of the level of self-esteem of a number of personal qualities: health, abilities, character, appearance, etc.).

M. Lucher's method of colour choice.	This method is an indicator of maladaptation and the severity of emotional tension, and clearly demonstrates the relationship of constitutionally inherent properties to the type of response to environmental influences, the degree of susceptibility or resistance to these influences by means of the individual's own defenses.
M.Z. Dukarevich's «Nonexistent Animal».	The method is aimed at diagnosing personality traits.
«Man in the Rain»	This projective test focuses on diagnosing the strength of the ego of a person, his/her ability to overcome adverse situations, to resist them. It also makes it possible to diagnose personal reserves and peculiarities of defence mechanisms.

Our study, on the other hand, used such modern techniques to identify the level of aggression and latent extremism in candidates for military service under contract (which we also advise to be widely used for such cases).

<i>Name of methodology</i>	<i>Short description</i>
The Short Selection Test (STT) (also known as the Short Orientation Test) is a category of general intelligence tests (IQ).	The test was developed by V. N. Buzin in the late 1980s and is an adaptation of the Wonderlic Personnel Test, a well-established modification of the Otis Self-Administering Tests of Mental Ability, widely used in Western countries for personnel selection, including skilled and managerial personnel. There are two versions of the test in the literature, differing in terms of the items. Both versions can be taken here.
Self-assessment of aggression and latent extremism (V.V. Boyko, modified by N.P. Fetiskin).	In addition to aggression and need for aggression, the method allows us to determine the ability to inhibit aggressive reactions and ways to switch aggression. It includes an auto-aggression scale.
The Fascism Scale (T. Adorno, E. Frankel-Brusniewicz, D. Levinson, R. Sanford).	Designed to identify an authoritarian personality, it measures the level of anti-Semitism and ethnocentrism without reference to specific minorities or current political-economic issues. The development of the scale is based on the authors' concept that an individual's political, economic and social beliefs form a comprehensive and coherent way of thinking, which is an expression of the latent traits of his character structure. The subject of the study was a potential fascist individual whose authoritarian character structure determined his particular susceptibility to anti-democratic propaganda.

The qualitative analysis yielded the following results: in two groups of examinees, the majority exhibit a low level of aggression and latent extremism - 80% of conscripts, 95% of contract servicepersons. However, there is an average and elevated level of aggression and latent extremism among 10%.

We can assume that this contingent is exposed to such negative manifestations in the Ukrainian Armed Forces as "hazing" and its accompanying manifestations: non-combat losses, injuries, and unauthorized abandonment of a military unit.

It was revealed that the highest degree of authoritarianism and ethnocentrism is characteristic of 90% of contract servicemen, it can be assumed that this contingent is able and willing to show authority in the military environment in managing groups of people, intolerance towards other ethnic groups.

In order to refine the results, the STT-test was taken, a test of identifying social desirability, the results of the test allow us to talk about the sincerity of the examinees.

As a result of the analysis, it was discovered that the subjects differed in terms of: high is characteristic of candidates for military service under the contract in such indications as provocation of aggression in surrounding people and ritualization of aggression, i.e. they are characterized by more mature, calculating displays of aggression, great desire not to expose themselves, cause aggression in others, give a fair response to an offender. They themselves do not participate, but can become instigators of aggressive behaviour in others, and it can also be assumed that each group's aggressiveness acts as an attribute of the military.

Results of comparative analysis of aggression characteristics in comparing groups of boys subject to military service (n=20) and candidates for military service under contract (n=20) (U - Mann-Whitney test)

	sum of ranks group 1	sum of ranks group 2	U-criterion	level significance level
Aggressiveness	505,0	315,0	105,0	0,009*
Spontaneity of aggression	446,0	374,0	164,0	0,293
Failure to inhibit aggression	472,5	347,5	137,5	0,065
Inability to switch aggression	433,5	386,5	176,5	0,509
Anonymity of aggression	444,0	376,0	166,0	0,335
Provoking aggression in others of others	501,5	318,5	108,5	0,008**
A tendency towards reflected aggression	397,0	423,0	187,0	0,712
Auto-aggression	406,5	413,5	196,5	0,922
Ritualisation of aggression	480,5	339,5	129,5	0,029***

It is also clear from the results that high authoritarianism and ethnocentrism are characteristic of conscripts. We can assume that this group is more spontaneous, prone to informal and antisocial behaviour, counteracting subjectivity.

As follows from Freud's psychoanalytic theory and Millerd and Dollard's neo-biased theory of aggression, the aggression of conscripts can be explained as a consequence of the frustration that conscripts experience before they serve.

The cause of frustration can be inability to avoid service, negativity, fear of negative consequences.

Results of comparative analysis of characteristics of fascism when comparing groups of young men subject to military conscription (n=14) and candidates for military service under contract (n=11) (U - Mann-Whitney test)

	sum of ranks group 1	sum of ranks group 2	U-criterion	level significance level
Fascism index	123,00	202,00	18,00	0,001
conservatism	168,00	157,00	63,00	0,44
authoritarian subordination	198,00	127,00	61,00	0,38
authoritarian aggression	124,00	201,00	19,00	0,001

Thus, we can conclude that the hypotheses put forward are fully confirmed empirically: conscripted young men differ from contracted military service candidates in the level of aggression (the "contracted men" have higher values of provocation and ritualized aggression than the "conscripts") and the level of fascism (the indicators of fascism and authoritarian aggression are higher in the "conscripts").

In our opinion, these conclusions seem rather logical to us on the grounds that young men choosing a professional military career have "wiser", "more sophisticated" forms of aggression, than young men who are conscripted and often do not want to serve in the military, capable of open forms of aggression and aggression.

Література:

1. Keene, J. D. (2003). Doughboys, the Great War, and the remaking of America. JHU Pres. London. V.53. №3. P.16-19. (in English).
2. Vitomski, Y., Bondarenko, S. (2021). Theoretical and practical foundations for innovative implementation of psychotherapeutic confrontational supervision: towards a concept of cognitive psychotherapy in higher education institutions. *Public Administration and Law Review*, (3) (in English).
3. Бондаренко, С. Ю., Вітомський, Ю. Л. Психологічна теорія як онтологія походження держави, чи спроба вгамувати економічний детермінізм. In *The X International Science Conference «Science foundations of modern science and practice*. 2021. С. 200-210.
4. Абрамян, В., Вітомський, Ю., Бондаренко, С. Проблема діагностики образу світу у девіантних підлітків з урахуванням етнопсихологічних особливостей їх особистості у психологічному забезпеченні навчально-виховного процесу. *Перспективи та інновації науки*, (2 (7)).2021. С. 480-495.

5. Платонов І. В. Структура психологічної готовності особистості до правоохоронної діяльності. Психологія. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2000. Вип. 11. С. 320–326.

6. Сімко Р. Т. Поняття готовності військових до професійної діяльності на сучасному етапі розвитку психологічної науки. Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Київ : Інститут психології ім. С. Костюка НАПН України, 2011. Вип. 13. С. 415–425.

References:

1. Keene, J. D. (2003). Doughboys, the Great War, and the remaking of America. JHU Pres. London. V.53. №3. P.16-19. (in English).

2. Vitomski, Y., Bondarenko, S. (2021). Theoretical and practical foundations for innovative implementation of psychotherapeutic confrontational supervision: towards a concept of cognitive psychotherapy in higher education institutions. *Public Administration and Law Review*, (3) (in English).

3. Bondarenko, S. Yu., Vitomskyi, Yu. L. (2021). Psykholohichna teoriia yak ontolohiia pokhodzhennia derzhavy, chy sproba vhamuvaty ekonomichniy determinizm. [Psychological theory as an ontology of the origin of the state, or an attempt to quell economic determinism]. In The X International Science Conference «Science foundations of modern science and practice. pp. 200-210 [in Ukrainian].

4. Abramian, V., Vitomskyi, Yu., Bondarenko, S. (2021). Problema diahnostryky obrazu svitu u deviantnykh pidlitkiv z urakhuvanniam etnopsykholohichnykh osoblyvostei yikh osobystosti u psykholohichnomu zabezpechenni navchalno-vykhovnoho protsesu. [The problem of diagnosing the image of the world in deviant teenagers, taking into account the ethnopsychological features of their personality in the psychological support of the educational process]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky*, Vyp. 2 . pp. 480-495 [in Ukrainian].

5. Platonov, I.V. (2000). Struktura psykholohichnoi hotovnosti osobystosti do pravoookhoronnoi diialnosti. [The structure of psychological readiness of the individual to law enforcement]. *Psykholohiia*. Kyiv: NPU im. M. P. Drahomanova, Vyp. 11. pp. 320-326 [in Ukrainian].

6. Simko, R.T. (2011). Poniattia hotovnosti do profesiinoi diialnosti na suchasnomu etapi rozvytku psykholohichnoi nauky. [The concept of readiness for professional activity at the present stage of development of psychological science]. *Problemy suchasnoi psykholohii: zb. nauk. prats K-PNU imeni Ivana Ohienka, Instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy*. Kyiv : Instytut psykholohii im. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Vip. 13. pp. 415-425 [in Ukrainian].

УДК 159.9

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-259-269](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-259-269)

Белякова Світлана Миколаївна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту, практичної психології та інклюзивної освіти, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, 08401, тел.: (050) 936-48-70, <https://orcid.org/0000-0003-4995-0253>

Ореховська Аліна Василівна здобувачка другого курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальності «Практична психологія», група ПП-21 пм, кафедри менеджменту, практичної психології та інклюзивної освіти, Університету Григорія Сковороди у Переяславі, вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, 08401, тел.: 067-401-59-91

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

Анотація. У статті висвітлено теоретичний аналіз та проаналізовано проблеми дослідження виявлення характерних психологічних особливостей емоційних станів підлітків в умовах дистанційного навчання в Україні. Дистанційне навчання стає сучасним ефективним засобом отримання систематизованих знань, умінь і навичок, несе в собі величезний психолого-педагогічний потенціал.

Здійснено аналіз понятійного апарату та визначено основні терміни, досліджено функції та види емоцій.

Визначено та проаналізовано основні ознаки підліткового віку.

Розглянуто особливості емоційного розвитку підлітків та основні причини порушень емоційного розвитку у підлітковому віці.

Проведено психологічний аналіз емоційних станів підлітків в умовах дистанційного навчання.

Питання отримання освіти є як завжди актуальним в будь який час. Отримання освіти і навчатися дистанційно стало за останні два роки не просто популярною, а й необхідною формою здобуття освіти спочатку перебування України в умовах пандемії COVID-19, а на разі в умовах воєнного часу. Перший етап дозволив навчальним закладам підготуватися та почати організовувати навчальний процес; здійснювати навчальну діяльність в умовах дистанційного навчання; виокремити проблематику зв'язану з переходом на дистанційне навчання та усувати її. Другий етап настав з 24.02.2022 року у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України. з 24.02.2022 року і по сьогодні в Україні діє воєнний стан, який введено Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»

№64/2022 від 24.02.2022 та Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022.

Дистанційна форма навчання відповідає сучасним вимогам та потребам, серед яких першочергове місце займає саме необхідність проведення безперервного навчання та отримання учнями освіти за будь яких умов з використанням мережі Інтернет, сучасного мультимедійного інтерактивного устаткування та технологій.

Метою такої форми освіти, як дистанційна, є поєднання всіх можливих переваг традиційного та віртуального процесу навчання.

Організація ефективного дистанційного навчання неможлива без урахування, з одного боку, особливостей телекомунікаційного середовища, мережі Інтернет, сучасного мультимедійного інтерактивного устаткування та технологій а з іншого – особливостей поведінки підлітків у цьому середовищі. Технологія дистанційного навчання дозволяє враховувати індивідуальні здібності, психологічні потреби, темперамент усіх суб'єктів цієї форми навчання.

Ключові слова: дистанційне навчання, мережа Інтернет, електронні технології, емоційні стани, підлітки.

Beliyakova Svitlana Mykolayivna PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management, Practical Psychology and Inclusive Education Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav 30, Sukhomlynsky St., Pereiaslav, 08401, tel.: (050) 936-48-70, <https://orcid.org/0000-0003-4995-0253>

Orekhovska Alina Vasylivna Student of the second year of the second (master's) level of higher education in the specialty "Practical Psychology", group PP-21 of the PM, Department of Management, Practical Psychology and Inclusive Education of Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Sukhomlynsky St., 30, Pereiaslav, 08401, tel.: (067) 401-59-91

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE EMOTIONAL STATES OF ADOLESCENTS IN THE CONDITIONS OF DISTANCE EDUCATION

Abstract. The article highlights the theoretical analysis and analyzes the research problems of identifying the characteristic psychological features of the emotional states of teenagers in the conditions of distance learning in Ukraine. Distance learning is becoming a modern effective means of obtaining systematized knowledge, skills and abilities, and carries a huge psychological and pedagogical potential.

An analysis of the conceptual apparatus was carried out and the main terms were defined, the functions and types of emotions were investigated.

The main features of adolescence were determined and analyzed.

The peculiarities of emotional development of adolescents and the main causes of emotional development disorders in adolescence are considered.

A psychological analysis of the emotional states of teenagers in the conditions of distance learning was carried out.

The question of getting an education is, as always, relevant at any time. In the last two years, receiving education and studying remotely has become not only popular, but also a necessary form of obtaining education, initially in Ukraine in the conditions of the COVID-19 pandemic, and now in the conditions of wartime. The first stage allowed educational institutions to prepare and start organizing the educational process; to carry out educational activities in the conditions of distance learning; identify problems associated with the transition to distance learning and eliminate them. The second stage began on February 24, 2022 in connection with the military aggression of the Russian Federation against Ukraine. From 24.02.2022 until today, Ukraine is under martial law, which was introduced by the Decree of the President of Ukraine "On the introduction of martial law in Ukraine" No. 64/2022 of 24.02.2022 and the Law of Ukraine "On the approval of the Decree of the President of Ukraine "On the introduction of martial law in of Ukraine" dated February 24, 2022. Distance education meets modern requirements and needs, among which the need for continuous training and education for students under any conditions using the Internet, modern multimedia interactive equipment and technologies occupies the first place.

The goal of such a form of distance education is to combine all possible advantages of the traditional and virtual learning process.

The organization of effective distance learning is impossible without taking into account, on the one hand, the peculiarities of the telecommunications environment, the Internet, modern multimedia interactive equipment and technologies, and on the other hand, the peculiarities of the behavior of teenagers in this environment. Distance learning technology allows taking into account individual abilities, psychological needs, and temperament of all subjects of this form of education.

Keywords:: distance learning, the Internet, electronic technologies, emotional states, teenagers.

Постановка проблеми. Виходячи з умов сьогодення, дистанційне навчання є порівняно новим необхідним способом організації освітнього процесу, спрямованого на забезпечення здобуття освіти віддалено (учасники якого розділені в просторі); навчання, яке реалізується через передавання та отримання інформації через мережу Інтернет, забезпечується спеціальною системою організації навчального процесу, спеціальною методикою розробки навчальних матеріалів і форм викладання, із застосуванням електронних та інших комунікаційних технологій.

Дослідження поставленої проблематики надасть обґрунтовано розробити процес дистанційного навчання, що здійснюється через мережу

Інтернет (впровадження інноваційних технологій), дослідити психологічну специфіку навчального процесу в таких умовах, а також – глибше розкрити поняття характерних психологічних особливостей емоційних станів підлітків в умовах дистанційного навчання.

Мета статті – дослідження соціально-психологічних особливостей емоційних станів підлітків в умовах дистанційного навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню емоційного компонента психіки людини присвячені роботи П. Анохін, Ж. Годфруа, Б.І. Додонов, К. Ізард, О.М. Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн, Б.Спіноза, В.К. Вілюнас П.В. Симонов, П.М. Якобсон, Д.О.Хебб, Ж. Годфруа, Б.І. Додонов та ін. В своїх працях науковці розглядали поняття, функції емоцій в житті людини, а також емоційні стани, основні механізми, їх вплив на продуктивність, діяльність і особистісний розвиток людини. На їхню думку, емоції впливають на будь-який прояв людської діяльності.

Зміни, які відбуваються в процесі роботи за комп'ютером, відносяться до пізнавальних і емоційно-мотиваційних процесів, до свідомого і несвідомого, впливають на особистісні та індивідуальні особливості учнів. Психологи, що досліджують проблеми використання комп'ютерів у навчанні, вказують на необхідність пошуку таких видів роботи учнів з комп'ютером, виконання яких було спрямовано на інтелектуальний розвиток тих, хто навчається. Дослідження, які проводилися відзначаються посиленням пізнавальної мотивації учнів, що пов'язано з ефектом новизни та можливістю використання комп'ютера для самостійного здобування знань.

Виклад основного матеріалу. В умовах сьогодення, дистанційна форма навчання є пріоритетною системою роботи з підлітками. Вивчення емоційних станів підлітків дозволить створення позитивного мотиваційно-емоційного середовища в організації комунікації, взаємодії з учнями в умовах дистанційного навчання; організацію психолого-педагогічної підтримки учнів в умовах дистанційного навчання з метою індивідуалізації освітнього процесу та засвоєння матеріалу; врахування можливостей та перспектив розвитку інформаційно-освітнього середовища в здійсненні процесу навчання; врахування запитів учнів та цілей навчального процесу у запровадженні дистанційних технологій; створення позитивного мотиваційно-емоційного середовища в організації комунікації, взаємодії з учнями в умовах дистанційного навчання; підвищення мотивації учнів до навчання в умовах дистанційного освіти, як ресурсу індивідуальної та професійної самореалізації; формування психологічної готовності викладачів та учнів до розширення освітніх можливостей з використанням дистанційних технологій (системна підготовка науково-педагогічних кадрів до організації та проведення занять в онлайн форматі; залучення учнів до самостійного конструювання власної учбової діяльності, ефективний моніторинг навчальних результатів учнів та ін.).

Для розкриття основної проблематики необхідно визначитися з понятійним апаратом, а саме дати визначення терміну «емоція» та «емоції».

Емоція (від лат. *emovere* — збуджувати, хвилювати) — психічне відображення у формі безпосереднього упередженого переживання змісту життєвих явищ і ситуацій, обумовленого відношенням їхніх об'єктивних властивостей до потреб суб'єкта [1].

Емоції – це психічні стани людини, в яких реалізується безпосереднє ситуативне переживання /задоволення, радість, страх/ особистістю значущості діючих на неї явищ і ситуацій, задоволення чи незадоволення її актуальних потреб [2].

Важливість (значення) емоцій в житті людини виражається через їх функції.

Загалом визначають три функції емоцій, а саме: регулювальну, сигнальну, комунікативну. Проте при аналізі літератури можна зустріти ще одну функцію емоцій – захисну.

Емоції здійснюють ряд функцій, які спонукають людину до праці, знань, вчинків, стримують її від вчинення дій чи навпаки спонукають до дій.

В науковій літературі можна знайти багато класифікацій емоцій.

Підлітковий вік є одним із етапів життя людини. Підлітковий вік - це фаза дорослішання: це перехідний період фізичного та психологічного розвитку людини між дитинством та дорослим життям, мета якого передбачає підготовку до дорослого життя.

Для підліткового віку також характерними є наступні ознаки:

- Абстрактне мислення;
- Пізнання;
- Логічні міркування;
- Наявність джерел і починань для подальшого розвитку особистості підлітка;
- Нестабільність.

Отже, узагальнюючи, можна зазначити, що підлітковий вік є нестабільним, «ранимим», важким та залежить від повсякденного життя, соціуму та всього, що оточує підлітка.

А.П. Краківський називає наступні вікові особливості підлітка:

- 1) потреба в гідному становищі в колективі однолітків, у родині;
- 2) підвищена стомлюваність;
- 3) прагнення мати вірного друга;
- 4) прагнення уникнути ізоляції, як у класі, так й у малому колективі;
- 5) підвищений інтерес до питання про «співвідношення сил» у класі;
- 6) прагнення відмежуватися від усього дитячого;
- 7) відсутність авторитету віку;
- 8) відраза до необґрунтованих заборон;
- 9) сприйнятливості до промахів учителів;

10) переоцінка своїх можливостей, реалізація яких передбачається у віддаленому майбутньому;

11) відсутність адаптації до невдач;

12) відсутність адаптації до положення «гіршого»;

13) тенденція віддаватися мріям;

14) страх опоганення мрії;

15) яскраво виражена емоційність;

16) вимогливість до відповідності слова справі;

17) підвищений інтерес до спорту;

18) захоплення колекціонуванням, захоплення музикою й кіномистецтвом. [3]

Аналізуючи напрацювання науковців щодо досліджень емоційної сфери підлітків, можна виокремити ще ряд характерних ознак, а саме:

1) Розвиток самосвідомості особистості;

2) Прагнення до самостійності;

3) Емоційна збудливість, яка зумовлена статевим дозріванням та неврівноваженістю процесів збудження і гальмування (підлітки відрізняються своєю запальністю, бурхливим проявом своїх почуттів, пристрастю: відстоюють свою незалежність та власну значимість, активно відстоюють прояви несправедливості);

4) тривожність, яка проявляється через апатію, в'ялість, безініціативність;

5) стійкість до емоційних переживань в порівнянні з молодшими школярами;

6) «соціальність» підлітків (бажання бути приналежним до групи);

7) суперечливість почуттів;

8) страх неприйняття (бути відкинутим);

9) високі вимоги до дружби (спільність інтересів, поглядів);

10) агресивність.

В працях науковців можна знайти ряд взаємозв'язків емоційного неблагополуччя: наявність соматичних захворювань; наявність депресивних станів у дітей та у батьків; соціум та оточення; середовище; тривожність; стрес; депресивність; страх; загроза (життю, здоров'ю) та інші.

Таким чином, емоційні порушення можуть представляти з однієї сторони відхилення від норми, а з іншої сторони можуть призводити до виникнення порушень соціальних контактів підлітка.

Для проведення наукового дослідження ми виокремимо декілька емоційних станів, які будуть досліджуватися в роботі, а саме: самопочуття, настрої, активність, самотність, агресія, тривожність. Отже, для подальшого аналізу ми визначимося з самими поняттями емоційних станів, які будуть досліджуватися.

«Самопочуття - комплекс суб'єктивних відчуттів, що відображає ступінь фізіологічної та психологічної комфортності наявного стану людини.» [2]

«Настрій - відносно тривалий емоційний стан /радісний, бадьорий, сумний тощо/, що надає певного забарвлення діяльності та поведінці людини.» [2]

«Активність - загальна характеристика живих істот, їх власна динаміка як джерело перетворення, зміни чи підтримки ними життєво значущих зв'язків з оточуючим світом.» [2]

«Самотність - стан людини, що знаходиться в змінених (незвичних) умовах ізоляції від інших людей.» [1]

«Агресія (від лат. aggressio — напад) — індивідуальна чи колективна поведінка або дія, направлена на заподіяння фізичної чи психічної шкоди або навіть на знищення іншої людини чи групи.» [1]

«Тривожність (готовність до страху) — стан доцільного підготовчого підвищення сенсорної уваги і моторного напруження в ситуації можливої небезпеки, що зумовлює відповідну реакцію на страх.» [1]

Аналіз досліджень дає висновок, що більшість проявів емоційних станів пов'язані з віковими особливостями, та відповідно самі між собою. Коли одна першопричина викликає один емоційний стан, а далі через не усунення причини та затягування в часі це призводить до виникнення і прояву іншого емоційного стану.

Так з'являється нове поняття – підліткова криза.

В результаті дослідження серед респондентів - 40 підлітків (учні 7 та 8 класів загальноосвітньої школи Київської області) було проаналізовано наступні емоційні стани: самопочуття; активність; настрій; схильність підлітків до агресивної поведінки (за видами); тривожність та самотність.

Для проведення дослідження були використані наступні методики: методика «САН», методика вивчення схильності особи до агресивної поведінки А.Басса - А.Даркі (адаптація А.К. Осницького), **методика «Шкала тривожності» Тейлора**, методика діагностики суб'єктивного відчуття самотності (Д. Рассел і М. Фергюсон).

Узагальнюючи результати дослідження, можемо зробити наступні висновки:

- 1) що 37,5% досліджуваних мають неблагополучний стан самопочуття та 50 % перебуває в нормі; 40 % учнів мають рівень активності нижче норми і лише 47 % в нормі; 45 % досліджуваних мають настрій нижче норми (неблагополучний стан) і лише 40 % перебуває в нормі на момент проведення експерименту;
- 2) у 40% досліджуваних виявлено вербальну агресію, у 30 % фізичну агресію, а в 20 % непряму агресію; негативізм, дратівливість та образливість мають 25 % досліджуваних;
- 3) в більшості учнів спостерігається трохи завищений рівень тривожності;
- 4) 50 % досліджуваних мають схильність до самотності.

Аналіз проведеного дослідження свідчить про наявність чинників в групі досліджуваних, які впливають на їхній стан, що в свою чергу призводить до труднощів в навчальному процесі, спілкуванні та адаптації під умови дистанційного навчання. Досліджувана група учнів потребує психологічної допомоги для емоційного здоров'я учнів.

Сформованість емоційних станів, що досліджувалися в підлітків можуть впливати як на фізичне так і психологічне здоров'я учнів, що в свою чергу призведе до погіршення проведення навчальної діяльності.

Проведений аналіз дозволив встановити існування зв'язку між рівнем особистісної тривожності підлітків і їхнім рівнем фізичної та вербальної агресії. Це дає підстави дійти висновку, що між рівнем особистісної тривожності та фізичної і вербальної агресії існує тісний функціональний зв'язок.

Аналіз проведеного дослідження вимагає розробки програми психологічного супроводу щодо формування емоційних станів у підлітків в умовах дистанційного навчання, зняття емоційної напруги та створення позитивного емоційного фону під час проведення дистанційного навчання.

Зміст освітньої діяльності у закладах загальної середньої освіти визначається Концепцією реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року, що схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.12.2016 № 988-р, Державним стандартом початкової освіти, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 21.02.2018 № 87 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24.07.2019 № 688); Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 № 1392, Державним стандартом базової середньої освіти, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898, для учнів, які навчаються за програмами дванадцятирічної повної загальної середньої освіти. Починаючи з 2022/2023 навчального року вводиться в дію новий Державний стандарт базової середньої освіти, який є логічним продовженням державного стандарту початкової освіти, та продовжує реформу загальної середньої освіти «Нова українська школа»

Програма Соціально-емоційне та етичного навчання (СЕЕН, Learning Social Emotional and Ethical (SEE) Learning) – це інструмент розвитку м'яких навичок або “soft skills”. Як-от, уміння комунікувати, співпереживати собі й іншим, керувати своїми емоціями, працювати в команді, креативно й критично мислити, вести за собою і виважено йти за лідерами тощо. Таке навчання розвиває в учнівства усвідомленість, співпереживання та залученість. [3]

Соціально-емоційне та етичне навчання (СЕЕН) – це комплексна рамкова структура й навчальна програма, що ґрунтуються на науці

співпереживання та створені для сприяння соціальному, емоційному та етичному навчанню учнів усіх класів у всьому світі. Програма СЕЕН (SEE Learning) є результатом зусиль при - ватного дослідницького Університету Еморі (Emory University), що в Атланті (США). [4]

У часи війни програма Соціально-емоційного та етичного навчання особливо актуальна. Адже вона допомагає учнівству опанувати навчки співпереживання собі та іншим, стабілізації емоцій і вміння бути щасливими.[3] Пілотування програми СЕЕН в Україні відбувається на базі 26 шкіл в рамках загальнонаціонального шкільного експерименту за участі Інституту модернізації змісту освіти, Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук (наказ МОН від 18.11.2019 р. № 1431). [5]

Подальші наукові дослідження полягають у розробці моделі ефективного функціонування системи дистанційного навчання в Україні в умовах воєнного стану, із застосуванням сучасних інноваційних технологій та психологічної підтримки та супроводу учнів для процесу здобуття знань.

Фізичні та емоційні стани підлітків взаємопов'язані і тому здатні взаємовпливати один на одного. Під час напружених емоційних станів у підлітків змінюється міміка, темп мовлення, з'являється метушливість, змінюється дихання, пульс, колір обличчя, можуть з'явитися сльози.

Міністерство освіти і науки України в своєму Листі від 19.08.2022 №1/9530-22 рекомендує впровадження «психологічної хвилинки», яка допоможе здобувачеві освіти впоратися зі стресом та його наслідками, емоційно налаштуватися на урок, на плідну роботу. Це дасть змогу створити сприятливу атмосферу, що дозволить дітям розслабитися, зняти емоційне напруження, відновити почуття безпеки та психоемоційного комфорту, що є природним механізмом стабілізації.

Важливо створити серію психологічних умов, які зможуть зробити процес надання та отримання дистанційних освітніх послуг продуктивним з точки зору можливостей студентсько-викладацької взаємодії. Організація освітнього процесу не повинна призводити до перевантаження учнів та має забезпечувати безпечні, нешкідливі та здорові умови здобуття освіти.

Метою навчання підлітків в умовах дистанційного навчання є максимально можливий інтелектуальний, духовний, фізичний, соціальний та патріотичний розвиток кожної дитини з урахуванням її особистих потреб та можливостей.

Окремої уваги також заслуговує категорія підлітків з особливими освітніми потребами, адже при дистанційному навчанні необхідно крім всього іншого врахувати їх особисті потреби та можливості.

Провідна роль у створенні сприятливого освітнього середовища означеної категорії належить якісному навчально-методичному забезпеченню. В єдності його цілей, змісту, дидактичного процесу й організаційних форм являє собою сукупність інформаційних і навчально методичних матеріалів,

що призначені забезпечити всі основні його етапи – від надання навчальної інформації, її сприйняття, усвідомлення й застосування з метою оволодіння визначеним обсягом знань та переліком визначених компетентностей, до контролю результатів вивчення навчальної дисципліни. Враховуючи вищесказане, важливими є розробки науковців Інституту спеціальної педагогіки і психології ім. М. Ярмаченка НАПН України, які стануть у нагоді педагогічним працівникам, психологам спеціальних та інклюзивних закладів освіти.

Висновки. Доведено, що дистанційне навчання є актуальною проблемою сьогодення, яке не може повністю замінити повноформатного очного спілкування, а потребує трансформації науково-методологічних підходів до його запровадження. Воєнний стан в Україні зумовив швидкий та безумовний перехід до дистанційного навчання та отримання освіти підлітками, а отже наразі є нагальна потреба у врахуванні всіх особливостей такого навчання з врахуванням психологічних особливостей емоційних станів підлітків. Це відкриває нові можливості для подальшого вивчення зазначеної проблеми, підготовки рекомендацій та впровадження нових програм, які б забезпечили стабільний психологічний клімат для підлітків в умовах дистанційного навчання. Отже освітній процес має організовуватися в безпечному освітньому середовищі, мати яскраво виражену соціальну спрямованість, оскільки йдеться про надання знань більше чотирьом мільйонам учнів, а одним із завдань даного процесу постає врахування психологічних аспектів організації освітнього процесу в умовах воєнного/післявоєнного стану.

Визначення поняття емоцій, видів емоцій та відповідно їх функцій надають нам можливість повною мірою досліджувати всі наявні емоційні стани та причини їх виникнення, відхилення та покращення, а також впроваджувати методики чи програми супроводу для корегування тих чи інших чинників, які впливають на ці стани, проводити тренінги, апробації та інші дослідження з метою подальшої інтеграції запропонованих методик чи програм.

До перспективних напрямків подальшого дослідження можна віднести:

- вивчення емоційного розвитку підлітків в тому числі з позиції гендерних особливостей дітей, причин порушень емоційного розвитку у підлітковому віці, шляхів подолання емоційного неблагополуччя підлітків;
- вивчення емоційного розвитку підлітків з вадами розвитку;
- розробка індивідуальних та групових програм психологічного супроводу підлітків в умовах дистанційного навчання, що реалізуються в шкільних освітніх установах;
- професійна підготовка майбутніх вихователів та психологів до психологічного супроводу підлітків в умовах дистанційного навчання.

Робота психологів та вчителів в школі покликана на забезпечення та підтримку психологічного благополуччя дітей, зокрема – суб'єктивного

благополуччя як поєднання переживання емоційного комфорту та задоволеності від життя, участь в освітньому процесі з метою здобуття знань.

Література:

1. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Харків: Прапор, 2007. – 640 с.
2. Синявський В. В. Психологічний словник / В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова, Н. А. Побірченко. – Київ: Науковий світ, 2007. – 274 с.
3. Дуткевич Т. В. Загальна психологія / Т. В. Дуткевич. – Кам'янець-Подільський: Освіта, 2010. – 96 с.
4. Що таке програма соціально-емоційного та етичного навчання і як вона працює [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://nus.org.ua/articles/shho-take-programa-sotsialno-emotsijnogo-ta-etychnogo-navchannya-i-yak-vona-pratsyuye/>.
5. Я (практикую) СЕЕН. Посібник для створення професійної спільноти / [О. П. Дегтярьова, Т. В. Дрожжина, Г. В. Калужна та ін.]. – Київ: Видавничий дім «Перше вересня», 2021. – 48 с.
6. Як плекати радість за допомогою соціально-емоційного й етичного навчання або СЕЕН [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://nus.org.ua/articles/yak-plekaty-radist-za-dopomogoyu-sotsialno-emotsijnogo-j-etychnogo-navchannya-abo-seen/>.
7. Смутьсон М. Л. Дистанційне навчання: психологічні засади : монографія / М. Л. Смутьсон, Ю. І. Машбиць, М. І. Жалдак. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 240 с.
8. Педагогічні аспекти відкритого дистанційного навчання / [О. О. Андрєєв, К. Л. Бугайчук, Н. О. Каліненко та ін.]. – Харків: Міська друкарня, 2013. – 212 с.

References:

1. Shapar, V. B. (2007). Suchasnyi tлумachnyi psykholohichniy slovnyk [Modern explanatory psychological dictionary]. Kharkiv: Flag [in Ukrainian].
2. Sinyavskiy, V. V., Sergeenkova, O. P., Pobirchenko, N. A. (2007). Psykholohichniy slovnyk [Psychological dictionary]. Kyiv: Scientific World [in Ukrainian].
3. Dutkevich, T. V. (2010). Zahalna psykholohiia [General Psychology]. Kamianets-Podilskiy: Education [in Ukrainian].
4. Shcho take prohrama sotsialno-emotsiinoho ta etychnoho navchannya i yak vona pratsiuie [What is a social-emotional and ethical learning program and how does it work]. (n.d.). nus.org.ua Retrieved from <https://nus.org.ua/articles/shho-take-programa-sotsialno-emotsijnogo-ta-etychnogo-navchannya-i-yak-vona-pratsyuye/> [in Ukrainian].
5. Degtyareva, O. P., Drozhzhina, T. V., Kaluzhna, G. V. (2021). Ya (praktykuiu) SEEN. Posibnyk dlia stvorennia profesiynoi spilnoty [I (practice) SEEN. A guide to creating a professional community]. Kyiv: Publishing house "First of September" [in Ukrainian].
6. Yak plekaty radist za dopomohoiu sotsialno-emotsiinoho y etychnoho navchannya abo SEEN [How to nurture joy through social-emotional and ethical learning or SEEN]. (n.d.). nus.org.ua Retrieved from <https://nus.org.ua/articles/yak-plekaty-radist-za-dopomogoyu-sotsialno-emotsijnogo-j-etychnogo-navchannya-abo-seen/> [in Ukrainian].
7. Smulson, M. L., Mashbyts, Y. I., Zhaldak, M. I. (2012). Dystantsiine navchannya: psykholohichni zasady : monohrafiia [Distance learning: psychological foundations: monograph]. Kirovohrad: Imex-LTD [in Ukrainian].
8. Andreev, O. O., Bugaichuk, K. L., Kalinenko N. O. (2013). Pedahohichni aspekty vidkrytoho dystantsiinoho navchannya [Pedagogical aspects of open distance learning]. Kharkiv: City printing house [in Ukrainian].

УДК 159.97

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-270-280](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-270-280)

Бочелюк Віталій Йосипович доктор психологічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, професор кафедри спеціальної освіти та психології, Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, вул. Наукового містечка, 59, м. Запоріжжя, 69017, тел.: (066) 292-43-47, <https://orcid.org/0000-0001-8727-3818>

Панов Микита Сергійович доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри спеціальної освіти та психології, Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, вул. Наукового містечка, 59, м. Запоріжжя, 69017, тел.: (050) 936-10-29, <https://orcid.org/0000-0002-5085-8895>

Сербін Юрій Вікторович кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціології, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, вул. Сім'ї Хохлових, 8, м. Київ, тел.: (050) 730-30-39, <https://orcid.org/0000-0002-1940-3817>

МЕДИКО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ З ПОСТТРАВМАТИЧНИМИ СТРЕСОВИМИ РОЗЛАДАМИ

Анотація. У статті подано сучасний стан розвитку системи медико-психологічної реабілітації військовослужбовців. Розкрито актуальність питань, що стосуються реабілітаційних заходів військовослужбовців з посттравматичними стресовими розладами. Зауважено що аналізування причин та умов формування посттравматичних розладів дозволяє стверджувати, що розвиток незворотних особистісних деформацій та затяжних стресових розладів у учасників бойових дій значною мірою пов'язаний з недоліками в організації психіатричної та медико-психологічної допомоги. Підкреслено, що накопичений на сьогодні досвід військової психіатрії довів нагальну необхідність військової профілактичної ланки психіатричної допомоги. Найбільш адекватним і прийнятним варіантом є створення штатних відділів (груп) психічного здоров'я, покликаних об'єднати зусилля представників трьох дисциплін: психіатрів, медичних та військових психологів. Зазначено, що на сьогодні у низці праць сучасних українських та зарубіжних науковців презентовано різні аспекти допомоги та супроводу військовослужбовців з посттравматичними стресовими розладами.

Підкреслено, що у плані терапії посттравматичних стресових розладів слід виходити з того, що вони мають унікальний біологічний профіль, що полягає в порушеннях симпатичної збудливості, нейроендокринної та імунної систем. Зазначається, що головна мета психотерапії осіб з посттравматичним стресовим розладом загалом та психотерапії військовослужбовців, зокрема – допомогти пропрацювати процес так, щоб психотравмуюча подія інтегрувалася в Я-систему особистості, а основні принципи – це вислуховування історії життя та створення довірчих відносин, щоб допомогти «вилити» емоції і прояснити те, що трапилось. Звернено увагу на те, що посттравматичний стресовий розлад у військовослужбовців, пов'язаний з їх участю у бойових діях, може провокувати порушення психічного здоров'я не тільки у самих учасників бойових дій, а й у членів їх сімей. Розглядаються сучасні можливості організації «сімейного супроводу» як компонента медико-психологічної реабілітації військовослужбовців та їхніх сімей. Резюмовано, що потенціал суспільної охорони здоров'я стосовно сімей військовослужбовців розкривають перспективи майбутніх досліджень.

Ключові слова: реабілітація, медико-психологічна реабілітація, посттравматичний стресовий розлад, психологічна корекція, військовослужбовці.

Bocheliuk Vitalii Yosypovych Full Doctor in Psychology, Professor, Honored Education Worker of Ukraine, Professor at the Department of Special Education and Psychology, Municipal Institution of Higher Education «Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy» of Zaporizhzhia Regional Council, Naukovoho mistechka St., 59, Zaporizhzhya, 69017, tel.: (066) 292-43-47, <https://orcid.org/0000-0001-8727-3818>

Panov Mykyta Serhiyovych Full Doctor in Psychology, Assistant Professor, Professor at the Department of Special Education and Psychology, Municipal Institution of Higher Education «Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy» of Zaporizhzhia Regional Council, Naukovoho mistechka St., 59, Zaporizhzhya, 69017, tel.: (050) 936-10-29, <https://orcid.org/0000-0002-5085-8895>

Serbin Iyuriy Viktorovich Candidate of psychological sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of psychology and sociology, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Sim'yi Khokhlovykh St., 8, Kyiv, 04119, tel.: (050) 730-30-39, <https://orcid.org/0000-0002-1940-3817>

MEDICAL AND PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF MILITARY SERVICEMEN WITH POST-TRAUMATIC STRESS DISORDERS

Abstract. The article presents the current state of development of the system of medical and psychological rehabilitation of military personnel. The relevance of

issues related to the rehabilitation measures of servicemen with post-traumatic stress disorders has been revealed. It is noted that the analysis of the causes and conditions of the formation of post-traumatic disorders allows us to state that the development of irreversible personal deformations and protracted stress disorders in combatants is largely connected with shortcomings in the organization of psychiatric and medical-psychological care. It is emphasized that the experience of military psychiatry accumulated to date has proven the urgent need for a military preventive link of psychiatric care. The most adequate and acceptable option is the creation of full-time departments (groups) of mental health, designed to unite the efforts of representatives of three disciplines: psychiatrists, medical and military psychologists. It is noted that various aspects of assistance and support of servicemen with post-traumatic stress disorders are presented in a number of works of modern Ukrainian and foreign scientists. It is emphasized that the treatment of post-traumatic stress disorders should be based on the fact that they have a unique biological profile, which consists in disorders of sympathetic excitability, neuroendocrine and immune systems. It is noted that the main goal of psychotherapy for people with post-traumatic stress disorder in general and psychotherapy for military personnel in particular is to help work through the process so that the traumatic event is integrated into the ego system of the individual, and the main principles are listening to the life story and creating trusting relationships to help «pour out» emotions and clarify what happened. Attention is drawn to the fact that post-traumatic stress disorder in servicemen, associated with their participation in hostilities, can provoke mental health disorders not only in the participants of hostilities themselves, but also in their family members. Modern possibilities of organizing «family support» as a component of medical and psychological rehabilitation of servicemen and their families are considered. It is summarized that the potential of public health care in relation to the families of military personnel opens up prospects for future research.

Keywords: rehabilitation, medical and psychological rehabilitation, post-traumatic stress disorder, psychological correction, military personnel.

Постановка проблеми. Актуальність розкриття питань, що стосуються реабілітаційних заходів військовослужбовців з посттравматичними стресовими розладами (ПТСР), обумовлена сьогоdnішніми реаліями. Так, психіатрична та медико-психологічна допомога є обов'язковою та необхідною ланкою в системі загальномедичних заходів при наданні допомоги постраждалим від бойових дій. Її основні завдання полягають у зупинці гострих психічних реакцій, в організації поетапного лікування та у медико-психологічній підтримці постраждалих [6]. Основний принцип надання допомоги постраждалим полягає у поетапному діагностуванні та відповідній терапії постраждалих. Важливим є те, що допомогу слід надавати у строгій відповідності періодів розвитку ситуації [12; 14]. В даний час більшість

психотерапевтів сходяться на думці, що ті, хто прагне лікування на момент звернення вже готовий до активної співпраці, мають більше шансів на позитивний результат, ніж ті, у кого ці прояви мотивації відсутні [2].

Стратегію психіатричної допомоги визначає динаміка психічних розладів, що виникли у результаті пережитого бойового стресу військовослужбовцями. На всіх етапах вона має бути тісно пов'язана із загальною медичною допомогою, повинна забезпечувати безперервність і наступність профілактичних, лікувальних та реабілітаційних заходів.

Аналізування причин та умов формування посттравматичних розладів дозволяє стверджувати, що розвиток незворотних особистісних деформацій та затяжних стресових розладів у учасників бойових дій значною мірою пов'язаний з недоліками в організації психіатричної та медико-психологічної допомоги. Так, високоякісні препарати, новітні методи лікування – не можуть бути ефективними без налагодженої ще у мирний час повноцінної системи охорони психічного здоров'я військовослужбовців (і населення загалом). Накопичений на сьогодні досвід військової психіатрії довів нагальну необхідність військової профілактичної ланки психіатричної допомоги. Найбільш адекватним і прийнятним варіантом є створення штатних відділів (груп) психічного здоров'я, покликаних об'єднати зусилля представників трьох дисциплін: психіатрів, медичних та військових психологів [4].

Враховуючи вищезазначене та зважаючи на відсутність сформованої ланки медико-психологічної допомоги військовослужбовцям з посттравматичними стресовими розладами у нашій країні, вважаємо доцільним сфокусуватись на аналізуванні сучасного стану окресленої проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні у низці праць сучасних українських та зарубіжних науковців презентовано різні аспекти допомоги та супроводу військовослужбовців з посттравматичними стресовими розладами. Зокрема, Т. Сошенко та А. Габінська [6] звертаються до аналізування ефективності психотерапії та фармакотерапії в лікуванні ПТСР у військовослужбовців і ветеранів; Н. Данілевська [4] розкриває питання синдрому відстроченого післябойового відреагування як одного зі станів бойової психічної травми у військовослужбовців, які брали участь у антитерористичній операції (АТО); О. Богомолець зі співавторами [1] описують поширеність та структуру посттравматичних психічних порушень у учасників бойових дій; Н. Сторожук зі співавторами [7] презентують сучасний стан системи психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції; О. Блінов [3] піддає усесторонньому аналізуванню особливості прояву розладів, отриманих у результаті впливу бойового стресу у різних категорій військовослужбовців; змістовно розкрито ознаки та наслідки посттравматичного стресового розладу у військовослужбовців та шляхи його подолання у праці К. Ігнатенко [5]. Зауважимо, що це далеко не вичерпний

перелік тих науковців, які у своїх працях звертаються до розкриття різних аспектів реабілітаційного процесу військовослужбовців з ПТСР.

Тому, зважаючи на підвищений інтерес українських науковців до окресленої проблематики, вважаємо доцільним звернення до зарубіжного досвіду, з метою розширення теоретичних та практичних меж реабілітаційних заходів військовослужбовців з посттравматичними стресовими розладами.

Мета статті – проведення теоретичного аналізу особливостей медико-психологічної реабілітації військовослужбовців з посттравматичними стресовими розладами.

Виклад основного матеріалу. Загальновизнаним є той факт, що ПТСР не належать до тієї групи психічної патології, яка обов'язково потребує госпіталізації до психіатричних установ, тим більше до лікарень [1]. Вони не викликають вираженої дисфункції та дезадаптації, як це має місце при психозах, і тому психіатрична клініка не є тією установою, куди слід звертатися за допомогою, особливо зважаючи на ту соціальну стигму, якою наділяється психічна хвороба.

Загальновідомо, що будь-якій терапії має передувати профілактика у всіх її формах та напрямках. Крім суто медичних заходів у плані постстресових розладів профілактика передбачає широку просвітницьку роботу як серед професіоналів (наприклад, лікарів, рятувальників, керівників органів охорони здоров'я тощо), так і серед великих груп населення. Профілактика передбачає навчання населення основним знанням та навичкам у галузі психічного здоров'я. Проведення подібних занять (лекцій, семінарів, тренінгів) серед соціальних працівників та спеціалістів первинної ланки охорони здоров'я дозволить направити потік хворих до спеціалістів відповідної ланки.

На сьогоднішній день поряд з профілактичними заходами знаходиться медико-психологічна реабілітація (МПП) військовослужбовців, у зв'язку з чим доцільно звернути увагу на стан цього питання у досвіді розвинених країн [1].

Як зазначає Д. Сомасундарам, лікування хворих з ПТСР слід починати з усестороннього обстеження з урахуванням «соціально-культурального та етнічного контексту, значення психічної травми та місцевих визначень дистресу» [11, с. 49]. Автор зазначає, що дуже часто психічна травма ховається за ініціальними проявами соматизованого (соматоформного) розладу, тривоги або депресії. Часткова або повна амнезія на психотравмувальну подію може призвести до ігнорування і навіть заперечення психічних порушень. Діагностичне значення може мати виражена підозрілість пацієнтів, особливо тих, хто коли-небудь брав участь у бойових діях. Ступінь виразності клінічної картини ПТСР визначається сукупною взаємодією таких факторів, як загальний стан здоров'я, вік, соціально-економічний статус, профіль симптомів, тривалість переживання травми та ступінь травматизації, особливості особистості пацієнта, вживання алкоголю (або наркотичних засобів).

У плані терапії ПТСР слід виходити з того, що посттравматичні розлади мають унікальний біологічний профіль, що полягає в порушеннях симпатичної збудливості, нейроендокринної та імунної систем [6]. З точки зору Д. Сомасундарама [11], ефективними можуть бути такі методи терапії, як: фармакотерапія, різні види психотерапії (когнітивні, біхевіоральні методи, кризове втручання, методики релаксації, групова та сімейна психотерапія), реабілітація, групові підходи.

Так, фармакотерапія хворих на ПТСР, навіть застосування не психотропних засобів [8], полегшує ті чи інші симптоми посттравматичних розладів. Проте лікарська терапія переважно неефективна щодо «симптомів уникнення» [5]. На сьогодні не існує такого препарату, який би призводив до ремісії посттравматичного розладу в цілому. Трициклічні антидепресанти покращують настрій, знижують збудливість та інтенсивність нав'язливостей. Антидепресанти групи ІМАО підвищують настрій, нормалізують сон. Селективні інгібітори зворотного захоплення серотоніна зменшують симптоми уникнення, obsesії та збудливість [8]. Антikonвульсанти діють на експлозивність, імпульсивність, сон [14]. Саме пом'якшення симптомів ПТСР створює можливість включення пацієнтів у психотерапевтичний процес – індивідуальну, біхевіоральну або групову психотерапію.

Як підтверджують дослідження [9; 15], психотерапія у багатьох своїх проявах залишається одним з основних методів вибору для більшості військовослужбовців, які пережили психічну травму, оскільки травматизація руйнує всі моделі та стереотипи. Головна мета психотерапії загалом та психотерапії військовослужбовців, зокрема – допомогти пропрацювати процес так, щоб психотравмуюча подія інтегрувалася в Я-систему особистості, а основні принципи – це вислуховування історії життя та створення довірчих відносин, щоб допомогти «вилити» емоції і прояснити те, що трапилося [9].

Звернемося до презентування методів та підходів, ефективність застосування яких підтверджено зарубіжними науковцям.

В. Неш та Б. Літц [9] повідомляють про ефективність використання підтримуючих технік та симптоматичного полегшення. Ефективною є методика «логотерапія», яка полягає в тому, щоб знаходити сенс у тому, що трапилося. Так, пошук та знаходження сенсу помітно полегшує стан пацієнтів.

Когнітивні та біхевіоральні методи являють собою систематично проведену десенсибілізацію щодо психічної травми. При цьому пацієнта піддають неодноразовому впливу психічної травми; він багаторазово відтворює психотравмувальну подію, ґрунтуючись на своїй уяві [5].

Істотною є і корекція гормонального фону з урахуванням типу особистості: А-тип, НА-тип і А+Н-тип. А-тип особистості (адреналіновий), в гормональному профілі якого відзначається «надлишок» адреналіну, характеризується тривожністю, недовірливістю, нерішучістю. Він потребує

деяких заходів, які дозволяють перебороти негативні переживання. Вживання помірних доз алкоголю, що сприяє виробленню норадреналіну, може призвести до того, що невпевненість у собі, схильність до сумнівів, може перерости в самовпевненість і агресивність (у позитивному сенсі цього поняття). Крім того, слід давати організму помірне фізичне навантаження до появи стану бадьорості та підйому сил. Корисні процедури, що гартують (холодний душ, обливання). З психологічних методик для такого типу особистості рекомендується психокорекція, аутотренінг, самоорганізація. НА-тип особистості (норадреналіновий), що характеризується внутрішньою напруженістю, владністю, агресивністю, потребує підвищеного фізичного навантаження аж до значної втоми, освоєння аутогенного тренування. Змішаний А+НА-тип (підвищено емоційний) потребує проведення психокорекції (аутотренінг, самоорганізація) та загальнозміцнювальних заходів [12].

Слід підкреслити, що ефективність терапії ПТСР пов'язана з базовими рівнями таких факторів, як інтенсивність військових дій, тривожний настрій, порушення концентрації, соматичні симптоми, почуття провини тощо [14]. У терапії цих пацієнтів немає важливого і другорядного. Актуальні і необхідні не тільки зазначені вже організаційні та профілактичні заходи, психотерапія та психофармакотерапія, але і методи традиційної медицини, оскільки ПТСР характеризується поліморфізмом і соматичних, і психічних, і особистісних проявів. Тому будь-який терапевтичний вплив при ПТСР має безперечну позитивну дію.

Вважаємо доцільним звернути увагу на те, що багаторічні дослідження надали переконливі докази, що посттравматичний стресовий розлад у військовослужбовців, пов'язаний з їх участю у бойових діях, може провокувати порушення психічного здоров'я не тільки у самих учасників бойових дій, а й у членів їх сімей [3]. Однією з перешкод для подальших досліджень та обґрунтування державних програм, спрямованих на збереження психічного здоров'я військовослужбовців та членів їх сімей, залишається відсутність чіткої, переконливої та перевіреної моделі, яка пояснює, як події в зоні бойових дій можуть призвести до психологічної травми у подружжя та дітей військовослужбовців [14].

Зарубіжні автори Д. Перлік, Ф. Сауттер, Дж. Беккер-Крету [10] стверджують, що в ході психотерапії, що здійснюється на основі теорії навчання, має місце інтенсивний вплив пов'язаних з психотравмою спогадів та відповідних емоцій. Це вимагає від учасників бойових дій та їх партнерів навчитися справлятися з негативними емоціями, яких вони раніше уникали. Наведені міркування є переконливим обґрунтуванням для включення формального навчання навичкам емоційної регуляції під час лікування ПТСР військовослужбовців разом із членами їх сімей.

Так, важливість навчання навичкам емоційного регулювання при ПТСР визнають багато фахівців. За останні роки зарубіжними фахівцями були розроблені різні підходи до спільного лікування військовослужбовців та їх сімей. Ці підходи суттєво варіюються щодо цілей та способів надання допомоги учасникам бойових дій. Деякі з них спрямовані на зміну неконструктивних життєвих стратегій та придбання нових, інші – на виявлення психотравми у близької людини та вивчення психічного розладу.

Емпіричні дані підтверджують, що на динаміку симптомів ПТСР впливає соціальна підтримка та, зокрема, підтримка із боку сім'ї [10]. Психічне здоров'я та добробут подружжя та інших, значущих для військовослужбовця людей – друзів, дітей та, як і раніше зазнають серйозних випробувань через негативний досвід воєнного часу, а також через підвищену смертності та захворюваності. У відповідь на потреби сімей військовослужбовців, які стикаються з наслідками затяжної війни, американські вчені розробили програму втручання «Сім'ї, що знаходяться під впливом стресу, і долають стрес» (FOCUS), створену на основі існуючих науково-обґрунтованих профілактичних заходів для сімей, які долають наслідки стресових травм [8; 13].

Ця програма розроблена в Каліфорнійському університеті, Лос-Анджелесі та Гарвардській медичній школі та заснована на методах навчання сімей психічної стійкості. У ході реалізації таких сесій, команди FOCUS були розгорнуті на військових базах у Сполучених Штатах та на Тихоокеанському узбережжі для надання комплексу профілактичних послуг, орієнтованих на сім'ї військовослужбовців, на основі моделі FOCUS [8].

Під час адаптації зазначеного підходу для сімей військовослужбовців було визначено такі основні елементи моделі:

- 1) реєстрація психологічного стану сім'ї;
- 2) сімейно-орієнтована психологічна освіта;
- 3) сімейний графік;
- 4) навички стійкості лише на рівні сім'ї (наприклад, вирішення проблем).

Процес адаптації та впровадження даної системи втручань для використання в різних екологічних контекстах з метою обслуговування Національної гвардії, резервістів та ветеранів, включає використання удосконалених платформ технологій, таких як: психологічна освіта; розвиток навичок емоційного регулювання, постановки цілей та вирішення проблем; методи управління спогадами про травматичний стрес та відпрацювання навичок сімейного спілкування для сімей, розкиданих географічно. Актуальність даного методу стає особливо очевидною у разі необхідності швидкого розгортання корекційних втручань стосовно змін потреб сімей у реальних умовах [8; 13]. За минуле десятиліття дослідження впливу бойового розгортання у воєнний час та пов'язаних з цим несприятливих факторів на військовослужбовців та їхні сім'ї призвели до побудови системних моделей

функціонування сім'ї. Це надало можливість більш детального розуміння механізмів, за допомогою яких стрес та травма відбиваються на відносинах членів сім'ї. Зазначена модель також покращила розуміння того, яким чином сім'ї можуть сприяти покращенню психологічної стійкості інших членів сім'ї у боротьбі зі стресом, що виникає у результаті бойового розгортання, а також з фізичними та психологічними травмами [15]. Члени сімей повідомили про високий рівень задоволеності програмою та позитивний вплив на показники стану батьків та дітей. На початку роботи за програмою рівні психологічного стресу у військовослужбовців, цивільних батьків та дітей були підвищені в порівнянні з популяційними нормами. Оцінка змін показала значні покращення за всіма показниками для військовослужбовців, цивільних батьків та їхніх дітей [12]. Програма FOCUS забезпечила покращення сімейного функціонування, що, у свою чергу, значно зменшило дитячий стрес та підвищило психологічну стійкість у дітей. Ці результати характеризують потенціал суспільної охорони здоров'я стосовно сімей військовослужбовців і розкривають перспективи майбутніх досліджень [10].

Висновки. Наголошено, що розвиток незворотних особистісних деформацій та затяжних стресових розладів у учасників бойових дій значною мірою пов'язаний з недоліками в організації психіатричної та медико-психологічної допомоги. Узагальнено, що ступінь виразності клінічної картини ПТСР визначається сукупною взаємодією таких факторів, як загальний стан здоров'я, вік, соціально-економічний статус, профіль симптомів, тривалість переживання травми та ступінь травматизації, особливості особистості пацієнта, вживання алкоголю (або наркотичних засобів). Презентовано методи та підходи, ефективність застосування яких підтверджена зарубіжними науковцям. Встановлено, що ефективними можуть бути такі методи медико-психологічної реабілітації, як: фармакотерапія, різні види психотерапії (когнітивні, біхевіоральні методи, кризове втручання, методики релаксації, групова та сімейна психотерапія), реабілітація, групові підходи. Зазначено, що на динаміку симптомів ПТСР впливає соціальна підтримка та, зокрема, підтримка із боку сім'ї. Резюмовано, що потенціал суспільної охорони здоров'я стосовно сімей військовослужбовців розкривають перспективи майбутніх досліджень.

Література:

1. Богомолець О. В., Пінчук І. Я., Ладик-Бризгалова А. К. Поширеність та структура посттравматичних психічних порушень в учасників бойових дій. *НейроNEWS*. 2017. № 4. С. 54–57.
2. Бочелюк В. Й., Панов М. С., Бохонкова Ю. О. Реабілітаційна психологічна допомога при неврозах. *Перспективи та інновації науки*. 2022. Вип. № 11(16). С. 281–291.
3. Блінов О. А. Особливості прояву бойового стресу і посттравматичних стресових розладів у різних категорій військовослужбовців. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи*. 2021. № 3(2). С. 77–88.
4. Данілевська Н. В. Синдром відстроченого післябойового відреагування як один зі станів бойової психічної травми у військовослужбовців, які брали участь в АТО. *Медицинская психология*. 2018. № 2. С. 49–52.

5. Ігнатенко К. В. Ознаки та наслідки посттравматичного стресового розладу у військовослужбовців та шляхи його подолання. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2018. № 8(2). С. 191–203.

6. Сошенко Т., Габінська А. Ефективність психотерапії та фармакотерапії в лікуванні ПТСР у військовослужбовців і ветеранів : Ефективність психотерапії та фармакотерапії в лікуванні посттравматичного стресового розладу у військовослужбовців і ветеранів. *НейроNEWS*. 2018. № 3. С. 32–36.

7. Сторожук Н. А., Мась Н. М., Покотило В. В. Сучасний стан системи психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції. *Збірник наукових праць Національного університету ім. Т. Шевченка. Військ.-спеціальні науки*. 2016. Вип. 1(34). С. 34–38.

7. Beardslee W. R., Klosinski L. E., Saltzman W. Dissemination of family-centered prevention for military and veteran families: adaptations and adoption within community and military systems of care. *Clin. Child. Fam. Psychol. Rev.* 2013. № 16 (4). PP. 394–409.

9. Nash W. P., Litz B. T. Moral injury: a mechanism for war-related psychological trauma in military family members. *Clin. Child. Fam. Psychol. Rev.* 2013. № 16 (4). PP. 365–75.

10. Perlick D. A., Sautter F. J., Becker-Cretu J. J. The incorporation of emotion-regulation skills into couple- and family-based treatments for post-traumatic stress disorder. *Mil. Med. Res.* 2017. № 30. PP. 4–21.

11. Somasundaram, D. Addressing collective trauma: Conceptualisations and interventions. *Intervention: Journal of Mental Health and Psychosocial Support in Conflict Affected Areas*. 2014. № 12 (4), PP. 43–60.

12. Saltzman W. R., Lester P., Milburn N. Pathways of Risk and Resilience: Impact of a Family Resilience Program on Active-Duty Military Parents. *Fam Process*. 2016. № 55 (4). PP. 633–646.

13. Lester P., Mogil C., Saltzman W. Families overcoming under stress: implementing family-centered prevention for military families facing wartime deployments and combat operational stress. *Mil. Med.* 2011. № 176 (1). PP. 19–25.

14. Lester P., Saltzman W.R., Woodward K. Evaluation of a family-centered prevention intervention for military children and families facing wartime. *Am. J. Public. Health*. 2012. № 102. PP. 48–54.

15. Lester P., Stein J. A., Saltzman W. Psychological health of military children: longitudinal evaluation of a family-centered prevention program to enhance family resilience. *Mil. Med.* 2013. № 178 (8). PP. 838–845.

References:

1. Bohomolets O. V., Pinchuk I. Ya., Ladyk-Bryzghalova A. K. (2017). Poshyrenist ta struktura posttravmatychnykh psykhychnykh porushen v uchasnykiv boiovykh dii [Prevalence and structure of post-traumatic mental disorders in combatants]. *NeiroNEWS*, 4. 54–57 [in Ukrainian].

2. Bochelyuk V. Y., Panov M. S., Bokhonkova YU. O. (2022). Reabilitatsiyna psykholohichna dopomoha pry nevrozakh [Rehabilitation psychological aid for neuroses]. *Naukovi perspektyvy*. 9(27). С. 313–324 [in Ukrainian].

3. Blinov O. A. Osoblyvosti proiavu boiovoho stresu i posttravmatychnykh stresovykh rozladiv u riznykh katehorii viiskovosluzhbovtziv (2021). [Peculiarities of the manifestation of combat stress and post-traumatic stress disorders in different categories of servicemen]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii ta sotsialnoi roboty*, 3(2). 77–88 [in Ukrainian].

4. Danilevska N. V. Syndrom vidstrochenoho pisliaboiovoho vidreahuvannia yak odyn zi staniv boiovoi psykhychnoi travmy u viiskovosluzhbovtziv, yaki braly uchast v ATO (2018). [The syndrome of delayed post-combat reaction as one of the states of combat mental trauma in servicemen who participated in anti-terrorist operations]. *Medytsynskaia psykholohyia*, 2. 49–52 [in Ukrainian].

5. Ihnatenko K. V. Oznyaky ta naslydky posttravmatychnoho stresovoho rozladu u viiskovosluzhbovtziv ta shliakhy yoho podolannia [Signs and consequences of post-traumatic stress disorder in military personnel and ways to overcome it] (2018). *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedagogichni nauky*, 8(2). 191–203[in Ukrainian].
6. Soshenko T., Habinska A. Efektyvnist psykhoterapii ta farmakoterapii v likuvanni PTSR u viiskovosluzhbovtziv i veteraniv : Efektyvnist psykhoterapii ta farmakoterapii v likuvanni post-travmatychnoho stresovoho rozladu u viiskovosluzhbovtziv i veteraniv (2018). [Effectiveness of psychotherapy and pharmacotherapy in the treatment of PTSD in military personnel and veterans: Effectiveness of psychotherapy and pharmacotherapy in the treatment of post-traumatic stress disorder in military personnel and veterans]. *NeiroNEWS*, 3. 32–36 [in Ukrainian].
7. Storozhuk N. A., Mas N. M., Pokotylo V. V. Suchasnyi stan systemy psykholohichnoi reabilitatsii uchasykiv antyterrorystychnoi operatsii (2016). [The current state of the system of psychological rehabilitation of participants in anti-terrorist operations]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka. Viisk.-spetsialni nauky*, 1(34). 34–38 [in Ukrainian].
8. Beardslee W. R., Klosinski L. E., Saltzman W. (2013). Dissemination of family-centered prevention for military and veteran families: adaptations and adoption within community and military systems of care. *Clin. Child. Fam. Psychol. Rev.* [in English].
9. Nash W. P., Litz B. T. (2013). Moral injury: a mechanism for war-related psychological trauma in military family members. *Clin. Child. Fam. Psychol. Rev.* [in English].
10. Perlick D. A., Sautter F. J., Becker-Cretu J. J. (2017). The incorporation of emotion-regulation skills into couple- and family-based treatments for post-traumatic stress disorder. *Mil. Med. Res.* [in English].
11. Somasundaram, D. (2014). Addressing collective trauma: Conceptualisations and interventions. *Intervention: Journal of Mental Health and Psychosocial Support in Conflict Affected Areas* [in English].
12. Saltzman W. R., Lester P., Milburn N. (2016). Pathways of Risk and Resilience: Impact of a Family Resilience Program on Active-Duty Military Parents. *Fam Process.* [in English].
13. Lester P., Mogil C., Saltzman W. (2011). Families overcoming under stress: implementing family-centered prevention for military families facing wartime deployments and combat operational stress. *Mil. Med.* [in English].
14. Lester P., Saltzman W.R., Woodward K. (2012). Evaluation of a family-centered prevention intervention for military children and families facing wartime. *Am. J. Public. Health.* [in English].
15. Lester P., Stein J. A., Saltzman W. (2013). Psychological health of military children: longitudinal evaluation of a family-centered prevention program to enhance family resilience. *Mil. Med.* [in English].

УДК 373.2:37.042-043.86(045)

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-281-290](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-281-290)

Булгакова Олена Юріївна доктор психологічних наук, професор, декан факультету дошкільної педагогіки та психології, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», вул. Ніщинського, 1, м. Одеса, 65000, тел.: (067) 715-12-71, <https://orcid.org/0000-0002-1750-0349>

Волошенко Іван Сергійович, здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти 2-го року навчання факультету дошкільної педагогіки та психології, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», вул. Ніщинського, 1, м. Одеса, 65000, тел.: (050) 993-66-88, <https://orcid.org/0000-0001-5876-6912>

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КОГНІТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація. У житті людина постійно стикається з проблемами. Вирішити ці проблеми, можливо лише здійснюючи пошук необхідної інформації. Пошук інформації та пізнання навколишнього світу відбувається завдяки когнітивним здібностям людини. У статті розглядаються теоретичні основи розвитку когнітивних здібностей у старших дітей дошкільного віку, а саме: проаналізували визначення та класифікацію когнітивних здібностей, виявили особливості їх прояву у старшому дошкільному віці. Когнітивні можливості – це можливості придбання, зберігання та опрацювання інформації. Розвиток особистості є нагальною соціальною психологічною та педагогічною проблемою. Формування людини, яка прагне до знань світу та самого себе, неможлива без цілеспрямованої роботи над розвитком когнітивних здібностей (уваги, пам'яті, мислення, сприйняття). На сьогоднішній день відбувається розширення можливостей діяльності, а також швидке зростання обсягу інформації. Це веде до того, що підвищуються вимоги до інтелектуальної діяльності та розвитку когнітивних здібностей підростаючого покоління. Тому одним із головних завдань сучасного закладу дошкільної освіти є розвиток індивідуального потенціалу особистості, що розкривається через розвиток когнітивних здібностей. У старшому дошкільному віці процес розвитку когнітивних здібностей важливий, оскільки він включає розвиток пам'яті, сприйняття, мислення, уваги, уяви. Ці процеси взаємопов'язані і є різними формами орієнтації дитини у навколишньому світі, у собі. Ці процеси є регулятором діяльності дитини. Розвиток когнітивних здібностей у процесі освіти старших дошкільників сприймається як принцип, і як одна з основних

цілей освіти. Проаналізувавши психічні характеристики дітей старшого дошкільного віку, можна дійти висновку, що навчання слід побудувати на основі когнітивно-візуального підходу. Основним змістом такого підходу є широке та цілеспрямоване використання візуалізації, передача акценту від ілюстративного аспекту до когнітивного. Основна умова розвитку когнітивних здібностей - це вибір спеціальних завдань. Ці візуалізовані завдання, спрямовані на розробку пам'яті, уваги, мислення, сприйняття в процесі освіти в закладі дошкільної освіти.

Ключові слова: особливості розвитку, когнітивні здібності, старший дошкільний вік.

Bulgakova Olena Yuriyivna Doctor of Psychological Sciences, Professor, Dean of the Faculty of Preschool Pedagogy and Psychology, State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushinsky», Nishchinsky St., 1, Odesa, 65000, tel.: (067) 715-12-71, <https://orcid.org/0000-0002-1750-0349>

Voloshenko Ivan Sergiyovych Applicant of the second (master's) level of higher education of the 2nd year of study of the Faculty of Preschool Pedagogy and Psychology, State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushinsky», Nishinsky St., 1, Odesa, 65000, tel.: (050) 993-66-88, <https://orcid.org/0000-0001-5876-6912>

FEATURES OF DEVELOPMENT OF COGNITIVE ABILITIES OF OLDER PRESCHOOL CHILDREN

Abstract. In life, a person constantly faces problems. Solving these problems is possible only by searching for the necessary information. The search for information and knowledge of the surrounding world occurs thanks to human cognitive abilities. The article examines the theoretical foundations of the development of cognitive abilities in older children of preschool age, namely: the definition and classification of cognitive abilities were analyzed, the features of their manifestation in older preschool age were identified. Cognitive abilities are the ability to acquire, store and process information. Personality development is an urgent social, psychological and pedagogical problem. The formation of a person who strives for knowledge of the world and himself is impossible without purposeful work on the development of cognitive abilities (attention, memory, thinking, perception). Today, there is an expansion of activity opportunities, as well as a rapid increase in the volume of information. This leads to increased demands for intellectual activity and the development of cognitive abilities of the younger generation. Therefore, one of the main tasks of a modern preschool education institution is the development of the individual potential of a person, which is revealed through the development of cognitive abilities. In older preschool age, the

process of developing cognitive abilities is important, as it includes the development of memory, perception, thinking, attention, and imagination. These processes are interconnected and are different forms of orientation of the child in the surrounding world, in himself. These processes are the regulator of the child's activity. The development of cognitive abilities in the process of education of older preschoolers is perceived as a principle and as one of the main goals of education. Having analyzed the mental characteristics of older preschool children, it can be concluded that education should be built on the basis of a cognitive-visual approach. The main meaning of this approach is the wide and purposeful use of visualization, the transfer of emphasis from the illustrative aspect to the cognitive aspect. The main condition for the development of cognitive abilities is the choice of special tasks. These visualized tasks are aimed at developing memory, attention, thinking, and perception in the process of education in a preschool education institution.

Keywords: developmental features, cognitive abilities, senior preschool age.

Постановка проблеми. Розвиток особистості є нагальною соціальною психологічною та педагогічною проблемою. Формування людини, яка прагне до знань світу та самого себе, неможливе без цілеспрямованої роботи над розвитком когнітивних здібностей (уваги, пам'яті, мислення, сприйняття).

Поняття здібності наведено у педагогічному енциклопедичному словнику – це індивідуально-психологічні особливості особистості, з яких людина успішно виконує певну діяльність. Здібності становлять окремі знання, вміння та навички, а так само готовність до навчання нових способів та прийомів діяльності [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи сучасні психолого-педагогічні дослідження пізнавальної сфери людини, дійшли висновку, що автори часто використовують у зарубіжній психолого-педагогічній літературі [2, 4, 7-9] термін «когнітивний» як спроможний відіслати нас до будь-яких процесів, за допомогою яких ми можемо усвідомити або набути знання. Даний термін включає в себе відчуття, впізнавання, уяву, символізацію, судження, спогади, навчання, роздуми та умовиводи.

На сьогоднішній день немає однозначного визначення когнітивних здібностей. Але можна виділити три основні підходи у визначенні цього поняття.

Перший підхід. Авторами, когнітивні здібності розглядаються як індивідуально-психологічні особливості процесів уваги, відчуття, сприйняття, пам'яті, уяви, мислення, які відрізняють одну людину від іншої і виявляються в успішному пізнанні навколишнього світу [6]. Цей підхід свідчить про те, що визначення «когнітивні здібності» і «пізнавальні здібності» синонімічні.

Другий підхід. Когнітивні здібності розглядаються авторами як система властивостей, відносин та різнобічних зв'язків об'єктів та суб'єктів

діяльності. Ця система – основа процесу аналізу, синтезу, абстракції та узагальнення [1]. Також С. Рубінштейном [4] була висунута гіпотеза, в якій процес аналізу, синтезу та рівень їх розвитку у людини є компонентами розумових здібностей. Цей підхід свідчить про те, що визначення «когнітивні здібності» і «розумові здібності» синонімічні.

Третій підхід. Когнітивні здібності розглядаються авторами як інтелект, інтелектуальні здібності.

Найбільш поширені визначення інтелекту надано В. Дружиніним [2]:

1. Під інтелектом розуміється загальна здатність пізнання та вирішення проблем, що веде до успіху в будь-якій діяльності та лежить в основі інших здібностей.

2. Під інтелектом розуміється система всіх пізнавальних здібностей індивіда: відчуття, сприйняття, пам'ять, уявлення.

Цей підхід свідчить про те, що визначення «когнітивні здібності» і «інтелектуальні здібності» синонімічні.

Аналізуючи роботи вищезазначених дослідників можна побачити, що когнітивні здібності трактуються як індивідуальні властивості ефективної реалізації відображення та пізнання зовнішнього та внутрішнього світу, за допомогою відчуття, сприйняття, пам'яті, уваги, уяви, мислення. Дані здібності забезпечують інтелектуальну та моторну діяльність людини на високому рівні.

Отже, можна відмітити, що у розглянутих дослідженнях, здібності проявляються та оцінюються лише у діяльності людини. Більшість авторів когнітивні здібності пов'язують із продуктивною інтелектуальною діяльністю.

Ще одну концепцію, в якій описано структуру когнітивних здібностей, розробив В. Шадріков [6]. Ця структура відображає зв'язок когнітивних здібностей з пізнавальними процесами, як сприйняття, увага, пам'ять, мислення.

Основним блоком когнітивних здібностей, на думку дослідника є індивідуальні особливості перебігу процесів:

- увага – атенційні здібності;
- сприйняття – перцептивні здібності;
- пам'ять – мнемічні здібності;
- здібності уявлення та уяви;
- мислення – розумові здібності;
- сприйняття – перцептивні здібності;

Атенційні можливості – це індивідуальні особливості процесу уваги. Увага – одна з необхідних умов успішної діяльності та навчання людини. Найважливіше завдання розвитку у школі – це розвиток контрольної функції уваги. Контрольна функція уваги – це здатність контролювати дії та перевіряти результати у процесі навчання.

Перцептивні можливості – це індивідуальні особливості процесу сприйняття. Сприйняття – складний процес, з допомогою якого відбувається виявлення об'єкта сприйняття, пізнання його, вимір, оцінювання. Формується він у процесі оперування об'єктами сприйняття та спостереження на практиці. Розвиток та вдосконалення сприйняття відбувається протягом накопичення життєвого досвіду. На основі результату сприйняття буде побудовано внутрішній образ.

Мнемічні можливості – це індивідуальні особливості прояви пам'яті. Це властивості системи мозку, яка реалізує запам'ятовування, збереження та відтворення інформації. Здібності уявлення та уяви відповідають за створення сфери вторинних образів. Подання та уява забезпечують здатність оперувати вторинними образами. Уявлення – це відображення предметів і явищ навколишнього світу. Форма відображення – узагальнені наочні образи у свідомості дитини. Уява – це процес створення нових образів, на основі отриманого, переробленого матеріалу сприйняття та уявлення.

Мисленеві здібності визначають успішність і продуктивність розумової діяльності. Індивідуальні відмінності у мисленні свідчать про розумові здібності, що визначають цей процес.

Отже, В. Шадриков вважає основними компонентами когнітивних здібностей сприйняття, увагу, пам'ять і мислення, у яких виділяє певні особливості. Ми згодні із автором і в нашій статті розглядаємо когнітивні здібності як індивідуально-психологічні особливості процесів уваги, відчуття, сприйняття, пам'яті, уяви, мислення, що відрізняють одну людину від іншої і проявляються в успішності пізнання навколишнього світу.

Отже, проаналізувавши психолого-педагогічну літературу, можна зробити висновок, що у сучасному розвитку науки немає єдиного визначення поняття когнітивних здібностей. У різних джерелах «когнітивні здібності» розглядаються як синонім понять «розумові здібності», «пізнавальні здібності», «інтелектуальні здібності». Аналіз структури когнітивних здібностей показав, що автори розглядають когнітивні здібності як сукупність всіх пізнавальних процесів людини.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день відбувається розширення можливостей діяльності, а також швидке зростання обсягу інформації. Це веде до того, що підвищуються вимоги до інтелектуальної діяльності та розвитку когнітивних здібностей підростаючого покоління. Тому одним із головних завдань сучасного закладу дошкільної освіти є розвиток індивідуального потенціалу особистості, що розкривається через розвиток когнітивних здібностей. У старшому дошкільному віці процес розвитку когнітивних здібностей важливий, оскільки він включає розвиток пам'яті, сприйняття, мислення, уваги, уяви. Ці процеси взаємопов'язані і є різними формами орієнтації дитини у навколишньому світі, у собі. Ці процеси є регулятором діяльності дитини. Розвиток когнітивних здібностей у процесі

освіти старших дошкільників сприймається як принцип, і як одна з основних цілей освіти.

Дамо характеристику кожному компоненту когнітивних здібностей та виділимо особливості їх розвитку.

Увага. Як писав К. Д. Ушинський, увага є саме ті двері, через які проходить все, що тільки входить у душу людини із зовнішнього світу [3]. Увага одна із важливих психічних явищ в людини. Виступаючи невідривною стороною пізнання, почуття та волі, увага не зводиться до жодної з цих трьох сфер психічного. Увага – це динамічна сторона свідомості, що характеризує ступінь його спрямованості на об'єкт і зосередження на ньому з метою забезпечення його адекватного відображення протягом часу, необхідного для здійснення певного акту діяльності або спілкування.

Основні властивості уваги – обсяг, розподіл, концентрація, стійкість, перемикання. Обсяг уваги – це кількість об'єктів, що сприймаються «одночасно». Розподіл уваги визначається можливістю одночасного успішного виконання кількох різних видів діяльності. Переключення уваги – це швидкість довільного перенесення з одного об'єкта на інший. Концентрація уваги – це ступінь зосередження об'єкті, а стійкість – тривалість зосередження об'єкті.

У психології виділено три види уваги:

1. Мимовільна увага з'являється і підтримується незалежно від свідомих цілей людини у зв'язку з особливостями об'єкта.

2. Довільна увага має направлення та підтримку свідомої та поставленої мети. Під час важкої діяльності з'являється вольова регуляція, і використовуються спеціальні прийоми: зосередження, підтримка, розподіл та перемикання уваги.

3. Післядовільна увага базується на довільній увазі, визначається зосередженістю на об'єкті, на цінності об'єкта для людини. У цьому зберігається свідомо цілеспрямованість уваги.

У процесі навчання та виховання, розвиваються властивості уваги, його види, відбувається освіта щодо стійких поєднань, на основі яких формується уважність як властивість особистості [3].

Основна особливість уваги старшого дошкільника – це слабка довільна увага. Тому що в цьому віці обмежені можливості вольового регулювання уваги та її управління. Також довільна увага старшого дошкільника передбачає коротку, близьку мотивацію. У старшому дошкільному віці значно вище розвинена мимовільна увага. Довільна увага концентрована і стійка, коли навчальний матеріал для дошкільника яскравий і викликає у нього емоційний відгук.

Одна з особливостей уваги у дітей старшого дошкільного віку – це порівняно невелика стійкість. Старшим дошкільникам важко довго зосереджуватися на роботі, вони часто відволікаються.

Сприйняття – це відображення предметів і явищ у їх цілісності, відбиток чуттєвих доступних тимчасових і просторових зв'язок і відносин. Сприйняття визначається через предметність світу явищ: результат праці людини та природне середовище предметні [5].

Закономірності сприйняття це його предметність, цілісність, константність. У цих закономірностях можна побачити зв'язок між особливостями подразника та психофізіологічними закономірностями. Предметність та цілісність характеризуються об'єктами зовнішнього навколишнього світу. Константність сприяє збереженню постійних якостей предмета (незалежно від відстані, від кута зору та від особливостей освітлення при сприйнятті).

Властивості сприйняття, такі як свідомість, категоричність, вибірковість, апперцепція, існують на рівні свідомості та характеризуються особистим рівнем сприйняття.

Діти старшого дошкільного віку відрізняються гостротою та свіжістю сприйняття. Але сприйняття має відмінності: своєрідні особливості, які вказують з його вікову недостатність.

Сприйняття у старшому дошкільному віці мало диференційовано. У дітей цього віку слабкий поглиблений, організований та цілеспрямований аналіз при сприйнятті. Сприйняттю характерна яскрава, виражена емоційність, що пов'язана з діями. Якщо в процес освіти організувати правильно, то сприйняття старшого дошкільника набуде характеру цілеспрямованої та керованої специфічної діяльності. Так, якщо спочатку дитина сприймає предмет з метою правильної дії з нею, то згодом вона діє з предметом для її правильного сприйняття.

Сприйняття – цілеспрямована діяльність. У процесі навчання воно стає складнішим і глибшим, стає більш аналізуючим, диференціюючим, включає риси організованого спостереження.

Пам'ять – є основою будь-якого психічного явища. Якщо не включати пам'ять у процеси пізнання та сприйняття, то неможливо буде орієнтуватися у світі. Пам'ять займає важливе місце у розвитку людини, оскільки відносини, навички, бажання та домагання людини, існують на її основі.

У пам'яті можна виділити три взаємопов'язані процеси: запам'ятовування, збереження, відтворення. Запам'ятовування впливає на збереження інформації. Процес запам'ятовування відбувається іноді у формі миттєвого враження – імпринтинг. Зберігання матеріалу в пам'яті є довільним запам'ятовуванням. Організація повторення матеріалу з метою його запам'ятовування є заучуванням. Виділяється логічне та механічне запам'ятовування (за механізмом), дослівне та смислове (за результатом).

У психологічній літературі розкривається залежність між збереженням матеріалу у пам'яті та установками людини, створеними умовами та

організацією заучування, впливом інформації, мислено переробленим матеріалом.

Відтворення – процес отримання матеріалу, збереженого у пам'яті. Мимовільне відтворення – це думка чи образ, що спливає у пам'яті ненавмисно. Довільне відтворення займає рівень впізнавання.

Залежно від установки на тривалість збереження, виділяється короткострокова і довгострокова види пам'яті. Також виділяється когнітивна, емоційна, особистісна пам'ять. Когнітивна пам'ять – це збереження знань. Знання, отримані у процесі навчання, спочатку є зовнішнім для особистості, потім перетворюються на досвід. Емоційна пам'ять – це процес збереження переживань та почуттів.

За характером збережених образів виділяються словесно-логічна та образна пам'ять. Образна пам'ять – це зорова, слухова, рухова пам'ять. Рівень розвитку компонентів образної пам'яті в людини неоднаковий. Знання сильних і слабких сторін пам'яті у тих, хто навчається, може допомогти в правильній організації процесу засвоєння знань.

Властивості пам'яті – це швидкість та обсяг запам'ятовування, тривалість збереження та точність. У дітей старшого дошкільного віку переважає наочно-образна пам'ять над словесно-логічною. Діти старшого дошкільного віку схильні до механічного запам'ятовування, продуктивність запам'ятовування залежить від усвідомлення мети та створенням відповідних установок запам'ятовування.

Уява – це процес створення нових образів шляхом переробки матеріалу у попередньому досвіді [5].

Уява використовує матеріал, насамперед отриманим через сприйняття та збережене пам'яттю. Уява – творчий процес, що розвивається з часом. В уяві часто простежується сюжетна лінія. Уява дитини старшого дошкільного віку формується у процесі його навчальної діяльності під впливом її вимог. Уява дітей старшого дошкільного віку зазнає змін: слабшає вплив безпосередніх вражень, але посилюється реалізм уяви, що з розвитком контролю та оцінювання образів уяви.

Мислення визначається як непряме та узагальнене відтворення дійсності, її суттєві зв'язки та відносини [5]. Реалізація відображення навколишнього світу відбувається через аналіз (уявне розчленування об'єкта на частини та виділення його основних якостей), синтез (уявне з'єднання елементів у єдине ціле), порівняння (зіставлення елементів), абстрагування (відволікання від несуттєвого), узагальнення (об'єднання предметів у групи за загальним та суттєвим ознаками), систематизацію, класифікацію.

Мислення в людини цілеспрямоване та довільного характеру. Воно орієнтоване на вирішення розумового завдання, це відповідь на питання, що виникає у свідомості. Вирішення мисленнєвої задачі відбувається в чотири

етапи: виникнення проблеми, побудова різних гіпотез можливого рішення, рішення та його перевірка [4].

Мислення включає в себе знання, розумові дії та певні відношення до скоєної діяльності.

Мислення старшого дошкільника зазнає змін, відбувається інтенсивний розвиток інтелекту. Наприкінці навчання у закладі дошкільної освіти мислення в дитини конкретне. У процесі навчання пізнання зовнішньої сторони явища переходить до пізнання їхньої сутності. Той, хто навчається, починає знайомитися і оперувати науковими поняттями. У дитини в цей період починають формуватися поняття, які називаються науковими. Для формування наукового поняття треба навчити дитину використовувати диференційований підхід до ознак предмета. Важливо розкрити вихованцю наявність суттєвих та несуттєвих для даного поняття ознак.

Розвиток когнітивних здібностей у закладі дошкільної освіти – одна з головних проблем у процесі навчання. Вирішити цю проблему можна організовуючи процес навчання у закладі дошкільної освіти на основі когнітивно-візуального підходу, формуючи знання, уміння та навички. При використанні когнітивно-візуального підходу під час занять максимально використовуються потенційні можливості візуального мислення. Візуальне мислення – це людська діяльність, результатом якої є нові образи, нові візуальні форми, що несуть певне смислове навантаження і роблять знання видимим.

У процесі використання когнітивно-візуального підходу будується технологія освіти, заснована на взаємозв'язку та єдності абстрактно-логічного змісту навчального матеріалу та наочно-інтуїтивних методів навчання. Враховуючи правила використання наочності у процесі освіти, ми пропонуємо включати у процес освіти різноманітні словесно-графічні систематизатори.

Словесно-графічні систематизатори – це просторові побудови, з ретельно вибудованою структурою матеріалу, що вивчається. Існує кілька видів словесно-графічних систематизаторів: таблиці, карти понять, блок-схеми, інтелект-карти, діаграми, графіки тощо. Системно-графічні систематизатори передбачають у процесі навчання використання дошкільнятами просторових образів, які допомагають в осмисленні поданої у тексті інформації. Використання словесно-графічних систематизаторів у процесі навчання демонструє повноту засвоєння понять вихованцями, сформовані вміння щодо встановлення різних видів зв'язків між досліджуваними поняттями.

Якщо той, хто навчається, буде карту понять самостійно, то можна простежити процес формування його індивідуальної системи знань і здійснювати контроль її відповідності об'єктивним властивостям, зв'язкам і закономірностям навколишнього світу.

Висновки. Таким чином, для розвитку когнітивних здібностей у старшому дошкільному віці на заняттях важливим є використання когнітивно-візуального підходу, в якому широко використовується пізнавальна функція наочності. Засіб формування когнітивно-візуального підходу в процесі навчання – словесно-графічні систематизатори та візуалізовані завдання, що забезпечують візуальний переклад, що базується на зв'язку тексту та малюнка.

Література:

1. Діагностика особистості: путівник практичного психолога : довідник / укладач В. В. Войтко. Кіровоград: КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2015. 76 с.
2. Дружинин В.Н. Когнитивные способности: структура, диагностика, развитие. ПерСе, 2001. 223 с.
3. Психологічна спадщина К. Д. Ушинського / за ред. Г. С. Костюка. Київ : Рад. школа, 1963. 234 с.
4. Психологія: в схемах, таблицях, коментарях : кредитно-модульний курс для студентів юридичних спеціальностей. Донецький національний університет, кафедра психології. Донецьк; ДонНУ, 2009. 198 с.
5. Український педагогічний словник / гол. ред. С. Головка. Київ: Либідь, 1997. 373 с.
6. Шадриков В. Д. Деятельность и способности. Логос, 1994. 315 с.
7. Gardner R.W., Holzman P.S., Klein G.S., Linton H.B., Spence D.P. Cognitive control. A study of individual consistencies in cognitive behavior. Psychological Issues. Monograph 4. V. 1. N.Y., 1959.
8. Kagan J. Moss H.A. Sigel. Psychological significance of Styles of thinking. J.G. Wrigght, J. Kagan (Eds.). Basic cognitive processes in children. Monograph Soc. Res. Child. Devel., 1963. V. 28(2). P. 73-112.
9. Witkin H.A., Goodenough D.R. Cognitiv Styles: Essence and Origins. Field dependece and field independence. N.Y., 1982.

References:

1. Vojtko, V. V. (2015). *Diagnostika osobistosti: putivnik praktichnogo psihologa [Personality diagnostics: a practical psychologist's guide]*. Kirovograd: KZ «KOIPPO imeni Vasilja Suhomlins'kogo» [in Ukrainian].
2. Druzhinin, V.N. (2001). *Kognitivnye sposobnosti: struktura, diagnostika, razvitie [Cognitive abilities: structure, diagnosis, development]*. PerSe [in Russian].
3. Kostjuk, G. S. (1963). *Psihologichna spadshhina K. D. Ushins'kogo [Psychological heritage of K. D. Ushinskyi]*. Kiiv : Rad. Shkola [in Ukrainian].
4. *Psihologija: v shemah, tablicjah, komentarjah [Psychology: in diagrams, tables, comments]*. Donec'k; DonNU [in Ukrainian].
5. Golovko, S. (1997). *Ukrains'kij pedagogichnij slovník [Ukrainian pedagogical dictionary]*. Kiiv: Libid' [in Ukrainian].
6. Shadrikov, V. D. (1994). *Dejatel'nost' i sposobnosti [Activity and abilities]*. Logos [in Ukrainian].
7. Gardner, R.W., Holzman, P.S., Klein, G.S., Linton, H.B., Spence, D.P. (1959). *Cognitive control. A study of individual consistencies in cognitive behavior. Psychological Issues*. N.Y. [in English].
8. Kagan J. Moss H.A. (1963). Sigel. Psychological significance of Styles of thinking. J.G. Wrigght, J. Kagan (Eds.). Basic cognitive processes in children. Monograph Soc. Res. Child. Devel., 1963. V. 28(2). P. 73-112 [in English].
9. Witkin, H.A., Goodenough, D.R. (1982). Cognitiv Styles: Essence and Origins. Field dependece and field independence. N.Y. [in English].

УДК: 159.92:316.362

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-291-303](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-291-303)

Вовк Аліна Іванівна здобувач ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 «Психологія», Хмельницький національний університет, вул. Інститутська 11, м. Хмельницький, 29000, тел.: (093) 110-72-77, <https://orcid.org/0000-0002-8915-7367>

ВПЛИВ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ НА ЇЇ ЗДАТНІСТЬ БУДУВАТИ ГАРМОНІЙНІ СІМЕЙНІ СТОСУНКИ

Анотація. Стаття присвячена теоретичному дослідженню впливу характеру особистості на її здатність будувати гармонійні сімейні стосунки. Що є важливим для розвитку у майбутніх подружніх пар усвідомлення про гармонійні шлюбні стосунки, особливості, принципи їх побудови. Провели порівняльну характеристику думок науковців щодо розвитку сімейних стосунків, проаналізували прогнози науковців та реальну ситуацію у шлюбно – сімейних стосунках, як соціальному явищі, що має спільні тенденції. Дослідили вплив якостей особистості на здатність будувати та підтримувати гармонійні взаємини, адже від того наскільки людина працює над своїм внутрішнім світом, усвідомлює, рефлексує та готова проявляти гнучкість у стосунках, залежить їх тривалість та якість. У статті подана інформація щодо важливості міжособистісної, а саме характерологічної сумісності, викладено, що таке характер, які його особливості та який вплив характер має на стосунки. Прояснено яка різниця між цілісністю, активністю, твердістю, стійкістю та пластичністю характеру та вказано, як ці прояви характеру можна побачити у шлюбних стосунках. Обґрунтували вплив характеру особистості на її здатність будувати гармонійні сімейні стосунки та побачити стійкий взаємозв'язок. На основі вивчення психологічних словників співставили, проаналізували та визначити сутність та зміст понять «здатність будувати» та «гармонійні сімейні стосунки», що дало нам можливість сформулювати визначення поняття «здатність особистості будувати гармонійні сімейні стосунки»

Також важливим аспектом дослідження являється сумісність якостей (рис) особистості та соціальних стратегій, що довело ранжування за допомогою експертів, результати ранжування також представлені у нашій статті. На основі теоретичного дослідження та ранжування за підтримки експертів, ми розробили психологічний опис особистості, яка здатна до побудови здорових стосунків з партнером. Опис складається з одинадцяти пунктів, що супроводжуються поясненнями, якщо особистість проведе роботу за цими пунктами, вона буде здатна обрати партнера, з яким побудова здорових та довготривалих стосунків стане можливою.

Ключові слова: сумісність, сім'я, характер особистості, соціальні навички, гармонійні стосунки.

Vovk Alina Ivanivna Candidate for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 053 "Psychology", Khmelnytskyi National University, Instytutska St., 11, Khmelnytskyi, 29000, tel.: (093) 110-72-77, <https://orcid.org/0000-0002-8915-7367>

INFLUENCE OF PERSONALITY ON HER ABILITY TO BUILD HARMONIOUS FAMILY RELATIONSHIPS

Abstract. The article is devoted to a theoretical study of the influence of personality on its ability to build harmonious family relationships. What is important for the development of future married couples' awareness of harmonious marital relations, features, principles of their construction. We conducted a comparative characterization of the opinions of scientists regarding the development of family relations, analyzed the forecasts of scientists and the real situation in marital and family relations as a social phenomenon with common trends. We studied the influence of personality qualities on the ability to build and maintain harmonious relationships, because their duration and quality depend on how much a person works on his inner world, is aware, reflects and is ready to show flexibility in relationships. The article provides information on the importance of interpersonal, namely characterological compatibility, explains what character is, what its features are, and what impact character has on relationships. The difference between integrity, activity, firmness, stability and plasticity of character is clarified and it is indicated how these manifestations of character can be seen in marital relations. They substantiated the influence of the character of the individual on his ability to build harmonious family relationships and see a stable relationship. Based on the study of psychological dictionaries, the essence and content of the concepts "ability to build" and "harmonious family relationships" were compared, analyzed and determined, which gave us the opportunity to formulate the definition of the concept of "the ability of an individual to build harmonious family relationships"

Also, an important aspect of the research is the compatibility of personality qualities (traits) and social strategies, which was proven by ranking with the help of experts, the ranking results are also presented in our article. On the basis of theoretical research and ranking with the support of experts, we have developed a psychological description of an individual who is capable of building a healthy relationship with a partner. The description consists of eleven points, accompanied by explanations, if a person works on these points, he will be able to choose a partner with whom building a healthy and long-term relationship will become possible.

Keywords: compatibility, family, personality, social skills, harmonious relationships.

Постановка проблеми. Як свідчить практика, вступ у шлюб не гарантує успішне сімейне життя. Це лише початок, за яким стоїть кропітка робота щодо трансформації молодого подружжя у міцну сімейну систему. Варто зазначити, що не можливо зрозуміти та оцінити стан і перспективи сім'ї, ігноруючи кардинальні зміни, що відбулися з цим соціальним інститутом протягом усього ХХ та ХХІ століття, а саме: емансипація дітей від батьків, перехід від закритої до відкритої системи формування шлюбу, емансипація жінок, зростання особистої свободи кожного з членів спільноти і т. д.

Ці зміни зумовлені індустріалізацією, урбанізацією суспільства, зростанням мобільності населення, обезціненням сімейних устоїв. Криза традицій сприяє інтенсифікації розлучень і розпаду шлюбів, збільшення кількості неповних сімей та сімей з нерідними батьками, широкому поширенню абортів і позашлюбних народжень, наростання насильства і інцесту. Це істотні зміни в соціальному сприйнятті та функціонуванні сімейної системи, що свідчить про важливість розвитку у майбутніх подружніх пар усвідомлення про гармонійні шлюбні стосунки, особливості, принципи їх побудови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою підготовки особистості до подружнього життя займалися науковці у різних галузях. Педагогічні дослідження В. Кравець [2], Д. Луцик, В. Макарової, І. Мачуської [3], переконують нас у важливості соціально-педагогічних факторів та умов, цілеспрямованого керівництва процесом формування готовності молоді до створення сім'ї. Відповідність між готовністю до створення сім'ї та реальними діями особистості досліджували І. Бех, Т. Говорун, З. Кісарчук, О. Кононко, В. Семиченко [3].

Зарубіжний психіатр У. Петчер [1], та психологи Г. Плессер, Р. Стернбург [1] займалися дослідженням почуття кохання між чоловіком та жінкою в різних аспектах сімейного життя. І. Кант [1] досліджував зв'язок між темпераментом та стилем побудови сімейних стосунків.

Різні психологічні аспекти підготовки молоді до шлюбного життя вивчали Т. Левицька (розвиток психологічної готовності студентської молоді до створення сім'ї) [4], Є. Потапчук (шлюбний потенціал та міжособистісна сумісність з партнером) [5], Д. Карпова (психологічні умови формування уявлень про сімейні ролі у студентської молоді) [6], О. Столярчук (психологія сімейного виховання) [7] та інші дослідники, які акцентують увагу на важливості формування психологічної готовності особистості до сімейного життя.

Доречно зазначити, що в процесі дослідження проблеми сім'ї, науковці оприлюднювали невтішні гіпотези щодо розвитку сімейної системи у майбутньому, які уже частково втілилися в життя. Ми спостерігаємо, що зменшується цінність сім'ї (як описував П. Сорокін) [9, с. 115], порушується

структура та єдність сім'ї (як пророкував У. Гуд) [9, с. 115], посилюється тенденція до появи ненормативних сімейних криз (Є. Потапчук) [8].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Наше теоретично–психологічне дослідження дозволить назвати, проаналізувати та визначити психологічну модель особистості, що здатна побудувати гармонійні стосунки з партнером.

Людина має розвивати здатність до порівняння здорових та не здорових стосунків, вміння створювати та підтримувати гармонійні стосунки з партнером (Є. Потапчук) [5, с. 5]. Під здоровими стосунками між партнерами розуміємо здатність подружжя задовільнити потреби один одного на різних рівнях, а саме: психологічному, емоційному, фінансовому, побутовому, моральному, сексуальному та ін. Чим вищий ступінь зрілості поглядів і установок на шлюб, тим вищий ступінь усвідомлення молодого людиною образу сімейного життя (подано за Д. Карповою [6]).

Незважаючи на значний інтерес дослідників до питання побудови партнерами гармонійних сімейних стосунків, на жаль, ще недостатньо обґрунтована психологічна модель особистості, що здатна будувати гармонійні сімейні стосунки. Звідси впливає потреба в аналізі літератури, співставленні експертних думок та формуванні об'ємної психологічної моделі особистості, що здатна будувати гармонійні міжособистісні стосунки зі шлюбним партнером.

Мета статті: дослідження впливу характеру особистості на її спроможність будувати гармонійні сімейні стосунки.

Завдання:

1. Теоретичне осмислення впливу характеру особистості на її здатність будувати гармонійні сімейні стосунки.
2. Осмислити сутність та зміст поняття «здатність особистості будувати гармонійні сімейні стосунки»
3. Обґрунтування психологічної моделі особистості, що здатна будувати гармонійні сімейні стосунки.

Виклад основного матеріалу. В нашому суспільстві збереглася, в якості ментальної сімейної спадщини, орієнтація молоді на створення шлюбу. Але не кожна людина готова відмовитися від тих свобод, які можливі при холостяцькому житті. Крім того, майбутні сім'янини розуміють, що формування сімейної системи передбачає народження дитини, а це тягне за собою переформатування усталеного життя, менше часу на свої потреби, бажання, більше самопожертви на користь дитини, дружини або чоловіка. Досить часто людина не готова до таких обмежень, так як пережила негативний сімейний досвід у батьківській сім'ї, виконувала батьківські функції щодо сиблінгів або не отримала достовірну інформацію про проблеми у шлюбі, з якими зустрічається молода сім'я, через це людина знаходиться в ілюзіях щодо майбутнього партнерства та батьківства.

Важливу роль в готовності людини до шлюбних стосунків відіграють риси характеру, якості особистості та соціальні навички, з якими людина народжується та які розвиває протягом життя, це називається шлюбним потенціалом [5]. Саме шлюбний потенціал партнерів є підґрунтям для їхньої міжособистісної сумісності та гармонійного сімейного життя.

Характерологічна сумісність, являється одним з основних рівнів сумісності партнерів. Для даного рівня важлива доповнюваність характерів, відсутність яскраво виражених рис характеру, які при взаємодії призводили б до зіткнення. Характер являється психічним явищем, тому можливість його свідомої корекції та розвитку досить значна [2, с.116].

За В. Кравцем, характер – це сукупність стійких і суттєвих індивідуальних властивостей особистості, що відображають усю різноманітність її ставлень до себе, людей та праці [2, с. 117]. Основними властивостями характеру являються цілісність, активність, твердість та пластичність. *Цілісність* пов'язана з наявністю чи відсутністю у характері суперечливих рис. Характер, в якому є узгодженість його ставлення до різних сторін дійсності і немає суперечностей в інтересах, прагненнях, діях можна назвати цілісним.

Щодо *активності*, то вона проявляється в протидії зовнішнім обставинам і енергією, з якою людина долає перешкоди. В цьому плані говорять про сильний та слабких характер. Така властивість, як *твердість* визначається наполегливістю особистості при відстоюванні своїх поглядів і прийнятті рішень. Надмірна твердість характеру переростає у впертість, що заважає виконанню психотерапевтичної функції сім'ї. Недостатня твердість характеру переростає у м'якість, що може призвести до віктимності особистості. Здатність зберігати основні властивості характеру при неіснуючій змінній ситуації, являється проявом *стійкості*. Здатність змінюватись під впливом ситуації, що докорінно змінюється, називається *пластичністю* [2, с. 117]. Якщо людина не готова проявляти пластичність, ситуації навколо неї змінюється, а вона залишається ригідною, її суб'єктивне відчуття незадоволеності життям росте, що призводить до образ на світ та людей навколо.

Більшість дослідників виокремлюють низку чинників, від яких залежить характер особистості, зокрема це: фізіологічні: спадковість, стан здоров'я; соціальні: оточення, умови життя, спосіб життя, виховання та самовиховання; психологічні: тип нервової системи (темперамент), самооцінка, сила волі, позитивне мислення.

Досліджуючи питання психодіагностики характеру, Н. Павлик розставила акценти в питанні формування рис характеру по іншому, вона вважає, що вони формуються в результаті багаторазової реалізації у вчинках людиною власних відношень [10]. Навичка проявляти свої ставлення тим або іншим способом (певний поведінковий стереотип) визначає набір

характерологічних рис особистості. У сформованому характері виділяють структуру (систему або певний набір характерологічних рис) і зміст (дихотомічні – позитивні або негативні риси). Динаміка характеру до 25 – 30 років полягає в ослабленні «дитячих» рис (дитяча примхливість, підлітковий максималізм, загальна імпульсивність та ін.) І зміцненні раціональних рис (розсудливість, витримка, відповідальність та ін.) [11]. Але бувають випадки, коли фізіологічний та психологічний вік у дорослих чоловіків та жінок різняться, тут можемо говорити про інфантильну спрямованість, що являється проявом слабкого, не сформованого характеру особистості, що в свою чергу впливає на здатність особистості будувати гармонійні стосунки.

Спираючись на психологічний словник, ми розуміємо під «здатністю будувати» – можливість, спроможність створювати та організовувати що – небудь [12]. Ця здатність зумовлюється природними задатками, рівнем знань, умінь, навичок, здібностей, якостями характеру, темпераменту, емоційно – вольової сфери. Що стосується змісту та сутності поняття «гармонійні сімейні стосунки», то воно відображає злагоджену взаємодію між людьми, які є членами однієї сім'ї на підставі родинних чи подружніх зв'язків, що ґрунтується на спільних цінностях, життєвих стратегіях, планах та баченнях [12]. Тобто ми можемо сказати, що здатність будувати гармонійні сімейні стосунки являється вмінням особистості створити злагоджену взаємодію зі шлюбним партнером, на основі спільного, нівелюючи відмінне.

Здатність людини до створення гармонійних стосунків можна визначити на основі аналізу попереднього романтичного досвіду, або на основі актуальних стосунків. Звертається увага на: ступінь задоволеності стосунками; вміння налагоджувати процес комунікації; здатність бережно конфліктувати; на рівень довіри партнерів; здатність витримувати та справлятися зі стресом; навик домовлятися; вміння партнерів бути разом проти проблеми, а не один проти одного.

Моделі поведінки, які людина обирає для виконання ролей в сімейній системі показує її здатність або не здатність будувати гармонійні сімейні стосунки. Проаналізувавши сімейні ролі особистості, ми визначили ті моделі поведінки в сім'ї, які сприяють гармонізації сімейних та партнерських стосунків, а саме [13, с. 21 – 23]: партнер – *винахідник* (той, хто створює щось нове для покращення сімейного побуту); партнер – *компаньйон* (той, хто є співучасником сімейних проектів, ігор); партнер – *медіатор* (той, хто сприяє конструктивному обговоренню сімейних проблем і сприяє порозумінню членів сім'ї); партнер – *порадник* (той, хто надає корисні, мудрі поради членам сім'ї); партнер – *батько (мама)* той, хто виконує батьківські обов'язки; партнер – *берегиня (захисник)* той, хто оберігає сім'ю і дає відчуття безпеки; партнер – *друг* (той, хто виявляє прихильність, довір'я); партнер – *креативщик* (той, хто робить життя сім'ї цікавішим і яскравішим); партнер – *мотиватор* (той, хто надихає членів сім'ї); партнер – *оптиміст* (той, хто

виявляє бадьорість та життєрадісність); партнер – *дбайливець* (той, хто дбає про потреби членів сім'ї); партнер – *добувач* (той, хто добуває засоби для існування сім'ї).

На здатність виконувати партнерами гармонізуючі ролі впливають характерологічні особливості особистості, тому вважаємо що характерологічна сумісність являється важливим фактором формування здорової сімейної системи.

На основі теоретичного дослідження нами було визначено завдання дослідити якості характеру особистості та її соціальні навички, що можуть впливати на її здатність будувати гармонійні сімейні стосунки. Для цього ми визначили і проранжували сприятливі для цього якості особистості та соціальні навички (див. табл. 1).

Таблиця 1

Ранжування якостей особистості та соціальних навичок, що впливають на здатність особистості будувати гармонійні сімейні стосунки (на думку експертів)

Якості особистості, що впливають на побудову здорових стосунків	Відповідний ранг з 1 до 32
Вірність	3 [2],[3],[7],[16],[17]
Воля	23 [2],[5],[7],[1],[17]
Чесність	18 [5],[2],[14]
Цілеспрямованість	27 [2],[5],[7],[9]
Врівноваженість	26 [9],[16]
Дбайливість	7 [7],[5],[2],[17]
Безкорисливість	22 [5],[2],[7]
Великодушність	16 [2],[3]
Мудрість	6 [5],[7],[16],[2]
Почуття обов'язку	8 [2],[5],[1],[3]
Надійність	4 [2],[5],[7],[16]
Почуття гумору	9 [5],[7],[14]
Самостійність	13 [2],[5],[7],[14]
Працьовитість	14 [5],[7],[2],[3]
Хазяйновитість	25 [2],[5],[7]
Уважність	19 [7],[14],[5]
Активність	21 [1],[3]
Витримка	10 [7],[2]
Відкритість	20 [2],[16],[17]
Доброта	17 [2],[3],[7],[5]
Щедрість	24 [5],[7],[2]
Соціальні навички, що впливають на побудову здорових стосунків	
Уміння взаємодіяти з партнером	32 [13],[8],[7],[5]
Уміння розуміти партнера	31 [13],[8],[5]
Уміння любити	1 [2],[14],[4],[5],[6],[7]

Уміння бути вдячним	12 [7],[3],[5],[2]
Уміння слухати	5 [2],[7]
Уміння прощати	2 [2],[14],[4],[5],[6]
Здатність до компромісу	30 [8],[13],[6],[5]
Здатність турбуватися про партнера	29 [13],[10],[8],[5]
Здатність до сублимації сексуальної енергії	28 [2],[14]
Здатність підтримувати внутрішній спокій	15 [2],[14]
Здатність бути оптимістом	11 [5],[2],[7],[14]

Орієнтуючись на авторитетну думку експертів в контексті впливу якостей особистостей та соціальних навичок на здатність будувати гармонійні стосунки, найбільший вплив здійснює *вміння любити*, так як в партнерських стосунках вміння показати свої почуття та здатність підтримувати їх є визначальним для факту існування пари та можливості створення щасливої сімейної системи. Також важливим є *вміння прощати*, адже сімейне життя неможливе без протиріч та конфронтацій, контейнерування образ руйнує стосунки та унеможливорює виконання партнерами своїх функцій. Така якість особистості, як *вірність* займає третє місце у рейтингу найважливіших якостей, адже наявність цієї якості працює на збереження сформованих довготривалих стосунків та свідчить про те, що людина, яка володіє цією якістю являється високорозвиненою особистістю. Варто зазначити, що чим більше представлених у таблиці якостей та соціальних навичок розвинені у особистості, тим більше вона являється гідним кандидатом на роль чоловіка або дружини.

Також на основі ранжування, та теоретичного дослідження, ми розробили психологічний опис сім'янина, що здатен будувати гармонійні стосунки з партнером.

Для побудови гармонійних сімейних стосунків особистість має:

1. Чітко відповісти собі на запитання: «Для чого мені стосунки/шлюб?»

Цей пункт важливий, адже досить часто мотивація до початку стосунків або вступу у шлюб направлена на сам факт шлюбу, аби отримати вигоду (до прикладу: для чоловіка – хазяйку в будинку, для жінки – статус дружини) і в цьому випадку не завжди враховується, чи підходить мені партнер, чи буду я з ним щасливим [5]. Ми переконані, що позитивна мотивація на шлюб або стосунки проявляється у бажанні взаємної любові та щастя.

2. Розвинути вміння любити та довіряти.

Почуття любові народжується всередині людини, але вмінням проявляти любов, потрібно оволодіти. Першим прикладом любові та довіри для дитини являється мама, якщо цей приклад не вдалий, людина у дорослому віці може з цим працювати та навчитися проявляти любов до партнера [15, с. 65]. В цьому на допомогу приходить психологія та психотерапія, що вміщує в себе безліч технік для розвитку або блокування певних здібностей, рис характеру, якостей особистості.

3. Прийняти рішення віддавати свою увагу партнеру.

Коли партнери в процесі стосунків або шлюбу звикають один до одного або відчують, що гормональний фон стабілізувався, вони як правило мають змогу віддавати свою увагу на зовні, тобто реалізовуватися в інших сферах, так як сфера стосунків уже налагоджена. Цей процес являється природнім, але, якщо партнери свідомо не приймуть рішення віддавати розумну частину своєї уваги партнеру, їхні стосунки почнуть холонути, чоловік або жінка відчуватимуть, що ними не цікавляться, що стосунки замість позитивних емоцій приносять сум та відчуття буденності.

4. Провести «роботу над помилками»: усвідомити, чому обирали не сумісних з собою партнерів.

Як правило перші, підліткові спроби вступити у стосунки закінчуються розчаруванням, так як не сформована особистість має надто багато нереальних очікувань від партнера та уявлень про стосунки [15, с. 67]. Чим більше людина працює над розумінням своїх виборів, бажань, причинами виникнення образ, емоційних переживань та реакцій, тим більше процес самодослідження призводить до цілісності особистості та розуміння своїх критеріїв вибору партнера, здатності звернути увагу на того партнера, з яким дійсно зможеш побудувати міцну сім'ю.

5. Навчитися не сприймати претензії партнера та його емоційні сплески, як особисту образу.

Конфлікти між чоловіком та жінкою розгораються не завжди через невірні дії, слова партнера, досить часто партнери заміщують негативні емоції один на одного з об'єкта чи суб'єкта, що являється першопричиною, тим самим проживають та відпускають агресію, злість, роздратування [14, с. 68]. Такий спосіб проживання емоцій важко назвати екологічним, натомість варто відслідковувати, на що саме ви розізлилися та повідомити про це партнера. Така уважність до своїх почуттів дасть можливість заспокоїтися, зрозуміти, що реакція не відповідає ситуації. Відвертість в комунікації допоможе тому партнеру, на якого накричали не запалюватися і не сприймати це, як особисту образу. Профілактикою перенесення негативних емоцій із зовнішнього світу у сімейну систему, являється здатність до саморефлексії та самоаналізу, що дозволяє чітко визначити, які емоції ви відчули, через яку ситуацію, і де причина вашого стану. Доцільно володіти техніками екологічного проживання негативних емоцій. Це зберігає ваші стосунки від непотрібних конфронтуючих ситуацій.

6. Вміти визнавати помилки та брати за них відповідальність

Вміння визнавати помилки та брати за них відповідальність властиве дорослій сформованій особистості, воно формується за рахунок наслідування батьківського поведінкового прикладу, а розвивається завдяки внутрішньому рішення розвинути цей навик. В партнерстві досить часто виникають ситуації, які можуть змінити хід життєвих подій, якщо партнер не проявляє

надійність та намагається перекласти відповідальність за свої дії або відсутність дій на партнера, дітей, це призводить до дисфункції або руйнування сімейної системи.

7. Поважати партнера.

Люди можуть проявляти повагу один до одного за умови, що вони поважають себе. Повага до себе та до партнера формується на основі реального сприйняття навколишньої дійсності, тобто прийняття та усвідомлення своїх та партнера «мінусів» та «плюсів». Не варто вимагати від партнера того, на що він не здатен, натомість потрібно помічати та дякувати йому за те, що він робить для вашої пари хорошого.

8. Пройти сепарацію від батьків.

Формування сімейної системи завершується за умови виходу партнерів з батьківських сімей на таких рівнях: фінансовий, психологічний, емоційний, територіальний. Якщо сепарація не відбулася партнер знаходиться у позиції «дитини», йому важко переключити себе у позицію «дорослого». Через відсутність територіальної сепарації партнери починають будувати братсько–сестринські стосунки, так як в одному домі проживають з батьками. Звісно це призводить до конфліктів, охолодження в стосунках та погіршення якості статевого життя молодої пари.

9. Спочатку оцінювати свої можливості, а потім партнера.

Досить часто зустрічається тенденція до обезцінення, критики партнера, що не задовольняє матеріальні забаганки або не відповідає стереотипним соціальним ролям.

Для жінок характерно те, що до початку стосунків у них сформувалося уявлення про те, якими мають бути стосунки чоловіка та жінки. Ця картинка складена на основі книг та фільмів, що відображають успішні шлюби, де чоловік повністю забезпечує жінку та їхня сім'я живе у розкоші [16]. В реальному житті для того, щоб жити в розкоші досить часто потрібно працювати спільно та допомагати партнеру. Коли реальність не співпадає з уявленням починаються образи, знецінення, приниження партнера, що знищує його самооцінку та в майбутньому руйнує пару. Якщо ці потреби озвучити в першу чергу собі та зробити себе відповідальною за власне життя, конфліктів на базі матеріального комфорту вдасться уникнути.

У чоловіків цей пункт проявляється у тому, що вони нав'язують дружині певні стереотипні обов'язки, такі як постійне прибирання, приготування їжі, не допомагаючи та не розглядаючи інших варіантів, мотивуючи це тим, що так прийнято і так жили їхні батьки [14, с. 65]. Шлюб може зруйнуватися по тій причині, що жінка, яка будує кар'єру, не може або не хоче приділяти стільки уваги побуду, скільки хоче чоловік. У таких випадках варто партнерам домовлятися та орієнтуватися на свої можливості та бажання, а вже потім на стереотипні програми та ролі соціуму.

10. Оволодіти навиком ефективної комунікації.

Проблема сучасних українських шлюбів у тому, що партнери не вміють будувати конструктивний діалог, не готові домовлятися один з одним [7, с. 96]. Конфлікти у парі починаються з оголошених претензій та швидко переходять у крик, що віддаляє партнерів один від одного. Чоловік та жінка дозволяють говорити один одному слова, про які потім жалкують, створюють установки на розлучення, на те, що вони не зможуть бути щасливі один з одним. Навіть після вибачень, ці слова залишаються у підсвідомості та свідомості партнерів та провокують у них тривожність стосовно стосунків або співзалежну поведінку, що ґрунтується на страху самотності та втрати партнера.

11. Взяти під контроль лібідо.

Людина, яка свідомо контролює свою сексуальну енергію, являється надійним партнером у шлюбі. Адже вона реалізовує сексуальну енергію у стосунках, якщо це з якихсь причин не можливо (вагітність, пологи, відрадження, тимчасові проблеми зі здоров'ям) здатна до сублимації сексуальної енергії у роботі або творчості. Цей навик говорить про високий рівень розвитку особистості та сприяє гармонізації стосунків.

Висновки. Теоретичне дослідження впливу якостей характеру особистості на її здатність будувати гармонійні сімейні стосунки виявило стійкий взаємозв'язок між якостями (рисами) характеру особистості, її соціальними навичками та здатністю будувати гармонійні сімейні стосунки. За результатами ранжування якостей особистості та соціальними навичками, з'ясовано, що найбільший вплив на здатність будувати здорові стосунки мають соціальні навички: вміння любити, вміння пробачати та вірність, як якість особистості. Ми погоджуємося з думкою експертів, адже здатність людини проявляти почуття любові, орієнтація на підтримання стосунків, що виражається у вмінні відпускати образи та прояв вірності, що у своїй основі забезпечується прийнятим рішенням щодо цього, являються ключовими рисами особистості, що може будувати здорові стосунки. Доведено, що характер особистості впливає на її здатність будувати гармонійні сімейні стосунки та вказано ознаки розвиненої здатності та моделі поведінки, які дозволяють проявити її при взаємодії з сім'єю. Нами вперше осмислено сутність та зміст поняття «здатність особистості будувати гармонійні сімейні стосунки», що являється вмінням особистості створити злагоджену взаємодію зі шлюбним партнером, на основі спільного, нівелюючи відмінне. Обґрунтовано психологічну модель особистості, що здатна до побудови здорових стосунків. З'ясовано перелік якостей особистості та соціальних навичок, які сприяють розвитку особистості та здатності будувати гармонійні стосунки з партнером.

Перспективою подальших досліджень є розробка психологічної програми розвитку шлюбного потенціалу майбутнього сім'янина.

Література:

1. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. Київ : МАУП, 2001. 96 с.

2. Кравець В. Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді Київ, 2000. 688 с.
3. Ушакова І.М. Психологія сім'ї: Курс лекцій. Харків : НУЦЗУ, 2017. 83 с.
4. Левицька Т. Л. Розвиток психологічної готовності студентської молоді до створення сім'ї : дис. канд. психол. наук. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2009. 186 с.
5. Потапчук Є. М. Психологічна діагностика шлюбного потенціалу та міжособистісної сумісності з партнером: довідник сімейного психолога. Хмельницький : Видавництво «PolyLux design & print», 2020. 36 с.
6. Карпова Д. Є. Психологічні умови формування уявлень про сімейні ролі у студентської молоді [Текст] : дис. ... д-ра філософії в галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки : [спец.] 053 / Карпова Дарія Євгенівна; Хмельниц. нац. ун – т. Хмельницький, 2021. 218 с.
7. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї : навч. посіб. Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2015. 136 с.
8. Потапчук Є. М. Кризи сімейного життя та як їх подолати : довідник сімейного психолога. Хмельницький : ХНУ, 2014. 35 с.
9. Склярчук А. Проблемна сім'я як предмет соціальної психології: труднощі визначення та операціоналізації. Науковий журнал «Педагогічний процес: теорія і практика». Київ : Едельвейс, 2016. № 3 (54). 118 с.
10. Павлик Н.В. Психодіагностика особливостей характеру майбутнього педагога: метод. рек. Київ : Логос, 2013. 48 с.
11. Помиткіна Л.В., Злагодох В.В., Хімченко Н.С., Погорільська Н.І. Психологія сім'ї. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с.
12. Психологічний словник [Текст] / авт. –уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова; ред. Н. А. Побірченко. Київ : Науковий світ, 2007. 274 с
13. Потапчук Є. М., Карпова Д. Є. Психологічна діагностика сімейних ролей як моделей поведінки подружжя: довідник сімейного психолога. Хмельницький : Видавництво «Polylux design & print», 2021. 52 с.
14. Satir V. Conjoint family therapy. Palo Alto, CA : Science and Behavior Books, 1983.
15. Вовк А. І. Роль сім'ї у розвитку шлюбного потенціалу дитини. Габітус: наук. журн. Одеса, 2022. Вип. 34. 64–69 с.
16. Волошок О. В. Дисфункційна сім'я як чинник ризику виникнення порушень у сфері спрямованості особистості / Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика: матеріали Всеукр. наук. – практ. конференції. Київ, 2002. 76–81 с.
17. Федоренко Р. П. Психологія сім'ї: навч. посіб. Луцьк: Вежа – Друк, 2015. 364 с.

References:

1. Bondarchuk, O.I. (2001). *Psihologija sim'i [Family psychology]*. Київ : MAUP [in Ukrainian].
2. Kravec', V. (2000). *Teorija i praktika doshljubnoї pidgotovki molodi [Theory and practice of premarital training of young people]*. Київ [in Ukrainian].
3. Ushakova, I.M. (2017). *Psihologija sim'i [Family psychology]*. Harkiv : NUCZU [in Ukrainian].
4. Levic'ka, T. L. (2009). *Rozvitok psihologichnoї gotovnosti students'koї molodi do stvorennja sim'i [Development of psychological readiness of student youth to start a family]. Candidate's thesis*. Hmel'nic'kij: Vid –vo NADPSU [in Ukrainian].
5. Potapchuk, Є. М. (2020). *Psihologichna diagnostika shljubnogo potencialu ta mizhosobistisnoї sumisnosti z partnerom [Psychological diagnosis of marital potential and interpersonal compatibility with a partner]*. Hmel'nic'kij : Vidavnictvo «PolyLux design & print» [in Ukrainian].
6. Karpova, D. Є. (2021). *Psihologichni umovi formuvannja ujavlen' pro simejni roli u students'koї molodi [Psychological conditions for the formation of ideas about family roles among student youth]. Doctor's thesis*. Hmel'nic'kij: Hmel'nic. nac. un – t [in Ukrainian].

7. Stoljarchuk, O. A. (2015). *Psihologija suchasnoï sim'i* [Psychology of the modern family]. Kremenchuk : PP Shherbatih O. V. [in Ukrainian].
8. Potapchuk, Є. М. (2014). *Krizi simejnogo zhittja ta jak ih podolati* [Crises of family life and how to overcome them]. Hmel'nic'kij : HNU [in Ukrainian].
9. Skljарuk, A. (2016). Problemna sim'ja jak predmet social'noï psihologii: trudnoshhi viznachennja ta operacionalizacii [Problem family as a subject of social psychology: difficulties of definition and operationalization]. *Pedagogichnij proces: teorija i praktika - Pedagogical process: theory and practice*, 3 (54), 118 [in Ukrainian].
10. Pavlik, N.V. (2013). *Psihodiagnostika osoblivostej harakteru majbutn'ogo pedagoga* [Psychodiagnosis of character traits of the future teacher]. Kiïv : Logos [in Ukrainian].
11. Pomitkina, L.V., Zlagoduh, V.V., Himchenko, N.S., Pogoril's'ka, N.I. P *Psihologija sim'i* [Psychology of the family]. Kiïv : Vid-vo Nac. aviac. un-tu «NAU-druk» [in Ukrainian].
12. Sinjavs'kij, V. V. , Sergeenkova, O. P. (2007). *Psihologichnij slovnik* [Psychological dictionary]. Kiïv : Naukovij svit [in Ukrainian].
13. Potapchuk, Є. М., Karpova, D. Є. (2021). *Psihologichna diagnostika simejnih rolej jak modelej povedinki podruzzhzja* [Psychological diagnosis of family roles as models of spouse behavior]. Hmel'nic'kij : Vidavnictvo «Polylux design & print» [in Ukrainian].
14. Satir, V. (1983). *Conjoint family therapy*. Palo Alto, CA : Science and Behavior Books [in English].
15. Vovk, A. I. (2022). Rol' sim'i u rozvitku shljubnogo potencialu ditini [The role of the family in the development of a child's marriage potential]. *Gabitus - Habitus*, 34, 64–69 [in Ukrainian].
16. Voloshok, O. V. (2002). Disfunkcijnna sim'ja jak chinnik riziku viniknennja porushen' u sferi sprjamovanosti osobistosti [Dysfunctional family as a risk factor for disorders in the sphere of personality orientation]. *Proceedings from: Vseukr. naukovopraktychna konferentsiia «Problemi deviantnoï povedinki: istorija, teorija, praktika» – The All-Ukrainian Scientific and Practical Conference « Problems of deviant behavior: history, theory, practice »*. (pp. 76-81). Kiïv [in Ukrainian].
17. Fedorenko, R. P. (2015). *Psihologija sim'i* [Family psychology]. Luc'k: Vezha – Druk, [in Ukrainian].

УДК 316.647.5:316.346.2:001.891.5

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-304-313](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-304-313)

Демчина Ольга Мирославівна аспірант кафедри соціальної психології, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76018, тел. (0342) 75-23-51, <https://orcid.org/0000-0001-7441-6373>

ПРОГРАМА ТРЕНІНГУ РОЗВИТКУ ГЕНДЕРНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Анотація. У статті проаналізовано програму тренінгу для розвитку гендерної толерантності у студентів. У розроблену програму тренінгу була закладена ідея, яка базувалась на створення відповідних соціально-психологічних умов розвитку гендерної толерантності, саморозвитку особистісних чинників, а саме: ціннісних орієнтацій, рівень розвитку рефлексивних та емпатійних здібностей, а також особливості самоставлення і шляхом розвитку їх когнітивних, емотивних та поведінкових компонентів.

Визначено мету тренінгу, а саме: розвиток гендерної толерантності, покращення гендерної освіченості студентської молоді за допомогою надання відповідної інформації щодо соціально-психологічних механізмів оволодіння знаннями про відмінності між жіночими та чоловічими ролями, моделлю поведінки, особистісними якостями, професійною сферою.

З метою розвитку гендерної толерантності у студентської молоді реалізація тренінгової програми була здійснена поетапно і включала такі етапи: цільовий блок, науково-проектувальний, розвивально-діяльнісний та діагностично-результативний.

Структура тренінгу включала три блоки.

Блок I. Значення гендерної толерантності, її змістового наповнення та прояви толерантного ставлення до гендерних відмінностей.

Другий блок. Гендерна толерантність як якість індивіда, що включає в себе емпатію, рефлексивні здібності, відповідність почуттів і емоцій, позитивно-емоційне ставлення до інших, відсутність ворожості до інших.

Третій блок. Формування готовності до реалізації конструктивних стратегій поведінки з оточуючими, незалежно від їхньої гендерної ідентичності та реалізація стратегії співробітництва та компромісу у можливих конфліктних ситуаціях у гендерному просторі.

Під час впровадження тренінгової програми застосовувались наступні методи роботи: міні-лекція, рольові та ділові ігри, брейнстормінг, групова дискусія, кейс-ситуації; структуроване спостереження з метою здійснення аналізу структур і специфіки взаємодії; психогімнастичні та психологічні

вправи для налагодження взаємодії в групі, індивідуальна і групова рефлексія. Крім того, всі заняття було проведено у форматі інтерактивної навчальної групи.

Зроблені висновки, розроблений психологічний тренінг, який був спрямований на розвиток гендерної толерантності включав в себе 12 тренінгових занять та мав три основні етапи реалізації: вступ, корекція та розрядка.

Ключові слова: тренінг, гендерна толерантність, міжстатова взаємодія, брейнстормінг, компоненти.

Demchyna Olha Myroslavivna Postgraduate student of the Social Psychology department Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Shevchenko St., 57, Ivano-Frankivsk, 76018, tel.: (0342) 75-23-51, <https://orcid.org/0000-0001-7441-6373>

GENDER TOLERANCE DEVELOPMENT TRAINING PROGRAM

Abstract. The article analyzes the training program for the development of gender tolerance among students. The developed training program included an idea based on the creation of appropriate social and psychological conditions for the development of gender tolerance, the self-development of personal factors, namely: value orientations, the level of development of reflective and empathic abilities, as well as the peculiarities of self-attitude and through the development of their cognitive, emotional and behavioral components.

The goal of the training was determined, namely: development of gender tolerance, improvement of gender education of student youth by providing relevant information on social and psychological mechanisms of mastering knowledge about the differences between female and male roles, behavior model, personal qualities, professional field.

In order to develop gender tolerance among student youth, the implementation of the training program was carried out in stages and included the following stages: target block, scientific-design, development-activity and diagnostic-resultative.

The structure of the training included three blocks.

Block I. The meaning of gender tolerance, its content and manifestations of tolerant attitude towards gender differences.

The second block. Gender tolerance as a quality of an individual, which includes empathy, reflective abilities, correspondence of feelings and emotions, positive-emotional attitude towards others, lack of hostility towards others.

The third block. Formation of readiness to implement constructive strategies of behavior with others, regardless of their gender identity, and implementation of

cooperation and compromise strategies in possible conflict situations in the gender space.

During the implementation of the training program, the following work methods were used: mini-lecture, role-playing and business games, brainstorming, group discussion, case situations; structured observation for the purpose of analysis of structures and specifics of interaction; psychogymnastic and psychological exercises for establishing interaction in a group, individual and group reflection. In addition, all classes were held in the format of an interactive study group.

Conclusions were made, psychological training was developed, which was aimed at the development of gender tolerance, included 12 training classes and had three main stages of implementation: introduction, correction and decompression.

Keywords: training, gender tolerance, intersex interaction, brainstorming, components

Постановка проблеми. Дослідження питань толерантності є вельми актуальним на сучасному етапі розвитку українського суспільства, типовою ознакою якого є підвищений рівень нестабільності та потенційної конфліктності. Зокрема, досить важливим є розвиток гендерної толерантності та адаптації членів українського соціуму до проявів психостатевої різноманітності, що є дієвим чинником профілактики можливих гендерних конфліктів та сутичок.

У рамках нашого дослідження феномен гендерної толерантності особистості є цілісним поєднанням когнітивного, емотивного та поведінкового компонентів, сформованість якого обумовлена комплексом особистісних чинників, таких як ціннісні орієнтації, ступінь розвитку рефлексивних здібностей та емпатійних тенденцій, а також особливості самоставлення особистості. А найбільш значущим у даному контексті є тип гендерної ідентичності, який також певним чином визначає особливості формування гендерної толерантності особистості.

У зв'язку з цим, на наш погляд, актуальним є створення програми тренінгу для розвитку гендерної толерантності, що сприятиме підвищенню рефлексивності у студентів чоловічої та жіночої статі, розвитку їх емоційної стійкості та готовності до реалізації конструктивних стратегій поведінки з оточуючими, незалежно від їхньої гендерної ідентичності, а також налаштованість на реалізацію стратегії співробітництва та компромісу у можливих конфліктних ситуаціях у гендерному просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значна кількість вчених-психологів у своїх дослідженнях приділяли увагу міжстатеві взаємодії, серед яких В. Тишков, який вивчав основні аспекти гендерної толерантності як певної норми суспільства та цінності у процесі міжстатевих взаємодіях, М. Мацковський як процес та засіб налагодження взаємин на між статевому рівні у суспільстві. Інші вчені, а саме: Г. Бардієр, М. Міріманова О. Скрыбіна

досліджували структуру гендерної толерантності та визначали основні фактори її розвитку. Аналізуючи сучасні дослідження вчених, можемо констатувати, що більшість з них (О.Бацманова І.Бех, С.Максименко, О. Смотров С. Ставицька акцентували увагу на вивченні специфіки розвитку гендерної толерантності у юнацькому віці і визначали з якими чинниками це пов'язано.

Але, незважаючи на широкий спектр досліджень у даній проблематиці, на наш погляд, не виявлено наукових розробок щодо творених програм розвитку гендерної толерантності у студентів.

Мета статті – проаналізувати програму тренінгу для розвитку гендерної толерантності у студентів.

Виклад основного матеріалу. На даний час поняття «тренінг» застосовується з метою позначення значної кількості методик, які ґрунтуються на різних теоретичних принципах. Як відомо, однієї класифікації даного тренінгу не існує. Вітчизняний вчений В. Сидоров [7] у своїх наукових дослідженнях зазначав, що наукових джерелах термін «тренінг» застосовується у широкому та вузькому значеннях.

Наприклад, у вузькому розумінні тренінг описується як особлива, освітня форма групової роботи. Відповідно до цього, зарубіжні вчені Р. Баклі та Дж. Кейпл розглядають тренінг як сплановані та систематичні дії стосовно удосконалення чи розвитку знань, умінь, установок особистості за допомогою навчання, аби певних видів діяльності. Крім того, дослідники підкреслюють, що тренінг орієнтований на те, щоб дати людині можливість отримати знання і навички, які потрібні для реалізації певного завдання чи діяльності [2, с.15].

У широкому значенні поняття «тренінг» використовується до всіх форм і напрямків групової роботи. Так, у «Великому тлумачному психологічному словнику» надається наступне трактування даного поняття: це будь-яка навчальна програма або набір процедур, які побудовані для того, щоб в результаті їх здійснення був триманий результат у вигляді організму, здатного на деяку певну реакцію (реакції) або участь в складній діяльності, яка вимагає певних умінь [3]. Зазначене визначення є широким, яке включає не лише особистість, а й навчання.

Наступний дослідник Ю. Ємельянов описував тренінг як групу методів з метою розвитку здібностей до реалізації навчальної діяльності і оволодіння будь-яким складним видом діяльності, насамперед комунікацією. А вчений І. Вачков запропонував розглядати тренінг, як систему активних методів практичної психології, які застосовуються для формування навиків самопізнання і саморозвитку [5].

Методологічною основою за основу була взята особистісно-орієнтована модель виховання, яка була охарактеризована І. Бехом і основною метою якої відкриття та розвиток у кожної дитини індивідуальності. Крім того, ключовим орієнтиром у рамках нашого дослідження були запропоновані вихідні

положення гендерного підходу, а саме: гендерна рівність, персоналізація розвитку гендерного образу «Я») до розвитку гендерної толерантності сучасної молоді обґрунтованого Т. Говорун, О. Кізь, О. Кікінеджи [4, с. 67].

У розроблену програму тренінгу була закладена ідея, яка базувалась на створення відповідних соціально-психологічних умов розвитку гендерної толерантності, саморозвитку особистісних чинників, а саме: ціннісних орієнтацій, рівень розвитку рефлексивних та емпатійних здібностей, а також особливості самоствавлення і шляхом розвитку їх когнітивних, емотивних та поведінкових компонентів [6, с. 9; 8].

Основною метою психологічного тренінгу є розвиток гендерної толерантності, покращення гендерної освіченості студентської молоді за допомогою надання відповідної інформації щодо соціально-психологічних механізмів оволодіння знаннями про відмінності між жіночими та чоловічими ролями, моделлю поведінки, особистісними якостями, професійною сферою.

З метою розвитку гендерної толерантності у студентської молоді реалізація тренінгової програми була здійснена поетапно і включала такі етапи:

У цільовому блоці визначено мету, яка характеризується розвитком гендерної толерантності за допомогою психологічного тренінгу.

Науково-проектувальний блок включав в себе науково-теоретичні підходи: системний; діяльнісний; особистісно-орієнтований; гендерний. У процесі побудови психологічного тренінгу ми спиралися на наступні принципи:

- природовідповідності, який забезпечує засвоєння навчального матеріалу і виконання завдань студентами відповідно до рівня їх здібностей;
- системності, в основу якого знаходиться психологічний вплив на індивід в цілому;
- активності – прийняття активної участі кожного учасника тренінгу в процесах групової та індивідуальної форм роботи (наприклад дискусії; обговорення);
- комфортності, передбачає зняття всіх стресоутворюючих факторів в процесі роботи, не порушуючи при цьому зони комфорту учасників групи;
- добровільності, ґрунтується на таких особливостях: кожна особистість в колективі самостійно приймає рішення про прийняття участі в будь-якому виді роботи, визначає свою роль, сама визначає для себе з якою інформацією ділитися в групі та яку модель поведінки застосовувати в процесі взаємодії та завдання, які необхідно реалізувати [1, с. 70].

Розвивально-діяльнісний блок характеризується формами та методами навчання, до яких входять: брейнстормінг, моделювання ситуацій, тренінг, есе, мозкова атака, міні-лекції з мультимедійною презентацією, рольові та ділові ігри. Крім того, технології навчання: інтерактивні, проблемні, практичні, а також психологічний тренінг «Розвиток гендерної толерантності у студентської молоді», до якого входили наступні види роботи:

- Самоаналіз (створення колажів, його описання (у вигляді есе) та портретів толерантної особистості). Учасникам тренінгової групи пропонувалось написати вільне есе на теми: «Скажіть просто зараз, хто Ви?», «Ми і вони», «Я - неповторна особистість». Такий невеликий за обсягом прозовий твір, що має довільну форму актуалізував учасників до здійснення аналізу власних сильних та слабких сторін своєї особистості. А наприклад, створення колажів та портретів толерантної особистості забезпечило розвиток рефлексивності, усвідомленню та розумінню своїх позитивних та негативних властивостей, допомагало студентам чоловічої та жіночої статті виробити стратегію саморозвитку.

- Комуникативна (рефлексія внутрішнього світу іншої людини, його мотиви поведінки) здійснюється за допомогою документування своїх спостережень у вигляді «портфелю»; трактування своїх емоцій та почуттів, а у кінці кожного заняття всі учасники тренінгу висловлюють свої враження, та діляться з іншими почуттями, думками та ідеями. Крім того, в процесі роботи, студенти, які беруть участь у тренінгу ведуть особистісний щоденник, де фіксують свої зміни та їх усвідомлення, проводячи порівняння себе на всіх етапах розвитку, чітко усвідомлення та розуміння власних проблемних ситуацій, визначення основних напрямів для майбутнього розвитку.

- Моделювання ситуацій (моделювання життєвих ситуацій, запровадження рольових ігор, спільне вирішення проблем на основі аналізу обставин та відповідної ситуації, що «сприяє формуванню навичок і вмінь, виробленню цінностей, створенню атмосфери співробітництва, взаємодії (вправа «Цивілізація», вправа «Вузлики»).

- Брейнстормінг, як метод мозкового штурму - головна мета полягає в пошуку ідей для вирішення будь-якої проблеми. У його основі — висловлення будь-яких ідей без обмежень і засудження. Даний вид роботи активізує креативність до розв'язання різних проблемних ситуацій, за допомогою нього відбувається чітке визначення меж толерантності, формування актуальності щодо гендерної рівності, ідентичності та зниження стереотипності, підвищення емоційної стійкості, витримки та емпатії (техніка раціонального креативу для перевірки ідей за відповідними параметрами, технологія «Фішбоун»).

Діагностично-результативний блок включає компоненти гендерної толерантності, а саме: когнітивний (розуміння досліджуваними значення, змісту та проявів толерантного ставлення до гендерних відмінностей, а також прийняття ними ідей гендерної рівності та запобігання сексистським проявам; ступінь сформованості толерантності до людей, які мають виразні гендерні відхилення від усталених гендерних норм та стереотипів; етнічна, соціальна та особистісна толерантності); емотивний (готовність до прийняття гендерної різноманітності інших людей та здатність відчувати емпатію до тих, хто не відповідає усталеним гендерним нормам та стереотипам; максимальна

усвідомлюваність власних вчинків та знаходження сенсу подій, що відбуваються та взаємозв'язків між ними; здатність проявляти співчуття до іншої людини, отже, ідентифікуючи себе з іншим переживати подібні емоції та почуття, що, в свою чергу, визначає ступінь соціальної адаптованості людини та її здатність до продуктивної взаємодії з оточуючими) і поведінковий (готовність до реалізації конструктивних стратегій поведінки з оточуючими, незалежно від їхньої гендерної ідентичності, а також налаштованість на реалізацію стратегії співробітництва та компромісу у можливих конфліктних ситуаціях у гендерному просторі; вміння толерантно проявляти власну гендерну позицію та долати можливі суперечності шляхом компромісу; вираженість маскулінно-фемінних проявів та типу їхньої гендерної ідентичності) компоненти. А також рівні сформованості : високий, середній, низький.

У даному блоці представлено очікувані результати розвитку гендерної толерантності у студентській молоді у контексті нашого дослідження, суттєві зміни в яких протягом навчання можуть свідчити про ефективність запропонованої моделі.

Структурна модель розвитку гендерної толерантності у студентській молоді є практичним підтвердженням доцільності впровадження авторського тренінгу.

Отже психологічний тренінг «Розвиток гендерної толерантності у студентів», в основу якого входили завдання та вправи, що сприяли розвитку структурних компонентів та складників гендерної толерантності.

Структура тренінгу включала три блоки.

Блок I. Значення гендерної толерантності, її змістового наповнення та прояви толерантного ставлення до гендерних відмінностей.

У процесі реалізації даного блоку, студентам пропонувалось визначити особливості своєї гендерної соціалізації, чітке усвідомлення та розуміння власних уявлень про гендерні ролі, стереотипи та значення толерантності у сучасному суспільстві; з'ясування та усвідомлення меж своєї толерантності, згідно гендерної ідентичності; розвиток толерантності у самій структурі гендерних відносин, за допомогою зменшення впливу гендерних стереотипів прийнятих до чоловічої і жіночої статті у соціумі; забезпечення усвідомлення та прийняття можливості існування відмінних рис у поведінці, думках, сприйманні та особистісних якостях індивіда в цілому.

Другий блок. Гендерна толерантність як якість індивіда, що включає в себе емпатію, рефлексивні здібності, відповідність почуттів і емоцій, позитивно-емоційне ставлення до інших, відсутність ворожості до інших.

Даний етап роботи був спрямований на з'ясування терміну «гендерна толерантність» та рівень її сформованості у респондентів (за допомогою здійснення за ними спостереження); розвитку гендерної культури з метою налагодження конструктивних взаємовідносин студентів; розвитку уміння

здійснювати управління своєю моделлю поведінки, емоційними станами, спілкуванням, що складається з таких компонентів: когнітивного (знання про значення, зміст та прояви толерантного ставлення до гендерних відмінностей, а також прийняття ідей гендерної рівності та запобігання сексистським проявам, покращення психологічної культури), емотивного (поглиблення знань та розвиток здатності проявляти співчуття до іншої людини, ідентифікуючи себе з іншим переживати подібні емоції та почуття; розвитку рефлексивних здібностей) та поведінкового (формування готовності до реалізації конструктивних стратегій поведінки з оточуючими, незалежно від їхньої гендерної ідентичності, а також налаштованість на реалізацію стратегії співробітництва та компромісу у можливих конфліктних ситуаціях у гендерному просторі; вміння толерантно проявляти власну гендерну позицію та долати можливі суперечності шляхом компромісу).

Третій блок. Формування готовності до реалізації конструктивних стратегій поведінки з оточуючими, незалежно від їхньої гендерної ідентичності та реалізація стратегії співробітництва та компромісу у можливих конфліктних ситуаціях у гендерному просторі.

Даний етап роботи був спрямований на визначення слів, дій, що можуть спричинити конфліктну ситуацію та їх вплив на студентів, на основі проведення власного спостереження; здійснення аналізу емоцій респондентів, у взаємодії під час конфліктної ситуації; розвиток на належному рівні компонентів саморегуляції; розвиток здатності реалізовувати стратегії співробітництва та компромісу у можливих конфліктних ситуаціях у гендерному просторі.

Під час впровадження тренінгової програми застосовувались наступні методи роботи: міні-лекція, рольові та ділові ігри, брейнстормінг, групова дискусія, кейс-ситуації; структуроване спостереження з метою здійснення аналізу структур і специфіки взаємодії; психогімнастичні та психологічні вправи для налагодження взаємодії в групі, індивідуальна і групова рефлексія. Крім того, всі заняття було проведено у форматі інтерактивної навчальної групи.

Висновок. Таким чином, вважаємо за необхідне підкреслити, що розроблений психологічний тренінг, який був спрямований на розвиток гендерної толерантності включав в себе 12 тренінгових занять та мав три основні етапи реалізації: вступ, корекція та розрядка.

На етапі вступу студенти мали змогу ознайомитись з темою тренінгового обговорення та затвердження основних правил поведінки у групі.

У процесі корекції відбувалась реалізація окреслених принципів та студенти виконували запропоновані вправи, обговорювали різні проблемні ситуації, здійснювати роботу в команді. На останньому етапі проводився аналіз результатів роботи, рефлексія, узагальнення та підведення підсумків.

Підведення підсумків та аналіз отриманих результатів за темою заняття, проводились вправи на релаксацію.

Таким чином, психологічний тренінг був спрямований на формування мотивації до мислення, саморозвитку та самовдосконалення, на розвиток гендерної толерантності у студентської молоді.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в експериментальній перевірці ефективності запропонованого тренінгу для розвитку гендерної толерантності у студентів.

Література:

1. Буняк Н. А. Студентський вік як період підвищення конфліктності: теоретичний аналіз / Н.А. Будняк // Львівський державний університет внутрішніх справ. *Науковий Вісник*. – 2017. – №1. – С. 70-78.
2. Васильченко О. І. Соціально-педагогічні умови формування гендерної культури студентів університету: автореф. ... канд. пед. наук; 214 спец.: 13.00.05 – соціальна педагогіка / О. І. Васильченко; НПУ ім. М. П. Драгоманова – Київ, 2015. – 26 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / гол. ред. В. Т. Бусел. – Київ – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
4. Говорун Т. В., Кікінежди О. М. Гендерна психологія: Навчальний. Посібник. Гриф МОН / Т.В. Говорун, О.М. Кікінежди // Київ: Вид. центр «Академія», 2004. 308 с.
5. Литовченко Н. Ф. Професійно орієнтований тренінг самопізнання та саморегуляції : навч.-метод. матеріали для тренінгових занять студ. пед. вузів (спец. «Практична психологія») / Н. Ф. Литовченко. – Ніжин: НДПУ, 2002. – 72 с.
6. Полякова В. І. Соціально-психологічні умови розвитку гендерної толерантності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів /В.І. Полякова. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. Київ. 2018. – 21 с.
7. Сидоров В. Н. Профессиональная деятельность социального работника: ролевой поход / Сидоров В. Н. – Винница: Глобус-пресс, 2006. – 408 с.
8. Storozhuk S., Hoian I. Gender equality as a modern phenomenon. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 2017. Vol. 11.Pp. 71–83.

References:

1. Buniak, N. A. (2007) Studentskyi vik yak period pidvyshchennia konfliktnosti: teoretychnyi analiz [Student age as a period of increased conflict: theoretical analysis.] *Lvivskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. Naukovyi Visnyk*. №1. 70-78 [in Ukrainian].
2. Vasylychenko, O. I. (2015) Sotsialno-pedahohichni umovy formuvannia hendernoi kultury studentiv universytetu [Social and pedagogical conditions of the formation of gender culture of university students]. *Extended abstract of candidate's thesis*. NPU im. M. P. Drahomanova. Kyiv [in Ukrainian].
3. Busel, V. T. (2001) *Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv– Irpin : VTF «Perun» [in Ukrainian].
4. Hovorun, T. V., Kikinezhdhi, O. M. (2004) *Genderna psykhohohiia* [Gender psychology]. Kyiv: Vyd. tsentr «Akademiiia» [in Ukrainian].
5. Lytovchenko, N. F. (2002) *Profesiino orientovanyi treninh samopiznannia ta samorehuliatcii* : navch.-metod. materialy dlia treninhovykh zaniat stud. ped. vuziv (spets. «Praktychna psykhohohiia») [Professionally oriented training of self-knowledge and self-regulation: teaching method. materials for training classes of students. ped. universities (specialty "Practical psychology")] Nizhyn: NDPU [in Ukrainian].

6. Poliakova V. I. (2018) Sotsialno-psykholohichni umovy rozvytku hendernoi tolerantnosti vchyteliv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv [Socio-psychological conditions for the development of gender tolerance of teachers of general educational institutions] *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

7. Sydorov V. N. (2006) *Professyonalnaia deiatelnost sotsyalnoho robotnyka: rolevoi pokhod* [Professional activity of a social worker: role-playing campaign]. Vynnytsa: Hlobus-press [in Russian].

8. Storozhuk S., Hoian I. (2017) Gender equality as a modern phenomenon. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. Vol. 11. pp. 71–83.

УДК 159.9

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-314-327](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-314-327)

Жигайло Наталія Ігорівна доктор психологічних наук, професор, заступник декана філософського факультету з наукової роботи, Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, тел.: (032) 239-45-79, <https://orcid.org/0000-0001-5686-2652>

Коструба Наталія Сергіївна кандидат психологічних наук, заступник декана з наукової роботи факультету психології, Волинський національний університет імені Лесі Українки, просп. Волі, 13, м. Луцьк, 43025, тел.: (033) 224-93-92, <https://orcid.org/0000-0002-3852-4729>

ЗАЛУЧЕНІСТЬ СЛУЖБИ ВІЙСЬКОВОГО КАПЕЛАНСТВА ДО ЗАХОДІВ ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Анотація. Опираючись на теоретичне опрацювання результатів дослідницької діяльності фахівців останніх років, у статті сформовано комплексну теоретичну модель залученості військового капеланства до системи психологічного забезпечення військовослужбовців. Проаналізовано зміни діяльності даної структури, що обумовлені актуальною воєнною ситуацією в державі. Висвітлено результати дослідницької діяльності наукової спільноти щодо ефективності інтервенцій капеланства. Обґрунтовано важливість розвитку сфери військового душпастирства, з огляду на потенціал психологічної підтримки, що надається останньою.

Ситуація сучасності актуалізує потребу ретельного аналізу процесу розвитку психологічних компетенцій військового капеланства відповідно до запитів військовослужбовців та актуального правового статусу душпастирства в Збройних силах України та інших військових формуваннях. Наразі забезпечення конгруентності у вчинково-екзистенційній сфері, зокрема, в таких проявах, як: опрацювання психотравмального досвіду, ціннісне ставлення до виконуваної професійної діяльності, збереження онтологічної впевненості та психологічної резильєнтності – гарантується саме службою військового капеланства. Проблема залученості останніх до процесу збереження психічного здоров'я висвітлюється в дослідницьких роботах, проте лишається актуальною з огляду на трансформації системи забезпечення психологічної підтримки військовослужбовців в умовах повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України.

Отримані результати засвідчують, що сьогодні роль яку відіграють військові капелани в заходах зі збереження психологічного здоров'я

військовослужбовців є значною. Професійна діяльність душпастирів тісно пов'язана з діяльністю військових психологів та сприяє збільшенню потенціалу реабілітації військ у період ротації. Більш того, в умовах виконання службово-бойових завдань, військові капелани суттєво підвищують адаптивні спроможності військовослужбовців, сприяють гармонійній реакції на бойові стресори та мінімізують ризики розвитку психотравм і стресових розладів.

Ключові слова: капеланська діяльність, служба військового капеланства, душпастирство, психологічний супровід, психічне здоров'я, військовослужбовці.

Zhyhaylo Nataliya Ihorivna Doctor of Sciences in Psychology, Professor, deputy dean of the Faculty of Philosophy for scientific work, Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska St., 1, Lviv, 79000, tel.: (032) 239-45-79, <https://orcid.org/0000-0001-5686-2652>

Kostruba Natalia Serhiivna PhD in Psychology, deputy dean of the Faculty of Psychology for scientific work, Lesya Ukrainka Volyn National University, Prosp. Voli, 13, Lutsk, 43025, tel.: (033) 224-93-92, <https://orcid.org/0000-0002-3852-4729>

ENGAGING OF THE MILITARY CHAPLAINTY SERVICE FOR SAVING OF PSYCHOLOGICAL HEALTH OF MILITARY SERVANTS

Abstract. Based on the theoretical elaboration of the results of the research activity of specialists in recent years, the article forms a complex theoretical model of the involvement of military chaplaincy in the system of psychological support of military personnel. The changes in the activity of this structure due to the actual military situation in the state are analyzed. The results of research activities of the scientific community regarding the effectiveness of chaplaincy interventions are highlighted. The importance of the development of the field of military pastoral care is substantiated, given the potential of psychological support provided by the latter.

The current situation actualizes the need for a thorough analysis of the process of developing the psychological competencies of military chaplaincy in accordance with the requests of servicemen and the current legal status of chaplaincy in the Armed Forces of Ukraine and other military formations. Currently, ensuring congruence in the action-existential sphere, in particular, in such manifestations as: reconciliation of psycho-traumatic experience, valuable attitude to the performed professional activity, preservation of ontological confidence and psychological resilience, is guaranteed precisely by the service of military pastoral care. The problem of the involvement of the latter in the process of preserving mental health is highlighted in research works, but remains relevant in view of the transformation of the system of providing psychological support to the

military personnel in the conditions of a full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine.

The obtained results testify to the significant role of military chaplaincy in measures to preserve the psychological health of military personnel in the current situation. The professional activity of pastors is closely related to the activity of military psychologists and contributes to increasing the rehabilitation potential of troops during the rotation period. Moreover, in the conditions of service-combat tasks, chaplains significantly increase the adaptive capacity of servicemen, promote a harmonious response to combat stressors, and minimize the risks of developing psychotrauma and stress disorders.

Keywords: chaplaincy, military chaplaincy service, pastoral care, psychological support, mental health, military men.

Постановка проблеми. Військове капеланство функціонує як важлива інституція повноцінного психологічного забезпечення військовослужбовців. Дослідження останніх років щодо значущості діяльності військових капеланів доводять необхідність подальшої підтримки функціональної спроможності та розвитку даної структури. Власне, душпастирство слугує самостійним, важливим для українських військовослужбовців, інститутом, що продовжує формувати підґрунтя для ефективної превенції дезадаптивних психологічних станів та синдромів серед бійців. Беззаперечною є суттєва роль військових капеланів у процесі психологічного супроводу військовослужбовців.

Актуальним постає питання залученості військового капеланства в ситуації повномасштабного вторгнення російської федерації. Відкритим для дослідницької спільноти, зокрема, лишається питання трансформацій, що відбуваються тепер у системі психологічного забезпечення силових структур держави. Окремо варто приділити увагу діяльності консультативно-дорадчих органів щодо питань військового капеланства України. Також, доцільним є дослідження психосоціального стану військовослужбовців, з огляду на міру залученості служби військового капеланства в умовах повномасштабного вторгнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концептуальною основою дослідження сфери військового душпастирства слугує доробок військових психологів (Ф. Бадд, І. Джонес), що висвітлюють ефективність діяльності капеланів у якості фахівців психологічного супроводу в умовах війни [1; 2]. Зокрема, в контексті воєнних дій на території України, проблему опрацьовано доволі змістовно, з огляду на значне поширення феномену капеланства у період проведення Антитерористичної операції (М. Ващук, Н. Жигайло, Н. Матейко, Л. Непіпенко, Т. Калениченко та ін.). Дослідники висвітлили особливості історичного розвитку військового капеланства на території України та суспільну значущість створення інституту військового душпастирства на правовому рівні [3-5]. Широко представленою є тема

професійної підготовки військових капеланів, сформовано значну кількість посібників та методичних розробок. Зокрема, й щодо інтеграції духовної та психологічної підтримки військових [6-8].

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні доцільності залучення служби військового капеланства до заходів зі збереження психічного здоров'я військовослужбовців та визначенні міри залученості душпастирства до даного процесу в умовах повномасштабного вторгнення ворога на територію України.

Виклад основного матеріалу. Передусім, доцільно висвітлити трансформації, що відбуваються в інституті військового капеланства сьогодні. Агресія російської федерації проти України обумовила реформування складових сектору безпеки та оборони ще у 2014 році. Відповідно, модернізація, що відбувалася на рівні структурних змін органів управління та змін стандартів щодо військовослужбовців, також супроводжувала сферу психологічного та духовного забезпечення останніх. Проте, протягом тривалого часу військово капеланство реалізовувалося як волонтерська діяльність. Духовна опіка над військовими покладалася на фахівців, що долучалися до Антитерористичної операції на сході України добровільно. Тож, питання обізнаності душпастирів у питанні надання первинної психологічної допомоги та супроводу загалом не висвітлювалося. Варто зауважити, що в описаних умовах, діяльність капеланства продовжувалася і функціонально заміщувала інституцію військових психологів. Важливим новоутворенням даного етапу було створення громадського об'єднання «Міжконфесійний батальйон військових капеланів», що реалізовував функції, які наразі покладено на військових психологів. Загалом, ситуація обмежених фінансових та людських ресурсів обумовила перерозподіл функцій поміж учасниками активних бойових дій. Ефективність психологічної роботи військових капеланів зазначеного періоду часу було висвітлено в роботах К. Зуєвої, Т. Калиниченко, Н. Матейко, Л. Питльованої та інших.

Так, результати дослідницької діяльності останніх засвідчують суттєве покращення психологічного стану та зменшення таких поширених девіантних виявів, як алкоголізація та суїцидальні прояви серед військовослужбовців [3]. Дослідники наголошують також на спроможності душпастирів до зняття стресового синдрому у комбатантів, та психопрофілактичної діяльності у військовому підрозділі [7]. Відходячи від проблеми психічного здоров'я бійців, зазначимо, що діяльність капеланів також пов'язана з духовно-патріотичним вихованням та формуванням бойового духу на основі релігійного та, зокрема, культурного потенціалу етнокультурної спільноти [8]. Узагальнюючи, капелани-волонтери періоду Антитерористичної операції брали активну участь у процесі психологічного супроводу та реабілітації військовослужбовців.

Окремим етапом залучення військового капеланства до сфери збереження психічного здоров'я є початок правового врегулювання їх

діяльності. Так, згідно з розпорядженням КМ України №677-р «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі» Міністерство Оборони України зобов'язалося забезпечувати, зокрема, військово-психологічну підготовку майбутніх військових капеланів. Розпорядження надано задля формалізації ролі останніх у воєнних умовах, а також розширення обов'язків та прав цих фахівців. Примітно, що хоч підготовка й не проводилася на загально державному рівні, громадські організації продовжували долучатися до руху військового духовенства, а оприлюднене розпорядження слугувало підґрунтям для посиленої психологічної підготовки останніх.

З 2017 року капеланство почало функціонувати на офіційному рівні. Зокрема, створено посади військового капелана у збройних формуваннях. Можемо зауважити, що правовий відгук на актуалізовані потреби силових структур хоч і виважений у часі, проте наявний. Відповідно, наданий статус свідчить про кваліфікаційну та професійну обґрунтованість релігійної діяльності останніх.

Примітно, що у дослідницьких роботах неабиякий акцент поставлено на специфіку функціональних обов'язків військового капеланства, що обумовлює необхідність його правового регулювання. Власне, складовою даної функціональної системи є психологічний супровід. Так, правовий статус душпастирства визначає закріплення даної компоненти як невід'ємної складової обов'язків останніх. Відповідно, встановлення законодавством певних нормативних гарантій щодо статусу військового капеланства пов'язане з трансформацією їх первинної спрямованості та розширення сфери професійної діяльності, зокрема, щодо психологічного забезпечення військовослужбовців.

Зокрема, варто зауважити на широкому поширенні практик дистанційного навчання військових капеланів у сфері першої психологічної підтримки військовослужбовців. Так, досвід закладів вищої освіти військового спрямування слугував підґрунтям для ефективної інтервенції означеної форми підвищення кваліфікації військового капеланства [9]. Підготовка експертів даної галузі зазвичай реалізується системою різнорівневих освітніх закладів, тож проведення дистанційних тренінгів гармонійно доєднується до методологічного підґрунтя даного фаху. Зауважимо, що значущим результатом описаної ініціативи слугує формування мобільних груп психологічної підтримки, до яких залучаються військові капелани, психологи, медичні працівники. Мінімізація ризиків розвитку бойового стресу та посттравматичного-стресового розладу у ході виконання службово-бойових завдань першочергове завдання, зокрема, душпастирів сучасності [10].

Відмітимо, що повноцінне утвердження служби військового капеланства відбулося 15 березня 2022 року, у період повномасштабного

вторгнення ворога на територію України. Підписання Верховним головнокомандувачем Закону України «Про службу військового капеланства» забезпечує унормованість функціонування служби й водночас утворює залученість останніх до сфери збереження психічного здоров'я військовослужбовців. Як зазначає В. Хоміцький, наразі сформоване єдине концептуальне розуміння щодо ролі душпастирів у сфері опіки та задоволення духовних (психічних) потреб військовослужбовців, більш того, також створено цілісну нормативно-правову базу щодо даного виду діяльності [10].

На даному етапі розвитку психологічного супроводу військовослужбовців, примітно, що на правовому рівні затверджено необхідність різностороннього зміцнення психологічної стійкості та єдності військових. Власне, результати дослідницької діяльності попередників підтверджують більшу міру доцільності введення превентивних заходів, аніж корекційних та реабілітаційних. Так, військове капеланство наразі слугує інститутом формування життестійкості серед означеної групи. Розглянемо більш детально даний феномен в контексті професійної діяльності останніх в умовах виконання службово-бойових завдань та на інших етапах психологічного супроводу військовослужбовців.

Психологічну стійкість розглядають як багатовимірний конструкт, що відображає адаптивні спроможності та міру стійкості психічних процесів особистості. Окремої уваги варта диференціація стійкості як процесуального та кінцевого утворення: резильєнсом позначають процес відновлення психосоціальної рівноваги, у той час, як дефініцією стійкості частіше є психічна властивість, що відображає спроможність до резильєнсу. Фахівці даного спрямування виокремлюють наступні чинники резильєнтності особистості: соціальна включеність, розширення часової перспективи майбутнього (ФТР) та здатність до цілепокладання, онтологічна впевненість, адаптивність копінг-стратегій та емоційної саморегуляції [11]. Перераховані компоненти життестійкості лежать у сфері діяльності військового капеланства. Зокрема, принципи онтологічної впевненості та розширення ФТР лежать в основі місії служби військового капеланства відповідно до методичних рекомендацій, сформованих для даної інституції: «надати віру та надію» [12]. Розвиток трансцендентності серед військ є провідною формою утвердження внутрішньої узгодженості та впевненості в доцільності виконуваної діяльності. Регулювання емоційного стану та розвиток адаптивних копінг-стратегій на офіційному рівні має реалізуватися військовими психологами, проте діяльність військового капеланства відповідає основним принципам психологічної допомоги: добровільність, конфіденційність, компетентність (відповідальність), орієнтованість на особистість та принцип не втручання. Таким чином, метод «бути поруч» військового капеланства дає змогу сформувати психологічну буферну зону для військовослужбовців, надаючи не лише простір для «духовного

прощення», але й для зменшення психоемоційного навантаження та розвитку резильєнтності.

Одним із провідних стресорів професійної діяльності військовослужбовців виокремлюють морально-етичний дистрес, що виникає унаслідок фрустрованості внутрішніх переживань, сумління останніх. Саме служба військового капеланства є провідною у розв'язанні даної проблеми. Зокрема, також, душпастир у період виконання бійцями службово-бойових завдань спираючись на принцип «бути поряд» суттєво зменшує вияв психосоціального стресу: переживання ізольованості від звичного життєвого шляху, умови адаптації до нової реальності, вдоволення вищих потреб особистості та переживання сепарації від сім'ї. Поза сферою втручання військового духовенства лишається значний пласт тератогенних для психічного здоров'я військовослужбовців факторів, зокрема: адаптація до стресорів професійної діяльності обумовлених регламентованістю військової служби, фрустрованість негативних потреб у кризових умовах виконання службово-бойових завдань та переживання психотравмувальних ситуацій в екстремальних умовах. Проте, досвід роботи військового психолога засвідчує нездатність своєчасної превенції чи ефективних інтервенцій в даному контексті не залежно від рівня професійної компетенції у сфері збереження психічного здоров'я. Відповідно, можемо зазначити, що душпастирство, як важлива складова процесу забезпечення військової служби, має достатні ресурси для вирішення основних запитів військовослужбовців.

Безумовно, важливим чинником сформованості психологічної стійкості та ефективності резильєнсу є специфіка бойової травми. Власне, функція військового капеланства у даному контексті полягає у трансформації глибинних переконань та оцінного ставлення до психотравмувальних подій, з якими стикаються військовослужбовці. Ситуація обмеження адаптивних можливостей особистості, зокрема: нездатність до зменшення психологічного та фізичного навантаження чи зменшення об'єктивних стресогенних факторів, обумовлює необхідність коригування суб'єктивного переживання стресу. Власне, підтримка ціннісних орієнтирів, утвердження усталених трансцендентальних принципів чи зміна у ставленні до об'єктивного феномену – посильні для душпастирства завдання, що на період ротації часто покладаються на психотерапевтичні та консультаційні служби. Трансформаційна, терапевтична діяльність військового капеланства є побічною, проте відіграє неабияке значення для подальшого реабілітаційного процесу та суттєво підвищує шанси продуктивного і своєчасного відновлення психічного стану військовослужбовців.

Служба військового капеланства, з огляду на соціально-психологічний контекст військової служби, є не лише інстанцією підтримки на особистісному рівні, проте сприяє нормалізації міжособистісних та групових процесів у військових колективах. Цивільне духовенство виконує функцію

соціально-психологічної реабілітації пастви, проте водночас слугує осередком групо творення та підґрунтям для утвердження ідентичності громадян. Натомість, серед спільноти військових капелан часто стає центром тяжіння для розвитку «ми-переживання» та відчуття єдності. В ситуації підвищеної напруги та конфліктогенних обставинах наявність відповідної сили, що стабілізує є необхідною. Зауважимо, що не лише сприйняття власної професійної діяльності, але й ролі побратимів в реалізації поставлених службово-бойових завдань відіграє суттєву роль у втіленні резильєнтності до посттравматичних стресів. Okремо варто звернутися до питання самоефективності військовослужбовців. Так, переживання соціальної захищеності й спільності сприяє зростанню компетенцій та слугує фундаментом для втілення в життя завдань командирів.

Звернімося до питання реалізації прав і свобод особистості в умовах воєнного стану. Передусім, під час виконання обов'язків військової служби бійці стикаються з рядом обмежень, що унеможливають повноцінне втілення приписів та норм щодо загальнолюдських свобод. Проте, Служба військового капеланства є однією з небагатьох компенсаторних формацій, що забезпечують виконання останніх. Власне, описані нормативно-правовими актами та методичними розробками, механізми реалізації свобод особистості спрямовані гарантувати їх фактичне втілення. Оскільки означена діяльність є прямим обов'язком держави, забезпечення повноцінного функціонування служби військового капеланства є необхідним та обов'язковим компонентом при організації діяльності військових. Передусім, це пов'язано з необхідністю втілення міжнародного права свободи совісті та віросповідання (про що свідчить наявність міжконфесійних об'єднань, активне залучення імамів-капеланів до опіки військовослужбовцями в зоні проведення операції Об'єднаних сил) [8]. Проте, у більш широкому контексті дана служба слугує гарантією створення сприятливих умов для реалізації прав військовослужбовців загалом. Дане питання виходить за межі психологічної орієнтованості служби військового капеланства та стосується більшою мірою рівня правосвідомості та демократії у державі. Однак, усвідомлення опіки на духовному та державному рівні, переживання єдності та розвиток національної ідентичності, згідно з результатами дослідницької роботи психологічної спільноти, слугує фундаментальними підвалинами для збереження психічного здоров'я військовослужбовців в екстремальних умовах їх діяльності [13].

Залученість служби військового капеланства до психологічного супроводу військових втілена не лише на рівні міжособистісної взаємодії та безпосередньої опіки, але й через продукти діяльності духовенства. Так, УГКЦ активно залучається до розробки матеріалів, що сприяють реалізації функцій душпастирства (та власне функцій психологічного супроводу). Свого часу було сформовано численні молитовники військовослужбовців («Молися і

служи», 2013 р.), друковані та відеоматеріали, що спрямовані на підтримку морально-психологічного стану останніх («На рівнинах вавилонських. Кілька думок про повернення», 2016 р.) тощо. Експертні оцінки засвідчують суттєвий зв'язок між переживанням стресу та стресових розладів з особливостями копіngu військовослужбовців [14]. Оскільки індивідуальна робота з комбатантами в екстремальних умовах часто є складно реалізованою, розробка матеріалів щодо духовного та психологічного саморегулювання є однією з значущих сфер втілення місії капеланської служби.

Досліджуючи означену тему варто звернути увагу на досвід світової спільноти у залученні військового капеланства до збереження психічного здоров'я військ. Результати дослідницької діяльності фахівців Сполучених Штатів Америки засвідчують неабияке значення участі військових капеланів у процесі психологічної допомоги, а зокрема, реабілітації, ветеранів. Оскільки, на даному етапі розвитку психологічного дослідницького процесу, актуальним є питання розробки нових методів психологічної превенції та корекції психотравм та стресових розладів, що обумовлені військовим досвідом, військове капеланство доволі часто розглядають саме в даному контексті. Так, за результатами кількісних досліджень, встановлено, що душпастирство викликає значно більшу довіру поміж військовослужбовців та їх сімей. Статистично значущою є відмінність частоти звернень до військових капеланів та фахівців сфери психологічної допомоги. Дана суспільна тенденція хоч і не розв'язує питання ефективності допомоги служби військового духовенства в галузі психологічного супроводу, проте обумовлює зростання професійного інтересу серед останніх до освоєння даної галузі. Основними причинами, що зазначають американські дослідники, є більший рівень доступності, конфіденційності та менш виражена бюрократизація процедури звернень. Звертаючись до актуальної парадигми психологічного забезпечення силових структур України, можемо стверджувати, що подібна тенденція спостерігається також. Окрім того, важливим фактором також є стигматизованість звернень до психологів чи психотерапевтів в державі, що хоч й перебуває в стані поступового вирішення, проте лишається доволі високою. Можемо зазначити, що найбільш перспективною є організація комплексного процесу опіки над військовослужбовцями: спільної діяльності військових капеланів та фахівців галузі військової психології та реабілітації. Зокрема, подібна система реалізована на теренах Австралії, на цей час лишається дієвою та відповідає нормам і вимогам світської держави [15].

На противагу регламентованості українською міжконфесійною спільнотою військових капеланів обмежень щодо надання психологічної підтримки, служби європейських країн активно залучають капеланів до психологічної підтримки комбатантів. Так, за результатами кількісних та якісних досліджень, встановлено, що мультифункціональність капеланства зберігає їх ефективність, як у сфері духовного, так і психосоціального

супроводу [16]. Підтримка психологічного благополуччя та суб'єктивної узгодженості військовослужбовців – найбільш виразний результат залучення служби військового капеланства при виконанні службово-бойових завдань на території Західної Європи. Можемо зазначити, що подібна тенденція обумовлена дотичністю предмета професійної діяльності описуваних служб. Збереження та підтримка духовних цінностей та внутрішньої відповідності комбатантів неодмінно пов'язана з утвердженням суб'єктивного благополуччя. Виконання цілей служби військового капеланства неможливе без втілення основних завдань психологічної підтримки.

На підтвердження висунутої тези, варто вказати, що духовне становлення особистості – тривалий, розгорнутий в часі процес психологічного вдосконалення. Зокрема, згідно з авторською моделлю (Н. Жигайло та Р. Карпінської), ми можемо виокремити три провідні складові даного процесу: інструментальну (загальні психічні феномени), мотиваційну (зокрема, емоційно-вольовий та когнітивний компоненти) та інтеграційну (що відображає вищі психічні функції) [17]. Так, формування стійкої духовності особистості тісно пов'язана та часто обумовлюється розвитком психологічної стійкості та онтологічної впевненості. За результатами проведених кількісного дослідження [17], було встановлено статистично значущі кореляційні зв'язки між показниками інтелекту, емпатії, рівнем реактивної та особистісної тривожності та рівнем розвитку духовності особистості. Таким чином, орієнтованість на взаємодію зі службою військового капеланства серед військовослужбовців свідчить про актуалізовану потребу психологічного вдосконалення. Безумовно, лишається ймовірність статистичної похибки, що відображає внутрішню готовність та високий рівень психологічної стійкості серед релігійних військовослужбовців. Проте присутність військового капелана, що має досвід та компетенції у сфері психологічної підтримки суттєво впливатиме на адаптаційний стан тих із військовослужбовців, що не орієнтовані на трансцендентні цінності та мають атеїстичні установки. Результати описаної дослідницької роботи більшою мірою висвітлюють міру залученості військового капеланства до сфери психологічної допомоги. Водночас також створюють підґрунтя для оцінки доцільності діяльності останніх у військових підрозділах, з огляду на ступінь духовного (та, відповідно, психологічного) розвитку серед комбатантів.

Тема взаємозв'язку духовного та психологічного компонентів психічного широко представлена у дослідницькій діяльності сучасників. Згідно із роботами Є. Сиріна, принципами духовного розвитку можемо виокремити: орієнтованість на моральні суспільні потреби, фокусування на власних переживаннях більшою мірою, ніж на вчинках, високий рівень самоусвідомлення. Дані релігійні постулати цілком збігаються з визначенням конгруентності, що надається К. Роджерсом, та лежить в основі психотерапевтичних практик сучасності. Окрім того, процес формування

морального ставлення особистості, що є наскрізною ідеєю душпастирства, пов'язаний з розвитком гармонійного ставлення, компенсацією патологічних та потенційно патологічних психологічних станів. Зазначимо також, що моральне становлення тісно пов'язано з категорією вчинку. Згідно з В. Роменцем, вчинково-екзистенційна сфера особистості відображає міру відповідності суб'єктивного відображення ситуації та ціннісних орієнтирів поведінковим проявам. Проте, зазначимо, що у цьому випадку йдеться не про поведінку як таку, але більшою мірою про діяльність – свідому та цілеспрямовану. Як ми зазначали раніше, однією з цілей діяльності служби військового капеланства є трансформація переконань військовослужбовців та інтеграція їх вчинків у ході виконання обов'язків військової служби до їх внутрішніх переконань. Таким чином, можемо зазначити, що категорія вчинковості посідає першочергове місце у методології Служби військового капеланства.

Військовий психолог в особливих умовах військової служби орієнтований на підтримку суб'єктивної вітальності військовослужбовців. Відповідно, провідною метою його діяльності є саме перша психологічна та кризова підтримка. Водночас військові капелани більшою мірою спрямовані на глибинні переживання комбатантів: сприйняття власних вчинків та здобутого в екстремальних умовах досвіду, його засвоєння та інтеграція в існуючу когнітивну систему. Більш того, служба військового капеланства опосередковано орієнтована на сприяння самоактуалізації та індивідуалізації військовослужбовців. Засади діяльності духовенства ґрунтуються на принципах гуманістичного, орієнтованого на особистість підходу психологічної науки. Душпастирі у фокусі уваги мають не ризики патологічних трансформацій психіки, але холістичну особистість. Прогностично можемо зазначити, що саме цей підхід сприяє більшому рівню довіри серед військовослужбовців до представників служби військового капеланства. Варто зауважити, що розподіл поміж функціями військових психологів та військових капеланів на практиці не реалізується. Зокрема, це обумовлено єдністю предметів впливу обох професійних груп. Сфери діяльності обох є суміжними й взаємопроникними. Більш того, на особистісному рівні реалізація завдань одних часто супроводжується досягненням цілей інших. Власне, відмінності у діяльності даних груп передусім обумовлені методологічними підвалинами, що разом з тим, впливає на сприйняття процесу опіки комбатантами, залежно від їх віросповідання. Служба військового капеланства забезпечує для військовослужбовців можливість реалізації психологічного благополуччя.

Висновки. Військовослужбовці в екстремальних умовах вимушені зберігати існуючу концепцію реальності, спираючись на власні семантичні коди, та інтегрувати новий, конфронтаційний досвід. Саме військовий капелан є найбільш ефективним у якості каталізатора даного процесу. Передусім, це

пов'язано з психологічною готовністю військовослужбовців до взаємодії з представником духовенства більшою мірою, аніж з фахівцем медичного чи психологічного спрямування. Водночас ефективність саме військового капеланства у досягненні даної мети обумовлена вчинково-екзистенційною сферою проходження даного процесу.

Література:

1. Budd F. C. An Air Force model of psychologist–Chaplain collaboration. *Prof Psychol Res Pract*, 1999. 30. p. 552–556.
2. Jones E., Wessely S. Shell Shock to PTSD: Military Psychiatry From 1900 to the Gulf War. *Hove, Psychological Press*, 2005. p. 234-237.
3. Матейко Н. М. Психологічні аспекти діяльності військових капеланів в АТО. *Problems and tasks of modernity and approaches to their solution*, 2021. 8. 230 с.
4. Ващук М. М. Особливості формування правового статусу військового капелана на сучасному етапі розвитку українського державотворення. *Актуальні питання сучасної науки та практики. Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2018. 598 с.*
5. Ващук М. М. Теоретико-правові аспекти інституціалізації військового капеланства: досвід України та США. *М74 Модернізація законодавства та правозастосування: вимоги часу*, 2018. 14. с. 14-18.
6. Калениченко Т. А., Коханчук Р. Бути поруч. Основи військового капеланства для військових і волонтерів. Київ: «Маханаим Принт», 2017. 64 с.
7. Питльована Л. Душпастирська опіка воїнів АТО капеланами-волонтерами. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива. Київ: НУОУ, 2020. с. 205-206.*
8. Зуєва К. А. (2019). Роль військових імамів-капеланів у житті солдат-мусульман Збройних сил України в зоні «Операції Об'єднаних сил». *Україна у світовому історичному просторі. Маріуполь: МДУ, 2019. с. 181.*
9. Kozak N., Rudynskyi O., Kozak D. Pilot study applying distance learning during continuous professional development of military doctors in Ukrainian Military Medical Academy. *Current Aspects of Military Medicine*, 2021. 28(1). p. 10–23.
10. Приходько І. І. Система профілактики та контролю бойового стресу у військовослужбовців. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологія*, 2018. 1. с. 14.
11. Кокун О. М. Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій: метод. посіб. Київ-Одеса: Фенікс, 2022. 128 с.
12. Добрянський Д., Тарченко Н., Тарченко І. Бути поруч, коли непросто. Історичні аспекти становлення військового і медичного капеланства в Україні. *Collection of scientific papers «АЮГОΣ», 2022. с. 327-335.*
13. Пирог Г. В., Ленська А. А. Особливості переживання задоволеності працею військовослужбовців. *Актуальні проблеми особистісного зростання*, 2021. с. 154.
14. Мушкевич В. Психологічні чинники переживання стресу військовослужбовцями. *Psychological Prospects Journal*, 2019. 34. с. 119-136.
15. Войтюк О. Залучення військових капеланів до надання психологічної допомоги військовослужбовцям: теоретичний огляд закордонних досліджень. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія*, 2022. 2 (55). с. 20-24.
16. Микусь С. А. Морально-психологічний вплив та роль релігії в арміях провідних країн НАТО. *Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства*, 2019. с. 108.
17. Жигайло Н. І., Карпінська Р. І. Психологія особистісного та духовного зростання лідера. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*. 2019. №1(21). С.57-77.

References:

1. Budd F. C. (1999). *An Air Force model of psychologist–Chaplain collaboration*. *Prof Psychol Res Pract*. 30. p. 552–556.
2. Jones E., Wessely S. (2005). *Shell Shock to PTSD: Military Psychiatry From 1900 to the Gulf War*. Hove, Psychological Press. p. 234–237.
3. Mateyko N. M. (2021). *Psykhologichni aspekty diyalnosti viyskovykh kapelaniv v ATO [Psychological aspects of the activity of military chaplains in the ATO]*. *Problems and tasks of modernity and approaches to their solution*, 8. 230 p.
4. Vashchuk M. M. (2018). *Osoblyvosti formuvannya pravovoho statusu viyskovoho kapelana na suchasnomu etapi rozvytku ukrayinskoho derzhavotvorennya [Peculiarities of the formation of the legal status of a military chaplain at the current stage of the development of Ukrainian statehood]*. *Aktualni pytannya suchasnoyi nauky ta praktyky – Current issues of modern science and practice*. Kyiv: "KROK" University of Economics and Law. 598 p.
5. Vashchuk M. M. (2018). *Teoretyko-pravovi aspekty instytutsializatsiyi viyskovoho kapelanstva: dosvid Ukrayiny ta SSHA [Theoretical and legal aspects of the institutionalization of military chaplaincy: the experience of Ukraine and the USA]*. *M74 Modernizatsiya zakonodavstva ta pravozastosuvannya: vymohy chasu – M74 Modernization of legislation and law enforcement: requirements of the time*. 14. p. 14-18.
6. Kalenichenko T. A., Kokhanchuk R. (2017). *Buty poruch. Osnovy viyskovoho kapelanstva dlya viyskovykh i volonteriv. [Be near. Basics of Military Chaplaincy for Military and Volunteers]*. Kyiv: "Mahanaim Print". 64 p.
7. Pitlovana L. (2020). *Dushpastyrska opika voyiniv ATO kapelanamy-volonteramy [Pastoral care of ATO soldiers by volunteer chaplains]*. *Ukrayinske viysko: suchasnist ta istorychna retrospektyva – Ukrainian army: modernity and historical retrospective*. Kyiv: NUOU. p. 205-206.
8. Zuyeva K. A. (2019). *Rol viyskovykh imamiv-kapelaniv u zhytti soldat-musulman Zbroynykh syl Ukrayiny v zoni «Operatsiyi Obyednanykh syl» [The role of military imams-chaplains in the lives of Muslim soldiers of the Armed Forces of Ukraine in the zone of "Joint Forces Operations"]*. *Ukrayina u svitovomu istorychnomu prostori – Ukraine in the world historical space*. Mariupol: MDU. p. 181.
9. Kozak N., Rudynskiy O., Kozak D. (2021). *Pilot study applying distance learning during continuous professional development of military doctors in Ukrainian Military Medical Academy*. *Current Aspects of Military Medicine*. 28(1). p. 10–23.
10. Prykhodko I. I. (2018). *Systema profilaktyky ta kontrolyu boyovoho stresu u viyskovosluzhbovtziv [System of prevention and control of combat stress in military personnel]*. *Visnyk Natsionalnoyi akademiyi Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrayiny. Seriya: Psykhohiya – Bulletin of the National Academy of the State Border Service of Ukraine. Series: Psychology*. 1. c. 14.
11. Kokun O. M. (2022). *Zabezpechennya psykhologichnoyi stiykosti viyskovosluzhbovtziv v umovakh boyovykh diy: metod. posib. [Ensuring the psychological stability of military personnel in the conditions of hostilities: method. manual]*. Kyiv-Odesa: Phoenix. 128 p.
12. Dobryanskyi D., Tarchenko N., Tarchenko I. (2022). *Buty poruch, koly neprosto. Istorychni aspekty stanovlennya viyskovoho i medychnoho kapelanstva v Ukrayini [Being there when it's not easy. Historical aspects of the formation of military and medical chaplaincy in Ukraine]*. *Collection of scientific papers "ΛΟΓΟΣ"*. c. 327–335.
13. Pyrog G. V., Lenska A. A. (2021). *Osoblyvosti perezhyvannya zadovolenosti pratseyu viyskovosluzhbovtziv [Peculiarities of experience of satisfaction with the work of military personnel]*. *Aktualni problemy osobystisnoho zrostannya – Actual problems of personal growth*. p. 154.
14. Mushkevich V. (2019). *Psykhologichni chynnyky perezhyvannya stresu viyskovosluzhbovtziv [Psychological factors of experiencing stress by military personnel]*. *Psychological Prospects Journal*. 34. c. 119–136.

15. Voytiuk O. (2022). *Zaluchennya viyskovykh kapelaniv do nadannya psykholohichnoyi dopomohy viyskovosluzhbovtsham: teoretychnyy ohlyad zakordonnykh doslidzhen [Involvement of military chaplains in providing psychological assistance to military personnel: a theoretical review of foreign research]. Naukovi pratsi Mizhrehionalnoyi Akademiyi upravlinnya personalom. Psykholohiya – Scientific works of the Interregional Academy of Personnel Management. Psychology. 2 (55). c. 20–24.*

16. Mykus S. A. (2019). *Moralno-psykholohichnyy vplyv ta rol relihiyi v armiyakh providnykh krayin NATO [Moral and psychological influence and role of religion in the armies of leading NATO countries]. Aktualni problemy psykholohichnoyi ta sotsial'noyi adaptatsiyi v umovakh kryzovoho suspil'stva – Actual problems of psychological and social adaptation in the conditions of a crisis society. p. 108.*

17. Zhyhaylo N. I., Karpinska R. I. (2019) *Psykholojiia osobystisnoho ta dukhovnoho zrostannia lidera [Psychology of individual and spiritual leader growth]. PSYCHOLOGICAL JOURNAL. 1(21). p. 57–77.*

УДК 159.9

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-328-339](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-328-339)

Кіреєва Ольга Сергіївна кандидат психологічних наук, доцент, Доцент кафедри спеціальних дисциплін, Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29000, тел.: (098) 251-10-21, <https://orcid.org/0000-0002-2598-6545>

Махлай Олександр Миколайович кандидат психологічних наук, доцент, Начальник кафедри спеціальних дисциплін, Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29000, тел.: (067) 430-95-53, <https://orcid.org/0000-0002-8201-3387>

ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З УРАХУВАННЯМ ГЕНДЕРНОГО АСПЕКТУ

Анотація. Сучасна обстановка, що склалася на державному кордоні України, характеризується активізацією діяльності трансграничної організованої злочинності, продовженням бойових дій на Сході держави, що й обумовлює специфічність даного виду професійної діяльності.

Професійну діяльність прикордонників можна віднести до правоохоронної діяльності в особливих умовах, яка складає основу системи національної безпеки держави у сфері захисту та охорони державного кордону України. У сучасному світі відмічається спад поляризації та нерівності жінок та чоловіків не лише у правових та психологічних, а також у професійних аспектах. Так, система гендерного розподілу праці руйнується, змінюється уявлення відносно професій «лише для чоловіків» та «лише жінок». Сучасні жінки працюють у правоохоронних органах, успішно адаптуються до системи професійних вимог та ефективно виконують професійну діяльність, в якій традиційно домінують чоловіки.

Професійна діяльність прикордонника пов'язана з впливом екстремальних факторів, що при недостатньому розвитку механізмів стійкості особистості можуть призвести до порушень адаптації, зниження рівня успішності професійної діяльності. В залежності від сили впливу фактору та індивідуальних особливостей суб'єкту стан довготривалої дезадаптації може призвести до дезорганізації поведінки та діяльності.

Таким чином, ефективна адаптація до особливостей проходження служби в Державній прикордонній службі України є гарантією професійною успішності прикордонника, що й обумовило необхідність дослідження

психологічних показників адаптованості і варіантів професійної адаптації прикордонників з метою проведення кваліфікаційного професійного відбору, професійно-психологічної підготовки та психологічного супроводу в професії з урахуванням гендерного аспекту.

В ході проведеного дослідження було виявлено, що особистісними особливостями прикордонника не залежно від статі є: високий рівень мотивації досягнення, самостійність, наполегливість, комунікабельність, відповідальність та самокритичність, здатність контролювати свої емоції і добре орієнтуватися в емоційно напруженій ситуації, високий самоконтроль поведінки.

Ключові слова: Державна прикордонна служба України; військовослужбовці; правоохоронна діяльність; психологічні особливості; адаптація; дезадаптація; гендерний аспект.

Kireieva Olha Serhiyvna Doctor of Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Special Sciences Department Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Shevchenko St., 46, Khmelnytskyi, 29000, tel.: (098) 251-10-21, <https://orcid.org/0000-0002-2598-6545>

Makhlai Oleksandr Mykolayovych Doctor of Philosophy, Associate Professor Head of Special Sciences Department Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Shevchenko St., 46, Khmelnytskyi, 29000, tel.: (067) 430-95-53, <https://orcid.org/0000-0002-8201-3387>

PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF SERVICEMEN OF THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE IN TERMS OF GENDER ASPECT

Abstract. The current situation at the state border of Ukraine is characterized by the intensification of cross-border organized crime, the continuation of combat operations in the east of the country, which determines the specificity of this type of professional activity. The professional activity of border guards can be investigated as law enforcement activity in special conditions, which forms the basis of the national security system of the state in the field of defence and protection of the state border of Ukraine. There is a decline in polarization and inequality of women and men not only in legal and psychological, but also in professional aspects in the modern world. Thus, the system of gender distribution of labour is collapsing, changing perceptions of occupations “only for men” and “only for women”. Modern women work in law enforcement agencies, successfully adapt to the system of professional requirements and effectively perform professional activities in which men have traditionally been dominant. The professional activity of a border guard is associated with the influence of extreme factors, which, if the mechanisms

of personality stability are insufficiently developed, can lead to disorders of adaptation and a decrease in the level of success of professional activity. Depending on the strength of the factor and the individual characteristics of the subject, a state of long-term maladaptation can lead to disorganization of behaviour and activities. Thus, effective adaptation to the peculiarities of service in the State Border Guard Service of Ukraine is a guarantee of professional success of border guards, which necessitated the study of psychological indicators of adaptability and options for professional adaptation of border guards to qualify for professional selection, training and psychological support in the profession taking into account the gender aspect. During the study conduction we have found that the personal characteristics of a border guard regardless of gender are: high motivation, independence, perseverance, sociability, responsibility and self-criticism, the ability to control their emotions and navigate well in an emotionally tense situation, high self-control.

Keywords: State Border Guard Service of Ukraine, servicemen, law enforcement activity, psychological features, adaptation, maladaptation, gender aspect.

Постановка проблеми. Слід відзначити, що однією з найбільш важливих особливостей професійної діяльності військовослужбовців Державної прикордонної служби України (далі – в/с ДПСУ) виступає їх відносна професійна самостійність із високим рівнем персональної відповідальності за рішення, які вони ухвалюють, та їх виконання, що вимагає високого рівня професійної адаптованості, нервово-психічної та емоційної стійкості, рішучості, сміливості, упевненості в собі. Характерною ознакою професійної діяльності в/с ДПСУ є її різноманітність за функціональними обов'язками та висока варіативність професійних завдань. Все це вимагає від в/с ДПСУ високої психологічної стійкості особистості. Тобто результат впливу екстремальних факторів професійної діяльності опосередкований стійкістю особистості. Все це обумовлює досить високі вимоги до адаптивних можливостей в/с ДПСУ. Враховуюче той факт, що на сьогодні в ДПСУ дуже значна кількість військовослужбовців-жінок, виникає питання щодо доцільності психологічної адаптації військовослужбовців з урахуванням гендерного аспекту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню професійної діяльності особистості в екстремальних умовах діяльності присвячено достатньо наукових праць, зокрема вивчалися психологічні особливості організації правоохоронної діяльності в особливих умовах (О. Бандурка, В. Барко, О. Матеюк, О. Сафін та ін.), професійні якості та психологічна готовність до професійної діяльності (В. Журавльов, В. Лефтеров, О. Тімченко та ін.), проблеми міжособистісного спілкування (О. Бондаренко, О. Волобуєва та ін.) тощо. Окремі проблемні питання гендерної політики в Збройних Силах України знайшли відображення в працях таких науковців як

О. Волобуєва Н. Дубчак, О. Дяченко, В. Кротикова, В. Малюга, О. Олійник, В. Топальський, Ю. Калагін та ін. Гендерний аспект адаптації військовослужбовців до професійної діяльності також висвітлювався у деяких наукових працях Є. Абрамов, О. Бурчак, Р. Жиленко, А. Іноземцев, Т. Іноземцев, Н. Клименко, Я. Мацегора та інші. Також, достатньо наукових праць, в яких висвітлено питання гендерної проблематики, і не лише зарубіжних науковців, а й вітчизняних. Однак основну увагу в цих дослідженнях було приділено гендерній складовій під час адаптації військовослужбовців в вищих навчальних закладах або соціальній адаптації даної категорії, але гендерна проблематика військової діяльності, зокрема питання психологічної адаптації до професійної діяльності в/с ДПСУ з урахуванням гендерного аспекту, залишається недостатньо дослідженою.

Мета статті – висвітлення результатів проведеного дослідження професійної адаптації в/с ДПСУ з урахуванням гендерного підходу.

Виклад основного матеріалу. Гендерні дослідження – напрям наукових досліджень у соціології, історії, психології та ін. галузях знань, в основу яких поряд з ін. покладено принцип відмінності між чоловіком і жінкою. Термін «гендер» ввела до наукового обігу американська дослідниця Дж. Скотт у середині 1980-х рр. Вона розглядала поняття «гендер» як категорію історичного аналізу, що, на відміну від понять «стать» з його біологічним та «рід» з його граматичним наповненнями, наголошує саме на тих відмінностях чоловіків і жінок, які формуються під впливом особливостей суспільної діяльності представників різних статей та в кінцевому підсумку визначають своєрідність їхньої соціальної поведінки. В [1] зазначається, що поява гендерних досліджень була зумовлена зміною ролі жінки в суспільстві наприкінці ХХ століття і стала своєрідною відповіддю на потужний рух фемінізму. Ю. Калагін. проводив соціологічне дослідження змісту соціально-професійного потенціалу особистості військовослужбовця Збройних сил України в контексті гендерного аналізу, яке висвітлено у [2]. Так, результати даного дослідження свідчать про те, що військовослужбовці-жінки не поступаються чоловікам, а деякі показники в них вище, ніж у чоловіків. Результати аналізу суб'єктивних та об'єктивних характеристик соціально-професійного потенціалу особистості жінок-військовослужбовців, показали, що в них професійна складова гармонійно поєднується з соціальною. На думку Ю. Калагіна військовослужбовець-жінка – це гармонійний тип особистості військовослужбовця, який характеризується балансом професійного і соціального компонентів в структурі соціально-професійного потенціалу.

Питання соціальної адаптації військовослужбовців розглянув у своєму дослідженні Р. Жиленко. Так, автор у своїй роботі [3] узагальнив погляди вітчизняних та зарубіжних дослідників на формування моделі соціальної адаптації військовослужбовців та визначив основні підходи до розуміння

процесу соціальної адаптації військовослужбовців у сучасній вітчизняній науковій літературі.

Враховуючі сучасну обстановку на території України, актуальним стало питання з'ясування особливостей участі жінок у воєнних діях в зоні операції Об'єднаних сил (ООС) / Антитерористичної операції (АТО). Так, Л. Петрова та О. Панфілов у своїй роботі [4] висвітлили питання ролі ті місця жінки в бойових діях в АТО/ООС, визначили переваги та недоліки жінки як військовослужбовця. Результати даного дослідження показали поширення гендерно-детермінованих стереотипів, які структурують військову діяльність на чоловічу і жіночу. Але армія має потребу у ефективній, послідовній, фінансово забезпеченій гендерній політиці, яка відповідала б сучасним світовим тенденціям у гуманітарній сфері, сприяла б максимальній реалізації соціального потенціалу українських жінок та чоловіків у питанні підвищення обороноздатності держави та бойової готовності її армії.

Н. Юр'єва дослідила вплив психологічних особливостей військовослужбовців-жінок на результат виконання службово-бойових завдань під час проходження служби в національній гвардії України. Результати даного дослідження відображені у [5] та показали, що для опанування військової спеціальності необхідно мати середній рівень розвитку інтелектуальних здібностей, проте цей рівень інтелекту повинен підвищуватися у період професійного становлення. Крім того треба звернути увагу й на особливості нервової системи, комунікативність та соціалізацію, які мають значний вплив на адаптаційні здібності військовослужбовців-жінок, саме тому виникає необхідність у достатньому розвитку цих адаптаційних здібностей у військовослужбовців жіночої статі на етапі професійної реалізації. І. Приходько, Н. Юр'єва, Я. Мацегора провели теоретичне узагальнення наукових джерел з вивчення проблемних питань жінок у професійній діяльності. Проведений авторами теоретичний аналіз наукових джерел засвідчив, що на сьогодні сформована сучасна гендерна теорія – система наукових поглядів на відносини, статус жінки і чоловіка, їхні соціальне життя та життєвий досвід, набуття і реалізацію ними соціально-рольових характеристик та особливостей. Також, в ході дослідження [6] авторами було виявлено, що найбільш проблемними питаннями у професійній діяльності жінок-військовослужбовців є: поєднання служби з домашніми обов'язками; суперечливість позитивного впливу психофізіологічних особливостей жінок на якість виконання ними професійних обов'язків; проблема адаптації до умов діяльності у чоловічому середовищі; соціальна та правова захищеність жінок; конфлікт інтересів між патріотичним обов'язком та можливістю народити дитину; сексуальні домагання на службі.

Одним із напрямів реалізації гендерної політики в Україні є надання права жінкам здійснювати навчання на кафедрах військової підготовки закладів вищої освіти, а після його завершення отримувати офіцерське звання

й здійснювати військову кар'єру. А. Іноземцев та Т. Іноземцев у своїй науковій роботі окреслили основні аспекти гендерної складової частини у навчальному процесі кафедр військової підготовки закладів вищої освіти та надали їх теоретичне обґрунтування. Отже, за твердженням авторів згідно [7], сьогодні в Україні жінки мають доступ до навчання на кафедрах військової підготовки закладів вищої освіти на рівних правах із чоловіками згідно з переліком спеціальностей, за якими вони в подальшому можуть проходити військову службу на посадах осіб вищого офіцерського складу. Максимальне кар'єрне зростання, на яке вони можуть розраховувати, – це звання підполковника.

Аналіз наукових досліджень гендерного аспекту у військовій сфері здійснили в своїй роботі О. Андрощук та О. Луцький. Автори зазначають, що у багатьох дослідженнях, що стосуються формування готовності майбутніх офіцерів до службової діяльності, є присутнім порівняльний аналіз особистісних характеристик військовослужбовців чоловіків і жінок. На думку науковців, необхідною є наукова регламентація умов та характеру військової служби жінок з урахуванням їх психофізіологічних особливостей, які б забезпечили зведення до мінімуму негативних моментів військової служби жінок і збереження їх здоров'я [8]. В. Барко та О. Смірнова дослідили особливості гендерної рівності в діяльності органів внутрішніх справ України на сучасному етапі розвитку суспільства на основі аналізу вітчизняних і зарубіжних наукових, науково-публіцистичних джерел. Автори пропонують під гендерною рівністю в діяльності органів внутрішніх справ України розуміти рівні права та можливості працівників даної структури при здійсненні правоохоронних та правозахисних функцій відповідно до норм чинного законодавства незалежно від статі [9].

Питання вдосконалення організаційної культури гендерно-чутливого середовища в контексті вищого військового навчального закладу є надзвичайно актуальним у наш час. О. Волобуєва розглядає гендерну компетентність як важливу частину професійної компетентності керівника, тобто здатність виконувати професійні обов'язки на рівні. В рамках висвітлення цього актуального питання автор дослідила здібності військового керівника щодо створення гендер-чутливого середовища. На її думку, керівник повинен мати можливість впливати на свідомість особистості, підвищувати обізнаність, знання та практичні навички та звички щодо гендерних питань, обмінюючись інформацією, досвідом та методами. Для керівників усіх рівнів надзвичайно важливо розуміти гендерні проблеми та мати можливість аналізувати стосунки між підлеглими чоловіками та жінками [10].

Як вже зазначалося вище, специфікою професійної діяльності в/с ДПСУ є наявність екстремальних факторів, вплив яких при недостатньому розвитку механізмів стійкості особистості призводить до зниження якості виконання діяльності, негативних змін особистості в/с та психосоматичним порушенням

в процесі професійної адаптації. Проведений аналіз виявив необхідність проведення дослідження професійної адаптації в/с ДПСУ з урахуванням гендерного підходу. Для досягнення цілей цього дослідження і підтвердження висунутих гіпотез було проведено аналіз гендерних відмінностей особистісних особливостей, систем ціннісних орієнтацій і актуального психічного стану в/с ДПСУ, які працюють в екстремальних умовах діяльності.

Для вирішення цього завдання застосовувалися: стандартизований багатофакторний метод дослідження особистості (СМІЛ), тест Кеттелла (опитувальник 16 RF), індивідуально-типологічний опитувальник (ІТЗ) та інші.

Об'єктом емпіричного дослідження стали 85 в/с ДПСУ у віці від 22 до 45 років. З них - 50 чоловіків (58,83%) і 35 жінок (41,17%). На момент проведення дослідження середній термін служби у в/с, які увійшли до вибірки склав 6,8 років (1-13 років) у чоловіків і 7,3 року (1-13 років) у жінок. Дослідження освітнього рівня показало, що 4,0% військовослужбовців-чоловіків і 5,7% військовослужбовців-жінок мають повну загальну середню освіту; 18,0% військовослужбовців-чоловіків і 31,5% військовослужбовців-жінок мають середньо-спеціальну освіту; 78,0% військовослужбовців-чоловіків і 62,9% військовослужбовців-жінок мають повну вищу освіту. Обстежені групи в/с приблизно однакові за своїм сімейним станом: 20,0% чоловіків і 22,85% жінок неодружені / незаміжня; 64,0% чоловіків і 62,7% жінок перебувають у шлюбі; 16,0% чоловіків і 14,45% жінок розведені. **Результати дослідження особистісних особливостей чоловіків і жінок в/с ДПСУ за допомогою СМІЛ наведені в таблиці 1.**

Таблиця 1.

Усереднені показники шкал СМІЛ

Шкали Т-бали	L	F	K	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
Чоловіки (n=50)	44,0	56,0	54,0	52,0	58,0	52,0	60,0	54,0	52,0	52,0	56,0	60,0	52,0
Жінки (n=35)	45,6	54,2	51,3	57,0	57,0	54,2	62,7	59,8	54,2	54,2	57,0	59,8	62,7

Всі основні і контрольні шкали аналізованих профілів розташовані в межах нормативного діапазону, індекс F-K відповідає середньому значенню цього індексу для здорових осіб і виключає сумнів у надійності отриманих даних. Співвідношення контрольних шкал у профілях відображає тенденцію випробовуваних підкреслювати певні психологічні проблеми та конфлікти, труднощі соціальної взаємодії, наявні скарги на стан здоров'я. Можливо, це непрямим чином відображає неусвідомлювану потребу в психологічній допомозі та підтримці. З іншого боку, Т-показник за шкалою корекції (К) об'єктивує природну захисну реакцію в ситуації обстеження, прагнення підкреслити нормативний характер соціальних установок та поведінки,

підвищений контроль над висловлюваннями і емоційними реакціями, що є характерним для осіб з жорстким регламентом діяльності, а також для осіб з проблемами самоствердження та підтримки престижу. Аналіз усереднених профілів СМІЛ чоловіків і жінок в/с ДПСУ виявив особистісні особливості, що дозволяють виконувати досліджувану професійну діяльність, незалежно від статі. До них відносяться: високий рівень мотивації досягнення, наполегливість, самостійність, комунікабельність, високий рівень усвідомлення наявних проблем, відповідальність і самокритичність. В аналізованих профілях обох груп в меншій мірі виражені особистісні особливості, що перешкоджають впевненій і гнучкій поведінці в мінливих умовах, а також риси, що визначають схильність до невротичних форм адаптації. Виявлені статистично значущі відмінності ($p < 0,05$) показників за шкалою мужності в усереднених профілях військовослужбовців-чоловіків (54,0) і військовослужбовців-жінок (59,8), дозволяють зробити висновок, що особливістю адаптації військовослужбовців-жінок до екстремальних умов професії є виражена тенденція до незалежності і суперництва, а також схильність до ризику, що дозволяють ефективно виконувати традиційно «чоловічий» вид діяльності. Аналіз результатів СМІЛ виявив наявність виражених радикалів особистості у 56,3% випробуваних по всій вибірці (у 44,0% чоловіків і 65,6% жінок). Це дозволяє зробити висновок, що успішна адаптація до професійної діяльності стає можливою за рахунок ступеню прояву певних властивостей особистості до рівня дезадаптованості. Значні відмінності ($p < 0,05$) в представленості дезадаптованих властивостей особистості у військовослужбовців-чоловіків і військовослужбовців-жінок, свідчить, що виявлена тенденція більшою мірою характеризує жіночий варіант адаптованості. Аналіз результатів опитування 16 RF дозволив виокремити особистісні особливості військовослужбовця Державної прикордонної служби України, що дозволяють виконувати професійну діяльність незалежно від статі. До них відносяться: комунікабельність, здатність контролювати свої емоції і добре орієнтуватися в емоційно напруженій ситуації, сміливість і високий самоконтроль поведінки. Усереднений показник коефіцієнта адаптації військовослужбовців-чоловіків становить $K_{ад} = 1,73$, що виявляє середній, межує з високим, рівень адаптаційних здібностей, тоді як усереднений показник коефіцієнта адаптації військовослужбовців-жінок $K_{ад} = 0,8$, що виявляє низький, що межує з незадовільним, рівень адаптаційних здібностей.

Використання методів математичної статистики дозволило виявити значущі відмінності в усереднених психологічних профілях обстежених груп військовослужбовців прикордонної служби за фактором 1+ ($p < 0,05$) та показником коефіцієнта адаптації $K_{ад}$ ($p < 0,01$). Це дозволяє зробити висновок, що військовослужбовці-жінки більш чутливі до впливу зовнішніх факторів і мають більш низькі адаптаційні здібності, ніж чоловіки.

Аналіз результатів дослідження особистісних особливостей, отриманих за допомогою індивідуально-типологічного опитувальника, дозволив констатувати, що у 72,0% військовослужбовців-чоловіків є прояв деяких індивідуально-типологічних властивостей до рівня дезадаптивності, у 100,0% - на рівні акцентуації. У військовослужбовців-жінок є прояв деяких індивідуально-типологічних властивостей до рівня дезадаптивності виявлено у 82,65% випробуваних, на рівні акцентуації - у 100%. Таким чином, отримані результати дозволяють зробити висновок, що успішна адаптація до досліджуваного виду професійної діяльності стає можливою за рахунок прояву певних індивідуально-типологічних властивостей до рівня акцентуованості і дезадаптивності. Виявлено значущі відмінності ($p < 0,05$) в представленості дезадаптованих індивідуально-типологічних властивостей у військовослужбовців. У військовослужбовців-чоловіків більшою мірою представлені дезадаптовані властивості екстраверсії і ригідності, тоді як у військовослужбовців-жінок - властивості сензитивності і тривожності. Отже, можна припустити, що умовою адаптації до екстремальних факторів професійної діяльності військовослужбовців-чоловіків є наявність індивідуально-типологічних властивостей екстраверсії і ригідності, виражених до рівня акцентуованості і дезадаптивності, а у військовослужбовців-жінок - наявність властивостей сензитивності і тривожності, виражених до рівня акцентуованості і дезадаптивності.

Таким чином, проведене емпіричне дослідження виявило психологічні особливості в/с ДПСУ, що дозволяють виконувати досліджувану професійну діяльність, незалежно від статі: високий рівень мотивації досягнення, наполегливість, самостійність, комунікабельність, високий рівень усвідомлення наявних проблем, відповідальність і самокритичність, здатність контролювати свої емоції і добре орієнтуватися в емоційно напруженій ситуації, сміливість і високий самоконтроль поведінки.

Також, з метою виявлення відмінностей в адаптації до професійної діяльності між військовослужбовцями-чоловіками та військовослужбовцями-жінками було проведено дослідження гендерної специфіки впливу тривалості перебування в професії на особистість в/с ДПСУ. Для досягнення мети дослідження нами були виділені чотири групи в/с ДПСУ за критерієм тривалості професійного стажу: від 1 до 3 років (7 жінок, 13 чоловіків); від 4 до 5 років (7 жінок, 9 чоловіків); від 6 до 10 років (15 жінок, 17 чоловіків); більше 10 років (6 жінок, 11 чоловіків). Наступним завданням дослідження стало вивчення гендерної специфіки особистісних особливостей в/с ДПСУ, що мають мінімальний стаж професійної діяльності, за допомогою СМІЛ і опитувальника *16 RF*. Аналіз отриманих результатів виявив схожість психологічних профілів в/с з мінімальним професійним стажем. Значні відмінності ($p < 0,05$) усереднених профілів виявлені за фактором 1+ (чутливість), який більш виражений у військовослужбовців-жінок.

Таким чином, можна зробити висновок, що в/с, які обирають в якості професії досліджувану діяльність, мають ідентичні особистісні особливості: виражену потребу в спілкуванні, здатність до високої активності, впевненість, позитивну самооцінку, високу мотивацію досягнення, самостійність у прийнятті рішень, емоційну стійкість, сміливість, рішучість, високий самоконтроль поведінки. Наступним завданням стало вивчення гендерної специфіки особистісних особливостей, системи ціннісних орієнтацій і актуального психічного стану в/с ДПСУ з різним професійним стажем. Результати дослідження особистісних особливостей військовослужбовців-чоловіків за допомогою СМІЛ свідчать про те, що особистісні профілі в/с першої, другої і третьої груп не виявив статистично значущих відмінностей. Однак можна зазначити, що аналіз психологічних профілів виявив посилення гіпостеничних тенденцій у військовослужбовців-чоловіків зі стажем досліджуваної професійної діяльності більше 10 років, що забезпечує високий контроль поведінки в поєднанні з вибірковістю в контактах, на відміну від в/с першої групи, особистісний профіль яких характеризується переважанням стеничних тенденцій. Дослідження даної категорії за допомогою опитувальника *16 RF* дозволило виявити статистично значущі відмінності значень ($p < 0,05$) факторів $E+$ (домінантність), $1+$ (чутливість), $01+$ (радикалізм) і $02+$ (нонконформізм) у першій та четвертій груп військовослужбовців-чоловіків.

Таким чином, аналіз виявляє посилення в психологічному профілі військовослужбовців-чоловіків зі стажем досліджуваної професійної діяльності більше 10 років, таких особливостей як: незалежність, орієнтація на власні рішення, аналітичність мислення, чутливість до зовнішніх впливів, тоді як в/с з мінімальним стажем характеризуються більшою імпульсивністю, егоцентричністю, підозрілістю, схильністю тривожитися про можливі помилки в діяльності, залежністю від думки оточуючих.

Високі значення фактору $E+$ (домінантність) в усередненому профілі випробовуваних четвертої групи дозволяє зробити висновок, що тривале перебування в професії може призвести до розвитку таких негативних особистісних особливостей, як самовпевненість, конфліктність, агресивність.

Аналогічні дослідження було проведено і з групами військовослужбовців-жінок. Результати емпіричного дослідження особистісних особливостей військовослужбовців-жінок за допомогою СМІЛ дозволили констатувати той факт, що значущих відмінностей усереднених особистісних профілів обстежених груп не виявлено. Виражені радикали особистості виявлені у 71,4% випробовуваних першої групи, у 100,0% випробовуваних другої групи, у 53,3% о випробовуваних третьої групи і у 66,7% випробовуваних четвертої групи. Дослідження даної категорії за допомогою опитувальника *16 RF* не виявило значущих відмінностей усереднених особистісних профілів обстежених груп. Тобто, можна

зазначити, що у військовослужбовців-жінок не визначена значуща динаміка особистісних особливостей, обумовлених тривалістю перебування в професії, крім властивості сензитивності.

В цілому, проведене емпіричне дослідження гендерних особливостей адаптації до екстремальних умов діяльності в/с ДПСУ дозволяє зробити висновки, що особистісними особливостями в/с ДПСУ, що дозволяють виконувати професійну діяльність незалежно від статі, є: високий рівень мотивації досягнення, наполегливість, самостійність, комунікабельність, високий рівень усвідомлення наявних проблем, відповідальність і самокритичність, здатність контролювати свої емоції і добре орієнтуватися в емоційно напруженій ситуації, сміливість і високий самоконтроль поведінки.

Проведений аналіз особливостей професійної діяльності в/с ДПСУ показав важливість виявлення психологічних якостей, які є прогностично значущими для ефективної адаптації та успішної професійної діяльності в/с.

Висновки. Таким чином, професійна діяльність в/с ДПСУ має свою специфіку, причому найважливішою її особливістю є наявність екстремальності. Порушення процесу адаптації, що можуть виникати під дією екстремальних факторів професії, крім загрози здоров'ю та життю військовослужбовця, істотно знижують успішність і якість виконання роботи, збільшують рівень психологічної «вартості» діяльності, а також часто мають цілий ряд соціально-економічних і соціально-психологічних наслідків: підвищення плинності кадрів, зниження задоволеності працею, професійні деформації і психосоматичні захворювання.

Подальші дослідження будуть присвячені методиці формування гендерної компетентності в/с ДПСУ.

Література:

1. Гриневич Л. В. Гендерні дослідження // Енциклопедія історії України: Т. 2. К.: «Наукова думка», 2004. 688с.
2. Калагін Ю. А. Гендерний аналіз особистості військовослужбовця Збройних Сил України. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Гельветика, 2020. Вип. 88. С. 28-37.
3. Жиленко Р. В. Соціальна адаптація військовослужбовців в сучасній науковій літературі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету* : серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2019. Вип. 2 (45). С. 61–69
4. Петрова Л. О., Панфілов О. Ю. Гендерна рівність в армії: участь жінок у військових діях в Антитерористичній операції (операції Об'єднаних сил). *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2020. Вип. 2(64). С. 19-25.
5. Юр'єва Н. В. Вплив психологічних особливостей військовослужбовців-жінок на результати виконання службово-бойової діяльності. *Честь і закон*. 2020. Вип.1 (72). С. 123–130.
6. Приходько І. І., Юр'єва Н. В., Мацегора Я. В. Мотиваційні аспекти проходження військової служби жінками у Національній гвардії України. *Честь і закон*. 2018. Вип.3. С. 56-65.
7. Іноземцев Т. В., Іноземцев А. В. Гендерна складова частина у навчальному процесі кафедр військової підготовки закладів вищої освіти. *Інноваційна педагогіка*. Запоріжжя : Гельветика, 2021 Вип. 33. С. 56-62.

8. Андрощук О. Ю., Луцький О. Л. Гендерний аспект у військовій сфері. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. Вип. 1. URL: www.nbu.gov.ua/UJRN/Vnadps_2011_1_20 (дата звернення 30.10.2022).

9. Барко В. І., Смирнова О. М. (2014) Теоретичні засади визначення поняття гендерної рівності в діяльності органів внутрішніх справ України на сучасному етапі розвитку суспільства. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. Вип. 4. С. 152-155.

10. Volobueva Olena Survey results on military leader's abilities to create gender-sensitive environment// Psychological basis of professional problem-solving : collective monograph. Publisher Lviv-Toruń : Liha-Pres, 2019. pp.19-36

References:

1. Hrynevych, L. V (2004), *Henderni doslidzhennia [Gender researches]*, Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

2. Kalahin, Yu. A. (2020), *Hendernyi analiz osobystosti viiskovosluzhbovtisia zbroinykh syl Ukrainy [Gender analysis of the personality of a serviceman of the Armed Forces of Ukraine]*, *Sotsialni tekhnologii: aktualni problemy teorii ta praktyky : zb. nauk. pr. - Social technologies: current issues of theory and practice*, Zaporizhzhia : Helvetyka. 88, 28-34 [in Ukrainian].

3. Zhylenko, R. V. (2019), *Sotsialna adaptatsiia viiskovosluzhbovtisiv v suchasni naukovi literaturi [Social adaptation of servicemen in modern scientific literature]*, *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu : seriia: Pedagogika. Sotsialna robota - Scientific Bulletin of Uzhhorod University. series: Pedagogy. Social work*, 2 (45), 61-69 [in Ukrainian].

4. Petrova, L. O. & Panfilov, O. Iu. (2020), *Henderna rivnist v armii: uchast zhinok u viiskovykh diiakh v Antyterorystychnii operatsii (operatsii Obiednanykh syl) [Gender Equality in the Army: Women's Participation in Military Action in the Anti-Terrorist Operation (Joint Forces Operation)]*, *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho universytetu Povitrianykh Syl - Scientific Works of Kharkiv National Air Force University*, 2(64), 19-25 [in Ukrainian].

5. Yurieva, N. V. (2019), *Vplyv psykholohichnykh osoblyvostei viiskovosluzhbovtisiv-zhinok na rezultat vykonannya sluzhbovo-boiovoi diialnosti [Influence of psychological features of female servicemen on the result of service and combat activities]*, *Chest i zakon - Honor and law*, 3 (70), 123-130 [in Ukrainian].

6. Prykhodko, I. I., Yurieva, N. V. & Matsehora, Ya.V. (2018), *Motyvatsiini aspekty prokhodzhennia viiskovoї sluzhby zhinkamy u natsionalnii hvardii Ukrainy [Motivational aspects of women's military service in the National Guard of Ukraine]*, *Chest i zakon - Honor and law*, 3 (66), 56-66 [in Ukrainian].

7. Inozemtsev, T. V. & Inozemtsev, A. V. (2021), *Henderna skladova chastyna u navchalnomu protsesi kafedr viiskovoї pidhotovky zakladiv vyshchoї osvity [Gender component in the educational process of the departments of military training of higher education institutions]*, *Innovatsiina pedagogika - Innovative pedagogy*, Zaporizhzhia : Helvetyka. 33, 56-62 [in Ukrainian].

8. Androshchuk, O. Yu. & Lutsnyi, O. L. (2011), *Hendernyi aspekt u viiskovii sferi [Gender aspect in the military sphere]*, *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy - Bulletin of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine*, 1 [in Ukrainian].

9. Barko, V. I. & Smirnova, O. M. (2014), *Teoretychni zasady vyznachennia poniattia hendernoї rivnosti v diialnosti orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy na suchasnomu etapi rozvytku suspilstva [Theoretical bases of definition of concept of gender equality in activity of law-enforcement bodies of Ukraine at a modern stage of development of a society]*, *Visnyk Natsionalnoho universytetu obrony Ukrainy - Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, 4. 152-155 [in Ukrainian].

10. Volobueva Olena Survey results on military leader's abilities to create gender-sensitive environment// Psychological basis of professional problem-solving : collective monograph. Publisher Lviv-Toruń : Liha-Pres, 2019. pp.19-36

УДК 159.964.28

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-340-352](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-340-352)

Колесніченко Ліна Аліковна кандидат психологічних наук, доцент, зав.секцією «Психологія» кафедри педагогіки та психології, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, проспект Перемоги, 54/1, м. Київ, 03057, тел.: (044) 371-61-05, <https://orcid.org/0000-0003-0196-4744>

КЛАСИФІКАЦІЯ НЕУСВІДОМЛЕНИХ ЯВИЩ: МЕЖІ ПІЗНАННЯ

Анотація. У даній статті представлена власна авторська систематизація та класифікація проявів неусвідомлених явищ. Дослідження проявів несвідомого у більшості своїй здійснювалися в межах одного психологічного напрямку: психоаналітичного. Вітчизняна психологія, яка була частиною радянської психології, тривалий час залишала без уваги теоретичний та емпіричний матеріал, накопичений психоаналізом. Вона або зводила всю психіку лише до свідомого; або вважала несвідоме частиною свідомості, її нижчими проявами, до яких відносила інстинкти та автоматизми. Саме тому розглянуто питання виділення певних форми неусвідомлених явищ, які проявляються у всіх сферах психічного, а саме когнітивній, емоційно-мотиваційній та поведінковій. Когнітивна сфера визначає можливість пізнання людиною навколишнього світу та внутрішніх проявів. Саме психічні пізнавальні процеси забезпечують формування знань. До когнітивної сфери було віднесено субсенсорне сприймання; передчуття; стереотипне сприймання; інтуїтивне мислення; інсайт; галюцинації. До емоційно-мотиваційної – афект, гіпнотичний стан, стани, які виникають під впливом зараження, сновидіння, потяги, бажання, мотиви, настановлення. Поведінкова сфера забезпечує реалізацію активності, інтенсивність і організацію поведінки; визначає постійні способи взаємодії людини зі світом. До поведінкової сфери – автоматизми, сомнамбулізм, неусвідомлюваний супровід свідомих дій, психологічні захисти, стереотипи поведінки. Неусвідомлені явища - це психічні явища, що виходять за межі усвідомлення. Це вміст психічного життя, який прихований від людини.

Дана систематизація дасть змогу краще зрозуміти прояви неусвідомлених явищ, що сприятиме глибинному всебічному розумінню людини та надання їй допомоги у процесі консультування кращому пізнанні та розумінні себе.

Ключові слова: неусвідомлені явища; субсенсорне сприймання; передчуття; стереотипне сприймання; інтуїтивне мислення; інсайт; галюцинації; афект; гіпнотичний стан, стани, які виникають під впливом

зараження; сновидіння; потяги; бажання; мотиви; настановлення; автоматизми; неусвідомлюваний супровід свідомих дій; сомнамбулізм; психологічні захисти; стереотипи поведінки.

Kolesnichenko Lina Alikovna Candidate of psychological sciences, associate professor, head of the "Psychology" section of the department of pedagogy and psychology, Vadym Hetman Kyiv National University of Economics, Peremogy prospect, 54/1, Kyiv, 03057, tel.: (044) 371-61-05, <https://orcid.org/0000-0003-0196-4744>

CLASSIFICATION OF UNCONSCIOUS PHENOMENA: THE LIMITS OF KNOWLEDGE

Abstract. This article presents the author's own systematization and classification author of manifestations of unconscious phenomena.

Studies of the manifestations of the unconscious were mostly carried out within the limits of one psychological direction: psychoanalytic. Domestic psychology, which was part of Soviet psychology, for a long time neglected the theoretical and empirical material accumulated by psychoanalysis. She either reduced the entire psyche to only the conscious; or considered the unconscious to be a part of consciousness, its lower manifestations, to which she attributed instincts and automatisms. That is why the issue of identifying certain forms of unconscious phenomena that manifest themselves in all mental spheres, namely cognitive, emotional-motivational and behavioral, was considered. The cognitive sphere determines the possibility of a person's knowledge of the surrounding world and internal manifestations. It is mental cognitive processes that ensure the formation of knowledge. Subsensory perception was assigned to the cognitive sphere; anticipation; stereotypical perception; intuitive thinking; insight; hallucinations. The emotional and motivational sphere characterizes a person's attitude to the world around him, to other people, to himself and to the results of his activities in the form of experiences; motivational provides a person's incentive to activity. To the emotional and motivational - affect, hypnotic state, states that arise under the influence of infection, dreams, urges, desires, motives, attitudes. The behavioral sphere ensures the implementation of activity, intensity and organization of behavior; determines permanent ways of human interaction with the world. To the behavioral sphere - automatisms, somnambulism, unconscious accompaniment of conscious actions, psychological defenses, stereotypes of behavior.

Unconscious phenomena are mental phenomena that go beyond awareness. This is the content of mental life, which is hidden from man.

This systematization will make it possible to better understand the manifestations of unconscious phenomena, which will contribute to a deep comprehensive understanding of a person and help him in the counseling process to better know and understand himself.

Keywords: unconscious phenomena; subsensory perception; anticipation; stereotypical perception; intuitive thinking; insight; hallucinations; affect; hypnotic state, states that arise under the influence of infection; dreams; trains; desire; motives; setting; automatism; unconscious accompaniment of conscious actions; somnambulism; psychological defenses; stereotypes of behavior.

Постановка проблеми. Прояви неусвідомлених явищ пронизують все наше життя. Розуміння їх сутності та видів є необхідною умовою пізнання людини. Одним із завдань психологічного консультування є допомога людині у кращому розумінні себе, підґрунтям якого є пізнання себе та своїх проявів. Неусвідомлені явища є як частиною життя людини, так і зумовлюють певні проблеми людини. Розуміння суті прояву неусвідомлених психічних явищ розширює можливості консультування.

У своїй статті ми дамо класифікацію несвідомих явищ та спробуємо їх розкласти відповідно до рівнів психіки: когнітивного, емоційного та мотиваційно-поведінкового, що розширить можливості розуміння проявів несвідомого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проявів несвідомого у більшості своїй здійснювалися в межах одного психологічного напрямку: психоаналітичного. Традиційно – це прояви «Воно» («Id»), «Я» («Ego»), «Над-Я» («Super-Ego») [6]. Це певні складові цих рівнів: потяги, бажання, мотиви, психологічні захисти, «Я-ідеали», «совість» тощо.

Вітчизняна психологія, яка була частиною радянської психології, тривалий час залишала без уваги теоретичний та емпіричний матеріал, накопичений психоаналізом. Вона або зводила всю психіку лише до свідомого; або вважала несвідоме частиною свідомості, її нижчими проявами, до яких відносила інстинкти та автоматизми. Творчі відкриття, які здійснювалися і з допомогою несвідомих моментів — інтуїтивного мислення, — називала надсвідомістю, не надаючи чіткого визначення та пояснення цьому поняттю. Спробу систематизації неусвідомлених явищ знаходимо у працях радянської вченої Ю.Б.Гіпенрейтер [2].

У вітчизняній парадигмі виділяють три сфери проявів психіки: когнітивну, емоційно-мотиваційну та поведінкову [3]. Когнітивна сфера визначає можливість пізнання навколишнього світу та внутрішніх проявів людини. Психічні пізнавальні процеси забезпечують формування знань. Емоційно-мотиваційна сфера. Емоційна сфера характеризує ставлення людини до навколишнього світу, до інших людей, до самої себе та до результатів своєї діяльності у вигляді переживань. Вона містить психічні стани, емоції, почуття. Мотиваційна забезпечує спонукання людини до активності: потреби, бажання, мотиви. Взаємодіючи вони утворюють досвід людини. Поведінкова сфера забезпечує реалізацію активності, інтенсивність і організацію поведінки; визначає постійні способи взаємодії людини зі світом. До неї належать процеси цілепокладання, ухвалення рішень, процеси контролю, властивості людини, які проявляються в поведінці тощо.

Мета статті: У даній статті зробимо спробу класифікувати та систематизувати прояви неусвідомлених явищ і співвіднести їх зі сферами психіки: когнітивною, емоційно-мотиваційною та поведінковою.

Виклад основного матеріалу.

Ми припускаємо, що кожна зі сфер психіки: когнітивна, емоційно-мотиваційна та поведінкова містить прояви несвідомого. Визначимо ці неусвідомлені психічні явища та продемонструємо як вони представлені в усіх сферах психічного.

Охарактеризуємо виокремлені неусвідомлені психічні явища та наведемо приклади їхньої дії.

І так, когнітивна сфера.

• *Субсенсорне сприймання* (від лат. sub — під і sensus — відчуття, почуття) — сприймання подразників, які перебувають нижче порогу чутливості. Людина завжди сприймає більше, ніж усвідомлює. Об'єкти, що сприймаються на цьому рівні, не дані (не відображаються) у вигляді образу і не усвідомлюються, але впливають на поведінку людини (дія звуків, яких не чуємо, дія світлових сигналів, які не бачимо тощо); викликають мимовільну об'єктивну реакцію, що реєструється (втома, роздратування, певні дії тощо). Вивчення процесів субсенсорного сприймання дає змогу встановити резервні можливості людини. Наприкінці 50-х років ХХ ст. у США за допомогою засобів телебачення проводилися експерименти з дослідження впливу на поведінку людини подразників, які знаходяться нижче порогу чутливості людини і тому не сприймаються свідомістю. Восени 1957 року кіноглядачі міста Форт Лі американського штату Нью-Джерсі дивилися фільм, над яким задалегідь попрацювали експериментатори. Фільм називався «Ріспіс» («Пікнік»). У багатьох місцях у кіноплівку були вставлені кадри з написами «Ви голодні? Їжте поп-корн» і «Пийте кока-колу». Джеймс Вайкері (James Vicary), до цього не дуже успішний консультант з реклами, таємно вмонтував ці фрази, що з'являлися на 1/3000 секунди, знаючи, що людське око може зафіксувати образи, які тривають не менше 1/20 секунди. Маркетингова агенція, що розробила план цього експерименту, повідомила, що під час антракту обсяг продажу поп-корну зріс на 50 %, а прохолодних напоїв — на 18 %. Хоча до достовірності результатів цього експерименту було багато питань, і повторити його не вдалося, підпорогова реклама була заборонена в багатьох країнах як порушення прав людини.

Субсенсорне сприймання тісно пов'язане з передчуттям. *Передчуття* — це немотивоване, неясне відчуття або інтуїтивне прогнозування того, що може щось відбутися, щось статися. Наведемо приклади передчуттів. Технік аеродрому оглядав і прослуховував роботу моторів трьох літаків. Всі вони відправилися в політ. Здавалося, все благополучно, але технік відчував смутне занепокоєння, з тривогою думав про одного з трьох пілотів. Через декілька годин стало відомо, що літак саме цього пілота здійснив аварійну посадку: у

польоті відмовив двигун. У цьому прикладі передчуття підтвердилося. Як воно могло виникнути? Можемо припустити, що технік був досвідченим працівником. Коли він прослуховував роботу мотору, його вухо вловило якусь неритмічність у роботі мотора, яесь надслабке шурхотіння чи стукання. Ці відхилення були такі мізерні, що технік не усвідомив їх (можемо припустити, що йдеться про дію субсенсорного сприймання), але все ж викликали занепокоєння, неясне очікування біди, передчуття.

Стереотипне сприймання— це стандартизований образ або стійке уявлення про певні явища чи об'єкти, в якому виявляються звичні способи сприймання, розуміння, ставлення людини до них. У кожного народу, у кожної нації є власні стереотипні уявлення про навколишній світ, про людей, про представників іншої культури. Можна відстежити ці стереотипи в анекдотах про різні національності, в уявленнях про те, як мають поводити себе жінки чи чоловіки. Стереотипи сприймання можна показати на ставленні до щурів у різних країнах. У більшості європейських країн до щурів ставляться негативно, щур викликає відразу, страх тощо; його образ пов'язується з підступністю, руйнуванням, смертю (як рознощик чуми та інших хвороб). Індуїзм представляє щура колишнім демоном, що став їздовою твариною. Але є країни, де існує інше сприймання щура. Так, у Китаї щур пов'язувався з процвітаням. Щур (або миша) є перша тварина, що відкриває 12- річний цикл східного гороскопу. Щур в Індії є об'єктом поклоніння, «Храм Щурів» Карні Мату, розташований в місті Дешнок, здобув міжнародну популярність завдяки тому, що щури в ньому відчувають себе вельми комфортно, маючи постійне харчування і шану від місцевих жителів, які вірять, що в щурах живуть душі померлих дітей, заховані від бога смерті — Ями.

Інтуїтивне мислення — це вид мислення, який характеризується згорнутістю у часі, швидкістю протікання, відсутністю чітко виражених етапів, неусвідомленістю. При інтуїтивному вирішенні завдання відповідь часто з'являється неочікувано, несподівано, у вигляді «ясного бачення» вирішення проблемної ситуації. При цьому людина не може пояснити, чому саме таким має бути рішення, аргументувати його тощо. Інтуїтивне мислення тісно пов'язане з інсайтом.

Інсайт (від англ. insight — проникнення в суть, осяяння, раптова здогадка, прозріння) — це складне інтелектуальне явище, суть якого полягає в миттєвому, інтуїтивному прориві до розуміння поставленої проблеми та «раптовому» знаходженні її вирішення. Термін був введений німецьким психологом і лінгвістом-теоретиком Карлом Бюлером. Інсайт є центральним моментом творчого процесу. Ось як описує роль осяяння (інсайту) французький математик Ж. А. Пуанкаре в статті «Математична творчість». «... Я вже говорив, що винахід — це вибір. Втім, це слово, можливо, підібране не зовсім точно, — тут приходить в голову порівняння з покупцем, якому пропонують велику кількість зразків товарів, і він досліджує їх один за одним,

щоб зробити свій вибір. У математиці зразки настільки багаточисельні, що всього життя не вистачить, щоб їх досліджувати. Те, що вас здивує насамперед — це видимість внутрішнього осяяння, що є результатом тривалої неусвідомленої роботи; роль цієї несвідомої роботи в математичному винаході мені здається безперечною і її сліди можна знайти в інших випадках, коли це менш очевидно. Часто, коли працюють над важким питанням, з першого разу не вдається нічого, потім настає більш-менш тривалий період відпочинку і потім знову беруться за справу. Протягом першої півгодини справа знов не рухається, а потім раптом потрібна ідея приходить в голову. Можна було б сказати, що свідоміша робота стала плідною, оскільки була перервана і відпочинок повернув розуму його силу і свіжість. Але ймовірніше передбачити, що цей відпочинок був заповнений несвідомою роботою і що результат цієї роботи раптово з'явився математикові точно так, як це було у випадку, про який я розповідав... Є ще одне зауваження з приводу умов цієї несвідомої роботи: вона можлива або, принаймні, плідна лише в тому разі, коли їй передує і за нею слідує свідоміша робота... «підсвідоме» ... уміє здогадуватися краще, ніж моя свідомість, оскільки досягає успіху там, де свідомість цього не може» [5, 17–18].

Галюцинації – (новолат. hallucinatio < лат. alucinatio — безглузде базікання, маячення, нездійсненні мрії) — це образи, що виникають за відсутності зовнішнього подразника. Вони пов'язані з різними ділянками кори головного мозку, і бувають зоровими (людина бачить різних неіснуючих в реальності істот або сцени, в яких вона може брати участь), слуховими («голос згори», накази і похвали від невидимих друзів, оклики), нюховими (відчуття неіснуючих запахів), тактильні (відчуття предметів, яких насправді не існує, відчуття проходження через тіло електричного струму) тощо. Галюцинації можуть бути відносно простими, коли людина, наприклад, у зовсім порожній кімнаті бачить фігури людей або чує голоси, і складними, коли описуються цілі сцени. Галюцинації можуть бути викликані вживанням психотропних речовин, психічною хворобою, сенсорною депривацією, стресом тощо. У галюцинаціях проявляється трансформований матеріал з свідомого, передсвідомого та несвідомого.

Афективно-мотиваційна сфера психіки містить такі неусвідомлені явища: афект, гіпнотичний стан, стани, які виникають під впливом зараження, сновидіння, потяги, бажання, мотиви, настановлення.

Афект - це емоційний стан, який охоплює психіку в цілому і є стрімким, бурхливим і малокерованим. Переживаючи афект, людина не усвідомлює власні дії. Характеристики афекту:

- втрачається контроль свідомості;
- діє короткочасно;
- змінюється моторика;
- пов'язаний із стресами-потрясіннями;

- наявність конфлікту протилежно спрямованих тенденцій;
- затримка певних емоційно-поведінкових реакцій.

Якщо говорять, що людина у стані афекту втрачає голову, а потім здійснює безвідповідальні дії, то в певному розумінні, можемо припустити, і зворотнє: людина тому втрачає голову, що, віддавши себе у владу афекту, виключає думку про наслідки вчинку, піддаючись неусвідомленому пориву, який її штовхає до цієї дії, підхоплює її, несе, дурманить, і вона отримує від цього неусвідомлене задоволення.

Гіпнотичний стан — специфічний психічний стан, який характеризується звуженням обсягу свідомості та фокусуванням на змісті навіювання, що пов'язано із втратою свідомого контролю над психічними процесами, діями та переживаннями. Цей стан нагадує сон. Загіпнотизована людина реагує тільки на звертання гіпнотизера, сприймаючи їх некритично і при цьому діє автоматично. В стані гіпнозу у людини можуть виникати фізіологічні та психічні реакції, які не властиві їй у звичному стані. Стан гіпнозу може зачіпати сприймання (позитивні та негативні ілюзії, порушення відчуття суб'єктивного часу), пам'яті (забування або пригадування певних подій і фактів з минулого життя, активація процесів запам'ятовування нового матеріалу), уваги (підвищення концентрації і розподілу уваги), мислення (порушення нормальної логіки, підвищення креативності), особистості (зміна мотивації, звичок, настрою, ставлення до людини).

Стани, які виникають в процесі зараження (страх, натхнення, ейфорія, лют, агресія, гнів, наснага, запал; піднесення, порив тощо). Зараження - це процес передачі емоційного стану від однієї людини до іншої. Виникнення у людини цих станів залежить від індивідуальної схильності людини піддаватися психічному впливу, а також від особливостей людини, яка безпосередньо здійснює цей вплив. Особливо легко піддаються зараженню люди в натовпі. Натовп — неорганізована спільність, що діє вкрай емоційно і одностайно; сукупність індивідів, аморфна група, в якій більшість немає прямих контактів між собою, але пов'язана яким-небудь загальним більш-менш постійним інтересом. У масових формах поведінки велику роль відіграють неусвідомлені процеси. На основі емоційного збудження виникають стихійні дії у зв'язку з будь-якими вражаючими подіями, що зачіпають головні цінності людей. ВВС зняло фільм «Століття егоїзму» 1 частина про використання дії несвідомого на поведінку людей через зараження. Едвард Бернейс, племінник З.Фройда, допомагав тютюновим компаніям зробити так, щоб жінки почали палити і йому це вдалося зробити. У цьому випадку людина в натовпі повною мірою випробовує на собі вплив первинних потягів, що активно виявляються у відчуттях загального єднання, коли психіка людей підпорядкована єдиним поривам внаслідок значного послаблення критичності.

Потяг - прагнення до задоволення неусвідомленої або слабо усвідомленої потреби, це першоджерело будь-якої психічної активності та поведінки. Аналізуючи життя та творчість української художниці Катерини Білокур можемо побачити дію потягу.

Сама художниця говорила, що щось всередині штовхає її і дає наснагу малювати, чому вона не може опиратися, незважаючи на перешкоди, заборону батьків, осуд односельців. Завдяки тому, що жінка пішла за цим поштовхом, за тим, що йшло з надр несвідомого, вона створила неймовірні картини (потяг об'єднався з талантом).

Інколи, дія потягу може призвести до негативних наслідків, коли людина не може йому протистояти. Він штовхає її до певних дій, стосунків, які є шкідливими та небезпечними для людини.

Мотив - внутрішня рушійна сила, що спонукає людину до дії. З. Фройд вважав, що людські дії, вчинки, які здаються на перший погляд випадковими, зумовлені глибинними мотивами і переживаннями, які сама людина не усвідомлює. Саме несвідомі мотиви призводять до певних дій та вчинків, обмовок, описок, забувань, нелогічних дій, регулярних переїдань, майже повної відмови від їжі тощо. З. Фройд у книзі «Психопатологія повсякденного життя» (1901) наводить такий приклад описки, яка була зроблена під впливом неусвідомленого мотиву. «Прямо неймовірний випадок описки стався в редакції одного поширеного тижневика. Редакція ця була публічно названа «підкупною», тому їй треба було дати відсіч і захиститися. Тижневик написав статтю з великим пафосом. Головний редактор прочитав статтю, автор прочитав її, звичайно, кілька разів — в рукописі і в гранках; всі були дуже задоволені. Раптом з'являється коректор і звертає увагу на маленьку помилку, яку ніхто не побачив: «Наші читачі засвідчать, що ми завжди найкорисливіше відстоювали суспільне благо». Зрозуміло, що повинно було бути написано: «безкорисливо». Але дійсна думка із стихійною силою прорвалася і крізь патетичну фразу» [7, 13].

Настановлення — цілісна, недиференційована і несвідома готовність людини до певного сприймання і ставлення до дійсності, яка задає напрям активності та реагування. Першим у науковий обіг цей термін ввів німецький психолог Л. Ланге (1888). У радянській психології загально психологічну теорію настановлення розробив грузинський психолог Д. М. Узнадзе. Виникаючи при зіткненні потреб суб'єкта та об'єктивної ситуації їх задоволення, настановлення виступає цілісним, недиференційованим станом суб'єкта, що передує активності. Учений проводив такі дослідження. Досліджуваному давали в руки дві кулі різної ваги, але однакового об'єму і пропонували порівняти їх. Як правило, у відповідь звучало, що важча куля має більший об'єм, ніж легша. Така ілюзія спостерігалася тим частіше, чим більш значущою була різниця ваги куль. Учений припускав, що ілюзія у цьому випадку пов'язана з тим, що із збільшенням ваги предмета, зазвичай,

збільшується і його об'єм, і тому варіації ваги впливають на ілюзії варіації об'єму. Потім досліджуваному пропонували дві кулі різного об'єму і просили визначити, в якій руці куля більша. Отримували правильну відповідь. І так декілька разів. Через певну кількість спроб (10–15) людині давали в руки однакові за об'ємом і вагою кулі. І з'ясовувалось, що досліджуваний помилявся в їх оцінці: він сприймав їх знову різними, причому, у напрямку контрасту, тобто більшою здавалася куля в тій руці, в яку в попередніх дослідах він отримував меншу за об'ємом кулю. Д. Узнадзе зі співробітниками довели, що ці явища пов'язані з неусвідомленим настановленням людини, яке впливає на її поведінку. Виникнення настановлення залежить від наявності у людини актуальної потреби та об'єктивної ситуації для її задоволення. Наведемо два приклади дії настановлення в житті людини:

- Якщо ви йдете темною вулицею і очікуєте якоїсь загрози, то є ймовірність того, що ви почуєте чужі кроки, підозрілий шурхіт.
- Студентка складає перший екзамен, дуже хвилюється і вирішила, на всяк випадок, взяти з собою підручник з даного предмету, сховавши його під кофту. Заходить в аудиторію, підходить до столу викладача, аби взяти екзаменаційний білет. А викладач їй говорить: "Ну що ж, давайте вашу книжку." Студентка полотно і дістає з під кофтини книжку. Викладач не менше знітившись, ніж студентка, говорить: "Залікову!"

Поведінкова сфера.

Автоматизми (від грец. *automatus* — самодіючий) — дії, що здійснюються без безпосередньої участі свідомості. При автоматизмах встановлюється чіткий зв'язок між певними характеристиками ситуації і серією дій, які раніше були свідомими. Наприклад, як людина навчається керувати автомобілем? Все починається з засвоєння елементарних актів. Спочатку потрібно навчитися правильно розташовуватися за кермом та послідовно виконувати необхідні функції: візуальний контроль навколишнього простору, перемикання коробки передач у потрібний режим, регулювання педалей газ-гальма, підлаштування швидкості авто під швидкість автомобільного потоку, утримання полоси руху тощо. Опрацьовується кожна дія окремо в певній послідовності. Все це здійснюється під пильним контролем свідомості та забирає чимало енергії. Поєднуючись, ці елементарні акти стають підґрунтям складної техніки керування. Просуваючись від простих дій до складних, багаторазово повторюючи рухи і дії, людина починає робити їх автоматично у певній послідовності, набуваючи майстерності. Аналогічно відбувається формування навичок писати, їздити на велосипеді, грати на музичному інструменті тощо. Отже, дії, які напочатку вимагають контролю свідомості для їх виконання через багаторазове повторення стають автоматичними і переходять на рівень передсвідомого, завдяки чому, розвантажується робота свідомого.

Неусвідомлюваний супровід свідомих дій — це мимовільні рухи, тонічна напруга, міміка, пантоміміка і вегетативні реакції (сльози, тремтіння, зміни зіниць). Приклад: коли людина говорить неправду, вона зазвичай мимовільно торкається свого підборіддя або носа; якщо людина під час розмови чує цікаву інформацію, то мимовільно у неї розширюються зіниці; якщо студент занудьгував під час лекції, то починає мимовільно дивитися на двері або на вікна тощо. Такі прояви реагування супроводжують спілкування між людьми і є додатковими (разом з мовленням) засобами комунікації, які називаються невербальними. Вони можуть бути використані як об'єктивні показники різних психологічних характеристик людини — його намірів, відносин, бажань, думок тощо.

Сомнабулізм (від лат. *somnus* — сон і *ambulare* — гуляти) — особлива складна форма неусвідомленої поведінки, пов'язана з ходінням вночі у стані сну. Під час сну, як писав І. П. Павлов, розвивається охоронне гальмування, що поширюється на кору великих півкуль і підкоркові структури. При сомнамбулізмі гальмування охоплює лише кору і не поширюється на підкірку. Але окремі ділянки кори, наприклад, центр руху, що здійснює регуляцію рухів і їх координацію, зоровий і тактильний центри залишаються в активному стані. Гальмуванням інших відділів кори можна пояснити відсутністю контролю за своїми діями і те, що в подальшому людина не пам'ятає, де вона ходила, що робила, а також те, що людина не відчуває страху, коли ходить небезпечними місцями.

Причинами лунатизму можуть бути: наслідки травми (родова травма, струс мозку) або гіпоксія мозку (киснева недостатність, наприклад, при пологах), нейроінфекції (наприклад, енцефаліт); підвищений рівень тривожності.

Ознаки сомнамбулізму:

1. Епізоди підйому і ходіння відбуваються в першу третину нічного сну (у фазі повільного сну), при цьому здійснюються певні стереотипні координовані рухи та дії при хорошій орієнтації в просторі.
2. Під час сноходіння спостерігається відчужений вираз обличчя з пильним поглядом, відсутність реакції на спроби вступити в контакт.
3. Вранці особа нічого не пам'ятає про ходіння уві сні.
4. Відновлення психічної активності через декілька хвилин після пробудження.

Психологічні захисти — система несвідомих механізмів та типових способів, спрямованих на мінімізацію дезорганізуючих емоційних переживань (тривоги, страху, провини, сорому, горя, відрази, агресії тощо) у стресових, травмуючих ситуаціях і збереження самоповаги в ситуації загрози приниження, критики, осуду, невдачі тощо. У житті людина інколи помиляється, буває «не на висоті», відчуває себе винною, не може задовольнити власні потреби, отримати бажане, стикається з розставаннями,

нехтуванням, смертю близьких, різними проблемами і це все викликає цілу гаму різних переживань. Психологічні захисти допомагають пережити ці виклики життя, справитися з ними або мінімізувати їх інтенсивність. Кожна людина віддає перевагу певному набору захистів, які стають невід'ємною частиною її індивідуального стилю боротьби з труднощами та способами здорової творчої адаптації до навколишнього середовища.

Автоматичне неусвідомлене використання певного захисту чи набору захистів є результатом складної взаємодії 4-х факторів:

- вродженого темпераменту; • природи стресів, пережитих у ранньому дитинстві;
- захистів, взірцем яких (а інколи і свідомими вчителями) були батьки чи інші значущі особи;
- досвіду, який був отриманий завдяки власному використанню окремих захистів.

Психологічні захисти поділяють на примітивні та зрілі. Примітивні психологічні захисти допомагають опанувати тяжкі переживання, не втратити контакт з реальністю, але при цьому людина неадекватно сприймає дійсність, викривляє та ретушує її. Адекватне розуміння реальності було б катастрофічним для неї, воно б лише посилило тривогу та дезорганізувало поведінку. До примітивних захистів належать: примітивна ізоляція, ідеалізація, знецінення, заперечення, проекція, інтроекція, розщеплення тощо.

Наприклад, *заперечення* («Не визнавай цього») полягає у відмові прийняти дані факти, ігнорування того, що відбулося, ставлення до події так, нібито її ніколи не було, що дає змогу опанувати страх, тривогу, провину, сором, які виникають при зіткненні з травматичною інформацією. того, що відбувається. Підґрунтям заперечення є дитячий егоцентризм, коли пізнанням керує дологічне переконання: «Якщо я не визнаю цього, значить, цього не було або цього не сталося». Приклади - алкоголік, який завіряє, що у нього немає проблем зі спиртним; парубок, з яким дівчина припинила стосунки, вважає, що нічого не змінилося і продовжує ходити до неї, телефонувати, переслідувати; жінка, якій встановили онкологічний діагноз, не ходить на прийом до лікаря і не здає аналізи, не лікується, наївно вважаючи, що якщо вона не визнає хворобу, то якимось магічним чином уникне її. «Цього не сталося» (заперечення — більш магічний спосіб поводження з неприємним, травмуючим, чим «це сталося, але я забуду про це, тому що це дуже боляче» (витіснення).

Зрілі психологічні захисти забезпечують опанування дезорганізуючими емоційними переживаннями, збереження позитивного відчуття «Я» та цілісності людини без викривлення дійсності, тобто вони зумовлюють більш ефективний рівень регуляції поведінки та взаємодії порівняно з примітивними захистами. До них належать: раціоналізація, витискування, ідентифікація, заміщення, регресія, реактивне утворення, сублімація, ізоляція афекта тощо.

Наприклад, *витіснення* («Забудь про це») мимовільне усунення зі свідомості почуттів, думок, прагнень до дій, що є травмуючими для особистості, але які все одно впливають на поведінку. Психіка сама позасвідомо мимовільно «витискує, усуває» ці переживання («я забуду про це, тому що це викликає у мене певні негативні переживання: злість, огиду, страждання тощо»), оберігаючи людину від зіткнення з ними.

Стереотипи поведінки — це способи реагування на ситуації, що склалися під впливом історико-культурних умов, соціальної групи, до якої належить людина, її індивідуального буття і попереднього досвіду. Стереотипи поведінки — це система поведінкових навичок, які передаються з покоління в покоління. Стереотип поведінки складається в процесі адаптації етнічної системи до навколишнього середовища. Власний стереотип поведінки сприймається членами етнічного колективу як єдино можливий, нормальний стандарт відносин, як спосіб життя і дій людей. Наприклад, в арабській культурі при зустрічі добре знайомі чоловіки тричі торкаються один до одного щоками, імітуючи триразовий поцілунок. В Омані, зустрічаючись з друзями, молоді люди труться носами. У Європі або США подібна поведінка видалася б дивною, тим часом як в арабському суспільстві це ознака дружніх або братських стосунків.

Висновки. Прояви неусвідомлених явищ можна знайти в усіх трьох сферах психіки: когнітивній, емоційно-мотиваційній та поведінковій. У когнітивній: субсенсорне сприймання, передчуття, галюцинації, інтуїтивне мислення, інсайт, стереотипи сприймання; в емоційно-мотиваційній: афект, гіпнотичний стан, стани, які виникають під впливом зараження, сновидіння; потяги, бажання, мотиви та настановлення; у поведінковій: психологічні захисти, автоматизми, сомнамбулізм, неусвідомлюваний супровід свідомих дій, стереотипи поведінки. Всі форми прояву несвідомого між собою переплетені, їх виділення і віднесення до певної сфери є відносно умовним, бо людська психіка є цілісним утворенням. Їх вивчення сприяє глибинному всебічному розумінню людини та надання їй допомоги у пізнанні та розумінні себе.

Література:

1. Блейхер, В.М., Крук И.В. Толковый словарь психиатрических терминов. – Воронеж: НПО "МОДЭК", 1995. – 640 с.
2. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию. Курс лекций. – М.: «ЧеРо», при участии издательства «Юрайт», 2002. – 336 с.
3. Загальна психологія: Підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук, Т. М. Лисянська. – К.: Либідь, 2005. – С. 464.
4. Колесніченко Л. А. Форми прояву неусвідомлених явищ / Л. А. Колесніченко // Інноваційні рішення в сучасній науці (Innovative solutions in modern science). – № 7. – Дубаї, 2016. – С. 218–234.
5. Пуанкаре А. О науке (под ред. Л.С. Понтрягина). — М., Наука, 1989. — «Ценность науки. Математические науки» (пер. с фр. Т.Д. Блохинцева; А.С. Шибанов) — стр. 399-414

6. Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений / Сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский. - М.: Просвещение, 2007. - 608 с.
7. Фрейд З. Психопатология обыденной жизни. — М.: АСТ, 2011 — 210 с.

References:

1. Blejher, V.M., Kruk, I.V (1995). *Tolkovyj slovar' psichiatricheskikh terminov [Interpretive dictionary of psychiatric terms]*. Voronezh: NPO "MODJeK" [in Russian].
2. Gippenrejtter, Ju. B. (2002). *Vvedenie v obshhuju psihologiju [Introduction to general psychology]*. М.: «CheRo», pri uchastii izdatel'stva «Jurajt» [in Russian].
3. Skripchenko, O. V. , Dolins'ka, L. V. , Ogorodnijchuk, V. , Lisjans'ka, T. M. (2005). *Zagal'na psihologija [General psychology]*. К.: Libid' [in Ukrainian].
4. Kolesnichenko, L. A. (2016). *Formi projavu neusvidomlenih javishh [Forms of manifestation of unconscious phenomena]*. *Innovacijni rishennja v suchasnij nauci - Innovative solutions in modern science*, 7, 218–234 [in Ukrainian].
5. Puankare, A. (1989). *O nauke [About science]*. М., Nauka [in Russian].
6. Frejd, Z. (2007). *Psihologija bessoznatel'nogo [Psychology of the unconscious]*. М.: Prosveshhenie [in Russian].
7. Frejd, Z. (2011). *Psihopatologija obydennoj zhizni [Psychopathology of everyday life]*. М.: AST [in Russian].

УДК 159.9:159.9.07+159.96

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-353-364](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-353-364)

Коляда Наталія Вікторівна кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології, політології та соціокультурних технологій, Сумський державний університет, вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40000, <https://orcid.org/0000-0002-6108-3482>

Малус Софія Олегівна студентка, Сумський державний університет, вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40000

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ПРОКРАСТИНАЦІЇ У СТУДЕНТІВ З РІЗНИМИ ВИДАМИ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ

Анотація. Дана робота присвячена дослідженню особливостей прояву прокрастинації в структурі копінг-стратегій студентів. Розглянуто підходи до вивчення феномену прокрастинації, особливості її прояву та причинно-наслідкові зв'язки виникнення. Визначено сутність, види та зв'язки прокрастинації з дезадаптивною та адаптивною копінг-поведінкою в структурі особистості. Визначено, що більшість студентів мають середній рівень адаптивної та неадаптивної копінг-поведінки, а домінуючим типом прокрастинації є ситуативний.

Теоретична значущість дослідження полягає в поглибленні розуміння феномену прокрастинації у студентів з різними типами копінг-поведінки, а також в уточненні математичних даних щодо схильності індивідів використовувати дезадаптивні копінг-стратегії за наявності прокрастинації.

Практичне значення дослідження полягає у створенні програми корекції прокрастинації студентів з різними типами копінг-поведінки, яка може бути застосована до навчально-розвивальної діяльності психолога та всіх студентів загалом.

У дослідженні використовувалися такі методики: загальна шкала прокрастинації Такмена (адаптація Т. Крюкової); опитувальник копінг-стратегій (скорочена форма) С. Addison, В. Campbell-Jenks, D. Sarpong, J. Kibler, M. Singh, P. Dubbert, 2007.

Перспектива подальшого дослідження особливостей прокрастинації полягає у фокусі контролю та показників мотиваційної сфери студентів. Це дозволить дослідити залежність загальної прокрастинації студентів від інших факторів, а також розширити наукову базу дослідження на причинно-наслідкові аспекти успішності студентів.

Ключові слова: прокрастинація, копінг-стратегії, студенти, адаптивний копінг-поведінка, неадаптивна копінг-поведінка, соціально-психологічний тренінг, когнітивно-поведінкова терапія, арт-терапія.

Koliada Nataliia Viktorivna Candidate of Psychological Science, Senior Lecturer at the Department of Psychology, Political Science and Socio-Cultural Technologies, Sumy State University, Rymkogo-Korsakova St., 2, Sumy, 40007, <https://orcid.org/0000-0002-6108-3482>

Malus Sofiia Olehivna Student of Sumy State University, Rymkogo-Korsakova St., 2, Sumy, 40007

FEATURES OF STUDENT'S PROCRASTINATION WITH DIFFERENT TYPES OF COPING STRATEGIES

Abstract. This work is devoted to the study of the peculiarities of the manifestation of procrastination in the structure of coping strategies of students. Approaches to the study of the phenomenon of procrastination, features of its manifestation and cause-and-effect relations of origin were considered. The essence, types and connections of procrastination with maladaptive and adaptive coping behaviour in the personality structure are determined. It was determined that most students have an average level of adaptive and non-adaptive coping behaviour, and the dominant type of procrastination is situational.

The theoretical significance of the study is to deepen the understanding of the phenomenon of procrastination in students with different types of coping behavior, as well as to clarify mathematical data on the tendency of individuals to use maladaptive coping strategies in the presence of procrastination.

The practical significance of the research is the creation of a program for correcting procrastination of students with different types of coping behavior, which can be applied to the educational and developmental activities of psychologists and all students in general.

The following techniques were used in the study: Tuckman general procrastination scale (adaptation by T. Kryukova); questionnaire of coping strategies (abbreviated form) C. Addison, B. Campbell-Jenks, D. Sarpong, J. Kibler, M. Singh, P. Dubbert, 2007.

The prospect of the further research of the peculiarities of procrastination lies in the focus of control and indicators of the motivational sphere of students. This will allow us to investigate the dependence of general procrastination of students on other factors, as well as to expand the scientific base of research to the cause and effect aspects of students' success.

Keywords: procrastination, coping strategies, students, adaptive coping behaviour, non-adaptive coping behaviour, socio-psychological training, cognitive-behavioural therapy, art therapy.

Постановка проблеми. Відомо, що у психологічному аспекті феномен прокрастинації з кожним днем стає все більше популярним у сфері

психологічних проблем особливо вразливої категорії населення – студентської молоді. Так, прокрастинація може стати на заваді академічної успішності, результативності успіхів, що і називається академічною прокрастинацією, а також може завадити вирішувати актуальні проблеми у побутовому просторі та приймати важливі рішення в професійному просторі.

Феномен прокрастинації стає розповсюдженим через стрімкий розвиток сучасного світу. Швидкий розвиток технологій, глобалізації, трансформації різних сфер життя впливають на психічний стан особистості в цілому. Серед такого потоку змін людина перебуває у стресовому стані, що може впливати на ефективність виконання різнопланових актуальних задач. Справляючись з важкими життєвими труднощами особистість здатна проявляти свою індивідуальну стратегію у вигляді копінг-поведінки базуючись на вже існуючих адаптивних чи неадаптивних копінг-стратегіях.

Можна зазначити, що існуюча копінг-стратегія уникнення, має прямолінійний зв'язок з прокрастинацією особистості. Таким чином, відсторонення від стресових факторів шляхом уникнення схоже з механізмом прояву прокрастинації. На основі активної прокрастинації людина може використовувати адаптивні копінг-стратегії задля вирішення актуальної задачі, а процес уникнення може бути пов'язаним з неадаптивними копінг-стратегіями, що негативно буде впливати на успішність індивіда як в професійному, так і в побутовому просторі.

Отже, феномен прокрастинації є важливим для більш детального вивчення, оскільки ця проблема є актуальною в нашому гнучкому та швидкозмінному столітті, коли особистість намагається отримати більше результатів за короткий проміжок часу, взявши на себе велику кількість задач водночас, не усвідомлюючи багатьох процесів що відбуваються з її психологічним станом.

З огляду на це, актуальність даного дослідження полягає у детальному вивченні зв'язків між механізмами прокрастинації та копінг-поведінки у різних сферах життя індивіда.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Відомо, що вивченням феномену прокрастинації серед науковців займалися: Дж. Бурка, А. Клімова, Є. Ільїн, П. Стіл, В. Барабанщикова, В. Кнаус та А. Еліс, К. Лей, Н. Мілграм, Я. Варварічева, В. Ковиліна, П. Рінгенбах, Дж. Баторі та Д. Моурер, Н. Шухова, Е. Таціліна, С. Бранлоу і Р. Різінгер, Р. Классен, С. Пірс, Дж. Феррарі та М. Спектер, Ф. Семенова та інші.

Провідні дослідження копінг-поведінки особистості зазначені в наукових роботах Л. Васермана, М. Берєбіна, В. Воловика, Ф. Березіна, Р. Лазаруса, С. Фолкмана, Дж. Вайллайнта, Ф. Джонса, Л. Мерфі, Н. Сироти, В. Ялтонського, М. Рейхертса та інших.

У той же час важливість роботи зумовлена недостатньою кількістю досліджень проблеми виникнення прокрастинації та її безпосереднього

впливу на процеси копінг-поведінки студентів. Саме це і зумовило вибір теми: «Особливості прояву прокрастинації у студентів з різними видами копінг-поведінки».

Мета статті: вивчити особливості прояву прокрастинації у студентів з різними видами копінг-поведінки та розробити програму корекції прокрастинації у студентів з різними видами копінг-поведінки.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що в сучасному тлумачному словнику термін «прокрастинація», який походить від латинських слів «рго» – попереду і «crastinus» – завтрашній, позначає «відкладання» або «зволікання», які часто використовуються як синоніми у науковій літературі, присвяченій даній проблемі [1].

Варто зазначити, що перша класифікація видів прокрастинації була запропонована ще Н. Мілграмом в співавторстві з Дж. Баторі і Д. Моурером, які виділили п'ять основних її різновидів:

1) побутова або щоденна прокрастинація, яка пов'язана з відкладанням повсякденних справ, які повинні виконуватися регулярно (робота по дому, закупи продуктів, прибирання тощо);

2) прокрастинація в прийнятті рішень, навіть незначних;

3) невротична прокрастинація, яка пов'язана з відкладанням важливих для життя рішень (вибір професії, створення сім'ї тощо);

4) компульсивна прокрастинація (побутова і поведінкова, а також прокрастинація в прийнятті рішень). Всі ці види прокрастинації можуть проявлятися одночасно в одному суб'єкті;

5) академічна прокрастинація, яка проявляється у відкладанні часу на виконання навчальних завдань [2].

Пізніше ця класифікація була вдосконалена Н. Мілграмом і Р. Тенне, згодом об'єднавши ці п'ять видів прокрастинації в дві: прокрастинація у виконанні завдань та прокрастинація в прийнятті рішень [3].

Під час дослідження причинно-наслідкових зв'язків даного феномена, деякі науковці зазначають, що ключовими факторами є особливості особистості людини і характеристики самих завдань [4]. Аналізуючи причини прокрастинації, можна виділити такі причини: нав'язливість завдань ззовні; відстрочені наслідки; тривалий термін, даний для виконання; великі тимчасові вкладення в завдання; нудні, рутинні, неприємні завдання; висока зайнятість іншими справами; відстрочені в отриманні задоволення або нагород; будь-які письмові завдання.

Проаналізувавши дослідження Л. Яніс і Л. Манн, був визначений важливий компонент складу прокрастинації – нездатність приймати рішення. На основі результатів, автори визначали прокрастинацію як неефективну або неадаптивну копінг-поведінку індивіда при потраплянні у стресову ситуацію виконання важкої роботи, яку особистість потенційного прокрастинатора буде уникати [5].

Важливо зазначити, що існують загальні особливості прокрастинації:

- ірраціональність (суб'єкт заздалегідь знає про негативні наслідки відкладання, але все ж нічого не робить);
- усвідомленість (людина не коригує свої плани, а лише свідомо відкладає намічене раніше);
- негативні емоційні переживання, внутрішній дискомфорт (ця особливість дозволяють розмежувати прокрастинацію і лень) [6].

У контексті зв'язку прокрастинації та копінгу, канадські дослідники визначили, що активна прокрастинація пов'язана з активним подоланням, а стиль прокрастинації залежить від усвідомлення рівня стресу [7].

Відповідно до наукової роботи К. Муздибаєва, копінг може бути зрозумілий як фактор психологічного комфорту та психічного благополуччя, як в професійній діяльності, так і в соціальному оточенні в цілому. Основне призначення копінгу полягає у пристосуванні людини до навколишнього середовища та збереженні гомеостазу, при якому копінг-поведінки індивідуума сприяє контролю над ситуацією, послаблюючи чи пом'якшуючи негативний вплив [8].

Аналізуючи роботи С. Нартової-Бочавер та А. Бородіної, варто виділити такі форми копінг-стратегій:

1) Копінг, «сфокусований на проблемі» – подолання стресової ситуації відбувається в процесі переосмислення проблем, пошуку інформації та шляхів їх вирішення. Даний копінг дозволяє у багатьох випадках уникати імпульсивних дій та вчинків.

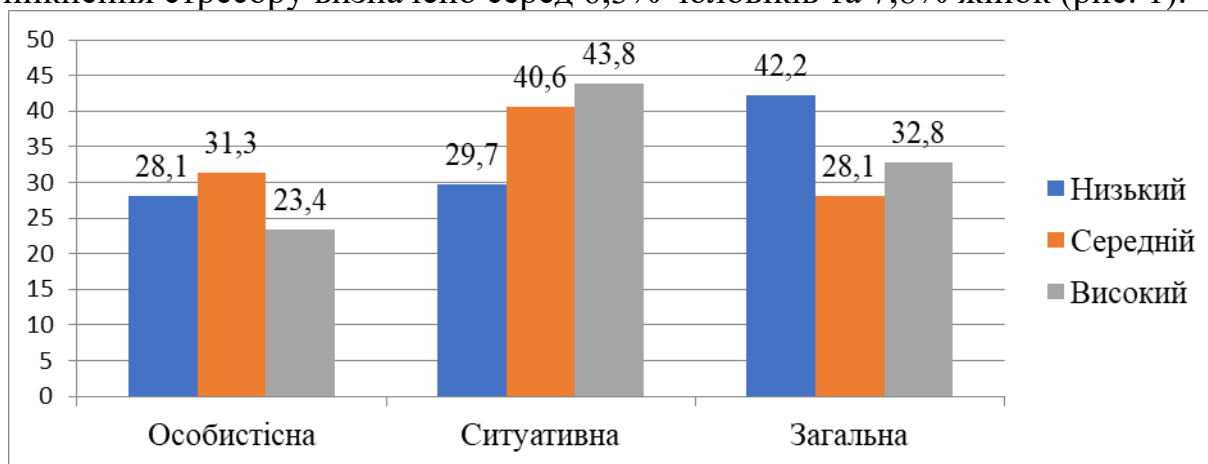
2) Копінг, «сфокусований на емоціях», спрямований на переусвідомлення особистого ставлення до проблеми з різних сторін, результатом чого є зниження тривожності та емоційної напруги, але даний процес не сприяє прямому вирішенню проблеми [9].

Очевидно, що особливості копінг-поведінки особистості на сьогодні потребують нагальної уваги особливо в контексті проблеми можливої прокрастинації. Огляд літературних джерел дозволив зробити висновок, що для вивчення особливостей прокрастинації студентів необхідно всебічно визначати даний процес в залежності від структури копінг-поведінки.

Дослідження проводилося у 2022 році на основі застосування онлайн платформи Google. У дослідженні взяли участь студенти віком від 17 до 23 років у кількості 64 особи з різних університетів України. Після отримання результатів дослідження було проведено їх математичну обробку, наукове обґрунтування та моделювання з використанням пакетів прикладних програм (MS Excel).

В процесі обчислення отриманих показників після застосування методики «Шкала загальної прокрастинації Tuckman» встановлено відсоткове відношення відповідей респондентів за рівнями особистісної, ситуативної та загальної прокрастинації. Розглянувши шкалу уникнення стресору

(неадаптивної копінг-поведінки) за методикою «Опитувальник копінг-стратегій: скорочена форма» серед досліджуваних чоловіків та жінок, встановлено відсутність низького рівня копінг-стратегій за шкалою уникнення стресору. В той же час 28,1% чоловіків та 57,8% жінок мають середній рівень неадаптивної копінг-поведінки серед опитаних, а високий рівень за шкалою уникнення стресору визначено серед 6,3% чоловіків та 7,8% жінок (рис. 1).

Рис. 1 Рівні показників особистісної, ситуативної та загальної прокрастинації студентів (%)

Отримані результати, можуть свідчити про домінуючий середній рівень неадаптивної поведінки серед досліджуваних студентів. Таким чином, можна висунути припущення, що переважна кількість студентів використовує методи уникнення стресових факторів та деструктивні методи виходу зі стресових ситуацій в цілому.

На другому етапі нашого дослідження був проведений обрахунок показників копінг-стратегії (взаємодія зі стресом або адаптивні копінг-стратегії, уникнення стресору або неадаптивні копінг-стратегії). Відповідно були отримані наступні результати (табл. 1).

Таблиця 1

Описова статистика показників копінг-стратегії за методикою «Опитувальник копінг-стратегій: скорочена форма»

Показники	Середнє значення	Медіана	Мода	Стандартне відхилення	Коефіцієнт варіації (%)
Взаємодія зі стресом	38,3 ± 0,7	38	38	5,7	15,0
Уникнення стресору	38,0 ± 0,7	38	40	5,5	14,0

Згідно отриманих результатів встановлено, що середнє, мода та медіана є близькими за значеннями, що свідчить про достатній розподіл та дозволяє використовувати методику для визначення адаптивної та неадаптивної копінг-стратегії методами параметричної статистики.

Середнє значення залежить від всіх елементів вибірки, а наявність екстремальних значень значно можуть вплинути на результат. Таким чином

встановлено, що середнє значення взаємодії зі стресом (адаптивної копінг-стратегії) становить $38,3 \pm 0,7$. Це може свідчити про те, що для досліджуваної вибірки характерний переважно середній рівень адаптивної копінг-стратегії з можливим невеликим розкидом стандартної помилки в 0,7.

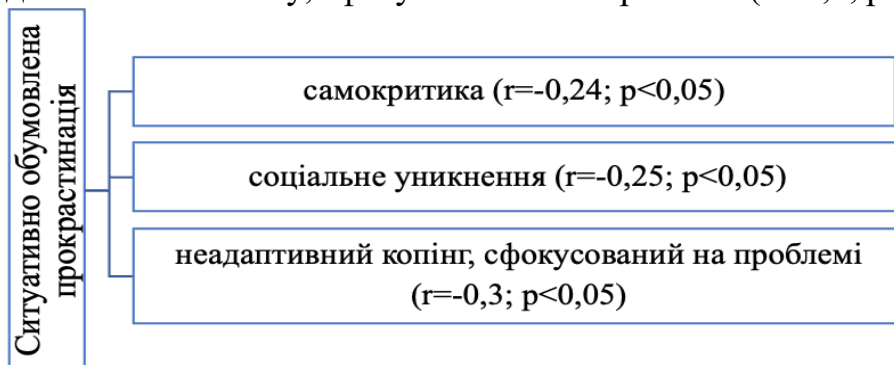
Щодо показника стандартного відхилення, то він показує розкид або мінливість середнього значення у генеральній вибірці. За значенням стандартного відхилення можна зрозуміти наскільки великий розкид. Результат стандартного відхилення взаємодії за стресом або адаптивної копінг-стратегії є 5,7. Це може свідчити про те, що відповідно до середнього значення результати розсіяні незначно та знаходяться майже біля центру генеральної вибірки.

За показниками уникнення стресору або неадаптивної копінг-стратегії середнє значення становить $38,0 \pm 0,7$. Це може свідчити про те, що для більшості респондентів притаманний середній рівень неадаптивної копінг-стратегії, яка пов'язана з поведінкою уникнення та повноцінного запобігання одного чи декількох стресових факторів. Відповідно до показника коефіцієнта варіації, за шкалою взаємодії зі стресом коефіцієнт варіації дорівнює 15%, а за шкалою уникнення стресору 14%. Варто зазначити, що в даному випадку $V < 33\%$, тобто сукупність вважається однорідною.

Щодо отриманих даних стандартного відхилення за шкалою взаємодії зі стресом можна зазначити, що розкид 5,7 є середнім, як і стандартне відхилення за шкалою уникнення стресору, яке становить 5,5. Таким чином, респонденти мають середній рівень взаємодії зі стресом або адаптивної копінг-стратегії в діапазоні від 32,6 до 44; шкала уникнення стресору або неадаптивна копінг-стратегія має діапазон вираженості від 32,5 до 43,5. Це може свідчити про схожість досліджуваних у певних характеристиках.

На основі проведеного аналізу наступним кроком нашого дослідження було визначення кореляційних зв'язків показників прокрастинації з показниками копінг-стратегії опитаних студентів.

За даними кореляційного зв'язку встановлено, що критерій значимості дорівнює 0,24 при $p < 0,05$ та 0,31 при $p < 0,01$. Разом з тим, був встановлений зворотній достовірний зв'язок ситуативної прокрастинації зі шкалами копінг-стратегій самокритики ($r = -0,24$; $p < 0,05$), соціального уникнення ($r = -0,25$; $p < 0,05$) та неадаптивного копінгу, сфокусованого на проблемі ($r = -0,3$; $p < 0,05$) (рис. 2).

Рис. 2. Схема зв'язків ситуативно обумовленої прокрастинації з показниками копінг-стратегій

Можна висунути припущення, що чим більший рівень ситуативно обумовленої прокрастинації у особистості, тим нижчий рівень самокритики, використання уникнення стресору через соціум та в цілому використання неадаптивної копінг-поведінки, сфокусованої на проблемі. Це може свідчити також про те, що при наявності стресового фактору особистість схильна виконувати ті чи інші задачі при наявності внутрішньої та зовнішньої мотивації, а отже не буде уникати соціальних контактів та використовувати самокритику як метод уникнення стресу.

Також варто звернути увагу на аналіз отриманих результатів інтеркореляційної матриці показників копінг-стратегій. Так, був встановлений прямий достовірний зв'язок адаптивного копінгу, сфокусованого на проблемі, з адаптивним копінгом, сфокусованим на емоціях ($r=0,40$; $p<0,01$) та шкалою взаємодії зі стресом ($r=0,85$; $p<0,01$) (табл. 2).

Таблиця 2

Інтеркореляційна матриця показників копінг-стратегій

Показники	АКП	АКЕ	НКП	НКЕ	ВЗС	УС
АКП	1					
АКЕ	0,40*	1				
НКП	–	–	1			
НКЕ	–	–	–	1		
ВЗС	0,85*	0,83*	–	–	1	
УС	–	–	0,77*	0,80*	–	1

Примітки:

АКП – адаптивний копінг, сфокусований на проблемі;

АКЕ – адаптивний копінг, сфокусований на емоціях;

НКП – неадаптивний копінг, сфокусований на проблемі;

НКЕ – неадаптивний копінг, сфокусований на емоціях;

ВЗС – взаємодія зі стресором;

УС – уникнення стресору;

* – достовірне значення показників СПА на рівні $p<0,01$.

Аналогічним чином, був встановлений прямий достовірний зв'язок адаптивного копінгу, сфокусованого на емоціях, зі шкалою взаємодії зі стресом ($r=0,83$; $p<0,01$). Поряд з цим, встановлений прямий достовірний зв'язок шкали уникнення стресору з неадаптивним копінгом, сфокусованим на проблемі ($r=0,77$; $p<0,01$) та неадаптивним копінгом, сфокусованим на емоціях ($r=0,80$; $p<0,01$). Можна висунути припущення, що при наявності високого рівня неадаптивного копінгу у особистості, відповідно, буде високий рівень уникнення стресового фактору та буде частіше використовуватися деструктивні методи подолання стресових ситуацій.

Таким чином, чим вищий рівень ситуативної прокрастинації має особистість, тим нижчий буде рівень самокритики та уникнення стресору за допомогою соціальних контактів. При цьому, особистість з ситуативною прокрастинацією може виконувати задачі за наявності внутрішньої та зовнішньої мотивації, що може мати прямий зв'язок з впливом оточення, використовуючи соціум задля вирішення складнощів. Відповідно, прослідковується тенденція зворотного зв'язку прокрастинації з неадаптивними копінг-стратегіями.

У зв'язку з тим, що за останні роки вивчення методів корекції прокрастинації набуло активного дослідження, можна зауважити на тому, що вплив прокрастинації є актуальною проблемою як і в професійній діяльності, так і в побутовому житті.

Оскільки підвищений рівень прокрастинації залежить від рівня мотивації, наявності заниженої самооцінки, ірраціональних переконань, здатністю або нездатністю індивідом самостійно приймати рішення, то на основі цього, програма корекції прокрастинації має відповідно складатися з комплексного підходу структурних елементів під час її створення.

З цієї причини, основними напрямками розробки корекційної програми нами було обрано когнітивно-поведінкову терапію та методи арт-терапії. Арттерапевтичні техніки включали такі підходи як: казкотерапія, маскотерапія, ізотерапія, техніки роботи з мотивацією та ціннісно-сміисловою картиною світу особистості [10].

Для корекції прокрастинації студентів з різними видами копінг-стратегіями пропонуємо програму, яка розрахована на 6 занять по 90 хвилин та заключне заняття тривалістю 120 хвилин у форматі соціально-психологічного тренінгу.

З цієї причини, за характером спрямованості програму можна визначити як направлену на корекцію структурних компонентів прокрастинації, а саме: когнітивно-поведінкові, мотиваційні та особистісні компоненти.

Актуальність корекційної програми полягає в тому, що в сучасному світі індивід знаходиться під впливом багатьох стресових чинників, з якими зустрічається щодня: від побутових проблем до соціальних. Використовуючи неадаптивні копінг-поведінки, особистість здатна уникати або відкладати якісну кількість задач на потім, через що у майбутньому стискаються з ще більш стресовими ситуаціями, які були обумовлені причино-наслідковими зв'язками процесу прокрастинації та уникання справ в цілому.

У зв'язку з тим, що в науковому просторі приділено незначну кількість уваги вивченню корекції прокрастинації студентів із різними видами копінг-поведінки, це і зумовило вибір теми розробки корекційної програми.

Мета програми: корекція прокрастинації у студентів з різними видами копінг-поведінки.

Завдання програми:

1. Впорядкувати знання щодо поняття «прокрастинація» та «копінгповедінка» особливо неадаптивні копінг-стратегії особистості.

2. Продувати вміння та навички: причин виникнення прокрастинації та можливих методів її подолання; формування адаптивних копінг-стратегій. При цьому на основі використання технік корекції когнітивно-поведінкових процесів, розвитку саморефлексії та саморегуляції, технік розвитку ціннісно-орієнтованих життєвих пріоритетів та технік тайм-менеджменту.

Очікувані результати програми:

1. Отримати знання: поняття «прокрастинація» та її причин виникнення; видів та методів корекції прокрастинації; поняття «копінгповедінка» у структурі особистості та її види (адаптивна, неадаптивна); ефективних технік застосування адаптивних копінг-стратегій.

2. Розвинути вміння: використання методів подолання прокрастинації у різних сферах життя; саморефлексії на основі арт-терапевтичних технік; усвідомлення негативного впливу відкладання важливих справ на потім; виділяти ціннісно-орієнтовні пріоритети на основі технік тайм-менеджменту.

Кількість учасників: до 15 осіб.

Напрямки психокорекційної програми: когнітивно-поведінковий та арттерапевтичний.

Цільова група: студенти, віком від 17 до 25 років.

Тривалість програми: 6 занять по 90 хвилин та 1 заняття на 120 хвилин.

Структура занять: здебільшого заняття складаються із формування самопізнання на основі проходження опитувальників визначення рівня прокрастинації та переважаючих копінг-поведінки особистості, інформаційних повідомлень відповідно корекційної програми, ритуалів вітання та прощання, рефлексивних арт-терапевтичних технік, методик на визначення причин особистісної та побутової прокрастинації, рольових ігор, створення казок за техніками казкотерапії, малюнків, вправ направлених на цілепокладання, технік тайм-менеджменту.

Висновки. Відповідно до проведеного дослідження, переважній кількості студентів серед досліджуваних притаманна усвідомленість наявності прокрастинації, але одночасно відбувається ігнорування негативних наслідків відкладання справ на потім, що впливає на більшість сфер життя.

Було визначено, що серед досліджуваних домінуючим рівнем копінг-поведінки за шкалами взаємодії зі стресом та уникнення стресору є середній. Таким чином, більшість студентів використовує методи взаємодії зі стресором і його уникнення, використовуючи якісні та одночасно деструктивні методи його подолання.

Встановлено, що чим вищий рівень ситуативної прокрастинації має особистість, тим нижчий буде рівень самокритики та уникнення стресору за допомогою соціальних контактів. Особистість з ситуативною прокрастинацією може виконувати задачі за наявності внутрішньої та

зовнішньої мотивації, що має прямий зв'язок з впливом оточення, використовуючи соціум задля вирішення складнощів. Відповідно, прослідковується тенденція зворотного зв'язку прокрастинації з неадаптивними копінг-стратегіями. За отриманими результатами дослідженнями ми створили програму корекції прокрастинації у структурі копінг-поведінки студентів. Вона розрахована орієнтовно на 10-15 осіб, 7 занять з тривалістю проведення 1 годину 20 хвилин.

Нашими провідними напрямками розробки корекційної програми було обрано когнітивно-поведінкову терапію та методи арт-терапії, які включають такі техніки як: маскотерапія, ізотерапія, казкотерапія та техніки роботи з ціннісно-сисловою картиною світу особистості. До фундаментальних завдань програми можна віднести набуття знань та навичок ефективного подолання прокрастинації та формування адаптивних копінг-стратегій. Ідея терапевтичної роботи полягає у корекції прокрастинації студентів, через застосування та проходження циклу занять психокорекційної програми, в наслідок якої громадські діячі мають змогу знизити фактор впливу неадаптивних копінг-стратегій та отримати навички подолання соціальної та побутової прокрастинації.

Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо в дослідженні особливостей прокрастинації у структурі локусу контролю та показників мотиваційної сфери студентів. Це дозволить дослідити залежність загальної прокрастинації студентів від інших факторів, а також розширить наукову базу досліджень причинно-наслідкових аспектів успішності студентів.

Література:

1. Steel P. The Nature of Procrastination: A Meta-Analytic and Theoretical Review of Quintessential Self-Regulatory Failure. *Psychological Bulletin*. 2007. № 133. P. 65 – 94. URL: <https://cutt.ly/IKp0Wkx> (дата звернення 11.05.2022).
2. Milgram N., Batori G., Mowrer D. Correlates of academic procrastination. *Journal of School Psychology*, 31. 1993 P. 487 – 500.
3. Milgram N., Tenne R. Personality correlates of decisional and task avoidant procrastination. *European Journal of Personality* №14. 2000. P. 141–156.
4. Specter M. H., Ferrari J. R. Time orientations of procrastinators: Focusing on the past, present, or future. *J. of Social Behavior and Personality*. 2000. Vol. 15. № 5. P. 197–202.
5. Janis I. and Mann L. *Decision Making. A Psychological Analysis of Conflict, Choice, and Commitment*. New York, The Free Press. A division of Macmillan Inc. 1999. P. 488.
6. Калинина Т.В., Кудачкин Д. А. Феномен прокрастинации: современные исследования. *Приволжский научный вестник*. 2016. № 11 (63). URL: <https://fenomen-prokrastinatsii-sovremenn-e-issledovaniya.pdf> (дата звернення: 11.12.2021).
7. Garzón-Umerenkova A. & Gil-Flores J. Academic procrastination in non-traditional college students. 2017. URL: <http://repositorio.ual.es/bitstream/handle/10835/5492/Art%C3%ADculo%20en%20ingl%C3%A9s.pdf?sequence=1> (дата звернення: 01.12.2021).
8. Muzdybaev K. “Coping strategy with life’s difficulties”. *Zhurnal sotsiologii i sotsial’noi antropologii*. 1998. Vol. 1, no. 2, P. 100–111. URL: <https://cutt.ly/FKp156N> (дата звернення: 07.05.2022).

9. Нартова – Бочавер, С.К., Бородина, А.А.. Значимые события в жизни современных подростков. Актуальные проблемы современного детства, 1996. С. 63-66.

10. Вознесенська О.Л., Найд'юнова Л. А., Скар О.М. Простір арттерапії: творчість як задзеркалля реальності: матеріали XVII Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції. Київ. 2020. URL: <https://cutt.ly/TKpZgtt> (дата звернення: 10.05.2022).

References:

1. Steel, P. (2007). The Nature of Procrastination: A Meta-Analytic and Theoretical Review of Quintessential Self-Regulatory Failure. *Psychological Bulletin*, 133, 65 – 94. Retrieved from <https://cutt.ly/IKp0Wkx> [in English].

2. Milgram, N., Batori, G., Mowrer ,D. (1993). Correlates of academic procrastination. *Journal of School Psychology*, 31, 487 – 500 [in English].

3. Milgram, N., Tenne, R. (2000). Personality correlates of decisional and task avoidant procrastination. *European Journal of Personality*, 14, 141–156 [in English].

4. Specter, M. H., Ferrari, J. R. (2000). Time orientations of procrastinators: Focusing on the past, present, or future. *J. of Social Behavior and Personality*, 15, 5, 197–202 [in English].

5. Janis, I. and Mann, L. (1999). *Decision Making. A Psychological Analysis of Conflict, Choice, and Commitment*. New York, The Free Press. A division of Macmillan Inc. [in English].

6. Kalinina, T.V., Kudachkin, D. A. (2016). Fenomen prokrastinacii: sovremennye issledovaniya [The phenomenon of procrastination: modern studies]. *Privolzhskij nauchnyj vestnik - Volga scientific journal*, 11 (63). Retrieved from <https://fenomen-prokrastinatsii-sovremenn-e-issledovaniya.pdf> [in Ukrainian].

7. Garzón-Umerenkova, A. & Gil-Flores, J. (2017). Academic procrastination in non-traditional college students. *repositorio.ual.es* Retrieved from <http://repositorio.ual.es/bitstream/handle/10835/5492/Art%C3%ADculo%20en%20ingl%C3%A9s.pdf?sequence=1> [in English].

8. Muzdybaev, K. (1998). Coping strategy with life's difficulties [Coping strategy with life's difficulties]. *Zhurnal sotsiologii i sotsial'noi antropologii - Zhurnal sotsiologii i sotsial'noi antropologii*, 1, 2, 100–111. Retrieved from <https://cutt.ly/FKp156N> [in Ukrainian].

9. Nartova – Bochaver, S.K., Borodina, A.A. (1996). Znachimye sobytija v zhizni sovremennyh podrostkov [Significant events in the life of modern teenagers]. *Aktual'nye problemy sovremennogo detstva - Actual problems of modern childhood*, 63-66 [in Ukrainian].

10. Voznesens'ka, O.L., Najd'onova, L. A., Sknar ,O.M. (2020). Prostir arterapii: tvorchist' jak zadzercallja real'nosti [The space of art therapy: creativity as a mirror of reality]. *Proceedings from 17: XVII Mizhnarodna mizhdisciplinarna nauково-praktychna konferentsiia – The Seventeenth Interdisciplinary International Scientific and Practical Conference «Marketing of Innovations and Innovations in Marketing»*. Kiev. Retrieved from <https://cutt.ly/TKpZgtt> [in Ukrainian].

УДК 159.922.86 : 004.738.5

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-365-378](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-365-378)

Кулакова Лариса Миколаївна кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології, Рівненський державний гуманітарний університет, вул. Пластова, 31, м. Рівне, 33000, тел.: (098)1770397, <https://orcid.org/0000-0001-6496-7964>.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРНЕТ-АДИКЦІЇ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Анотація. Стаття присвячена аналізу Інтернет-адикції як соціально-психологічного феномену. Проаналізовано роль Інтернет-мережі у житті сучасної людини. Описано стан вивчення проблем комп'ютеризації сучасного соціуму, поширення Інтернет-залежної поведінки, а також профілактики Інтернет-залежної поведінки особистості у сучасній вітчизняній та зарубіжній психологічній науці. Здійснено аналіз різних підходів у сучасній психологічній науці до проблеми залежної поведінки та Інтернет-залежності зокрема. Здійснено аналіз понять «адикція» та «адиктивна поведінка» з точки зору різних науковців. Проаналізовано основні параметри залежної поведінки. Визначено основні чинники адиктивної поведінки, зокрема, біологічні, соціальні та психологічні. Визначено причини та основні передумови появи Інтернет-залежності особистості. Проаналізовано основні групи категорій адикції. Охарактеризовано основні категорії адикції. У статті детально аналізуються основні форми, а також види Інтернет-залежності особистості з погляду різних як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Окреслено ключові поведінкові характеристики Інтернет-залежних людей. Проаналізовано фізіологічні та психологічні ознаки Інтернет-залежності, а також поведінкові характеристики Інтернет-залежних людей. Автором означено підлітковий вік як один із найсензитивніших щодо розвитку адиктивної поведінки. Охарактеризовано основні вікові психологічні особливості підліткового віку, що можуть детермінувати виникнення залежної поведінки. З'ясовано основні психологічні причини появи Інтернет-адикції у підлітковому віці. Описано детермінуючі умови розвитку Інтернет-адикції у підлітковому віці. Визначено профілактичні умови розвитку Інтернет-адикції у підлітків.

Ключові слова: адикція, Інтернет-адикція, Інтернет-залежна поведінка, підлітки, підлітковий вік.

Kulakova Larysa Mykolayivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor Developmental and Educational Psychology Department Rivne State University of the Humanities, Plastova St., 31, Rivne, 33000, tel.: (098)177-03-96, <https://orcid.org/0000-0001-6496-7964>.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF INTERNET ADDICTION IN ADOLESCENCE

Abstract. The article is devoted to the analysis of Internet addiction as a socio-psychological phenomenon. The role of the Internet network in the life of a modern person is analysed. The state of studying the problems of computerization of modern society, the spread of Internet-dependent behaviour, as well as the prevention of Internet-dependent behaviour of a person in modern domestic and foreign psychological science is described. The article analyses different approaches in modern psychological science to the problem of dependent behaviour and Internet dependence in particular. The analysis of the concepts of «addiction» and «addictive behaviour» from the point of view of different scientists is carried out. The main parameters of addictive behaviour are analysed. The main factors of addictive behaviour are determined, in particular, biological, social and psychological. The reasons and main prerequisites for the appearance of Internet addiction of a person are specified. The main groups of categories of additions are analysed. The main categories of addiction are characterized. The article analyses in detail the main forms and types of Internet dependence of the person from the point of view of various domestic and foreign scientists. The key behavioural characteristics of Internet-addicted people are outlined. Physiological and psychological features of Internet addiction, as well as behavioural characteristics of Internet-dependent people are analysed. The author defines adolescence as one of the most sensitive to the development of addictive behaviour. The main age-related psychological features of adolescence, which can determine the occurrence of addictive behaviour, are characterized. The main psychological reasons for the appearance of Internet addiction in adolescence are clarified. The article describes determining conditions of development of Internet dependence in adolescence. Preventive conditions for the development of Internet addiction among teenagers are determined.

Keywords: addiction, Internet addiction, Internet-addictive behaviour, teenagers, adolescence.

Постановка проблеми. Стрімкий світовий науково-технічний прогрес став причиною проявів залежної поведінки серед усіх верств населення. Така тенденція підсилюється бажанням молоді сепаруватися від сучасних стресових ситуацій, негативних подій та проблем. Тому на зміну реальному життю приходять віртуальне, що допомагає змінити власну свідомість.

Ненормативна поведінка особистості як соціально-психологічне явище завжди перебувала у полі пристальної уваги фахівців-психологів, медиків, педагогів, соціологів, а також органів правопорядку. І особливої уваги завжди заслуговувала проблема аддиктивної поведінки особистості.

Гаджети активно активно заповнили сучасну реальність. Вони часто знецінюють багато функцій людини, таким чином створюючи вагомі підстави

для виникнення залежності. З однієї сторони, девайси допомагають людині отримувати нову інформацію, маніпулювати нею, однак, з іншої – надають нові можливості, що допомагають здійснити у віртуальному світі те, що не вдається зробити реально.

Задля поліпшення якості життя сучасна людина активно використовує усі блага науково-технічного прогресу. І, безумовно, саме глобальна комп'ютерна мережа Інтернет є одним із наймогутніших великих винаходів сучасності. До прикладу, якщо раніше Інтернет-мережа слугувала переважно як система зберігання та передачі певної невеликої за обсягом інформації, то нині вона стала безмежним простором нашого реального життя, ба більше – сферою життєдіяльності. І оскільки переважну більшість з-поміж Інтернет-залежних складають все-таки молоді люди та підлітки, то питання впливу Інтернет-адикцій на психіку підростаючого покоління наразі стає особливо актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему комп'ютеризації сучасного соціуму та поширення Інтернет-залежної поведінки широко вивчають як зарубіжні, так і вітчизняні науковці. Зокрема, Дж. Грохол, І.Тютюнник досліджували особливості психічних станів людей, що мають прояви комп'ютерної залежності. У працях Ю.Бабасвої, М.Мандел, О.Немеш, К. Янг досліджено питання щодо небезпеки надмірного використання Інтернет-мережі. Досить широко вивчались питання Інтернет-залежності як однієї із форм адикції (Б. Браун, О.Камінська, М. Холл, М. Шоттон) тощо. Проблему впливу Інтернету на формування особистості та її мотиваційної сфери вивчали І. Лещук, А. Лучинкіна, М. Назар, Т. Фісенко та інші.

Також широко вивчаються питання профілактики Інтернет-залежної поведінки особистості. Зокрема, дослідниками у цій сфері є В. Курбатов, О. Змановська, П. Павленюк, М. Фірсова, В. Москаленко, Б. Наумова. Такі вчені, як Л.М.Юр'єва, Т.Ю.Бальбот у своїх наукових розвідках здійснили аналіз процесу формування комп'ютерної залежності, а також запропонували методи її діагностики та профілактики виникнення адитивної поведінки.

Таким чином, на сучасному етапі спостерігається активне споживання новітніх телекомунікаційних засобів, інформаційних ресурсів, найпотужнішим серед яких є, безумовно, Інтернет. Причому, активними споживачами є люди різного віку та статусу. Але надмірне користування Інтернет мережею загрожує повноцінному та гармонійному розвитку особистості, її і фізичному, і психічному здоров'ю. І найбільшу групу ризику становлять саме діти підліткового віку.

Зважаючи на зазначені вище факти **темою** нашого дослідження є вивчення психологічних особливостей виникнення Інтернет-адикцій у підлітковому віці.

Виклад основного матеріалу. Поняття «адикція» і «адитивна поведінка» є відносно новими у сучасній психологічній науці. Адикція

(залежність) означає нав'язливу потребу в певній діяльності, яка відчувається людиною. З погляду семантики англійське слово «addictive» означає «той, що піддається (частіше шкідливому) впливу».

У вітчизняному науковому трактуванні поняття «залежність», «залежна поведінка», «адикція», «адитивна поведінка» визначаються найчастіше як синонімічні. Термін «адикт» походить від латинського «addicere», що у перекладі означає «благоволити», «сприяти». Сучасна наука поняття адикції розглядає як пристрасть до певного виду діяльності, ресурсів, речовин і т. ін., сутністю якої є неконтрольоване бажання здійснювати певний вид діяльності чи вживати якусь речовину задля отримання бажаного психічного ефекту.

У Психіатричному енциклопедичному словнику поняттям «залежність» визначається «стан людини або її поведінка, коли вона знаходиться у полоні іншої людини або ситуації» [8].

О.Немеш залежною вважає поведінку, яка відповідає таким параметрам [7]:

1. *Яскрава вираженість*. Вона проявляється якщо певна діяльність у житті особистості перетворюється на домінуючу і суттєво впливає на тип мислення, поведінку, відчуття, емоції. Прикладом цього є ситуація коли особистість немає адиктивних проявів у поведінці, але існує висока вірогідність появи думок про її майбутні прояви.

2. *Зміни настрою*. Мається на увазі суб'єктивний досвід, що трактується людиною як наслідок надмірної замученості у певний вид діяльності. Такий досвід може аналізуватися як певний вид життєвої кіпінг-стратегії. Прикладом може стати відчуття емоційного збудження, або ж, навпаки, розслаблення, відчуття сепарації від реального світу.

3. *Розвиток толерантності*. Йдеться про певний процес, коли бажання отримати попередній ефект детермінує появу більшої кількості певного виду діяльності. Наприклад, задля отримання суперейфоричного ефекту ігроман постійно збільшує суму ставки.

4. *Симптоми абстиненції*. Проявляються як неприємні для конкретної людини стани, що з'являються коли певна діяльність починає знижуватися, або ж зникати. Це може проявлятися у дратівливості, різкій зміні настрою, депресивними проявами і т.ін.

5. *Конфлікт*. Тут йдеться про конфліктні ситуації між залежною людиною та її оточенням, так звані міжособистісні конфлікти; конфлікти між різними видами діяльності, наприклад, між професійною діяльністю, особистими інтересами чи захопленнями і т.ін.; внутрішньоособистісні конфлікти, що пов'язані із цим видом діяльності.

6. *Рецидив*. Означає тенденцію до появи тих патернів певної діяльності, що спостерігалися раніше, з інтенсивнішою вираженістю після тривалої «ремісії».

Психологічна наука традиційно чинники адитивної поведінки поділяє на біологічні, соціальні та психологічні.

До біологічних чинників відносять: рівень початкової толерантності, певні органічні ураження мозку, обтяжені спадкові фактори, хвороби хронічної етимології, а також особливості речовини, яку вживає залежний.

Соціальними вважаються чинники, що впливають на появу залежності. Також це процеси, котрі відбуваються у соціумі, доступність соціальних благ, міра безпеки/небезпеки, відповідальності, мода, вплив групи, соціальна дезорієнтація і мікросоціальні умови.

Групу психологічних чинників становлять певні особистісні риси, акцентуації характеру людини, привабливість відчуттів, що виникають, вироблення установок на отримання задоволення, бажання самоствердження, наявність певних психологічних травм протягом життя.

Виділяють дві групи категорій адикції: *субстанціональні* (алкоголізм, наркоманія, тютюнопаління, харчові) і *процесуальні* (накопичення грошей, гемблінг, секс, робота, Інтернет, релігія) [1, с. 13].

Наразі одним із найрозповсюдженіших видів залежної поведінки в епоху глобальної інформатизації суспільства вважається Інтернет-залежність. Така адикція описується як психологічна залежність від віртуального світу, що з'являється у процесі використання комп'ютерних, цифрових інтернет-технологій і передбачає значне коло проблем залежної поведінки і контролю над пристрастями.

Отож, Інтернет-адикція – це форма деструктивної поведінки, що виявляється у прагненні відходу від фруструючої соціальної реальності за допомогою зміни свого психічного стану шляхом фіксації уваги на Інтернет-ресурсах.

Сучасною психологічною наукою широко проаналізовано також і певні форми Інтернет-адикції особистості:

- *інтернет-адикція*, що означає непереборне прагнення увійти в мережу, перебуваючи поза Інтернет простором, та нездатність вийти з мережі після входження до неї;

- *Інтернет-мобільна адикція* передбачає постійне користування Інтернет ресурсами із смартфона;

- *аудіо/відео-адикція* споживання музичного контенту засобами аудіопрослуховування, перегляд відео кліпів і т.ін;

- *телевізійна адикція*, тобто залежність від непереборно бажання постійного перегляду «свіжих» новин, телесеріалів тощо;

- *гаджет-адикція* – це пристрасне бажання володіти конкретним гаджетом та потужна залежність від його використання.

- *кіберніоманія* – непереборне бажання постійно робити замовлення в інтернетмагазинах без об'єктивної необхідності такої покупки та врахування реальних власних фінансових можливостей, а також прагнення до участі у віртуальних аукціонах;

- *кіберсексуальна* залежність визначається як нав'язливе стремління до обговорення сексуальних питань у чатах з еротичним спрямуванням, постійне відвідування порнографічних сайтів і, навіть, заняття кіберсексом;

- *кіберкомунікативна* – це залежність від переписки та спілкування у чатах, бажання участі у різноманітних телеконференціях;

- *on-line-гемблінг*, що означає надмірну захопленість індивідуальними або мережевими он-лайн іграми;

- *on-line-лудоманія* – це гіперсхильність до азартних ігор у віртуальних казино.

Першими дослідниками феномену Інтернет-залежності були психіатр І.Гольдберг та клінічний психолог К.Янг. Саме І.Гольдберг вперше застосував термін «патологічне використання комп'ютера», що включає усі види застосування ПК, але за умови відсутності соціальної взаємодії. Тоді як «Інтернет-залежність» передбачає включення адикта до соціальних контактів опосередковано комп'ютером.

На думку І. Гольдберга, «Інтернет-залежність – це розлад поведінки особистості внаслідок використання Інтернету та комп'ютера, що здійснює згубний вплив на побутову, навчальну, соціальну, робочу, сімейну, фінансову та психологічну сфери діяльності людини» [12].

К.Янг вивчала причини та основні передумови появи Інтернет-залежності. Також вчена розробила модель Інтернет-залежності, яка свідчить про те, що передумовою виникнення Інтернет-адикції є доступність певних дій, збереження контролю за ними та наслідками своєї рішень, а також сильного задоволення результатом цієї діяльності.

Згідно власних результатів дослідження, вчена визначила такі основні види Інтернет-залежності [11, с. 26]:

- *комп'ютерна залежність* – це obsесивна пристрасть до роботи за комп'ютером (програмування, ігри або інші види діяльності);

- *компульсивна навігація в мережі* – це компульсивний пошук інформації у електронних базах даних;

- *перевантаженість інформацією* – це патологічна схильність до опосередкованих інтернетом азартних ігор, онлайн-аукціонів, електронних покупок тощо;

- *кіберсексуальна залежність* – це залежність від «кіберсексу», тобто від відвідування порнографічних сайтів, обговорення сексуальної тематики в чатах або закритих групах «для дорослих»;

- *кіберкомунікативна залежність* – це залежність від спілкування в соціальних мережах, форумах, чатах, групових іграх і телеконференціях, що може призвести до заміни реальних членів сім'ї і друзів віртуальними.

Сучасна дослідниця, О.В.Камінська, визначила такі види Інтернет-залежності [5, с. 211]:

1. *Інформаційний*, що характеризує людину для якої у процесі користування мережею спостерігається потреба в отриманні інформації. Але якщо відбувається поява адикції, то такий мотив нівелює усі інші.

2. *Меркантильний*. Він пояснює користування Інтернетом як засобом задоволення особистісних інтересів. Найчастіше меркантильні Інтернет-

адикти – це азартні онлайн-гравці. У них бажання фінансового збагачення переходить на перший план. Ще до такого виду Інтернет-адикції вчена відносить діяльність, яка має на меті отримання прибутку, коли з'являються ознаки компульсивності.

3. *Ідейний*. Такий вид передбачає надмірне захоплення коментуванням постів у соцмережах, постійної участі людини у дискусіях на форумах тощо. Причому, свою позицію стосовно обговорюваної теми такий адикт вважає єдино правильною.

4. *Асоціальний*, в основі якого - прагнення до самоствердження. Проте найчастіше при цьому застосовуються соціально неприйнятні засоби. Одним з його проявів є *кібербулінг*, коли відбувається демонстрація агресивної поведінки, спрямована на конкретну людину чи групу людей. Також іншою формою цього виду Інтернет-залежності є т.зв. *тролінг*, котрий простежується в процесі віртуальної взаємодії через провокацію конфлікту.

Ще одну форму прояву цього виду Інтернет-залежності дослідниця визначає *кіберсуїцид*. Йдеться про аутоагресію, що передбачає пошук віртуальних однодумців задля спільного здійснення суїцидальних дій.

5. *Особистісно-дисгармонійний*. Його основою є внутрішні конфлікти особистості, зміна структури «Я-концепції», різке неспівпадіння «Я-реального» та «Я-ідеального», надмірна самокритика, знижена самооцінка, виникнення комплексу неповноцінності тощо.

6. *Тривожно-депресивний*. Основним лейтмотивом користування мережею людей такого типу є стабілізація емоційної сфери. До цієї категорії людей належать особи, схильні до важких емоційних переживань.

7. *Біологічно-фрустрований*. До цього виду належать люди, що мають певні незадоволені фізіологічні/біологічні потреби, насамперед, сексуальні. Нереалізованість власних інтимних бажань детермінує появу кіберсексуальної залежності, що провокує віртуальне спілкування із представниками протилежної статі.

8. *Соціально-фрустрований* – позначає нереалізованість соціальних потреб, зокрема, потреби в спілкуванні, приналежності до групи, спільній діяльності, прив'язаності, турботі про інших, увазі до себе тощо.

9. *Змістоутворювально-фрустрований*. Суть такої адикції полягає в бажанні людини заповнити власне життя особистісним сенсом. Він з'являється тоді, коли стан особистості нагадує екзистенційний вакуум. Людина не бачить власних перспектив та не усвідомлює сенсу життя.

Сучасний дослідник А.Церковний виділяє такі поведінкові характеристики Інтернет-залежних людей:

- потужне небажання переключатися на інші види діяльності, окрім перебування в Інтернеті, незалежно від тривалості перерви;
- надмірна дратівливість у моменти відволікання від мережі;
- відсутність контролю над часом перебування у мережі Інтернет;

- вагомі матеріальні затрати задля організації діяльності в Інтернеті, навіть у борг;
- готовність говорити неправду про тривалість і частоту відвідування Інтернету;
- нівелювання інших обов'язків (навчальних, професійних, господарських і т.ін.);
- несприймання зауважень зі сторони оточення щодо ведення такого стилю життя;
- готовність пожертвувати родинними стосунками;
- уникання взаємодії із друзями та близькими людьми з «реального оточення»;
- втрата інтересу до стану власного здоров'я;
- користування мережею у нічний час;
- значне зниження фізичної активності [10, с.149-154].

Заслуговує уваги здійснена М.Орзак систематизація ознак Інтернет-залежності. Дослідниця розділила їх на психологічні та фізичні.

Психологічними ознаками Інтернет-залежності є:

- прояви емоційного піднесення чи ейфорії під час роботи за комп'ютером;
- надмірна часова тривалість користування Інтернет мережею;
- неможливість своєчасно припинити роботу в Інтернеті;
- нівелювання родинних, професійних чи навчальних обов'язків;
- нездатність переключатися на інші види діяльності під час користування Інтернет мережею;
- роздратування та агресія під час примусового переривання сеансу;
- неконтрольовані думки про Інтернет та непереборне бажання повернутися до припиненого сеансу;
- необдумані фінансові витрати задля забезпечення роботи в Інтернеті.
- несприйняття критичних зауважень щодо такого способу життя;

Фізичними ознаками Інтернет-залежності вчена називає синдром карпального каналу, сухість слизової оболонки очей, мігрені, біль у спині, нерегулярне харчування, зневажання правилами особистої гігієни, розлади сну [13, с. 35].

У Європі одним із перших проблемою Інтернет-адикції зайнявся віденський психотерапевт Х. Ціммерль, який разом зі своїм колегою Б.Панош на основі результатів дослідження склали список критеріїв, згідно з якими можна ідентифікувати патологічну схильність до користування Інтернет-ресурсами [4, с. 36]:

- постійне неконтрольоване бажання розпочати сеанс в Інтернеті;
- відсутність контролю над тривалістю перебування в мережі, внаслідок чого виникає почуття провини;
- соціально-небезпечна ексцентрична поведінка в колі найближчого оточення (друзі, колеги, сім'я);

- зниження працездатності;
- заперечення власної залежності від Інтернету;
- емоційна нестабільність, фрустрованість, депресивність через відсутність доступу до Інтернету;
- численні невдалі спроби перебороти захоплення Інтернетом.

Отож, проблема Інтернет-адикції, має складну багаторівневу природу і за своїм змістом та особливостями виникнення подібна до інших видів адитивної поведінки. На сучасному етапі визначають найрізноманітніші чинники, критерії та етапи формування залежностей. Проте думки більшості дослідників сходяться у тому, що Інтернет-адикція є девіацією та проявом деструктивної поведінки, формою психологічної залежності, котра визначається паталогічним захопленням Інтернет ресурсами.

Інтернет-адикція може сформуватися у будь-якому віці, однак, на нашу думку, найбільш вразливим є саме підлітковий вік. Адже саме цей віковий етап вважається з погляду вікової психології одним із критичних періодів психічного розвитку людини.

Аналізуючи психологічні ознаки підліткового віку, насамперед потрібно зазначити, що характерним для цього вікового періоду є прагнення пізнавати усе нове, цікаве та незвичайне. Головним новоутворенням цього віку вважається почуття дорослості. Найчастіше воно проявляється у гіперболізованій потребі сепарації від батьків, бажанні самоствердитися, запереченні своєї приналежності до світу дитинства, прагненні копіювати поведінку та спосіб життя дорослих, страху осуду ровесників.

Підлітковий вік – це період значного розширення соціальних контактів особистості. А коло спілкування дитини з проявами аддиктивної поведінки обмежене лише гаджетом. За таких обставин підліток втрачає можливість набуття життєвого досвіду, навичок налагодження міжособистісної атракції і т.ін. Часто у поведінці такої категорії дітей спостерігаються прояви інфантилізму у задоволенні елементарних життєвих потреб, зниження рівня емоційного інтелекту, труднощі соціальної адаптації. Діти наче уникають реального життя. Інтернет-залежність у цьому віці починається х того, що підлітку все більше подобається віртуальне спілкування, ведення власного блогу, виникає бажання постійно контролювати надходження вхідних повідомлень. Молода людина поступово занурюється у віртуальний світ із його законами, реальність часто стає для неї непривабливою та іноді навіть обтяжливою.

Діти молодшого підліткового віку відрізняються гарним засвоєнням інформації, з цікавістю досліджують простір Мережі. Мотивами, що домінують у поведінці дітей даного віку, є: намагання до самостійності і визнання товаришів, розширення власних прав, бажання зайняти гідне місце в групі однолітків. Особливої ролі починає набувати самооцінка особистості. Відбувається формування власної ієрархії цінностей [2, с. 37].

Дітям цього вікового періоду характерною є зацікавленість Інтернет ресурсами, котрі дають можливість взаємодіяти як з реальними, так і з віртуальними друзями. Також підліткам надзвичайно цікавими стають різноманітні навчальні та розвивальні мережеві ресурси. Основною психологічною ознакою старшого підліткового віку є поява переживань стосовно власної зовнішності, визнання однолітками, поява потреби у схваленні їх досягнень. Слід зазначити, що поведінкові зміни також детерміновані і зміною гормонального фону підростаючого організму.

Ще однією важливою проблемою підліткового віку є так звана криза інтересів, коли дитина починає по-іншому сприймати довколишній світ. А усвідомлення нових суспільних процесів детермінує виникнення нових потреб, бажань та цінностей.

Проте не варто забувати, що в умовах пандемії Covid-19 та війни в Україні Інтернет став потужним засобом навчальної діяльності. Саме освітні Інтернет ресурси є запорукою оптимізації навчального процесу та підвищення його якості.

Сучасні підлітки проявляють постійну потребу у використанні всесвітньої мережі. Серед основних потреб, що спонукають дітей перебувати в кіберпросторі, слід назвати пошук інформації (в Інтернеті можна знайти практично все: відповіді на шкільні завдання, новини, ресурси для хобі); розваги (у віртуальному просторі діти грають в онлайн-ігри, слухають музику, дивляться фільми й відеоролики); спілкування (ця потреба яскраво проявляється в підлітковому віці: діти знайомляться й шукають нових друзів у соціальних мережах, чатах, беруть участь у дискусіях і віртуальних форумах) [9, с. 181]. Саме у кіберпросторі підлітки знаходять нових друзів та задовольняють свою вікову потребу у інтимно-особистісному спілкуванні.

Наукові дослідження свідчать про те, що підлітки не усвідомлюють або приховують розуміння реального негативного впливу сучасних гаджетів на власну поведінку, зміну у власному емоційно-психологічному стані після тривалого (або неконтрольованого за часом) перебування у цифровому світі. А також через погану поінформованість не розуміють причину виникнення тих чи інших психосоматичних порушень, які можуть бути викликані сформованою Інтернет-залежністю. Тому питання збереження фізичного та психічного здоров'я користувачів сучасними пристроями та Інтернетом набувають дедалі більшого значення [6, с. 91].

Наслідки Інтернет-адикції у підлітковому віці є схожими із тими, що характерні і для інших видів адитивної поведінки. Захоплення віртуальним світом відображається на здатності особистості моделювати власне майбутнє. Занурення у кіберсередовище відсторонює підлітка від реального світу. Дитина поступово втрачає здатність адекватно сприймати події суспільного життя.

Психологічні дослідження свідчать про те, що підлітки із Інтернет-залежністю не ведуть активного суспільного, творчого чи спортивного життя.

Напротивагу діти, що мають певні інтереси, хобі, цікавляться спортом, мистецтвом, літературою не проявляють Інтернет адитивної поведінки, хоча часто користуються мережею задля власних потреб. Відмінною рисою Інтернет-залежних підлітків у порівнянні з дітьми, яким не притаманна така адикція, спостерігається значно нижчий рівень культурно-психологічного потенціалу. Часто підлітки із проявам Інтернет-адиктивності нівелюють активне соціальне життя, наявність друзів, впевненість у власних силах, відповідальність перед близькими тощо.

Основні психологічні причини появи Інтернет-адикції у підлітковому віці можна сформулювати наступним чином:

1. *Відсутність або нестача взаємодії чи теплих емоційних стосунків у колі сім'ї.* Часто рідні нівелюють переживання дитини, знецінюють її проблеми, думки чи почуття, не дослухаються до її думки. У такому випадку дитина компенсує відсутність родинного спілкування віртуальним.

2. *Відсутність у підлітка захоплень, інтересів, хобі, уподобань, що не пов'язані з гаджетами.* До прикладу, коли підліток позбавлений найменших обов'язків у домашньому господарстві, проявляє цілковиту безвідповідальність щодо виконання шкільного навантаження, не проявляє інтересу до відвідування позашкільних закладів та заходів, не цікавиться літературою, мистецтвом чи спортом, та одночасно у нього з'являється новітній девайс, то він починає розуміти, що можна жити без надмірних клопотів та одночасно стати успішним героєм віртуальної гри, знайти хорошого співрозмовника, швидко «скачати» готове домашнє завдання і т.п. Така поведінка може стати вагомою передумовою виникнення комп'ютерної залежності.

3. *Невміння дитини налагоджувати міжособистісну взаємодію з іншими людьми, відсутність друзів.* Часто детермінуючим фактором у цьому може стати невпевненість у собі, занижена самооцінка, надмірна сором'язливість підлітка, певні вади зовнішності і т.д. Підліток уникає спілкування з ровесниками, тим самим відштовхуючи їх від себе. Також на заваді у встановленні дружніх стосунків можуть стати певні негативні риси характеру або ж особливості темпераменту.

4. *Неуспішність дитини.* Справа не лише у академічній неуспішності дитини (хоча зазвичай «двієчники» стають аутсайдерами). Неуспішність може бути детермінована відсутністю авторитету серед кола однолітків. Часто дитина вважає себе неуспішною і через відсутність порозуміння із батьками та близькими людьми. Тоді підліток шукатиме середовища, де його будуть визнавати, де він неодмінно стане переможцем та героєм. І найчастіше таким середовищем стає Інтернет-мережа. Бо саме у віртуальному світі підліток може створити новий «образ Я», повністю протилежний реальному з набагато «вигіднішою» самопрезентацією.

5. *Наявність важкої інвалідності, серйозного захворювання.* Якщо дитина з обмеженими можливостями навчається за індивідуальним графіком

навчанням вдома, то, звісно ж, коло її спілкування дуже обмежене. Коли підліток позбавлений можливості виходити з дому та через фізіологічні обмеження не може встановлювати особистісні контакти з іншими людьми, то гаджет може стати єдиним засобом налагодження комунікації, отримання інформації, чи не єдиною розвагою або ж хобі.

Головну причину, яка спрямовує молоду людину у світ віртуальних подій, зарубіжні дослідники вбачають у комунікативній депривації, тобто дитина стає закритою у спілкуванні з однолітками, окрім того, вона втрачає емоційний контакт з родичами або педагогами, які на даному етапі мають грати головну роль у соціально-психологічному становленні особистості підлітка [3, с. 21]. За таких умов Інтернет стає певною альтернативою інтимно-особистісного спілкування як провідного виду діяльності у цей віковий період. Мережа дає змогу юному користувачеві задовольнити певні свідомі чи несвідомі потреби.

Таким чином, основною причиною виникнення комп'ютерної залежності у підлітків психологи вважають недостатнє спілкування і взаєморозуміння з батьками, однолітками і значущими людьми.

Основними профілактичними умовами того, що підліток не стане Інтернет залежним, на нашу думку, є:

- атмосфера довіри, підтримки та комфорту у сім'ї підлітка;
- наявність у дитини підліткового віку хобі, захоплень, інтересів;
- комунікація та позитивна міжособистісна взаємодія із однолітками;
- уміння налагоджувати міжособистісну атракцію з оточуючими;
- уміння підлітка ставити перед собою мету, визначати перспективи, планувати майбутнє.

І, навпаки, детермінуючими умовами для розвитку Інтернет-адикції у підлітковому віці є:

- відсутність у дитини захоплень, інтересів, хобі і т.ін;
- відсутність підтримки та адекватного керівництва і контролю зі сторони рідних, педагогів;
- відсутність близьких позитивних емоційних стосунків підлітка з рідними, близькими, друзями;
- знецінення почуттів підлітка, ігнорування інтересів дитини батьками, байдужість до її проблем;
- агресивне ставлення батьків до підлітка;
- постійне приниження гідності дитини.

Такі несприятливі умови впливають на підвищення рівня тривоги у підлітка, появи замкнутості, відособленості. Дитина може відмовитися від дотримання соціальних і норм та захопитися віртуальним світом. Ризик виникнення Інтернет-залежності у такому випадку є надзвичайно високим.

Висновки. Отож, Інтернет-залежність може сформуватися на будь-якому віковому етапі, але найбільш сприятливим у цьому відношенні є саме

підлітковий вік. У групі ризику може бути кожна дитина, але шанси значно знижуються за умов доброзичливої родинної атмосфери та стосунків із педагогами, наявності у дитини кола друзів та захоплень й інтересів, уміння підлітка налагоджувати соціальні стосунки з іншими людьми та ставити перед собою цілі.

Література:

1. Гуменюк Л.Й. Соціально-психологічні фактори Інтернет-адикції. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. Вип. 1. 2013. С. 11-20.
2. Діти в Інтернеті: як навчити безпеці у віртуальному світі. Посібник для батьків. URL: https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/internet_safety_dl/children_internet.pdf
3. Єгоров А. Ю., Кузнецова Н., Петрова Є. Особливості особистості підлітків з Інтернет-залежністю. *Питання психічного здоров'я дітей та підлітків*. 2005. Т.5. №2. С. 20-27.
4. Інформаційні технології як фактор суспільних перетворень в Україні. *Збірник аналітичних доповідей*. Київ : НІСД, 2011. 96 с. URL: <http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/DUBOV.indd-ee822.pdf>
5. Камінська О.В. Авторська класифікація Інтернет-залежності за критерієм провідного мотиву використання мережі. *Молодий вчений*. № 2 (17). 2015. С. 210-213.
6. Малоголова О.О. Інтернет-залежність та її вплив на підлітків. *Актуальні проблеми психології*. 2019. Том I. Випуск 54. С. 89-95.
7. Немеш О.М. Психологічні дослідження Інтернет-залежності. *Технології розвитку інтелекту*. 2014. Т.1 Вип. 6. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2014_1_6_16
8. Психиатрический энциклопедический словарь / Й.А. Стоименов, М.Й. Стоименова П.Й. Коева и др. Київ: МАУП. 2003. 1200 с.
9. Субашкевич І.Р., Гринаш М.І. Вікові особливості Інтернет-залежності. *Габітус*. Вип. 22. 2021. С. 179-183.
10. Церковний А. Аспекти формування Інтернет-залежності. *Соціальна психологія*. 2004. № 5(7). С.149-154.
11. Янг К. С. Диагноз интернет-зависимость. *Мир Интернет*, 2000. №2. С. 24-29.
12. Goldberg I. Internet addiction disorder. *Cyber Psychol. Behavior*. 1996. V. 3. №4. P. 403-412.
13. Orzack, M. H. Computer addiction: What is it? *Psychiatric Times*, 1998. V. 15. №8. P. 34-38.

References:

1. Humeniuk L.I. (2013). Sotsialno-psykholohichni faktory Internet-adyktsii [Socio-psychological factors of Internet addiction]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriiia psykholohichna, 1*. 11-20. [in Ukrainian].
2. *Dity v Interneti: yak navchyty bezpetsi u virtualnomu sviti. Posibnyk dlia batkiv [Children on the Internet: How to teach safety in the virtual world. A guide for parents]*. (n.d.). [rescentre.org.ua](https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/internet_safety_dl/children_internet.pdf). Retrieved from https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/internet_safety_dl/children_internet.pdf [in Ukrainian].
3. Yehorov A. Yu., Kuznietsova N., Petrova Ye. (2005). Osoblyvosti osobystosti pidlitkiv z Internet-zalezhnistiu [Personality traits of teenagers with Internet addiction]. *Pytannia psykhychnoho zdorovia ditei ta pidlitkiv, 5(2)*. 20-27. [in Ukrainian].
4. *Informatsiini tekhnolohii yak faktor suspilnykh peretvoren v Ukraini [Information technologies as a factor of social transformations in Ukraine]*. (2011). *Zbirnyk analitychnykh dopovidei*. Kyiv : NISD. 96. Retrieved from <http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/DUBOV.indd-ee822.pdf> [in Ukrainian].
5. Kaminska O.V. (2015). Avtorska klasyfikatsiia Internet-zalezhnosti za kryteriiem providnoho motyvu vykorystannia merezhi [The author's classification of Internet addiction according to the criterion of the leading motive for using the network]. *Molodyi vchenyi. 2 (17)*. 210-213. [in Ukrainian].

6. Maloholova O.O. (2019). Internet-zalezhnist ta yii vplyv na pidlitkiv [Internet addiction and its impact on teenagers]. *Aktualni problemy psykholohii*. 1(54). 89-95. [in Ukrainian].
7. Nemesh O.M. (2014). Psykholohichni doslidzhennia Internet-zalezhnosti [Psychological studies of Internet addiction]. *Tekhnologii rozvytku intelektu*. 1(6). Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2014_1_6_16.
8. Stoymenov Y.A., Stoymenova M.I. & Koeva P.I. (Eds.) (2003). *Psykhyatrycheskyi entsyklopedycheskyi slovar* [Psychiatric Encyclopedic Dictionary]. Kyiv: MAUP. [in Ukrainian].
9. Subashkevych I.R., Hrynash M.I. (2021). Vikovi osoblyvosti Internet-zalezhnosti [Age characteristics of Internet addiction]. *Habitus*, 22. 179-183. [in Ukrainian].
10. Tserkovnyi A. (2004). Aspekty formuvannia Internet-zalezhnosti [Aspects of the formation of Internet addiction]. *Sotsialna psykholohiia*, 5(7). 149-154. [in Ukrainian].
11. Yanh K. S. (2000). Dyahnoz ynternet-zavysymost [Internet Addiction Diagnosis]. *Myr Ynternet*, 2. 24-29. [in Ukrainian].
12. Goldberg I.(1996). Internet addiction disorder. *Cyber Psychol. Behavior*. 3(4). 403-412. [in USA].
13. Orzack, M.H. (1998). Computer addiction: What is it? *Psychiatric Times*, 15(8). 34-38. [in USA].

УДК 159.9

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-379-390](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-379-390)

Львовичкіна Антоніна Михайлівна доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри соціальної роботи факультету психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, просп. Академіка Глушкова, 2-а, м. Київ, 03680, тел.: (050) 381-99-58, <https://orcid.org/0000-0002-8454-2354>

ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ БІЖЕНЦЯМ І ПЕРЕСЕЛЕНЦЯМ

Анотація. Україна у різні часи неодноразово стикалася з ситуаціями, коли потрібно терміново вирішувати проблеми біженців та переселенців. Найтяжчих криз, що перейшли у катастрофічні стани, зазнала незалежна Україна після 24 лютого 2022 року. Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну стало найбільшою катастрофою як для нашої країни, так і для Європи й світу в цілому. Кількість українців, що стали біженцями та вимушеними переселенцями сягнуло понад 10 000 мільйонів. Евакуація відбувалася неорганізовано; під обстрілами окупантів; логістику було зруйновано: підірвано мости; розбомблено дороги; багато мирних жителів загинуло. Ця трагедія сталася, зокрема, і через те, що регіональні соціальні служби, соціальні служби громад не були готові до роботи в умовах війни; не могли скоординувати свої дії у масштабах України; також не були готові до термінової роботи з біженцями і психологічні служби.

Важливо зазначити, що структура соціальних служб, котрі мають також опікуватися і первинною, кризовою, психологічною допомогою, потребує значного реконструювання та, створення проекту нового, додаткового підрозділу – «Служба соціально-психологічної допомоги під час криз, надзвичайних ситуацій та катастроф», метою якої буде мінімізація важких випадків екстремальних ситуацій та недопущення їх катастрофічних наслідків. Тобто, мають бути спроектовані основи наступних соціальних та психологічних служб: соціальної служби зони криз та катастроф, звідки потрібно евакуювати біженців і переселенців; служби транзитної зони, де переселенці зупиняються, розв'язують свої нагальні проблеми та вирішують, що робити далі; служби безпечної зони для внутрішньо переміщених осіб, де вони можуть проживати тривалий час; служби соціальної та психологічної роботи на територіях, куди повернулися вимушено переселені особи. Варто зауважити, що у потенційному, згорненому, вигляді, кожен вид соціальної та психологічної допомоги має існувати у кожному закладі соціальної служби, щоб, за необхідності, його розгорнути.

Ключові слова: соціальна служба, психологічна служба, біженці, переселенці, криза, катастрофа, евакуація.

Lovochkina Antonina Mychailivna Doctor of Psychology (PsyD), Associate Professor, Professor of the Department of Social Work faculty of psychology Taras Shevchenko National University of Kyiv, Akademika Glushkova Ave., 2-a, Kyiv, 03680, tel.: (050) 381-99-58, <https://orcid.org/0000-0002-8454-2354>

ORGANIZATION OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO REFUGEES AND DISPLACED PEOPLE

Abstract. At different times, Ukraine has repeatedly faced situations when it is necessary to urgently solve the problems of refugees and displaced persons. After February 24, 2022, independent Ukraine experienced the most severe crises that turned into catastrophic states. The full-scale invasion of Russian troops into Ukraine became the biggest disaster both for our country and for Europe and the world as a whole. The number of Ukrainians who became refugees and forced migrants reached more than 10,000 million. However, the evacuation was disorganized; under fire from the occupiers; logistics were destroyed: bridges were blown up; roads were bombed; many civilians died. This tragedy happened, in particular, due to the fact that regional social services, community social services were not ready to work in war conditions; could not coordinate their actions on the scale of Ukraine; psychological services were also not ready for urgent work with refugees.

It is important to note that the structure of social services, which must also take care of primary, crisis, psychological help, needs significant reconstruction and the creation of a project of a new, additional unit - "Service of social and psychological help during crises, emergencies and disasters", the purpose of which is there will be a minimization of severe cases of extreme situations and prevention of their catastrophic consequences. That is, the foundations of the following social and psychological services must be created: social service of crisis and disaster zones, from where refugees and displaced persons need to be evacuated; services of the transit zone, where migrants stop, solve their urgent problems and decide what to do next; safe zone services for internally displaced persons, where they can live for a long time; services of social and psychological work in the territories where forcibly displaced persons returned. It is worth noting that in a potential, condensed form, each type of social and psychological assistance should exist in each social service institution, so that, if necessary, it can be deployed.

Keywords: social service, psychological service, refugees, displaced persons, crisis, disaster, evacuation.

Постановка проблеми. Україна у різні часи неодноразово стикалася з ситуаціями, коли потрібно терміново вирішувати проблеми біженців та переселенців. Так, актуальною залишається ситуація, що склалася у

1986 році після Чорнобильської катастрофи. Лише впродовж 1986 року понад 115 тисяч людей були евакуйовані з Чорнобильської зони, згодом територія обов'язкового відселення жителів значно розширилася. Всього у результаті цієї катастрофи було переселено близько 350 тисяч людей, а соціально-психологічні, екологічні та еко-психологічні проблеми, що виникли у зв'язку із Чорнобильською катастрофою існують і до нинішнього часу. Дослідженням соціальних та психологічних проблем вимушених переселенців із зони Чорнобильської катастрофи присвятили свої праці О. Гарнець, А. Львовичкіна, В. Скребець, Ю. Швалб, С. Яковенко та інші. Наступна хвиля вимушеного переселення громадян України – 2014 рік – відбулася на початку вторгнення російських окупантів до Криму та Донбасу і триває вже дев'ятий рік. У зв'язку із цим у 2014 році Верховною Радою України було прийнято Закон «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», який захищає права жителів Донецької та Луганської областей [1].

Повномасштабне вторгнення Росії на територію України 24 лютого 2022 року стало найбільшою катастрофою як для незалежної України, так і для Європи й світу в цілому. Кількість українців, що стали біженцями та вимушеними переселенцями сягнуло понад 10 000 мільйонів. У цей час було прийнято зміни до Закону України про "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" щодо приведення окремих його положень у відповідність до Закону України "Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України" [2].

Як зазначається у офіційних документах, внутрішньо переміщена особа (ВПО) – це громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків.

Ситуація з біженцями і переселенцями в Україні, за своєю напруженістю та трагічністю, принципово відрізняється від тих, що були раніше. За вісім місяців повномасштабного вторгнення РФ в Україну кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО) знову зростає.

За даними останнього дослідження Міжнародної організації з міграції (МОМ), "більшість із понад 300 тисяч нових переміщень, починаючи з липня, відбулася на півдні та сході країни".

[<https://ua.interfax.com.ua/news/general/856074.html>]

Понад 9 мільйонів біженців перебувають за межами України. Про це повідомляє Агентство ООН у справах біженців, інформує Sky News.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки повномасштабна війна в Україні триває з 24 лютого 2022 року, то безумовно, ґрунтовних досліджень проблем біженців під час нинішньої фази війни немає і бути не

може, тому стаття містить лише попередні висновки та результати, зокрема, на основі аналізу проведених досліджень серед студентів та їх сімей.

Разом із тим, проблеми вимушених переселенців під час війни в Україні, починаючи із 2014 року, досліджують А. Борисова, О. Богучарова, М. Грудій, Л. Мельник, Л. Волинець, О. Безпалько, У. Садова, О. Риндзак, Н. Андрусин. А. Солодько, Т. Доронюк, Д. Кобзін, Г. Левкіна, О. Луньова, А. Черноусов, С. Щербань, Н. Гусак, О. Дащаківська, С. Стельмах, К. Максименко, І. Мельник, О. Чуйко, А. Голотенко та інші [3, 4, 6, 8, 10, 11, 16, 18].

Отже, наприкінці лютого 2022 року, склалася катастрофічна ситуація під час евакуації українських мирних жителів з окупованих територій. Евакуація відбувалася неорганізовано; під обстрілами окупантів; логістику було зруйновано: підірвано мости; розбомблено дороги; багато мирних жителів загинуло. Ця трагедія сталася, зокрема, і через те, що регіональні соціальні служби, соціальні служби громад:

1) не були готові до роботи в умовах кризових та катастрофічних ситуаціях (у даному випадку в умовах війни);

2) не могли скоординувати свої дії у масштабах України, коли потрібно було терміново евакуювати громадян з окупованих територій на відносно безпечну територію, яка знаходиться під контролем України.

3) також не були готові до термінової роботи з біженцями і психологічні служби.

Мета статті. Отже, метою нашого дослідження є створення концепції моделі організації соціальної та психологічної допомоги біженцям і переселенцям.

Важливо зазначити, що структура соціальних служб, котрі мають також опікуватися і первинною, кризовою, психологічною допомогою, потребує значного реконструювання та, створення проекту нового, додаткового підрозділу – «Служба соціально-психологічної допомоги під час криз, надзвичайних ситуацій та катастроф», метою якої буде мінімізація важких випадків екстремальних ситуацій та недопущення їх катастрофічних наслідків.

Виклад основного матеріалу. Оскільки основним завданням соціальної служби під час криз та катастроф є забезпечення громадян та, за потреби, їх евакуація, необхідно вирішити наступні проблеми: логістичну, соціально-гуманітарну та матеріальну.

Опитування, що проводилося серед студентів та їх сімей факультету психології спеціальності «соціальна робота» КНУ імені Тараса Шевченка почалося відразу ж, на початку війни. Навчальний процес другого семестру розпочався у квітні 2022 року, але, разом із тим, викладачі кафедри соціальної роботи КНУ імені Тараса Шевченка були на зв'язку зі своїми студентами та проводили підтримуючі зустрічі, які відбувалися замість лекцій за навчальним розкладом, але – з урахуванням безпеки студентів.

Як показало наше опитування, найбільше труднощів у студентів та їх сімей виникало саме у процесі евакуації – під час переїзду на місце тимчасового поселення. Ці проблеми вирішуються за підтримки державних структур, зокрема за допомогою соціальних служб, які мають бути організовані саме для розв'язання соціо-гуманітарних проблем під час війн, стихійних лих та катастроф, а також за допомогою громадських та волонтерських організацій. оскільки у дуже складних ситуаціях держава не може тримати усе під контролем, особливо, коли це відбувається на локальному рівні.

Після 24 лютого 2022 року було опитано 135 студентів спеціальності «соціальна робота» факультету психології КНУ імені Тараса Шевченка, які представляли різні регіони України.

Серед питань були, зокрема, питання про:

- Місце перебування студента
- Чи відчуває себе у безпеці
- Виїзд за кордон

Відповіді на ці питання наведені у таблицях 1.2.3.

Таблиця 1

Місце перебування студентів

Місце перебування	N	%
У Києві	25	18,6
За межами Києва, але в Україні	60	44,4
За кордоном	50	37
Всього	135	100

Як видно з таблиці 1, більше третини студентів виїхало за кордон. Пояснюється це, зокрема, тим, що українська вища освіта вже досить широко інтегрована у європейський освітній простір: КНУ імені Тараса Шевченка співпрацює з університетами Польщі, Фінляндії, Норвегії, Франції, Німеччини тощо. Наші студенти вже не один рік навчаються за системою «подвійних дипломів». З початком війни в Україні, наші студенти, що були звільнені від мобілізації, отримали значно більше запрошень у Європейські країни, ніж зазвичай.

У той же час, знаходячись у безпеці, студенти продовжують навчатися в Україні в режимі on-line. Більше того – ці студенти також організують осередки волонтерської діяльності, допомагаючи Україні, або «донятьяють» - надають матеріальну допомогу ЗСУ. Але, разом із тим, у них також трапляються складні життєві ситуації, що для вирішення потребують встановлення зв'язку із соціальними службами в Україні, наприклад, пошук певних довідок.

Таблиця 2

Почуття безпеки студентами

Почуття безпеки	N	%
У безпеці	80	59,3
У небезпеці	55	40,7
Всього	135	100

Варто підкреслити, що в Україні, після початку повномасштабної фази війни, немає жодного абсолютно безпечного регіону. Причини почуття «безпеки – небезпеки» можуть бути як об'єктивними, так і суб'єктивними. Отже, під час прийняття рішення евакуюватися чи ні має залежати все-таки від державних органів, зокрема, від органів соціальної служби, які не тільки сповістять населення, але й – вчасно нададуть транспорт для евакуації

Таблиця 3

Виїзд студентів за кордон

Виїзд за кордон	N	%
З кимось із членів сім'ї	11	22
Одноосібно	16	32
За запрошенням (на роботу або на навчання)	23	46
Всього	50	100

Варто зазначити, що за кордоном наші громадяни також не завжди почувають себе у безпеці. Як наголошує О. Зеленська, 90% людей, що виїхали з України у пошуках безпеки та притулку — жінки та діти. Нажаль, ніхто з них не знаходиться в абсолютній безпеці. Торгівці людьми користуються їхньою вразливістю, особливо, якщо людина не знайома з мовою або культурою. Силою або обманом вони змушують українців надавати сексуальні послуги, жебракувати чи навіть скоювати злочини [7].

Щоб українці не опинилися під загрозою торгівлі людьми, ОБСЄ та Thomson Reuter запустили глобальну кампанію «Be Safe». На сайті зібрані три групи порад:

- застережувачі знаки, які можуть свідчити, що вам трапилась злочинна організація;
- як мінімізувати ризики під час подорожі й після прибуття в нову країну;
- як отримати допомогу, якщо вам загрожує небезпека.
- Будьте пильними і поділіться кампанією з близькими, що вимушено поїхали за кордон» [7].

Загалом, вимушено переселені особи під час евакуації проходили наступний шлях: залишали окуповану територію, перетинали транзитну зону, потрапляли на відносно безпечну територію, яка, у свою чергу, могла стати транзитною зоною.

Наприклад, жителі окупованої Бучі, Ірпеня, Ворзеля, Бородянки, що стали з перших днів війни зоною катастрофи, намагалися виїхати хоча б у Київ, при цьому не знаючи, що там відбувається, не маючи транспорту та без необхідних речей.

Далі, по приїзді до Києва, Житомира та інших міст, біженці (і це були саме біженці, а не внутрішньо переміщені особи) не знали, що робити далі. Вони хаотично виїжджали, на захід України, здебільшого – до Львова. Зі Львова, де вже знаходилася неймовірно велика кількість біженців, вони, як правило, не маючи чіткого плану, виїжджали за кордон.

Отже, ситуація, яка склалася в Україні з біженцями стала критичною, що, у свою чергу, викликало потребу у створенні концепції моделі соціальної служби в зонах криз та катастроф.

У дослідженнях попередніх років обговорювалися епізодичні кризи, окремі катастрофи, окремі громади, але у нинішній час виникла потреба створення мережі соціальних служб, котрі змогли б встановити зв'язок між різними громадами нашої країни задля взаємодопомоги та взаємопідтримки.

Головним завданням органів соціальних служб, що знаходяться безпосередньо у місцях, звідки йде евакуація громадян у безпечні місця є організація швидкої та безпечної евакуації. Варто зазначити, що в Україні немає і не може бути місць, які завжди будуть небезпечними, або навпаки – завжди знаходитися у безпеці, тому структура і функції соціальної служби мають визначатися не конкретним її місцезнаходженням, а тим, де ця служба перебуває відносно зони небезпеки.

Тобто мають існувати:

- Структура і функції соціальної служби зони криз та катастроф, звідки потрібно евакуювати біженців та переселенців;
- Структура і функції соціальної служби транзитної зони, де переселенці зупиняються, розв'язують свої нагальні проблеми та вирішують, що робити далі.
- Структура і функції соціальної служби безпечної зони для внутрішньо переміщених осіб, де вони можуть проживати тривалий час.
- Структура і функції соціальної роботи на територіях, куди повернулися вимушено переселені особи.

Варто зауважити, що у потенційному, згорненому, вигляді, кожний тип структури і функцій соціальної роботи має бути закладено у кожен заклад соціальної служби, щоб, за необхідності, його розгорнути.

Усі ці соціальні служби мають встановлювати певний зв'язок між собою. Тобто, коли потрібно евакуювати жителів, або прийняти евакуйованих,

необхідно мати список громад та їх контакти, щоб не було хаотичних переміщень громадян, оскільки такі переміщення ускладнюють і так непросту ситуацію. Так, біженці гублять членів своїх сімей, втрачають речі, впадають у стресові стани та паніку тощо.

I. Якщо громада (або певна кількість громад) стає зоною катастрофи – гуманітарної, соціальної, природної – соціальна служба має актуалізувати:

- Списки жителів громади, які мають бути евакуйовані.
- Договори із автотранспортними підприємствами.
- Викласти на сайті соціальної служби списки речей та документів, що потрібно взяти з собою.
- Повідомити жителів, де і коли їх чекатиме евакуаційний транспорт.
- Повідомити соціальну службу приймаючої сторони про прибуття транспорту із внутрішньо переселеними особами.

II. Соціальна служба транзитної зони це – територія, де переселенці зупиняються, розв'язують свої нагальні проблеми та вирішують, що робити далі.

Тут, за потреби, організується взаємодія евакуйованих з різними фахівцями: лікарями, психологами, юристами. Задля оптимізації такої взаємодії варто долучати спеціально підготованих волонтерів.

Крім того, у транзитній зоні варто підготувати тимчасові житлові приміщення та ліжко-місця, місця у лікарнях та додатковий запас ліків, теплу одягу, продукти, воду, засоби гігієни.

I головне – евакуйовані мають отримати детальну інформацію, про громади, де вони можуть тимчасово оселитися та отримати допомогу у подальшому облаштуванні. Отже, у інформаційних центрах соціальних служб має бути інформація про:

- Громади, куди можна приїхати на тимчасове проживання;
- Шляхи, якими можна туди добратися;
- Умови проживання.
- Служби, з якими можна, за потреби, зв'язатися.

До останніх належать: служби, де можна отримати безкоштовну юридичну або психологічну консультацію; медичні заклади; лікарні швидкої допомоги; служби поліції тощо.

Варто зазначити, що, оскільки соціальні працівники мають також і психологічну освіту та можуть надавати психологічну допомогу, то до компетенцій соціального працівника у транзитній зоні належить надання первинної психологічної допомоги: зняття гострих станів, панічних нападів, дезадаптації тощо. Для цього мають бути створені затишні приміщення у безпечних місцях.

III. Соціальна служба безпечної зони для внутрішньо переміщених осіб має сприяти організації сталого способу життя, оскільки, як правило, не

відомо, скільки часу ВПО будуть знаходитися у цій тимчасовій зоні. Для цього громаді необхідні, перш за все кошти, які будуть потрібні для облаштування житла та побудові додаткових елементів інфраструктури. Також виникне необхідність створення додаткових місць у навчальних та лікувальних закладах, місць відпочинку та спортивних майданчиків. Задля цього у громаді необхідно розвивати соціальне підприємництво, коли, на відміну від класичних підприємців, соціальні підприємці не прагнуть до отримання максимуму прибутку, а націлені на покращення суспільних умов, створення товарів або послуг, що сприяють соціальним перетворенням, надають робочі місця, створюють інфраструктуру. Отже, підтримка та розвиток громад, навіть у часи криз також закладає основу для подальшого розвитку регіону.

Важливо також зберегти людські ресурси – їх фізичне та психічне і психологічне здоров'я, здатність комунікувати і підтримувати один одного та плідно працювати. Корисними тут будуть не тільки індивідуальне психологічне консультування, але і групова психологічна робота – організація груп психологічної взаємопідтримки, спільне проектування життя після Перемоги, групи формування комунікативних навичок тощо.

IV. Соціальна робота на територіях, куди повернулися вимушено переселені особи. Загалом, це можуть бути території, котрі були вражені стихійними лихами: потопами, пожежами, землетрусами тощо.

Але у даній статті ми виокремлюємо, перш за все, роботу на деокупованих територіях. Ця робота – складна і багатоступенева. Спочатку територію для безпечного життя готують ЗСУ та співробітники ДСНС: розмінують, розбирають завали, лагодять дороги та мости. Потім працюють волонтери, що можуть діяти у надскладних фізичних та емоційних умовах: ховають загиблих, прибирають зруйновану техніку тощо. Тільки після того, як деокупована територія стає безпечною, туди можуть повертатися жителі.

Вже зараз потрібно готувати соціальні служби для роботи з тими, хто повернувся: сприяти отриманню ними юридичної, медичної та психологічної допомоги. У свою чергу, жителі, що повернулися у деокуповану громаду та відновили свої сили, почнуть відновлювати бізнес, освіту, інфраструктуру, медичне обслуговування тощо. Оскільки роботи на деокупованих територіях надзвичайно багато, то, окрім потужної зовнішньої підтримки, потрібно створювати осередки волонтерської діяльності, котрі будуть у змозі допомагати як окремим громадам та господарствам, так і конкретним людям.

Вищенаведений опис структури і функції соціальної служби може розширюватися по мірі того, як розширюватиметься та поглиблюватиметься досвід діяльності соціальних служб у складних умовах.

Висновки. Виходячи із вищезазначеного, можемо зробити висновок про те, що, у зв'язку із стрімкими змінами у світі, у суспільстві та природі, структура і функції державних та міждержавних структур, щоб відповідати

викликам часу, також мають змінитися. Зокрема, розвитку та вдосконалення потребують заклади соціальних та психологічних служб, покликані надавати допомогу людям, оскільки від катастроф, непоправних втрат, найбільше зазнає саме населення.

У зв'язку із цим, структура соціальних служб потребує значного реконструювання та, створення проекту нового, додаткового підрозділу – «Служба соціальної допомоги під час криз, надзвичайних ситуацій та катастроф», метою якої буде мінімізація важких випадків екстремальних ситуацій та недопущення їх катастрофічних наслідків.

Література:

1. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» 2014 р.
2. Закон України "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" 2022 р.
3. Богучарова О.І. Феномен психологічної захищеності українських вимушених біженців (ТПО) / О.І. Богучарова // Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 2018 – 96 с
4. Борисова А. В. Поняття «соціального благополуччя» об'єднаної територіальної громади. *Розвивальний потенціал сучасної соціальної роботи: методологія та технології* : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (13 – 14 березня 2020 року, Київ) / за ред. Ю.М. Швалба. Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2020. С. 16-18.
5. Борисова А. В. Соціальна робота з сім'єю в громаді: підхід, орієнтований на сильних сторонах. Сучасні проблеми екологічної психології: соціальні та особистісні ресурси створення благополучного локального середовища : матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції (15 травня 2020 року, он-лайн) / за ред. Ю. М. Швалба. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2020. С. 20-22.
6. Дибаш М. В. Соціальна робота з мігрантами, біженцями та внутрішньо переселеними особами. *Соціальна робота: виклики сьогодення* : збірник наукових праць за матеріалами VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (Тернопіль, 26-27 квітня 2018 р.). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. С. 35-39.
7. Зеленська О. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3572983-zahist-vid-torgivli-ludmi-zelenska-rozprovila-pro-kampaniu-be-safe.html>
8. Кейс-менеджмент внутрішньо-переміщених осіб : методичні рекомендації / Автор-упорядник : Гусак Н.Є. К., 2015. 62 с.
9. Кобзін Д., Левкіна Г., Луньова О., Черноусов А., Щербань С. Методичний посібник з оцінювання потреб ВПО у громадах. Харків, Харківський інститут соціальних досліджень (ХІСД), 2020. 246 с.
10. Лазос Г.П. Психологічна допомога внутрішньо переміщеним особам (на прикладі роботи з переселенцями з Криму) // Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник / Г. Кісарчук, Я.М. Омельченко, Г.П. Лазос, Л.І. Литвиненко, Л.Г. Царенко; за ред. З.Г. Кісарчук. – К. : ТОВ "Видавництво "Логос". – С. 26–46.
11. Мельник І. П. Особливості професійної діяльності соціального працівника з внутрішньо-переміщеними сім'ями в умовах територіальної громади. Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Вид-во НПУ ім. МП Драгоманова. 2019. С. 129-136.
12. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України : посіб. для практиків соціальної сфери / Л. А. Мельник та ін.; за ред. Л. С. Волинець. К. : ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. 72 с.

13. Садова У. Я., Риндзак О. Т., Андрусин Н. І. Актуальні проблеми зайнятості внутрішньо переміщених осіб : регіональний аспект. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. №3 (28). С.171–185.

14. Семигіна Т.В. Соціальна підтримка внутрішньо переміщених осіб. Т.В. Семигіна, Н.Є. Гусак, С.О. Трухан // *Український соціум*. – 2015. No 2(53). – С. 65–72.

15. Солодько А., Доронюк Т. Вироблення політики щодо внутрішньо переміщених осіб в Україні. К., 2015. URL: <http://www.irf.ua/content/files/dp-2015-7.pdf>

16. Спільно до нових послуг. Керівництво із впровадження соціальних послуг для сімей з дітьми в громадах. Частина 2. Ведення випадку та міжвідомча взаємодія. Посібник / Дащаківська О. Ю., Стельмах С. С., Максименко К. М. Київ, 2021. 72 с.

17. Трубавіна І. М. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа ведення випадку в соціальній роботі з ними. Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі : витоки, реалії, перспективи реінтеграції : зб. наук. пр. 2017. С. 320–342.

18. Чуйко О., Голотенко А. Соціальна підтримка в структурі особистісних ресурсів внутрішньо переміщених осіб // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка* – Київ: ВПЦ "Київський університет", 2017. Психологія. Вип. 1(6/ 2). – С. 146–150.

References:

1. *Zakon Ukraini «Pro zabezpechennja prav i svobod gromadjan ta pravovij rezhim na тимчасово окупованій території України» [Law of Ukraine "On Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens and the Legal Regime in the Temporarily Occupied Territory of Ukraine"]* [in Ukrainian].

2. *Zakon Ukraini "Pro zabezpechennja prav i svobod vnutrishn'o peremishhenih osib" [Law of Ukraine "On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons"]* [in Ukrainian].

3. Bogucharova, O.I. Fenomen psihologichnoї zahishhenosti ukraїns'kih vimushenih bizhenciv (TPO) [The phenomenon of psychological security of Ukrainian forced refugees (TPO)]. *Proceedings from: Vseukraїns'ka naukovo-praktychna konferentsiia z mizhnarodnoju uchastju «Vijs'kova psihologija u vimirah vijni i miru: problemi, dosvid, perspektivi» – The All-Ukrainian Scientific and Practical Conference with international participation «Military psychology in the dimensions of war and peace: problems, experience, prospects»*. (pp. 96). К.: KNU imeni Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].

4. Borisova, A. V. (2020). Ponjattja «social'nogo blagopoluchchja» ob'ednanoi teritorial'noi gromadi [The concept of "social well-being" of a united territorial community]. *Proceedings from V: V Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Rozvival'nij potencial suchasnoi social'noi roboti: metodologija ta tehnologii» – The Fifth International Scientific and Practical Conference «The development potential of modern social work: methodology and technologies»*. (pp. 16-18). Київ : KNU imeni Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].

5. Borisova, A. V. (2020). Social'na robota z sim'eju v gromadi: pidhid, orientovanij na sil'nih storonah [Social work with the family in the community: an approach focused on strengths]. *Proceedings from XVI: V Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Suchasni problemi ekologichnoi psihologii: social'ni ta osobistisni resursi stvorennya blagopoluchnogo lokal'nogo seredovishha» – The Sixteenth International Scientific and Practical Conference «Modern problems of environmental psychology: social and personal resources for creating a prosperous local environment»*. (pp. 20-22). Київ : Institut psihologii imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukraini [in Ukrainian].

6. Dibash, M. V. (2018). Social'na robota z migrantami, bizhencjami ta vnutrishn'o pereselenimi osobami [Social work with the family in the community: an approach focused on strengths]. *Proceedings from: Vseukraїns'ka naukovo-praktychna konferentsiia – The All-Ukrainian Scientific and Practical Conference*. (pp. 35-39). Ternopil' : TNPУ im. V. Gnatjuka [in Ukrainian].

7. Zelens'ka, O. *www.ukrinform.ua* Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3572983-zahist-vid-torgivli-ludmi-zelenska-rozpovila-pro-kampaniu-be-safe.html> [in Ukrainian].
8. Gusak, N.Є. (2015). *Kejs-menedzhment vnutrishn'o-peremishhenih osib : metodichni rekomendacii [Case management of internally displaced persons]*. K. [in Ukrainian].
9. Kobzin, D., Levkina, G., Lun'ova, O., Chernousov, A., Shherban', S. (2020). *Metodichnij posibnik z ocinjuvannja potreb VPO u gromadah [Methodical guide for assessing the needs of IDPs in communities]*. Harkiv, Harkivskij institut social'nih doslidzhen' (HISD) [in Ukrainian].
10. Lazos, G.P. *Psihologichna dopomoga vnutrishn'o peremishhenim osobam (na prikladi roboti z pereselencjami z Krimu). Psihologichna dopomoga postrazhdalim vnaslidok krizovih travmatichnih podij [Psychological assistance to internally displaced persons (on the example of work with displaced persons from Crimea). Psychological assistance to victims of crisis-traumatic events]*. K. : TOV "Vidavnictvo "Logos" [in Ukrainian].
11. Mel'nik, I. P. (2019). Osoblivosti profesijnoi dijal'nosti social'nogo pracivnika z vnutrishn'o-peremishhenimi sim'jami v umovah teritorial'noi gromadi [Peculiarities of the professional activity of a social worker with internally displaced families in the conditions of a territorial community]. *Social'na pedagogika - Social pedagogy*, 11, 129-136 [in Ukrainian].
12. Mel'nik, L. A. (2015). *Psihosocial'na dopomoga vnutrishn'o peremishhenim ditjam, ihnim bat'kam ta sim'jam z dit'mi zi Shodu Ukraïni [Psychosocial assistance to internally displaced children, their parents and families with children from Eastern Ukraine]*. K. : TOV «Vidavnichij dim «Kalita» [in Ukrainian].
13. Sadova, U. Ja., Rindzak, O. T., Andrusishin, N. I. (2016). Aktual'ni problemi zajnjatosti vnutrishn'o peremishhenih osib : regional'nij aspekt [Current problems of employment of internally displaced persons: regional aspect]. *Demografija ta social'na ekonomika - Demography and social economy*, 3 (28), 171–185 [in Ukrainian].
14. Semigina, T.V. (2015). Social'na pidtrimka vnutrishn'o peremishhenih osib [Social support of internally displaced persons]. *Ukraïns'kij socium - Ukrainian Society*, 2(53), 65–72 [in Ukrainian].
15. Solod'ko, A., Doronjuk, T. (2015). Viroblennja politiki shhodo vnutrishn'o peremishhenih osib v Ukraïni [Development of policy regarding internally displaced persons in Ukraine]. K., 2015. *www.irf.ua* Retrieved from <http://www.irf.ua/content/files/dp-2015-7.pdf> [in Ukrainian].
16. Dashhakivs'ka, O. Ju., Stel'mah, S. S., Maksimenko, K. M. (2021). *Spil'no do novih poslug. Kerivnictvo iz vprovadzhennja social'nih poslug dlja simej z dit'mi v gromadah [Together with new services. Guidelines for implementing social services for families with children in communities]*. (vol. 1-2) [in Ukrainian].
17. Trubavina, I. M. (2017). Problemi vnutrishn'o peremishhenih osib v Ukraïni jak osnova vedennja vipadku v social'nij roboti z nimi [Problems of internally displaced persons in Ukraine as a basis for case management in social work with them]. *Gibridna vijna na Shodi Ukraïni v mizhdisciplinarnomu vimiri : vitoki, realii, perspektivi reintegracii - Hybrid war in the East of Ukraine in an interdisciplinary dimension: origins, realities, prospects of reintegration*, 320–342 [in Ukrainian].
18. Chujko, O., Golotenko, A. (2017). Social'na pidtrimka v strukturi osobistisnih resursiv vnutrishn'o peremishhenih osib [Social support in the structure of personal resources of internally displaced persons]. *Visnik Kiïvs'kogo nacional'nogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka - Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 1(6/ 2), 146–150 [in Ukrainian].

УДК 159.9.015

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-391-404](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-391-404)

Олександренко Катерина Валентинівна доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри іноземних мов, Хмельницький національний університет, вул. Інститутська, 11, Хмельницький, 29000, тел.: (097) 500-82-04, <https://orcid.org/0000-0001-9735-3715>

Кобець Олександр Володимирович доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова, 2, м. Умань, 20300, тел.: (067) 612-80-69, <https://orcid.org/0000-0002-9096-6313>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТУ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ПРИ НАВЧАННІ ІНОЗЕМНИХ МОВ У ДОРОСЛОМУ ВІЦІ

Анотація. У статті подано психологічні особливості сфер особистості як суб'єкта міжособистісної взаємодії при навчанні іноземних мов. Результати емпіричного дослідження дозволили виокремити особливості міжособистісної взаємодії дорослих, що навчаються (у порівнянні зі студентами). Так, у дорослих схильність до організаторської діяльності переважає над комунікативними схильностями, що свідчить про їхнє прагнення до лідерства і керівництва у спільній роботі на занятті. У зв'язку з цим, навчання дорослих іноземної мови має бути спрямоване на розвиток комунікативності та максимальне використання їхніх організаторських здібностей. Серед ціннісних орієнтацій у дорослих переважають показники за цінностями «Сімейне життя», «Освіченість» і «Життєрадісність». У дорослих також виражені пізнавальні мотиви, і рівень освіченості має для них велике значення. Переважаючий стиль міжособистісної взаємодії «Владний–лідеруючий» вказує на їхню схильність та спрямованість на організаторську, наставницьку, керівну діяльність в процесі навчання іноземної мови. Яскраво виражена у дорослих потреба у допомозі, підтримці, довірі з боку викладача та інших їхніх одногрупників.

При організації процесу міжособистісної взаємодії у навчанні дорослих іноземних мов потрібно враховувати особливості мотиваційно-потребової, комунікативної сфер та сфери міжособистісних відносин. Необхідний цілеспрямований розвиток комунікативності, організаторських здібностей, встановлення тісних міжособистісних відносин. Уточнення критеріїв оцінки міжособистісної взаємодії, підвищення її ефективності, і як наслідок – підвищення успішності навчання іноземної мови у групі дорослих можливі

лише при врахуванні їхніх психологічних особливостей та дотриманні принципів особистісно-орієнтованого, комунікативно-спрямованого навчання іноземних мов.

Ключові слова: особистість; суб'єкт міжособистісної взаємодії; навчання; іноземні мови; успішність.

Oleksandrenko Kateryna Valentynivna Doctor of Science in Psychology, Professor, Head of the department of foreign languages, Khmelnytskyi National University, Instytutska St., 11, Khmelnytskyi, 29000, tel.: (097) 500-82-04, <https://orcid.org/0000-0001-9735-3715>

Kobets Oleksandr Volodymyrovych Doctor of Science in Psychology, Professor, Professor of the Department of Psychology, Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychna, Sadova St., 2, Uman, 20300, tel.: (067) 612-80-69, <https://orcid.org/0000-0002-9096-6313>

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE SUBJECT OF INTERPERSONAL INTERACTION IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES OF ADULTS

Abstract. The article presents the psychological features of the spheres of personality as a subject of interpersonal interaction during foreign language learning. The results of the empirical study made it possible to distinguish the features of interpersonal interaction of adults studying (in comparison with students). Thus, in adults, the propensity for organizational activities prevails over communicative propensities, which indicates their desire for leadership and management in joint work in the classroom. In this regard, teaching adults a foreign language should be aimed at the development of communication skills and the maximum use of their organizational abilities. Among the value orientations of adults, indicators for the values "Family life", "Enlightenment" and "Joy of life" prevail. Adults also have pronounced cognitive motives, and the level of education is of great importance to them. The predominant style of interpersonal interaction "Dominant-leading" indicates their inclination and focus on organizational, mentoring, and managerial activities in the process of learning a foreign language. Adults clearly have a need for help, support, and trust from the teacher and other classmates.

When organizing the process of interpersonal interaction in the teaching of foreign languages to adults, it is necessary to take into account the peculiarities of the motivational-needs, communicative spheres and the sphere of interpersonal relations. Purposeful development of communication skills, organizational skills, establishment of close interpersonal relations is necessary. Clarifying the criteria for evaluating interpersonal interaction, increasing its effectiveness, and as a result,

increasing the success of foreign language learning in a group of adults are possible only when taking into account their psychological characteristics and observing the principles of personally-oriented, communicatively-directed foreign language learning.

Keywords: personality; subject of interpersonal interaction; teaching; foreign languages; progress.

Постановка проблеми. Динамічні перетворення у світі, процеси глобалізації актуалізують потребу у вивченні іноземних мов. Вимоги професії, необхідність використання інтернету та інноваційних технологій у професійній діяльності сучасного фахівця підвищують значущість іноземних мов як інструменту взаємодії. Недостатня вивченість міжособистісної взаємодії як умови успішного навчання іноземним мовам не дозволяє розробити ефективні прийоми, що оптимізують розвиток особистості суб'єктів навчальної взаємодії. Тому виникає суперечність між гострою необхідністю впровадження таких розвивальних програм в процес навчання іноземним мовам та рівнем розробленості цієї проблеми. Тому перед психологічною наукою постає завдання розробки ефективних програм навчання іноземним мовам у системі безперервної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема міжособистісної взаємодії розглядається у працях українських психологів (М.Й. Боришевський, Л.П. Журавльова, Л.М. Карамушка, М.О. Лич, Г.В. Ложкін, С.Д. Максименко, Л.В. Помиткіна, Є.О. Помиткін та ін.), зокрема, у контексті навчання іноземних мов (О.Ф. Волобуєва, К.В. Олександренко, А.О. Іванченко, С.В. Цимбал та ін.). В їхніх роботах міжособистісна взаємодія сприймається як складова спілкування. У зарубіжній психологічній науці (Р.Адлер, М.Аргайл, Р.Вердербер, К.Вердербер та ін.) основна увага приділяється поведінковим аспектам феномену «інтерація», його структурним компонентам та механізмам. Інші психологи досліджують проблему міжособистісної взаємодії в освітньому процесі, а також можливість підвищення успішності навчання та виховання особистості через організацію спілкування. Так, зокрема, В.О. Моляко та В.В. Клименко зазначають, що у дорослому віці у звичних умовах діяльності особистість характеризується високими показниками інтелектуальної активності і продуктивності, при цьому можуть з'являтися труднощі в оволодінні її новими видами [2; 3]. Основна увага дослідників спрямована на взаємодію педагога та того, хто навчається. При цьому проблема педагогічної взаємодії розглядається безвідносно навчального предмета, тому є необхідність розглянути цей аспект у контексті навчання іноземним мовам.

Мета статті - виявлення психологічних особливостей сфер особистості як суб'єкта міжособистісної взаємодії при навчанні іноземних мов.

Методи дослідження. Було використано комплексний метод

дослідження, який містив теоретичний аналіз наукової літератури з теми дослідження, а також загальнонаукові методи дослідження: спостереження, експеримент (констатувальний та формувальний), індивідуальна бесіда.

Виклад основного матеріалу. Процес навчання є неможливим без організації навчальної, міжособистісної взаємодії [4]. Г.С. Костюк наголошував на тому факті, що центральною проблемою психології навчання є проблема людини як суб'єкта вчення, проблема особистісних механізмів, що визначають психологічні особливості такої навчальної діяльності [1]. Аналіз досліджень українських і зарубіжних психологів дозволив зробити висновки про те, що для формування особистості необхідне її включення до міжособистісної взаємодії з іншими людьми, в процесі якого встановлюватимуться міжособистісні відносини. Розглядаючи взаємозв'язок міжособистісних відносин, міжособистісного спілкування та міжособистісної взаємодії, можна стверджувати, що саме людські відносини, в які вступають індивіди в процесі спільної діяльності, є важливою умовою для розвитку особистості та її індивідуально-психологічних особливостей.

Після навчання у вищій школі, як правило, починається самостійна трудова діяльність. Тим не менш, у сучасних умовах з розвитком безперервної освіти, що здійснюється протягом усього подальшого життя людини, контингент дорослих активно входить у процес навчання. Не викликає сумніву те, що дорослий, що навчається, посідає специфічну позицію у навчанні, що значною мірою відрізняється від позиції дитини або підлітка. Ця позиція визначається віковими та гендерними особливостями, а також соціальним статусом та іншими чинниками. Тому для організації процесу навчання дорослих важливо враховувати вікові особливості дорослої людини, а підготовка, перепідготовка та навчання є необхідними умовами її професійного та інтелектуального розвитку.

У педагогічній та віковій психології визначено такі сфери особистості дорослого, який навчається, як суб'єкта міжособистісної взаємодії при навчанні іноземних мов: мотиваційно-потребова, міжособистісних відносин, комунікативна і пізнавальна. Аналіз праць дослідників цієї проблеми дозволив зробити висновки, що внутрішні (особистісні) психологічні критерії оцінки міжособистісної взаємодії відповідають критеріям оцінки сфер особистості, серед яких виокремлено ціннісні орієнтації та цілі, комунікативні та організаторські схильності, стилі міжособистісної взаємодії. Виокремлені критерії оцінки міжособистісної взаємодії, а також умови успішності навчання, такі як психологічний клімат, групова згуртованість та успішність є об'єктом емпіричного дослідження міжособистісної взаємодії в процесі навчання дорослих іноземним мовам, яке складалося з двох етапів: констатувального та формувального.

Результати проведених досліджень на констатувальному етапі дозволили виявити особливості розвитку сфер особистості тих, хто навчається

у дорослому віці як суб'єктів міжособистісної взаємодії. Емпіричне дослідження міжособистісної взаємодії як умови успішного навчання іноземним мовам було організовано відповідно до визначених критеріїв оцінки сфер особистості того, що навчається (ціннісні орієнтації (термінальні та інструментальні), стилі міжособистісної взаємодії, комунікативні та організаторські схильності). Для визначення психологічних особливостей суб'єктів міжособистісної взаємодії на першому етапі порівнювали показники за визначеними критеріями оцінки у дорослих респондентів (22-45 років) та студентів (17-21 рік). В процесі дослідження використовувалися методики, пов'язані із вивченням психологічних особливостей сфер особистості дорослого, що навчається, як суб'єкта міжособистісної взаємодії, стратегій взаємодії в процесі навчання іноземними мовами.

Для діагностики мотиваційно-потребової сфери особистості тих, хто навчається, використовувалася методика М.Рокича, спрямована на дослідження їхніх ціннісних орієнтацій. Аналіз отриманих результатів дозволив виявити достовірні відмінності рангів термінальних ціннісних орієнтацій «Продуктивне життя» ($p < 0,01$) та «Щастя інших» ($p < 0,05$). Виявлено, що для дорослих респондентів продуктивне життя та якомога повне використання власних можливостей, сил та здібностей є менш значущими, ніж для осіб студентського віку. Щастя інших людей, їхній добробут, розвиток та вдосконалення, а також процвітання людства у цілому для тих дорослих, хто навчаються, є малозначущим.

Показники за перемінними «Активне життя», «Друзі» та «Сімейне життя» мають тенденцію до відмінностей ($p < 0,08$). Для дорослих респондентів характерним є активне діяльне життя, повнота та емоційна насиченість життя є менш значущими, ніж для студентів. 50% дорослих респондентів поставили цю цінність на 8-е місце, тоді як для 50% студентів вона на 5-му місці. Найбільш значущою для дорослих респондентів є щасливе сімейне життя. Друзі та дружба мають велике значення для респондентів обох вибірок, проте для студентів ці цінності є більш значущими. Відмінності показників за іншими термінальними цінностями не є значущими, тобто мають подібні рангові показники.

Пізнання як ціннісна орієнтація має схожі показники, як у дорослих, і у студентів. Потреба у пізнанні у дорослих, хто навчається, імовірно є однією із провідних, що відповідає цілям і завданням навчання і сприятливо відбивається на їхній успішності. Ціннісні орієнтації «Здоров'я» і «Любов» є високо значущими обох груп і посідають перші місця серед термінальних цінностей.

Серед інструментальних ціннісних орієнтацій статистично достовірні відмінності спостерігаються за перемінними «Акуратність» ($p < 0,05$) та «Самоконтроль» ($p < 0,05$). Цей факт дозволяє припустити, що для дорослих обстежуваних акуратність, охайність, вміння утримувати у порядку речі,

порядок у справах, а також самоконтроль, стриманість, самодисципліна є менш значущими порівняно зі студентами. Рангові показники інших інструментальних цінностей дорослих і студентів, що навчаються, виявились близькими за значеннями. Серед цінностей–засобів найбільш значущими як для дорослих, так і для студентів є освіченість та життєрадісність.

При діагностиці комунікативної сфери особистості дорослих і студентів, що навчаються, виявлено достовірно значущі відмінності за шкалою «Організаторські схильності» (табл. 1).

Таблиця 1

**Комунікативні та організаторські здібності у студентів та дорослих,
що навчаються**

Перемінна	Значення медіани		Значення критерію	Рівень значущості
	Студенти	Дорослі		
Комунікативні здібності	4	4	U=4441 Z=1,36	p=0,17
Організаторські здібності	2	4	U=3215 Z=-4,37	p=0,00001

У дорослих респондентів у порівнянні зі студентами більш розвиненими виявились організаторські здібності. 50% дорослих респондентів отримали 4 бали, що свідчить про потреби в організаторській діяльності та високому рівні прояву організаторських здібностей. У них є потреба приймати самостійні рішення, відстоювати власну думку і домагатися її визнання. Дорослі, що навчаються, прагнуть організовувати різні ігри, заходи у навчальному процесі, наполегливі у діяльності, до якої залучені, віддають перевагу таким завданням, які задовольняли б їхню потребу у взаємодії та організаторській діяльності. У студентів показники за шкалою організаторських здібностей є помітно нижчими, ніж у дорослих респондентів. 50% обстежуваних характеризуються низьким рівнем прояву організаторських здібностей (1-2 бали за шкалою «Організаторські здібності»). Це свідчить про те, що, хоча молоді люди виявляють інтерес до громадської діяльності, вони не прагнуть організовувати взаємодію у групі, рідко виявляють ініціативу, вважають за краще уникати прийняття відповідальних рішень.

Аналіз результатів за шкалою «Комунікативні здібності» засвідчив схожий рівень розвитку комунікативних здібностей дорослих респондентів та студентів. Тим не менш, у студентів показники за шкалою комунікативних здібностей є вищими, ніж у дорослих. У групі дорослих є респонденти, що характеризуються низьким рівнем прояву комунікативних здібностей (1 бал). Отже, можна припустити, що у дорослому віці показники комунікативності дещо знижуються. Правомірно говорити про переважання комунікативних здібностей над організаторськими у студентів, тоді як у дорослих

респондентів переважає схильність до організаторської діяльності. Це свідчить про прагнення дорослих до лідерства та керівництва у спільній діяльності на занятті. Отже, навчання іноземній мові, у першу чергу, має бути спрямоване на розвиток у дорослих комунікативних здібностей та активне звернення до їхніх організаторських здібностей.

Сфера міжособистісних відносин суб'єктів спілкування досліджувалась за допомогою методу діагностики міжособистісних відносин, яка дозволила визначити особливості стилів міжособистісної взаємодії у дорослих, що навчаються. Для перевірки гіпотези у порівнянні показників стилів міжособистісного взаємодії використовувався t -критерій Стюдента. В результаті було виявлено достовірні відмінності показників за стилями «Владний–лідуючий» ($p < 0,05$), «Покірний–сором'язливий» ($p < 0,01$) та «Залежний–слухняний» ($p < 0,05$) у студентів та дорослих, що навчаються. Отримані результати дозволили припустити, що у дорослих респондентів переважає «Владний–лідуючий» стиль міжособистісної взаємодії, оскільки показники цієї перемінної у них є вищими, ніж у студентів. Отримані показники відбивають упевненість у собі, вміння бути хорошими наставниками та організаторами, властивості керівника у дорослих обстежуваних.

Показники за стилями міжособистісної взаємодії «Покірний–сором'язливий» та «Залежний–слухняний» у дорослих, що навчаються, виявились нижчими, ніж у студентів. Це характеризує дорослих респондентів як скромних, дещо сором'язливих. Вони більш схильні брати на себе чужі обов'язки, ніж студенти, відчувають потребу у допомозі та довірі з боку оточуючих. Таким чином, дорослі, що навчаються, потребують підтримки учасників групи в процесі навчання іноземній мові. Ці особливості необхідно враховувати при організації процесу навчальної взаємодії у групі. Найменш вираженим у дорослих обстежуваних за стилем «Недовірливий–скептичний» є стиль міжособистісної взаємодії, тому дорослі не є схильними до критицизму, підозрілості та невдоволення іншими. Виявлені тенденції можна пояснити віковими особливостями дорослих, що навчаються, які є фізично та емоційно зрілими людьми.

На другому етапі дослідження було організовано формувальний експеримент, об'єктом якого стала міжособистісна взаємодія як умова успішності навчання дорослих при навчанні іноземній мові (заочна і вечірня форми навчання). У формувальному експерименті взяли участь дорослі двох груп, що навчаються: експериментальної та контрольної (по 25 осіб у кожній). За результатами первинної діагностики показники за критеріями оцінки міжособистісної взаємодії у респондентів з обох груп були подібними. Емпіричне дослідження проводилося в процесі навчання у групі дорослих, які вивчають англійську мову.

Цілі формувального експерименту зумовили такі завдання:

дослідження зовнішніх та внутрішніх умов ефективності міжособистісної взаємодії у групі дорослих, які вивчають іноземну мову на етапі первинної та підсумкової діагностики;

формування та розвиток сфер особистості дорослих як суб'єктів міжособистісної взаємодії в процесі навчання іноземній мові;

розвиток партнерської взаємодії та міжособистісних відносин у групі за допомогою цілеспрямованого використання вправ тренінгового типу;

підвищення успішності процесу навчання іноземним мовам за рахунок підвищення ефективності міжособистісної взаємодії.

Проведення дослідження було розраховане на чотири місяці. При організації експерименту було враховано зовнішні вимоги до організації освітнього процесу (комфортні умови навчання, кваліфікований, досвідчений педагог, ознайомлений із принципами експерименту, навчальні посібники, наочні матеріали тощо). На формувальному етапі для розвитку дорослих використовувалися комунікативні вправи, побудовані відповідно до психологічних і методичних принципів, описаними вище. Деякі з таких вправ будувалися за принципами психологічних тренінгів та спрямовані на комунікацію, розвиток усіх компонентів міжособистісної взаємодії.

На першому етапі формувального експерименту було діагностовано якості респондентів експериментальної групи, що виявляються у міжособистісній взаємодії (комунікативні та організаторські здібності, стилі міжособистісної взаємодії), а також внутрішньогрупові умови успішності навчання, такі як психологічний клімат і групова згуртованість. За допомогою повторної діагностики на заключному етапі експерименту було досліджено зміни показників за визначеними критеріями оцінки міжособистісної взаємодії. Отримані результати було оброблено за допомогою методів математичної статистики.

Отримано такі результати діагностики стилів міжособистісної взаємодії у респондентів експериментальної групи. Підвищення середніх показників спостерігається в усіх восьми стилях. Математична обробка отриманих даних показала достовірність змін більшості параметрів. За стилями «той, що співробітничас–конвенційний» спостерігається різниця лише на рівні тенденції ($p=0,08$). Достовірність відмінностей за стилем «Залежний–слухняний» при первинній та підсумковій діагностиці не підтвердилася, тобто показники з цього октанту значно не змінилися ($p = 0,54$). У респондентів експериментальної групи найбільш поширеними є стилі міжособистісної взаємодії «Владний–лідуючий», «Той, що співробітничас–конвенційний» та «Відповідальний–великодушний». Обстежувані продемонстрували зростання прагнення до тісного співробітництва із референтною групою, виявляли доброзичливу поведінку до членів групи і схильність до компромісної поведінки. Порівняння показників, отриманих при первинній та підсумковій діагностиці у контрольній групі із застосуванням критерію Стьюдента не

виявило значних відмінностей. За стилями «Незалежний–домінуючий», «Покірний–сором'язливий» та «Той, що співробітничает–конвенційний» спостерігалася тенденція до змін.

Порівняння показників стилю міжособистісної взаємодії у респондентів експериментальної та контрольної груп на етапі підсумкової діагностики підтвердило достовірність відмінностей за стилем «Незалежний–домінуючий» ($t=-15$, $p=0,004$), що свідчить про незалежність суджень учасників експериментальної групи, їхнє виражене прагнення до організаторської діяльності, лідерства. Респонденти показали себе як незалежні, впевнені у власних силах особистості, активні у спільній діяльності, що сприятливо відбивається на успішності навчання іноземній мові. Достовірність відмінностей щодо інших октантів не підтвердилася.

Дослідження комунікативних та організаторських здібностей у контрольній та експериментальній групах здійснювалось на етапі первинної та підсумкової діагностики. Математичний аналіз отриманих результатів засвідчив достовірні зміни середньогрупових показників за комунікативними ($p<0,01$) та організаторськими ($p=0,01$) здібностями у респондентів експериментальної групи. Отримані результати дозволяють зробити висновки про значне підвищення значущості спілкування та організаторської діяльності учасників експериментальної групи. Це свідчить про те, що вони належать до групи з високим рівнем прояву комунікативних та організаторських здібностей, не втрачають орієнтирів у новій обстановці, у короткі терміни знаходять нових друзів, постійно намагаються збільшити кількість своїх знайомих. Вони охоче беруть участь у громадській діяльності, організації громадських заходів, допомагають близьким, виявляють ініціативу у спілкуванні, здатні приймати рішення у скрутній ситуації.

Для підтвердження отриманих результатів проведено порівняльний аналіз показників у контрольній групі з використанням t -критерію для залежних вибірок. Значних змін показників перемінної «Комунікативні схильності» при первинній і підсумковій діагностиці не виявлено ($t=-1,59$; $p=0,14$). Тенденція до відмінностей спостерігається за перемінною «Організаторські здібності» ($t=-1,91$; $p=0,08$). Порівняння показників за обома перемінними у двох вибірках при підсумковій діагностиці засвідчило деякі зміни показників комунікативних та організаторських здібностей в експериментальній та контрольній групах. В експериментальній групі середній показник за обома шкалами дорівнює 4, а у контрольній групі - 2,7 і 2,9 відповідно. Значні відмінності показників в експериментальній та контрольній групах при підсумковій діагностиці виявлено за перемінною «Організаторські здібності» - $t=2,6$; $p=0,02$. За перемінною «Комунікативні здібності» значних відмінностей не виявлено ($t=1,23$; $p=0,24$).

Дослідження групової згуртованості в експериментальній групі проводилося на початковому та заключному етапах діагностики. Математична

обробка даних показала статистично достовірні зміни у показниках групової згуртованості в експериментальній групі (табл. 2).

Таблиця 2

Показники групової згуртованості в експериментальній та контрольній групах

Група	Середнє при первинній діагностиці	Середнє при підсумковій діагностиці	t-критерій
Експериментальна група	15,3	16,8	t=-5,73 p=0,001
Контрольна група	14,5	14,9	t=-1 p=0,33

Зміни показників у контрольній групі є значущими. Простежується позитивна динаміка у розвитку цього параметра, що свідчить про благотворність психологічного впливу на етапі формувального експерименту. Порівняння середньогрупових значень показників групової згуртованості в експериментальній та контрольній групах за допомогою t-критерію Стьюдента дало такі результати: $t=3,53$; $p=0,005$. Отриманий результат виявив значні відмінності показників групової згуртованості в експериментальній та контрольній групах.

Для дослідження психологічного клімату в експериментальній групі здійснювалось спостереження за діяльністю навчальної групи в умовах навчання. Експертна оцінка показників психологічного клімату у колективі на етапі первинної та підсумкової діагностики з використанням картки–схеми Л.М. Лутошкіна дозволила уявити загальну картину психологічної атмосфери в експериментальній групі. Показник психологічного клімату експериментальної групи, отриманий на етапі первинної діагностики – 1 бал. При вторинній діагностиці показник збільшився до 23 балів за відсутності негативних особливостей психологічного клімату колективу. Отриманий результат є умовною характеристикою сприятливого психологічного клімату в експериментальній групі. Показники перемінної «Психологічний клімат» у контрольній групі підвищилися з 1 бала до 9 при первинній та підсумковій діагностиці відповідно.

Аналіз відгуків учасників експерименту показує, що майже в усіх звітах наголошується на важливості та корисності проведеної роботи для респондентів. Вони підкреслюють позитивні зміни у взаємодії групи, сприятливий психологічний клімат у колективі, позитивний емоційний ефект. Велике значення респонденти надають тому факту, що вплив під час експерименту позитивно позначився на розвитку їхніх комунікативних здібностей. 94% респондентів зазначили, що в результаті експерименту

перестали відчувати затиснення, страх перед виступом перед групою та спілкуванням іноземною мовою. Учасники експериментальної групи прагнуть проводити більше часу разом поза навчальними заняттями. Відгуки викладачів групи підтвердило зазначене вище і засвідчили підвищення активності обстежуваних на заняттях, зміну психологічного клімату у колективі, прагнення до співпраці та формування тісних міжособистісних відносин у групі.

Також відзначено підвищення успішності оволодіння іноземною мовою в експериментальній групі. Аналіз середніх показників академічної успішності на початку та наприкінці експерименту засвідчив позитивну динаміку змін. Для математичної обробки даних використовувався тест Стьюдента для залежних вибірок. Зміна показників успішності в експериментальній групі є значущою ($t=-5,45$; $p=0,0002$). Можна констатувати про стійку тенденцію. Середньогруповий показник підвищився з 2,7 до 4,1 балів. Поряд із цим достовірність змін показників вихідної та підсумкової успішності у контрольній групі не підтвердилася: $t=-0,35$; $p=0,35$.

Таким чином, спостерігається значне підвищення успішності в експериментальній групі, що є однією із цілей психолого-педагогічного впливу. Поряд із психологічним кліматом та груповою згуртованістю академічна успішність є показником успішності навчання іноземній мові. З результатів дослідження можна зробити висновки, що підвищення ефективності міжособистісного взаємодії у групі дорослих, що вивчають іноземну мову, обумовлює підвищення успішності їхнього навчання. Отримані дані дозволяють стверджувати про позитивний вплив експериментальної роботи на процес та результат навчання іноземній мові у групі дорослих.

На основі проведених досліджень особливостей міжособистісної взаємодії дорослих, що навчаються, було розроблено програму роботи із викладачами іноземної мови. Програму було апробовано на курсах підвищення їхньої кваліфікації. В основу розробленої програми було покладено такі основні принципи: принцип безоцінності дій та особистості обстежуваних; принцип пріоритету процесу спільної діяльності з її формальним результатом; принцип особистісно-орієнтованого спілкування; принцип партнерської взаємодії; принцип активності усіх учасників процесу навчання.

Програма роботи з педагогами, які навчають дорослих іноземних мов, містить три основні блоки: теоретичний (вивчення основних теоретичних і практичних аспектів проблеми міжособистісної взаємодії у контексті викладання іноземних мов), блок діагностики (ознайомлення з методиками вивчення міжособистісної взаємодії у групі, можливість оцінити себе за допомогою цих методик), навчально-методичний блок (ознайомлення з прийомами підвищення ефективності міжособистісної взаємодії, вправами,

спрямованими на розвиток навичок конструктивної міжособистісної взаємодії).

Зміст теоретичного матеріалу, запропонованого учасникам занять, присвячений актуальним проблемам навчання та розвитку у дорослому віці. Теоретично проходило засвоєння понятійного апарату, формування теоретичних уявлень про особливості дорослих як суб'єктів міжособистісної взаємодії. Під час проведення теоретичних занять використовували різні форми роботи: лекція, практикум, дискусія. У межах навчально-методичного блоку педагога були ознайомлені із системою вправ, спрямованих на розвиток сфер особистості тих, хто навчається, через спілкування та спільну діяльність в процесі навчання іноземним мовам. Таким чином, навчальні заняття з дорослими повинні проводитись за такими напрямками: розвиток здатності будувати міжособистісні стосунки з іншими членами групи; розвиток комунікативних здібностей (здібностей до спілкування у навчальній ситуації, у ситуаціях взаємодії у групі) та врахування організаторських здібностей дорослих; розвиток емпатичних здібностей (здатності сприймати внутрішній світ іншої людини із збереженням емоційних та смислових відтінків, а також співпереживання її душевного життя).

У роботі педагогам пропонувалося освоїти комунікативні вправи, побудовані відповідно до психологічних та методичних принципів, описаних вище. Деякі з таких вправ будуються за принципами психологічних тренінгів. Вправи, використовувані під час занять з іноземних мов у групі дорослих, мають бути спрямованими насамперед на комунікацію, розвивати здібності міжособистісної взаємодії. Описана програма підготовки викладачів до ефективної роботи з дорослими, що містить описані етапи, форми і методи роботи, дозволила застосувати результати цього дослідження на практиці.

Висновки. У структурі особистості дорослого як суб'єкта міжособистісної взаємодії в процесі навчання іноземної мови розглянуто мотиваційно-потребову, міжособистісних відносин і комунікативну сфери. Високий рівень розвитку цих сфер виступає як показником ефективності міжособистісної взаємодії, так і умовою успішності навчання іноземної мови. Визначено такі критерії оцінки сфер особистості: стиль міжособистісної взаємодії, ціннісні орієнтації та цілі, комунікативні та організаторські здібності, рівень розвитку яких, поряд із сприятливим психологічним кліматом та високою груповою згуртованістю визначає міжособистісну взаємодію дорослих, які вивчають іноземну мову.

Результати емпіричного дослідження дозволили виокремити особливості міжособистісної взаємодії дорослих, що навчаються (у порівнянні зі студентами). Так, у дорослих, що навчаються, схильність до організаторської діяльності переважає над комунікативними схильностями, що свідчить про їхнє прагнення до лідерства і керівництва у спільній роботі на занятті. У зв'язку з цим, навчання дорослих іноземної мови має бути

спрямоване на розвиток комунікативності та максимальне використання їхніх організаторських здібностей. Серед ціннісних орієнтацій у дорослих, що навчаються, переважають показники за цінностями «Сімейне життя», «Освіченість» і «Життєрадісність», а показники за цінностями «Продуктивне життя», «Друзі», «Активне життя», «Акуратність» і «Самоконтроль» значно відрізняються від показників у студентів і є менш значущими. У дорослих, що навчаються, також виражені пізнавальні мотиви, і рівень освіченості має для них велике значення. Переважаючий стиль міжособистісної взаємодії «Владний–лідуючий» вказує на їхню схильність та спрямованість на організаторську, наставницьку, керівну діяльність в процесі навчання іноземної мови. Яскраво виражена у дорослих потреба у допомозі, підтримці, довірі з боку викладача та інших їхніх одногрупників.

При організації процесу міжособистісної взаємодії у навчанні дорослих іноземних мов необхідно враховувати особливості мотиваційно-потребової, комунікативної сфер та сфери міжособистісних відносин, що сприяє оптимізації цього процесу. Психологічні особливості міжособистісної взаємодії дорослих, що навчаються (організаторських потреб і здібностей, потреби у домінуванні, лідерстві, допомозі та підтримці групи), принципи особистісно-орієнтованого, комунікативно-спрямованого навчання визначають успішність процесу навчання, їхнє врахування при організації такого процесу призводить до підвищення показників групової згуртованості, психологічного клімату, успішності. Необхідний цілеспрямований розвиток комунікативності, організаторських здібностей, встановлення тісних міжособистісних відносин у групі дорослих під час навчання іноземної мови, що обумовлює підвищення успішності процесу навчання.

Проведене дослідження дозволило визначити перспективи подальших досліджень у цій галузі. Зокрема, це створення методик діагностики міжособистісної взаємодії, а також розробка та впровадження програм та технологій розвитку міжособистісної взаємодії дорослих, що навчаються, в процесі оволодіння іноземними мовами.

Література:

1. Клименко В.В. Психологія творчості. К.: Науково-літературний центр, 2006. 460 с.
2. Костюк Г.С. Здібності та їх розвиток у дітей. К.: Знання, 1963. 80 с.
3. Моляко В.О. Організація творчого сприймання на різних вікових рівнях: методичні рекомендації / В.О. Моляко, І.М. Біла, Н.А. Ваганова [та ін.]; за ред. В.О. Моляко. К.: Педагогічна думка, 2015. 57 с.
4. Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми: Монографія / за науковою редакцією академіка НАПН України С.Д. Максименка. К.: Видавничий Дім «Слово», 2020. 220 с.

References:

1. Klymenko V.V. (2006). *Psychologija tvorchosti [Psychology of creativity]*. K.: Naukovo-literaturnyj centr [in Ukrainian].

2. Kostjuk G.S. (1963). *Zdibnosti ta i'h rozvytok u ditej [Abilities and their development in children]*. K.: Znannya [in Ukrainian].
3. Moljako V.O. (2015). *Organizacija tvorchoho spryjmannja na riznyh vikovyh rivnjah: metodychni rekomendacii' [Organization of creative perception at different age levels: methodical recommendations]* / V.O. Moljako, I.M. Bila, N.A. Vaganova [ta in.]; za red. V.O. Mo-ljako. K.: Pedagogichna dumka [in Ukrainian].
4. *Psychologichni vymiry osobystisnoi' vzajemodii' cub'jektiv osvith'ogo prostoru v konteksti gumanistychnoi' paradygmy (2020) [Psychological dimensions of personal interaction with subjects of the educational space in the context of the humanistic paradigm]: Monografija / za naukovoju redakcijeju akademika NAPN Ukrai'ny S.D. Maksymenka. K.: Vydavnychyj Dim «Slovo» [in Ukrainian].*

УДК 159.9.01

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-405-415](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-405-415)

Помиткіна Любов Віталіївна доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри авіаційної психології, Національний авіаційний університет, проспект Любомира Гузара, 1, м. Київ, 03058, тел.: (099) 138-4738, <https://orcid.org/0000-0002-2148-9728>

Ковтун Олена Віталіївна доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри іноземної філології, Національний авіаційний університет, проспект Любомира Гузара, 1, м. Київ, 03058, тел.: (067) 7539892, <https://orcid.org/0000-0001-5216-6350>

Ладогубець Наталія Віталіївна кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету лінгвістики та соціальних комунікацій, Національний авіаційний університет, проспект Любомира Гузара, 1, м. Київ, 03058, тел.: (098) 385-8729, <https://orcid.org/0000-0003-4321-3201>

Кокарєва Анжеліка Миколаївна кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки та психології професійної освіти, Національний авіаційний університет, проспект Любомира Гузара, 1, м. Київ, 03058, тел.: (050) 444-3368, <https://orcid.org/0000-0002-3975-4200>

АНАЛІЗ МЕТОДИЧНИХ РЕСУРСІВ ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІКИ ВИЩОЇ ШКОЛИ В ПЕРІОД ПОСТПАНДЕМІЇ

Анотація. Багато дослідницьких статей про COVID-19 у міжнародних журналах були написані дослідниками з різних країн, що вказує на велике світове занепокоєння, оскільки запропоновані сучасні методи як лікування так і профілактики ще не були вивчені й висновки про результати не узагальнені. Важливим моментом занепокоєння була також вимушена соціальна ізоляція, яка вплинула на усі напрями життя людей, а, зокрема, на систему освіти. Щоб полегшити спілкування та забезпечити глобальну координацію й своєчасну відповідь на епідемію, вчені й практики з різних боків вивчали сформоване явище та розробляли поради й застереження, пропонували засоби й заходи нівелювання створеної проблеми. На сьогодні, в час подолання основних хвиль пандемії та її наслідків, маємо спробувати узагальнити основні підходи та рекомендації, які пропонує наукова спільнота для вирішення проблемних питань з подолання негативних наслідків, зокрема, в освітньому просторі. Метою статті є узагальнення результатів аналізу методичних ресурсів психології та педагогіки вищої школи в період постпандемії. У результаті

проведеного теоретичного аналізу до основних соціально-психологічних проблем в міжособистісній комунікації були віднесені: емоційні бар'єри в міжособистісній комунікації; психологічні захисти (заміщення, раціоналізація, сублімація тощо); недостатня комунікативна компетентність; неадекватний рівень комунікативного контролю; психологічну прокрастинацію. Подані методи, які можуть бути використані в якості психодіагностичного інструментарію для діагностики та корекції негативних наслідків пандемії в освітньому просторі.

Ключові слова: вища школа, методи, освітній простір, пандемія, COVID-19, постпандемія.

Pomytkina Liubov Vitaliyivna Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of Aviation Psychology, National Aviation University, Lyubomyr Husar Ave., 1, Kyiv, 03058, tel.: (099) 138-4738, <https://orcid.org/0000-0002-2148-9728>

Kovtun Olena Vitaliyivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Foreign Philology, National Aviation University, Lyubomyr Husar Ave., 1, Kyiv, 03058, tel.: (067) 7539892, <https://orcid.org/0000-0001-5216-6350>

Ladohubets Nataliia Vitaliyivna PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Dean of the Linguistics and Social Communications Faculty, National Aviation University, Lyubomyr Husar Ave., 1, Kyiv, 03058, tel.: (098) 385-8729, <https://orcid.org/0000-0003-4321-3201>

Kokarieva Anzhelika Mykolayivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Pedagogy and Psychology of Vocational Education National Aviation University, Lyubomyr Husar Ave., 1, Kyiv, 03058, tel.: (050) 444-3368, <https://orcid.org/0000-0002-3975-4200>

ANALYSIS OF METHODOLOGICAL RESOURCES OF HIGH SCHOOL PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY IN THE POST-PANDEMIC PERIOD

Abstract. Many research articles on COVID-19 in international journals have been written by researchers from different countries, which indicates a great global concern, as the proposed modern methods of both treatment and prevention have not yet been studied and conclusions about the results have not been generalized. Forced social isolation, which affected all areas of people's lives, and, in particular, the education system, was also an important point of concern. In order to facilitate communication and ensure global coordination and timely response to the epidemic,

scientists and practitioners from various sides studied the phenomenon and developed advice and warnings, proposed means and measures to level the created problem. Today, at the time of overcoming the main waves of the pandemic and its consequences, we should try to summarize the main approaches and recommendations offered by the scientific community to solve problematic issues of overcoming negative consequences, in particular, in the educational space. The purpose of the article is to generalize the results of the analysis of methodological resources of psychology and pedagogy of higher education in the post-pandemic period. As a result of the conducted theoretical analysis, the main socio-psychological barriers in interpersonal communication were classified as: emotional barriers in interpersonal communication; psychological defenses (substitution, rationalization, sublimation, catharsis, etc.); insufficient communicative competence; inadequate level of communicative control; psychological procrastination. Methods that can be used as a psychodiagnostic toolkit for diagnosing and correcting the negative consequences of the pandemic in the educational space are presented.

Keywords: higher school, methods, educational space, pandemic, COVID-19, post-pandemic.

Постановка проблеми. Поширення пандемії COVID-19 в усьому світі зумовило об'єднання вчених й практиків усієї наукової спільноти спрямувати свої зусилля на термінове дослідження новоствореної проблеми й напрацювання шляхів та методів її подолання. Зокрема, із запровадженням системи соціальної ізоляції, однією з галузей, що постраждала найбільше, виявилася система освіти. Одна за одною наукові публікації з усього світу констатували безліч проблем як зовнішнього так і внутрішнього характеру, які розгорталися з переходом до онлайн-освіти. Особливо перехід до задіяння медіа-ресурсів позначився на учасниках навчально виховного процесу початкової школи, як на ще малосвідомих особистостях. Однак, потерпілими від соціальної ізоляції стали як учні середньої школи так і студенти вищих навчальних закладів. На сьогоднішній день, коли основні хвилі пандемії вщухли, нашу країну спіткали нові випробовування, вимушена ситуація військових дій на нашій території і пов'язана із цим знову соціальна ізоляція.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз праць вчених і дослідників в останні роки засвідчив наступне. Як за кордоном так і в нашій країні прослідковується занепокоєння дослідників з приводу ослаблення освітніх можливостей як в середній так і у вищій школі. В усіх виступах вчених простежується заклик до необхідності термінових освітніх реформ в період постпандемії. Зокрема, у працях зарубіжних колег (Smalley A., 2020, Haleem A., Javaid M., Vaishya M.R., Deshmukh S.G., 2020, Murphy M.P., 2020 та ін.) вказуються пропозиції щодо нівелювання наслідків проблеми.

Вітчизняні дослідники (Єлинська А.М., 2020, Помиткіна Л.В., Ковтун О.В., Ладогубець Н.В., 2022 та ін.) зауважують, що процес онлайн-режимів викладання-навчання сприймається викладачами і студентами по різному, іноді викликаючи труднощі і суперечки в ефективності їх використання [6]. З метою протистояння негативним психологічним наслідкам дистанційного навчання, зумовленого коронавірусною пандемією, необхідно розробляти новітні підходи й методи психолого-педагогічного супроводу процесу навчання в загальноосвітніх навчальних закладах та ВНЗ нашої держави [3].

Сучасні вчені (Pomytkin, E.O., Pomytkina, L.V., & Ivanova, O.V., 2020) констатують, що у період пандемії Covid-19 відмічаються зміни в психологічному стані населення світу. Ці зміни стали причиною різних за спектром емоційних реакцій: від розпачу і депресій – до ентузіазму і впевненості в позитивному сценарії розгортання подій. Дослідники констатують, що емоційні переживання безпосередньо впливають на фізичний стан особистості, її здатність виконувати професійні обов'язки та здатність приймати стратегічні життєві рішення [10].

Продовжуючи аналіз останніх публікацій, не можемо не зупинитись на поглядах Єлинської А.М. [6]. Дослідниця переконана, що ендемічний коронавірус (COVID-19) зростає в геометричній прогресії в усьому світі. Поширеність нового коронавірусу COVID-19 по всьому світу призвела до глобальних змін в соціумі, різних організаціях, освітніх установах. І чим більше наростає пандемія, тим більше спостерігається закриття шкіл, училищ та університетів, сприяючи переходу на онлайн навчання. Тому, настав час переусвідомити і перебудувати нашу систему освіти з урахуванням поточної ситуації. Після кризи COVID-19 онлайн-освіта стала педагогічним проривом від традиційного методу до більш сучасного підходу викладання і навчання, від класу до Zoom, від особистого до віртуального, від семінарів до вебінарів.

Метою статті є теоретичний аналіз та узагальнення методичних ресурсів психології та педагогіки вищої школи в період постпандемії.

Виклад основного матеріалу. Як зазначають дослідники, в усьому світі уся система освіти, від початкової до вищої, була зруйнована в період ізоляції нового коронавірусного захворювання 2019 року (COVID-19). Однак в багатьох дослідженнях простежується як негативний так і позитивний відголосок зазначеної ситуації: негативний – зниження якості реалізації освітньо-навчальних послуг, зростання психоемоційної напруженості як для студентів так і для викладачів; збільшення сварок у сім'ї, зростання незадоволеності й роздратування у батьків ситуацією, що створена, в цілому – порушення гармонійного сімейного простору; позитивний – зростання швидкості опанування новостворених гаджетів, медіа-платформ (Classroom, Meet, Zoom, Test UNIT, TeamSetupx та багато ін.), опанування віртуальною реальністю, в цілому розвиток і впровадження в систему освіти онлайн-засобів навчання та спілкування [3].

Так, Smalley A. визначає, що спалах коронавірусу став серйозною проблемою для коледжів і університетів по усій країні, оскільки більшість навчальних закладів скасували особисті заняття та перейшли на онлайн-навчання. Також пандемія загрожує суттєво змінити майже всі аспекти студентського життя, від вступу та зарахування до університетських спортивних змагань чи то артистичних виступів. Усі ці зміни розглядаються в законодавстві, і це також вимагає від вищих навчальних закладів розробки та розширення планів готовності та реагування на надзвичайні ситуації. Зокрема, законодавці вивчають стратегії щодо фінансування та асигнувань державних коледжів та університетів. Оскільки ситуація продовжує розвиватися, влада бере активну роль у вирішенні як безпосередніх, так і довгострокових проблем, пов'язаних зі спалахом епідемії [7].

Інші зарубіжні дослідники Haleem A., Javaid M., Vaishya M.R., Deshmukh S.G. розглядали й аналізували необхідні основні елементи онлайн-викладання-навчання в освіті в умовах пандемії COVID-19, а також, яким чином існуючі ресурси навчальних закладів можуть ефективно трансформувати формальну освіту в онлайн-освіту за допомогою віртуальних класів та інших ключових онлайн інструментів в освітньому просторі, що постійно змінюється. У статті використовується як кількісний, так і якісний підхід для вивчення сприйняття вчителями та учнями режимів онлайн-навчання. Автори констатували як позитивні так і негативні сторони цього процесу [8].

Зокрема, Murphy M.P., спираючись на копенгагенську теорію сек'юритизації шкіл і аналізуючи 25 декларацій про надзвичайні умови електронного навчання в американських університетах, стверджує, що окрім того, що COVID-19 розглядається як загальна загроза, очне навчання також не можна було залишати без змін та формалізації. У статті доводиться, що теорія сек'юритизації є важливим інструментом для педагогів не лише для спостереження (і розуміння) феномену екстремного електронного навчання, але й для захисту десек'юритизації шкільного навчання після того, як криза COVID-19 мине [9].

Зрозуміло, що категорія людей як в початковій, середній школі так і в університетах, відноситься до нижчої категорії ризику смертності у порівнянні з літніми людьми, однак все ж таки потрібні запобіжні заходи під час пандемії, зокрема, соціальна дистанція, яка може бути зреалізована засобами віртуальних онлайн-платформ, та яка зменшує міжособистісні контакти і тим самим зводить до мінімуму передачу захворювання [Єл].

Отже, з метою протистояння негативним психологічним наслідкам дистанційного навчання, зумовленого коронавірусною пандемією, необхідно розробляти новітні підходи й методи психолого-педагогічного супроводу процесу навчання в загальноосвітніх навчальних закладах та ВНЗ нашої держави.

Таким чином, в рамках особистісного підходу необхідно проаналізувати, які психологічні чинники потребують підтримки, розвитку або корекції, та розробити систему їх психологічної діагностики як основи методичних ресурсів психології та педагогіки вищої школи в період постпандемії. Дослідники зазначають, що, зокрема, зростає рівень психологічних бар'єрів у міжособистісній комунікації людей. В межах особистісного підходу до основних соціально-психологічних проблем в міжособистісній комунікації можна віднести [1, 2]:

- 1) емоційні бар'єри в міжособистісній комунікації;
- 2) психологічні захисти (заміщення, раціоналізація, сублімація, катарсис тощо);
- 3) недостатню комунікативну компетентність;
- 4) неадекватний рівень комунікативного контролю;
- 5) психологічну прокрастинацію (затягування в часі) тощо.

У психологічній науці є інструментарій для діагностики зазначених характеристик.

Так, емоційні бар'єри в міжособистісному спілкуванні досить переконливо діагностують методики В.В. Бойко. Емоційні бар'єри розглядаються ним, як психологічні труднощі, що виникають в процесі спілкування, які можуть слугувати причиною конфліктів або перешкоджають взаєморозумінню і адекватній взаємодії. Вчений пов'язує їх з характерами людей, їх прагненнями, поглядами, мовними особливостями, з манерами спілкування тощо. Оскільки соціальна дистанція в період пандемії зросла, то психологічна дистанція між партнерами спілкування збільшується також, вони не розуміють один одного або розуміють неточно, комунікація стає дистанційною та менш довірливою.

Надалі, інтегративні психологічні захисти, які на сьогодні констатуються дослідниками як такі, що збільшуються серед населення. Ще З.Фрейд визначав психологічний захист, як неусвідомлюваний процес усунення або послаблення напруження людини від негативних, травмуючих або неприйнятних емоційних переживань. В широкому розумінні даний термін використовують для позначення будь-якої поведінки, яка долає психологічний дискомфорт, в результаті якого може сформуватися негативізм, змінитися система міжособистісних стосунків тощо. У момент фрустрації агресивний імпульс спрямований, в загальному вигляді, на джерело цієї фрустрації. Цей імпульс посилюється із збільшенням фрустрації чи зростанням бар'єру. У психології на сьогодні класифікують конструктивні та деструктивні механізми психологічного захисту, зокрема, до конструктивних відносять:

- компенсацію, як досягнення людиною альтернативних успіхів у іншій сфері для збереження позитивної оцінки себе;
- сублімацію, як переведення неприйнятних емоцій і енергії у прийнятне, можливе русло;

до деструктивних механізмів психологічного захисту відносять:

- витіснення, як свідоме забування людиною травмуючих спогадів через їх перехід у несвідоме;
- проєкцію, як проєктування власних негативних якостей на інших осіб для самозаспокоєння;
- заміщення, як перенесення власних агресивних імпульсів на менш загрозливого для себе об'єкта;
- регресію, як повернення до дитячих форм поведінки, або як кажуть «впадання в дитинство»;
- формування реакції, як захист від заборонених, неприйнятних імпульсів через думки чи поведінку зворотного характеру, коли при надмірній показовій люб'язності людина приховує неприязнь і навпаки;
- раціоналізацію, як використання для себе псевдорозумної аргументації у випадку поразки;
- втечу, як уникання неприємних ситуацій, що асоціюються з попередніми невдачами.

Однак, вчені констатують, що основною функцією психологічного захисту є все ж таки «відмежування» сфери свідомості особистості від негативних, травмуючих людину переживань.

Надалі схарактеризуємо комунікативну компетентність та методи її визначення. Як відомо, «комунікативна компетентність» (з лат. *communico* – роблю загальним, зв'язую, спілкуюся і *competens (competentis)* – здатний) означає сукупність знань про норми і правила ведення природної комунікації – діалогу, суперечки, переговорів та ін. Вона визначається вченими як здатність встановлювати і підтримувати необхідні контакти з оточуючими людьми, певна сукупність знань, умінь та навичок, які, перш за все, забезпечують ефективне спілкування, потім, передбачають уміння змінювати глибину і коло спілкування, надалі, розуміти й бути зрозумілим для іншої особи у процесі спілкування.

Таким чином, комунікативна компетентність – це система внутрішніх (позицій спілкування, ролей, стереотипів, установок, знань, умінь, навичок) і зовнішніх ресурсів ефективної взаємодії (співпраця, переговори, розвиток позитивного ставлення до рідної мови, міжкультурної комунікації, культурна обізнаність та ін.), що забезпечують здатність встановлення та підтримки необхідних контактів з іншими людьми, а також певну сукупність знань, умінь і навичок, які сприяють ефективному спілкуванню та саморозвитку особистості вцілому [5].

На думку дослідників, комунікативна компетентність може бути визначена в двох аспектах: як орієнтованість особистості в різних ситуаціях спілкування, заснована на знаннях і чуттєвому досвіді, і як здатність ефективно взаємодіяти з оточуючими завдяки розумінню себе та інших при постійному видозміні психічних станів, міжособистісних відносин і умов

соціального середовища. Практики вказують, що комунікативну компетентність не можна вважати константною особистісною характеристикою, а розглядати в межах культурних, соціально-моральних еталонів і закономірностей соціального життя її розвитку. У цьому зв'язку дослідження цієї характеристики може здійснюватися за напрямками [5]:

1) визначення комунікативних потенціалів особистості і узагальнених показників певного колективу, де діагностика потенціалів комунікативної компетентності може здійснюватися з допомогою наступних методик: визначення комунікативно-характерологічних особливостей особистості, комунікативної соціальної компетентності, комунікативної толерантності, психічної стійкості в міжособистісних відносинах, імпульсивності, агресивності, конфліктності тощо;

2) діагностика ступеня розвитку соціально цінних комунікативних якостей та досвіду особистості;

3) емпатія, прийняття інших, доброзичливість тощо;

4) оцінка сформованості комунікативного контролю на різних стадіях спілкування: встановленні контакту, особистісної орієнтації, вирішенні проблеми і виході з контакту;

5) визначення стратегій конструктивності-деструктивності поведінки в конфліктно-стресових ситуаціях;

б) діагностика комунікативної ефективності в різних видах діяльності особи і групи.

Вказані показники можуть бути діагностовані, наприклад, за «Діагностикою комунікативного контролю» (М. Шнайдер), оскільки вона призначена для вивчення рівня комунікативного контролю. Згідно М. Шнайдеру, люди з високим комунікативним контролем постійно стежать за собою, добре обізнані, де і як себе поводити, вони ефективно керують своїми емоційними проявами. Однак, разом з тим, вони відчувають значні труднощі в спонтанності самовираження, не люблять непрогнозованих ситуацій. Напротивагу, особистості з низьким комунікативним контролем безпосередні і відкриті, однак вони можуть сприйматися оточуючими як здебільшого прямолінійні і нав'язливі.

Дехто з дослідників (Радянський Е.В.) пропонують цілу класифікацію соціально-психологічних бар'єрів: бар'єр темпераменту; бар'єр акцентуації характеру; бар'єр інтелекту; манери спілкування; негативних емоцій; нерозуміння важливості сказаного; бар'єри мови; фізичні бар'єри; соціальні, політичні, професійні, релігійні, освітні та ін.

Психологічну прокрастинацію та її особливості досліджували як зарубіжні так і вітчизняні теоретики й практики. Аналізуючи процеси, які відбуваються в освіті, констатують, що саме навчання є полем для виникнення прокрастинації як способу відтермінування виконання завдань, що найчастіше призводить до негативних наслідків. Прокрастинація, виступає чинником,

який починає гальмувати процес самоосвіти і саморозвитку, заважає становленню особистості у соціальному середовищі.

Серед основних методів управління тимчасовим ресурсом, які сприяють вирішенню проблеми щодо ефективного і розумного управління своїм часом, вказують систему управління часом Б. Франкліна, матрицю пріоритетів Д. Ейзенхауера, часовий принцип В. Парето, систему АБВ-аналізу, метод «Альпи» тощо. Вони досить широко представлені в науковій літературі.

Для усунення прокрастинації, перш за все, дослідники пропонують навчитися керувати власним часом, тобто, практикувати встигати зробити за мінімальний термін максимальну кількість найбільш значущих справ. У разі ефективного управління ресурсом часу людина отримає ефективні переваги і може навіть змусити працювати час на себе: досягати більшого за менший проміжок часу; стати більш організованою, в результаті чого зросте ефективність прийнятих рішень та з'явиться більше простору для творчості.

Так в усьому світі корона-вірусна хвороба продовжує вражати людей, однак на сьогодні людство переключилося на виживання в умовах військових дій з боку російського агресора. Зрозуміло, що й перша й друга світова проблема знову ж таки штовхають освіту на перехід навчання за рахунок медіа-ресурсів. І наслідки такої освіти ще навіть не передбачені ні вченими ні соціологами. Випробовування, що випали на долю людства, продовжуються.

У наукових публікаціях, на сьогодні, пропонуються шляхи подолання перешкод, що виникають у комунікативному процесі, зокрема: перш за все опанувати методи саморефлексії й практикувати щодня, не боятись зближуватись із людиною на емоційній основі, тобто вміти поставити себе на місце співрозмовника, навчатися конструктивним проявам толерантності до співрозмовника, створювати атмосферу спілкування лише з позитивними емоціями, ефективно керувати та об'єктивно аналізувати власні думки, дії, вчинки, проявляти емпатію, бути об'єктивним в оцінці комунікативної ситуації тощо [4].

Висновки. Отже, до основних соціально-психологічних проблем в міжособистісній комунікації відносимо: емоційні бар'єри в міжособистісній взаємодії; психологічні захисти; недостатню комунікативну компетентність; неадекватний рівень комунікативного контролю; психологічну прокрастинацію (затягування в часі) тощо. У психологічній науці достатньо напрацьовані методики й інструментарій для діагностики зазначених характеристик. Визначені рівні прояву вказаних показників вкажуть на необхідність розвитку чи корекції в окремих людей, та дозволять розбити й запропонувати їм моделі гармонізації власного особистісного простору комунікації.

Література:

1. Вплив прокрастинації на рівень стресу у студентів [Електронний ресурс] <https://naub.oa.edu.ua/2014/vplyv-prokrastynatsiji-na-riven-stresu-u-studentiv/>

2. Освіта в умовах пандемії у 2020/2021 році: аналіз проблем і наслідків [ел. ресурс] <https://cedos.org.ua/researches/osvita-v-umovah-pandemiyi-analiz-problem-i-naslidkiv/>
3. Помиткіна Л.В., Ковтун О.В., Ладогубець Н.В. Трансформація освіти в постпандемічний період: аналітичний огляд. Наукові перспективи, 2022, 3(3) https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/download/1159/1156&ved=2ahUKEwi6nur83qz5AhUFSuUKHbNAC9MQFnoECAMQAQ&authuser=1&usg=AOvVaw0DcVTg-5kXUI7j_jL2403P
4. Філімончук А.В. Виникнення бар'єрів спілкування у повсякденному житті як один із неминучих аспектів встановлення комунікативних зв'язків з оточуючими // Психолог. № 37, 2008, с. 13-17.
5. Хохліна О.П., Помиткіна Л.В. Сильові особливості спілкування студентів та їх психологічна зумовленість. Соціальні комунікації інформаційного суспільства: теоретичні та прикладні аспекти: монографія / під. заг. ред. А.Г.Гудманяна, С.М.Ягодзинського. К.: Талком, 2020, с. 63-77. <https://doi.org/10.18372/43138>
6. Yelinska, A. M. Навчальний процес у вищих навчальних закладах в умовах пандемії. Актуальні проблеми сучасної медицини: Вісник Української медичної стоматологічної академії, (2020), 20(3), 235-238. <https://doi.org/10.31718/2077-1096.20.3.235>
7. Smalley A. Higher Education Responses to Coronavirus (COVID-19). July 27, 2020. Available from: <https://www.ncsl.org/research/education/higher-education-responses-to-coronavirus-covid-19.aspx>
8. Haleem A., Javaid M., Vaishya M.R., Deshmukh S.G. The effect of e-Learning practices during the Covid-19 pandemic on enhancing self-regulated learning skills as perceived by university students. Journal Amazonia Investiga. Vol 10 No 39 (2021) <https://doi.org/10.34069/AI/2021.39.03.12>
9. Murphy M.P. COVID-19 and emergency eLearning: Consequences of the securitization of higher education for post-pandemic pedagogy [Internet]. Contemporary Security Policy. 2020 Apr; 3(41): 492-505. Available from: <https://doi.org/10.1080/13523260.2020.1761749>
10. Pomytkin, E.O., Pomytkina, L.V., & Ivanova, O.V. (2020). Electronic resources for studying the emotional states of new Ukrainian school teachers during the Covid-19 pandemic. Information Technologies and Learning Tools, 80(6), 267-280. <https://doi.org/10.33407/itlt.v80i6.4179>
11. Pomytkin E.O., Pomytkina L.V. (2020). Strategy and Tactics of Conscious Psychological Counteraction of Humanity to Viral Diseases / Philosophy, psychology and pedagogics against COVID-19: Manual / Ed. : V. V. Rybalka, A. P. Samodryn, O. V. Voznyuk and others; a team of authors. Zhytomyr: Publisher O. Yevenok, p. 119-133.

References:

1. Vplyv prokrastynatsii na riven stresu u studentiv [The impact of procrastination on the stress level of students] <https://naub.oa.edu.ua/2014/vplyv-prokrastynatsiji-na-riven-stresu-u-studentiv/> [in Ukrainian].
2. Osvita v umovakh pandemii u 2020/2021 rotsi: analiz problem i naslidkiv [Education in pandemic conditions in 2020/2021: analysis of problems and consequences] <https://cedos.org.ua/researches/osvita-v-umovah-pandemiyi-analiz-problem-i-naslidkiv/> [in Ukrainian].
3. Pomytkina, L.V., Kovtun, O.V., Ladohubets, N.V. (2022). Transformatsiia osvity v postpandemichnyi period: analitychnyi ohliad [Transformation of education in the post-pandemic period: an analytical review]. *Naukovi perspektyvy*, 3(3) https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/download/1159/1156&ved=2ahUKEwi6nur83qz5AhUFSuUKHbNAC9MQFnoECAMQAQ&authuser=1&usg=AOvVaw0DcVTg-5kXUI7j_jL2403P [in Ukrainian].
4. Filimonchuk, A.V. (2008). Vynyknennia barieriv spilkuвання u povsiakdennomu zhytti yak odyin iz nemynuchykh aspektiv vstanovlennia komunikatyvnykh zviazkiv z otocuiuchymy [The emergence of communication barriers in everyday life as one of the inevitable aspects of establishing communicative ties with others] // *Psykholog*, 37, 13-17 [in Ukrainian].

5. Khokhlina O.P., Pomytkina L.V. (2020). Stylovi osoblyvosti spilkuvannya studentiv ta yikh psykhologichna zumovlenist [Stylistic features of students' communication and their psychological conditioning]. *Sotsialni komunikatsii informatsiinoho suspilstva: teoretychni ta prykladni aspekty: monohrafiia* / pid. zah. red. A.H.Hudmaniana, S.M.Iahodzynskoho. K.: Talkom, 63-77 <https://doi.org/10.18372/43138>
6. Yelinska, A. M. (2020). Navchalnyi protses u vyshchykh navchalnykh zakladakh v umovakh pandemii. [The educational process in higher educational institutions in the conditions of a pandemic]. *Actual problems of modern medicine: Bulletin of the Ukrainian Medical Stomatological Academy*. 20(3), 235-238 <https://doi.org/10.31718/2077-1096.20.3.235> [in Ukrainian].
7. Smalley, A. (2020). Higher Education Responses to Coronavirus (COVID-19). July 27. Available from: <https://www.ncsl.org/research/education/higher-education-responses-to-coronavirus-covid-19.aspx>
8. Haleem, A., Javaid, M., Vaishya, M.R., & Deshmukh, S.G (2021). The effect of e-Learning practices during the Covid-19 pandemic on enhancing self-regulated learning skills as perceived by university students. *Journal Amazonia Investiga*. Vol 10, № 39, 129-135 <https://doi.org/10.34069/AI/2021.39.03.12> [in Egypt].
9. Murphy M.P. (2020). COVID-19 and emergency eLearning: Consequences of the securitization of higher education for post-pandemic pedagogy [Internet]. *Contemporary Security Policy*. Apr; 3(41), 492-505. Available Taylor & Francis journals <https://doi.org/10.1080/13523260.2020.1761749> [USA].
10. Pomytkin, E.O., Pomytkina, L.V., & Ivanova, O.V. (2020). Electronic resources for studying the emotional states of new Ukrainian school teachers during the Covid-19 pandemic. *Information Technologies and Learning Tools*, 80(6), 267-280 <https://doi.org/10.33407/itlt.v80i6.4179> [in Ukrainian].
11. Pomytkin, E.O., & Pomytkina, L.V. (2020). Strategy and Tactics of Conscious Psychological Counteraction of Humanity to Viral Diseases / Philosophy, psychology and pedagogics against COVID-19: Manual / Ed. : V. V. Rybalka, A. P. Samodryn, O. V. Voznyuk and others; a team of authors. Zhytomyr: Publisher O. Yevenok, 119-133 [in Ukrainian].

Дослідження є результатом проєкту «Вища освіта в період постпандемії: трансформації, виклики та перспективи» (Державний реєстраційний номер: 0122U001803, внутрішній реєстраційний номер: 420-ДБ22) Міністерство освіти і науки України, профінансованого за кошти державного бюджету.

УДК 811.111:387.6:004

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-416-426](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-416-426)

Романова Оксана Олександрівна доцент, кандидат філологічних наук, доцент, Національна академія Національної гвардії України, майдан Захисників України, 3, м. Харків, 61000, тел.: (057) 732-3756, <https://orcid.org/0000-0003-1816-7055>

Мудрик Олена Володимирівна старший викладач, Національна академія Національної гвардії України, майдан Захисників України, 3, м. Харків, 61000, тел.: (057) 732-3756, <https://orcid.org/0000-0001-9834-4212>

АКТУАЛЬНІ МЕТОДИ ВИКОРИСТАННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У НАВЧАННІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ СТУДЕНТІВ НЕМОВНИХ ЗВО

Анотація. Статтю присвячено питанню використання різних комп'ютерних технологій у навчанні іноземної мови. Схарактеризовано переваги та недоліки сучасних комп'ютерних технологій; описано досвід використання комп'ютерних технологій у процесі навчання іноземної мови студентів немовних ЗВО.

Показано, що за допомогою сучасних комп'ютерних програм студенти відчують справжнє занурення в живу мову, що вони отримують багато можливостей для вивчення та запам'ятовування нових слів та мовних оборотів, а також для розвитку мовних навичок.

Практичне заняття завжди спрямоване на пасивне засвоєння пропонованого викладачем матеріалу, заучування правил, без урахування здібностей, нахилів, інтересів студентів. Вважаємо, що в сучасному освітньому процесі необхідно застосовувати цікаві, нестандартні форми навчання, що дозволить, на наш погляд, повернути втрачений інтерес студентів до вивчення іноземної мови. Викладачеві потрібно певною мірою відійти від стандартного практичного заняття, ввести до нього щось нове, що могло б привернути увагу, активізувати діяльність студентів, спонукати їх до дії, роздумів, пошуку.

Реалізувати особистісно-орієнтований підхід у викладанні англійської дозволяє використання нових інформаційних технологій. Актуальність застосування нових інформаційних технологій продиктована, перш за все, педагогічними потребами у підвищенні ефективності розвиваючого навчання, зокрема, потребою формування у студентів навичок самостійної навчальної діяльності, розвитку дослідницьких, творчих компетенцій.

Враховуючи всі переваги та можливості приватних інформаційних технологій, доведено, що комп'ютер, здійснюючи ряд функцій навчання, все

ж таки не може повністю замінити викладача іноземної мови. Вважаємо, що комп'ютер не потрібно протиставляти викладачеві, а використовувати його як засіб підтримки професійної діяльності викладача.

Ключові слова: англійська, комп'ютерні технології, Інтернет, викладання іноземної мови, навчання, іноземна мова, інформаційні технології, інновації, немовний ЗВО.

Romanova Oksana Oleksandrivna Associate Professor, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, National Academy of the National Guard of Ukraine, maidan Zakhysnykiv Ukrainy, 3, Kharkiv, 61000, tel.: (057) 732-3756, <https://orcid.org/0000-0003-1816-7055>

Mudryk Olena Volodumirivna Senior Instructor, National Academy of the National Guard of Ukraine, maidan Zakhysnykiv Ukrainy, 3, Kharkiv, 61000, tel.: (057) 732-3756, <https://orcid.org/0000-0001-9834-4212>

CURRENT METHODS OF USING COMPUTER TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE TO STUDENTS OF NON-SPEAKING HIGH SCHOOLS

Abstract. The article is devoted to the issue of the use of various computer technologies in foreign language teaching. The advantages and disadvantages of modern computer technologies are characterized; the experience of using computer technologies in the process of teaching a foreign language to students of non-language higher education institutions is described.

It is shown that with the help of modern computer programs, students feel a real immersion in the living language, that they get many opportunities to learn and remember new words and phrases, as well as to develop language skills.

Practical classes are always aimed at passive assimilation of the material offered by the teacher, memorization of rules, without taking into account the abilities, inclinations, interests of students. We believe that in the modern educational process it is necessary to apply interesting, non-standard forms of education, which will allow, in our opinion, to return the students' lost interest to study a foreign language. To a certain extent, the teacher needs to deviate from the standard practical lesson, introduce something new into it that could attract attention, activate students' activities, encourage them to act, think, and search.

The use of new information technologies makes it possible to implement a person-oriented approach in teaching English. The relevance of the use of new information technologies is dictated, first of all, by pedagogical needs to increase the effectiveness of developmental learning, in particular, the need to form students' skills of independent educational activity, development of research and creative competencies.

Taking into account all the advantages and possibilities of private information technologies, it is proven that the computer, while performing a number of teaching functions, still cannot completely replace the teacher of a foreign language. We believe that the computer should not be opposed to the teacher, but should be used as a means of supporting the teacher's professional activity.

Keywords: English, computer technologies, Internet, foreign language teaching, learning, foreign language, information technologies, innovations, non-language higher education.

Постановка проблеми. Сьогодні англійська мова набирає популярність у всьому світі. Її іноді називають новою латинською мовою академічних кіл, однак слід зазначити, що вплив англійської мови набагато ширший і глибший, оскільки латинь була «кастовою мовою освіченої меншини» [1], тоді як англійська мова охоплює різні верстви суспільства і зустрічається практично в усіх сферах людської діяльності. Зміцнення позицій англійської мови на світовій арені, бурхливий розвиток міжнародних контактів у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття поставили перед науковою спільнотою питання про поширення англійської мови та її роль у міжкультурному та міжетнічному спілкуванні, тому існують різні теорії щодо статусу англійської мови, її ролі та функціонування в сучасному світі.

Актуальність застосування нових інформаційних технологій продиктована, перш за все, педагогічними потребами в підвищенні ефективності навчання, зокрема, потребою формування навичок самостійної навчальної діяльності, дослідницького, креативного підходу у навчанні, формування критичного мислення, нової культури. Використання нових технологій у викладанні англійської мови зумовлене не тільки прагненням до новизни, це навчання також дозволяє реалізувати особистісно-орієнтований підхід [2].

Оскільки зараз активно відбувається перехід до інформаційного суспільства, інформатизація освіти розглядається як необхідна умова розвитку особистості на сучасному етапі. Важливо, щоб на заняттях англійської мови студенти відчули красу іноземної мови. Цього можна досягти, використовуючи різні активні форми і методи роботи. Зазначимо, що складні, на перший погляд, завдання приваблюють студентів своєю новизною, унікальністю, оригінальністю. У процесі навчання та виховання сучасного покоління одним із головних аспектів, окрім емоційного розвитку, є підвищення інтелектуального потенціалу студентів. Зараз на заняттях англійської мови студенти отримують дуже великий обсяг інформації, що впливає на процес навчання. Дослідники ставлять питання: використовувати чи не використовувати комп'ютер на заняттях? Очевидно, що комп'ютер відкриває перед студентом і викладачем нові можливості, знаходить нові ідеї та вирішує складні проблеми [3]. Використання інформаційних технологій у

вивченні англійської мови є дуже ефективними, оскільки дидактична функція цих технологій широка. Це пов'язано з тим, що комп'ютерні технології дозволяють отримувати інформацію багатоканально, а отже значно зростає як обсяг інформації, що отримується, так і якість її засвоєння. Впровадження інформаційних технологій в освітнє середовище заняття з англійської мови дозволяє посилити та стимулювати інтерес студентів, активізувати їх мислення, ефективність навчання, індивідуалізувати навчання, підвищити швидкість подання та засвоєння інформації та швидке коригування знань у разі потреби.

Основна мета навчання іноземних мов полягає у формуванні та розвитку комунікативної компетенції студентів, навчанні практичного оволодіння іноземною мовою. Завдання викладача іноземної мови – створити умови для кожного студента індивідуально, необхідні для практичного оволодіння мовою, підібрати доцільні методи навчання, які дозволили б стимулювати пізнавальну активність студента на занятті іноземної мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти використання нових комп'ютерних технологій, Інтернет-ресурсів висвітлюються такими українськими ученими як Є. Дмитреєвою, С. Новіковим, Є. Носенком, Є. Полат, Т. Поліповою, О. Руденко-Моргун, С. Фадєєвим, Л. Цветковою та іншими.

Р. Вільямс і К. Маклі зазначають: «Є одна особливість комп'ютера, що розкривається під час використання його як пристрою для навчання інших, і як помічника у придбанні знань, це його бездушність. Машина може «дружелюбно» спілкуватися з користувачем і в якісь моменти «підтримувати» його, однак вона ніколи не виявить ознак дратівливості і не дасть відчуття, що їй стало нудно. У цьому змісті застосування комп'ютерів є, можливо, найбільш корисне під час індивідуалізації визначених аспектів викладання» [4].

Мета статті – розкрити роль застосування комп'ютерних технологій в успішному оволодінні англійською мовою. Для реалізації цієї мети необхідно вирішити такі завдання:

1. Дати визначення комп'ютерних технологій та їх особливості, визначити недоліки використання комп'ютерних технологій для навчання.
2. Показати роль комп'ютера у сучасній комунікативній технології викладання іноземних мов.
3. Розкрити різноманітність форм застосування комп'ютера, і зокрема Інтернет-ресурсів на заняттях іноземної мови.

Виклад основного матеріалу. За визначенням О. Борян, «Комп'ютери і комп'ютерні технології» – це комплексна, технічна наука, що систематизує прийоми створення, збереження, відтворення, обробки та передачі даних засобами обчислювальної техніки, а також принципи функціонування цих засобів та методи керування ними [5, с. 5].

Комп'ютерні технології – спосіб освоєння людиною матеріального світу за допомогою соціально-організованої діяльності, що включає три компоненти: інформаційну (наукові принципи та обґрунтування), матеріальну (знаряддя праці) та соціальну (фахівці, які мають професійні навички) [5, с. 6].

Використання комп'ютера у вивченні англійської мови потрібно для різних цілей:

- під час пояснення нового матеріалу до максимальної розчинності, для оптимального закріплення вивченого матеріалу,
- покращення контролю знань студентів,
- для організації цікавої та плідної роботи над предметом [6]. Ці заняття можна повністю адаптувати до використання комп'ютера на різних етапах занять з англійської мови.

Для викладача це одна з вдалих форм заняття, оскільки дає можливість зацікавити студентів, заінтригувати, змусити задуматися, повернути їхню увагу до найважливішої інформації. Водночас слід зазначити і недоліки, до яких відносяться:

- 1) необхідність спеціального додаткового обладнання для роботи з посібником;
- 2) незнайомість, нетрадиційні електронні форми подання інформації;
- 3) стомлюваність під час роботи з монітором;
- 4) отримання в деяких випадках необхідного навчання для викладача у сфері інформатизації;
- 5) традиційні підходи до навчання важкі для сучасних педагогічних інновацій.

Незважаючи на те, що є технічна можливість створення електронних підручників, а також НМК (навчально-методичні комплекси) повністю представлені в цифровому вигляді, використання інформаційних технологій у викладанні англійської мови має деякі обмеження. На думку вчених, у викладачів і сучасних студентів більш розвинена зорова та емоційна пам'ять. У зв'язку з цим використання навчального програмного забезпечення, яке містить багато навчальної інформації, оснащене анімованими демонстраціями, гіпертекстовими посиланнями, відеосюжетами та іншими мультимедійними атрибутами, сприяє реалізації психолого-педагогічних підходів. При цьому встановлено, що сприйняття відносно великого обсягу тексту на екрані монітора утруднене, тому текст такого обсягу, з яким працює студент, повинен бути в друкованому підручнику. Зі сказаного можна зробити висновок, що у сучасній практиці комп'ютерні технології у навчанні англійської мови повною мірою реалізувати не можна, діє принцип наочності у навчанні; також потрібно забезпечувати навчання з урахуванням індивідуальних особливостей студентів; максимально використовувати аналітичні та наслідувальні здібності студентів; повністю мобілізувати свої

внутрішні ресурси; створити умови для контролю за сформованістю мовленнєвих умінь і навичок; забезпечити самоконтроль.

Використання комп'ютера в процесі вивчення англійської мови сприяє виконанню наступних завдань.

1. Інтерес до англійської. Під час роботи з навчальною програмою діє методичний прийом «перенесення» студентів до іншомовної ситуації, наближеної до реального життя. Також у студентів виникає, окрім цього, інтерес до роботи з комп'ютером, зокрема до різноманітних комп'ютерних програм.

2. Визначення навчального матеріалу. За допомогою навчальних програм можна поєднати слухові та зорові компоненти впливу на сприйняття тексту студентами.

3. Розширення знань студентів з визначеної навчальної теми. Так, відповідні CD-диски надають безліч цікавої та корисної ілюстрованої інформації з тем, які у звичайних підручниках, як правило, недостатньо цікаво подані. Студенти також мають можливість розширити свої знання за допомогою використання комп'ютерних технологій не тільки до по предмету «англійська мова», але й отримати певні знання та досвід ситуацій, наближених до реальних.

4. Перевірка та самоперевірка придбаних знань та вмінь. Працюючи з навчальними програмами студенти мають можливість перевіряти себе, дивлячись на «результати заняття». Також на заняттях з використанням комп'ютера дуже швидко проходять тестування, виконання контрольних вправ.

Давайте розглянемо на двох прикладах, як комп'ютерні технології використовувались нами на занятті. На заняттях інформація подавалася студентам одночасно у двох форматах. Перша половина заняття проходила у традиційній формі – за підручниками, з поясненням теоретичних основ. На другій половині заняття студенти освоювали отриману інформацію на практиці: перегляд та прослуховування відео-, аудіоматеріалів (з титрами та без титрів), вивчення змісту англомовних інтернет-сайтів, розгляд матеріалів, підготовлених як викладачем, так і студентами у презентаційному вигляді засобами MS PowerPoint. Після кожного прослуховування та перегляду матеріалів студенти коментували отриману інформацію, і що примітно, запам'ятовування перекладу слів при такій роботі не вимагало механічного заучування. Завдяки використанню аудіо-, відеоматеріалів, інтернет-сайтів одні студенти асоціюють переклад із зображенням, інші – зі звучанням, подібним до української, треті згадують моменти, коли зустрічали це слово в інших ситуаціях. Нами було виявлено, що студенти гуманітарних спеціальностей найбільш схильні до візуального сприйняття інформації у поєднанні з аудіопотоком і титрами, тобто уривками популярних фільмів. За такого режиму роботи викладач рідше повертається до нагадування

пройденого матеріалу. Деякі студенти (як з'ясувалося, захоплені інтернет-покупками) потребували практичних занять з перекладу текстів з англійських інтернет-сайтів. У творчу частину їхнього домашнього завдання входив переклад текстів за їхнім вибором. Таким чином, як правило, студенти стають природно залученими до процесу вивчення англійської мови, зацікавленими в роботі.

Комп'ютер може використовуватися на всіх етапах процесу навчання: під час пояснення нового матеріалу, закріплення, повторення, контролю.

Комп'ютеризація навчання значно впливає на всі компоненти сучасної освітньої системи і, зокрема, на дисципліну «Іноземна мова»: її цілі, завдання, зміст, методи, технологію [7].

Існує безліч комп'ютерних програм, які допомагають викладачеві англійської мови та студентам під час навчання англійської мови. Наприклад, під час введення та відпрацювання тематичної лексики, наприклад, розповідь про себе, подорожі, моя майбутня професія, моя Академія і таке інше, можна використовувати комп'ютерні програми “Triple play plus in English”, “English on holidays”, “English Gold” та інші. Етапи роботи з комп'ютерними програмами такі: демонстрація, закріплення, контроль.

Розглянемо на прикладі комп'ютерної програми „English on holidays”:

1) уведення лексики, наприклад, за темою „About my self”. Використовуючи демонстраційний комп'ютер, викладач вибирає автоматичний режим: на екрані з'являються картинки, що зображують риси характеру: to be pretty (to be handsome) – бути гарненькою (гарненьким); to be lazy – бути ледачим; to be optimistic – бути оптимістичним; to be kind – hearted – бути доброзичливим; інші. Потім впливають фрази:

- To be fond of..... – захоплюватися....
- To be interested....– цікавитися.....
- To take an active part in.....– брати активну участь.....
- To be born on the .....– народитися.....
- To descend from the family of.....– походити з родини....
- During free time..... – у вільний час.....

Студенти дивляться і слухають. Час роботи – приблизно 1 хвилина.

2) робота з відпрацювання вимови і закріплення лексики. Викладач переключає програму з автоматичного режиму в звичайний, клацає мишкою, вказуючи стрілкою на потрібне слово чи фразу. Студенти повторюють за диктором хором. При наявності в групі декількох комп'ютерів, студенти працюють індивідуально чи парами, використовуючи навушники і мікрофон. Час роботи – приблизно 5-10 хвилин.

3) контроль вивченої лексики. Студенти вибирають завдання, що містить різну кількість питань за темою: 10, 20, 30. Після закінчення, так би мовити тесту, на екрані з'являється таблиця результатів у відсотках. Звичайно, кожен студент прагне домогтися кращих результатів.

У наш час є велика різноманітність сучасних мультимедійних програм, де можна знайти достатньо вправ для людей різного віку і різних рівнів знань. Наприклад, програма «Bridge to English – Doki English» – це мультиплікаційний світ, де можна вивчати англійську мову в ігровій формі. «Movie Talk. Англійська. Інтерактивний відеокурс» допоможе вам удосконалити сприйняття англійської мови на слух. «English in action. The royal family» – це комп'ютерний курс на основі відеоматеріалів із життя британської королівської родини.

Комп'ютерні навчальні програми мають величезні бази даних, забезпечують високу технологічність виконання окремих тренувальних вправ, дають можливість найбільш оптимально поєднувати прийоми аналізу та імітації в опорі на свідомість, орієнтують студента на вільний темп навчання, індивідуальну логіку пізнання.

Комп'ютеризація нашого суспільства призводить до появи все більшої кількості людей, які хочуть і можуть користуватися цими розумними машинами у повсякденному житті. Комп'ютери полегшують життя і роблять його цікавішим. Адже якщо за допомогою цієї машини протягом години чи двох можна відвідати навчальні курси в Інтернеті з будь-якого предмета, побачити світ у його нинішньому стані та різноманітті, поспілкуватися з величезною масою найрізноманітніших людей та отримати доступ до бібліотек, музеїв та на виставки, про які можна тільки мріяти, то кращого засобу для саморозвитку та індивідуальної освіти та самоосвіти, дійсно, немає.

Навчання іноземної мови з використанням комп'ютера відрізняється низкою переваг:

- 1) забезпечується індивідуалізація навчання;
- 2) інтерес студентів до комп'ютера призводить до високої мотивації процесу навчання;
- 3) студенти охоче ведуть діалог із комп'ютером, у них підвищується загальна, комп'ютерна та мовна культура;
- 4) існує можливість забезпечення безпосереднього зворотного зв'язку;
- 5) комп'ютер не виявляє негативних емоцій під час повторення помилок;
- 6) оцінка є об'єктивнішою;
- 7) забезпечується ефективне виконання вправ та тренувань.

Навчання за допомогою комп'ютера має свої недоліки:

- 1) зловживання комп'ютерними ефектами, надмірність фарб;
- 2) готові навчальні комп'ютерні програми з предмета дуже складно адаптувати до традиційного заняття, оскільки вони не завжди відповідають робочій програмі дисципліни, методичним цілям та дидактичним принципам у навчанні.

Важливою особливістю комп'ютера в навчально-виховному процесі з іноземної мови є те, що він може бути «співрозмовником» студента, тобто

працювати в комунікативно-спрямованому діалоговому режимі і певним чином, наприклад, з графічних засобів, аналізатора та синтезатора мови заповнювати відсутність природного співрозмовника, моделюючи та імітуючи його немовну та мовленнєву поведінку.

Комп'ютер дозволяє пред'являти на екрані дисплея елементи країнознавчого характеру, демонструвати особливості оточення та обстановки, які можуть використовуватися як фон формування умовної діяльності для тих, хто навчається іноземній мові.

Отже, комп'ютерні технології допомагають:

- 1) залучати пасивних слухачів;
- 2) робити практичні заняття наочнішими;
- 3) забезпечувати навчальний процес новими, раніше недоступними матеріалами, які допомагають студентам виявляти їх творчі здібності;
- 4) привчати студентів до самостійної роботи з матеріалом;
- 5) забезпечувати моментальний зворотний зв'язок;
- 6) об'єктивно оцінювати дії студентів;
- 7) реалізовувати особистісно-орієнтований та диференційований підходи у навчанні;
- 8) знімати такий негативний психологічний фактор, як страх відповіді;
- 9) підвищувати рівень розвитку психологічних механізмів (уяви, уваги, пам'яті).

Під час читання тексту використовують програму A-Comprehension. Вона виробляє ваш темп читання за допомогою спеціального програмного забезпечення, використовує фактор часу, щоб дозволити студенту регулювати потрібний темп.

Також можна користуватися комп'ютером для досконалості володіння письмовими навичками. Використання програм для оброблення текстів у письмовій формі, що дозволяє студенту керувати текстом, наприклад, миттєво виправляти орфографію та вимову, використання різних типів шрифтів і збереження сторінок, а також можливість змінювати терміни, коригувати та впорядковувати, стежити за абзацами та пробілами між рядками та кількістю рядків у документі. Метод збереження допомагає автору повторно переглядати та редагувати написаний текст. І все це підвищує успішність студента в мовленні, а також робить правопис і написання точніше. Є кілька програм підтримки студентів, особливо на простих етапах написання різними способами, де ви малюєте персонажа на екрані, а потім студент імітує його на сторінці, або на екрані олівцем. Студент буде повторювати спробу неодноразово і не витрачаючи чужого часу, не боятися провини запізнитися чи щось зробити неправильно.

Для навичок спілкування студент матиме можливість послухати різноманітні діалоги багатьох людей або кілька тем і навчитися ставити

запитання іншим у певних ситуаціях, а також зрозуміти, як на них відповісти. Інтернет також пропонує сайти для вивчення голосу та зображень, спілкування зі студентами з різних країн та обговорення різних тем.

Комп'ютерні навчальні програми мають багато переваг перед традиційними методами навчання. Вони дозволяють тренувати різні види мовної діяльності і сполучити їх у різних комбінаціях, допомагають усвідомити мовні явища, сформувані лінгвістичні здібності, створювати комунікативні ситуації, автоматизувати мовні дії, а також забезпечують можливість обліку ведучої репрезентативної системи, реалізацію індивідуального підходу й інтенсифікацію самостійної роботи студента.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що безперечною перевагою використання комп'ютерних технологій є перехід на методи пошукової та творчої діяльності викладача та студента. Це допомагає впливати на формування та розвиток мовної компетенції студентів, навичок аудіювання, говоріння, читання, вдосконалення писемного мовлення, виховання творчої, соціально-активної особистості.

Використання комп'ютерних технологій надає можливість звільнити викладача від значної частини рутинної роботи, такої як перевірка виконання окремих вправ, фронтальне опитування, пред'явлення великого обсягу мовного матеріалу.

Застосування комп'ютерної техніки робить заняття привабливим і по-справжньому сучасним, відбувається індивідуалізація навчання, контроль і підбиття підсумків проходять об'єктивно і своєчасно.

У сучасних умовах висуваються все більш високі вимоги до процесу навчання іноземних мов. Обсяги інформації стрімко зростають, і сучасні способи їх зберігання, передання та оброблення перестають бути ефективними. А комп'ютерні технології представляють великий спектр можливостей для підвищення продуктивності навчання.

Література:

1. Phillipson R. English for the Globe, or Only for Globe-Trotters? The World of the EU. *The Politics of English as a World Language: New Horizons in Postcolonial Cultural Studies*. 2003. V. 7. P. 19-30.
2. Kachru Braj B. The alchemy of English: The Spread, Functions and Models of Non-Native Englishes. Oxford: Oxford University Press, 1986. 216 p.
3. Niyazova G.T., Kerimbaeva B.T. The methodology of the formation of the communicative orientation of the «ІТТ» in the institutions of higher education // *Journal of Language and Literature*. Vol. 6. Issue 4. November, 2015. P. 351-354.
4. Вільямс Р., Маклі К. Комп'ютер у школі. Київ: Вища школа, 2005. 267 с.
5. Борян Л. О. Комп'ютери та комп'ютерні технології. Навчальне видання. Курс лекцій. Миколаїв, 2019. 139 с.
6. Kerimbaeva B.T., Iskakova P.K. Psychological aspects of training with using of modern information technologies. *Global Science and Innovation: materials of the IV international scientific conference. March 12-13th*. Chicago. USA, 2015. P. 320-324.

7. Мельнікова Т. Сучасні методи викладання іноземних мов. *Лінгвістичні та лінгвокультурологічні аспекти навчання іноземних студентів у вищих навчальних закладах України* : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф., м. Дніпропетровськ, 24-25 квітня 2014 р. Дніпропетровськ, 2014. С. 57-59.

References:

1. Phillipson, R. (2003). English for the Globe, or Only for Globe-Trotters? The World of the EU. *The Politics of English as a World Language: New Horizons in Postcolonial Cultural Studies*. 65(7), 19-30. https://doi.org/10.1163/9789401200929_004
2. Kachru, Braj B. (1986). *The alchemy of English: The Spread, Functions and Models of Non-Native Englishes*. Oxford: Oxford University Press, 216.
3. Niyazova, G.T., Kerimbaeva, B.T. (2015). The methodology of the formation of the communicative orientation of the «ИТТ» in the institutions of higher education. *Journal of Language and Literature*. 6(4), November, 351-354.
4. Viliams, R., Makli K. (2005). *Kompiuter u shkoli. [Computer at school]*. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
5. Borian, L. O. (2019). *Kompiutery ta kompiuterni tekhnolohii. Navchalne vydannia. Kurs leksii. [Computers and computer technologies. Educational edition. Course of lectures]*. Mykolaiv: Mykolaiv National Agrarian University [in Ukrainian].
6. Kerimbaeva, B.T., Iskakova, P.K. (2015). Psychological aspects of training with using of modern information technologies. *Global Science and Innovation: materials of the IV international scientific conference. March 12-13th*. Chicago. USA, 320-324.
7. Melnikova, T. (2014). Suchasni metody vykladannia inozemnykh mov [Modern methods of teaching foreign languages]. *Linhvistychni ta linhvokulturolohichni aspekty navchannia inozemnykh studentiv u vyshchykh navchalnykh zakladakh Ukrainy – Linguistic and cultural aspects of studying foreign students in higher educational institutions of Ukraine: Proceedings of the IV All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (pp. 57-59). Dnipropetrovsk [in Ukrainian].

УДК 378:147.88

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-427-436](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-427-436)

Сергєєва Галина Анатоліївна, кандидат філологічних наук, доцент, старший викладач, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77, тел.: 0972468721, <https://orcid.org/0000-0003-4956-7246>

ЦИФРОВЕ ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ У ВИКЛАДАННІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ПРОФЕСІЙНОГО СПРЯМУВАННЯ ОНЛАЙН ТА ОФФЛАЙН

Анотація. У статті досліджуються актуальні питання викладання іноземних мов в епоху інформатизації освіти та особливостей використання цифрових технологій при вивченні англійської юридичної мови в онлайн та оффлайн режимі. В центрі уваги статті знаходяться окремі аспекти проблеми використання сучасних інформаційних технологій при вивченні іноземної мови. Зокрема досліджується проблема застосування цифрових технологій при вивченні іноземної мови професійного спрямування у закладах вищої освіти, яке відбувається в різних режимах і форматах, характерних для реалій сьогодення. Згадане питання розглядається в аспекті організації цифрового освітнього середовища та трансформацій методики та підходів до викладання іноземних мов, які відбуваються в умовах дистанційного навчання онлайн в синхронному та асинхронному режимах. Висловлюється погляд на цифрові технології, як на важливий елемент сучасного освітнього середовища, оскільки вони продукують зміни архітектури освітнього середовища, зміни принципів навчання, ролі учасників освітнього процесу, появу нових форм та методів викладання навчальних дисциплін. В роботі ставиться питання щодо необхідності наукового обґрунтування доцільності застосування тих чи інших інструментів в конкретній навчальній ситуації. Мета роботи – проаналізувати існуючі підходи до застосування інформаційних технологій у викладанні англійської мови в ситуаціях як онлайн, так і офлайн навчання, а також розглянути окремі аспекти використання цифрових технологій, засновуючись на практичному досвіді викладання англійської юридичної мови. Увага приділена також проблемі вибору методів, прийомів та інструментів для організації та проведення занять з англійської мови в онлайн режимі, а також доцільності використання цифрових технологій під час аудиторних занять в режимі оффлайн. Зроблено висновок, що організовуючи навчальну діяльність студентів і обираючи інструменти, методи і прийоми викладання іноземної мови, що відповідають поставленим навчальним цілям, слід брати до уваги та застосовувати сучасні інформаційно-комунікаційні технології.

Ключові слова: викладання іноземних мов професійного спрямування, цифрові технології, цифрове освітнє середовище, SAMR-модель, гібридне навчання.

Serhieieva Halyna Anatoliivna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer, Yaroslav Mudryi National Law University, 61024, Kharkiv, Str. Pushkinska, 77, tel.: (097) 246-87-21, <https://orcid.org/0000-0003-4956-7246>

DIGITAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN ESP TEACHING ONLINE AND OFFLINE

Abstract. The article deals with the topical issues of teaching foreign languages in the era of informatization of education and the peculiarities of the use of digital technologies while studying Legal English in online and offline mode. The article focuses on certain aspects of the problem of modern information technologies usage in learning foreign languages. In particular, the problem of the digital technologies applying while studying a foreign language for professional purposes in higher education institutions, which takes place in different modes and formats in the present time realities, is investigated. This issue is considered in the aspect of organizing a digital educational environment and transformations of methods and approaches to teaching foreign languages taking place in the context of online distance learning in synchronous and asynchronous modes. A view is expressed that digital technologies is an important element of the modern educational digital environment, as they change the structure of the educational environment, the principles of learning, the roles of the educational process participants, the emergence of new forms and methods of teaching disciplines. The paper raises the question of the need for scientific substantiation of applying certain tools in a particular educational situation. The purpose of the work is to analyze the existing approaches to the use of information technology in teaching English in both online and offline learning situations, as well as to consider certain aspects of the use of digital technologies basing on the practical experience in teaching Legal English. Attention is also paid to the problem of choosing the appropriate methods, techniques and tools to organize and conduct English classes online, as well as of using digital technologies during offline classes. It is concluded that while organizing students' learning activities and choosing tools, methods and techniques for teaching a foreign language which meet the set educational goals, one should take into account and apply modern information and communication technologies.

Key words: teaching foreign languages for professional purposes, digital technologies, digital educational environment, SAMR-model, blended learning.

Постановка проблеми. На розвиток соціуму впливають різноманітні чинники, серед яких є й глобальні, що спричиняють зміни світового

масштабу, зокрема такі, як епідемії та війни. Такі події, з одного боку, безперечно, призводять до негативного впливу на всі сфери людського життя та мають далекосяжні наслідки, такі як втрата людського капіталу, руйнування, деградація в економічній, суспільній, культурній та інших сферах життя держави, суспільства, громадян, у тому числі й освітній. Однак, в той же час, саме такі кризові ситуації, коли цивілізація веде боротьбу за своє подальше фізичне існування, і викликають миттєву реакцію людства, спрямовану на пошуки шляхів подолання кризи в усіх цих сферах. Замість зупинки розвитку, навпаки спостерігається прогрес в різноманітних сферах життя.

Насамперед це стосується стрімкого розвитку науки і технологій, які міцно поєднані з освітою. Поєднання освіти і технологій є найважливішим складником та рушійною силою прогресивних змін у житті людства. Дослідники звертають увагу на безпосередній взаємозв'язок між освітою і технологією, який, на їхню думку, полягає в тому, що освіта є основою для створення технологій, які в свою чергу є основою прогресу в технологічному забезпеченні освітнього процесу [1, с.16]. Погоджуючись із зазначеною тезою та спираючись на власний практичний досвід, висловимо думку, що цифрові технології, на наш погляд, продукують зміни архітектури освітнього середовища, зміни принципів навчання, ролі учасників освітнього процесу, появу нових форм та методів викладання навчальних дисциплін. Це стосується, безперечно, всіх галузей науки та навчання, однак в цій праці в центрі уваги будуть окремі аспекти проблеми використання сучасних інформаційних технологій при вивченні іноземної мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні питання зазначеної наукової проблематики висвітлюються у роботах багатьох дослідників, зокрема різні її аспекти досліджували Годованець Н.І. [2], Грицюк О. М., Кузнєцова О.М., та інші. Науковці в свої розвідках спрямовують зусилля на дослідження різноманітних теоретико-наукових та прикладних аспектів застосування інформаційних технологій в освіті, пошуку найефективніших методів застосування технологій, у тому числі й у викладанні іноземних мов. Останнім часом чільне місце серед питань, що є предметом наукового інтересу в розвідках як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників в галузі лінгводидактики, займають хмарні технології, різноманітні цифрові інструменти та застосунки [3, с.67-68].

Огляд літератури з цього питання дає підстави стверджувати, що переважна більшість дослідників звертають увагу на переваги застосування цифрових технологій у навчальному процесі і лише окремі з них окреслюють певні проблеми і недоліки та ставлять питання про необхідність наукового обґрунтування доцільності застосування тих чи інших інструментів в конкретній навчальній ситуації. Про це неодноразово згадувалось в попередніх дослідженнях. Отже, вважаємо, що дослідження зазначеної

тематики є актуальним в першу чергу з практичної точки зору. Насамперед, маємо на увазі аспекти методики навчання іноземних мов із застосуванням інноваційних технічних інструментів, зокрема вивчення іноземної мови професійного спрямування у закладах вищої освіти, яке відбувається в різних режимах і форматах, що є характерним для реалій сьогодення часу.

Мета статті – проаналізувати існуючі підходи до застосування інформаційних технологій у викладанні англійської мови в ситуаціях як онлайн, так і офлайн навчання. Також розглянемо окремі аспекти використання цифрових технологій, засновуючись на практичному досвіді викладання англійської юридичної мови.

Виклад основного матеріалу. Проблема застосування методів використання інноваційних технологічних рішень у навчанні англійської мови фахового спрямування, зокрема Legal English, є важливою і, водночас, мало дослідженою тематикою. Викладання фахової мови має значні відмінності від загального навчання іноземної мови, що особливо актуалізувалось останніми роками у зв'язку зі змінами концептуальних засад освіти загалом, і вищої освіти зокрема. Означені зміни стали реакцією на потреби ринків праці до кваліфікації випускників закладів вищої освіти і відобразилися на поглибленні профілізації навчання та компетентністному підході. Це означає, що саме формування компетентності повинно бути результатом навчання конкретної начальної дисципліни, а отже компетентності є основою проектування змісту освіти в програмах навчальних дисциплін.

Оскільки метою навчання є формування іншомовної комунікативної компетентності фахівця конкретної галузі, зокрема навичок здійснення професійної комунікації англійською мовою, викладання іноземної мови фахового спрямування потребує врахування багатьох чинників. Серед них, дослідники називають, зокрема розуміння мети навчального курсу, правильний вибір матеріалу для аудиторної та самостійної роботи студента, вибір відповідних методів та видів навчальної діяльності студентів в конкретній групі [4, с. 85]. В іншомовній підготовці студентів-юристів комунікативний компонент особливо важливий і є невід'ємною складовою професійної компетентності майбутнього фахівця, оскільки їх професійна діяльність передбачає вміння ясно і чітко висловлювати думки, переконувати, аргументувати, брати участь у діалозі, тощо.

Слід зазначити, що застосування хмарних технологій дійсно вирішує багато проблем, починаючи з доступу до аутентичних навчальних матеріалів і використання реального мовного середовища для організації комунікативної діяльності студентів, до значного розширення можливості практичного втілення задекларованих педагогічною наукою та нормативними документами, що регулюють сферу освіти, принципів та підходів до викладання. Серед них є як давні, але модернізовані принципи, такі як принцип наочності / візуалізації та створення ситуацій реального спілкування,

так і ті, що ввійшли в обіг в сфері освіти порівняно недавно, але їх ефективна реалізація, на наш погляд, відбулась саме завдяки використанню технічних інновацій у викладанні іноземної мови. В цьому контексті, вважаємо, можна назвати принципи особистісно-орієнтованого або студенто-центричного навчання, а також принципи індивідуалізації, диференціації та автономізації навчального процесу.

Серед різноманітних сучасних інформаційних технологій, які постійно розвиваються, даючи поштовх розвитку освітніх технологій, велика їх кількість використовується саме для вивчення іноземної мови. Основою всіх сучасних технологій є комп'ютер, функцію якого сьогодні можуть виконувати інші стаціонарні або мобільні пристрої, такі як ноутбук, смартфон, смартборд та інші високотехнологічні дивайси, які мають доступ до Інтернет-мережі, можуть містити різноманітні застосунки та використовувати можливості хмарних технологій. Протягом тривалого часу, починаючи з часів, коли було винайдено комп'ютер та вперше застосовано його в сфері викладання іноземних мов у 1960-х роках, відбувається безперервний та інтенсивний розвиток цих технологій, що сприяє підвищенню якості, модернізації та оптимізації навчального процесу і є важливим чинником створення якісно нового освітнього середовища, яке сьогодні називають цифровим. Дослідники розділяють цей період на три етапи. Характеристикою кожного з них, на їхню думку, є зміна підходів до застосування комп'ютера у вивченні іноземних мов, а також розширення форм та видів навчальної діяльності із застосуванням інформаційно-комп'ютерних технологій [5, с.34].

Третій етап, що триває на з 1990-х років характеризується появою мережі Інтернет, різноманітних мультимедійних засобів та програмного забезпечення для вивчення іноземних мов. Очевидно, що інформаційні технології такого рівня могли виконувати лише допоміжні, суто утилітарні функції, зокрема як джерело аутентичного навчального контенту, додаткового навчального матеріалу, тощо. [6, с.216]. Тобто, використання таких інструментів не дозволяло викладачеві створити повноцінне віртуальний освітній простір, який би функціонував як єдина система, прискорюючи та покращуючи якість всіх етапів педагогічного процесу: ознайомлення, засвоєння і контролю. Тим більше рівень розвитку тогочасних технологій не дозволяв навіть думати про дистанційну взаємодію учасників навчального процесу.

Важливою і багато в чому визначальною характеристикою сучасного цифрового світу став розвиток хмарних технологій, які все більше і більше застосовуються в сфері вищої освіти, оскільки можуть використовуватись в різних режимах навчального процесу і мають дуже широкий функціонал, що дозволяє вирішувати різноманітні, нестандартні завдання та використовуватись для різних цілей та в різноманітних формах віртуальної навчальної діяльності. Ефективність застосування хмарних технологій в

навчальному процесі була доведена експериментальним шляхом у дослідженні, проведеному в групах студентів-юристів [3]. Дослідження продемонструвало, що використання застосунку Quizlet при вивченні термінологічної лексики студентами-юристами в різних режимах, одна з дотриманням певного алгоритму виконання різних видів завдань через певні проміжки часу, як під час аудиторної роботи, так і в позааудиторний час, зручний для студента,

Незважаючи на те, що цифрові технології, про які йшла мова вище, існують вже певний час, однак до недавнього часу, вони недостатньо активно застосувались викладацькою спільнотою в сфері вищої світи України. Основною причиною, яка мотивувала викладача звертатись до застосування таких технологій у навчальному процесі, на наш погляд, була в першу чергу необхідність пошуку ефективних засобів організації навчання студентів в позааудиторний час, зокрема самостійної роботи, а також, певною мірою, з метою підвищення рівня мотивації, а отже і продуктивності роботи студентів під час аудиторних занять. Арсенал таких інструментів був обмеженим і, очевидно, не був частиною системного освітнього простору.

Сьогодні, на наш погляд, можемо говорити про початок наступного етапу, що тривав кілька років у всьому світі з початку протиепідемічних заходів, а в Україні, нажаль, продовжується і зараз. Цей період характеризується стрімким підвищенням інтересу багатьох викладачів, зокрема в Україні, до цифрових технологій. Це пояснюється раптовістю переходу до викладання онлайн, що до цього моменту не було в Україні масовим явищем, а отже не всі викладачі виявилися достатньо готовими до викладання онлайн. Проблема полягала в тому, що спочатку викладачі почали опановувати відеоінструменти, через посередництво яких відбувались онлайн заняття, зокрема ZOOM, і основним предметом обговорень були саме технічні моменти його застосування, а не методика викладання онлайн. Було таке уявлення, що це таке саме заняття тільки на відстані. Мало хто розумів тоді, що викладання онлайн передбачає не просто зміну локації учасників навчального процесу, але й трансформацію всього навчального процесу, зміну підходів, відбору навчальних матеріалів, які підходять для навчання онлайн, зміну технології оцінювання, пошук нових форм організації взаємодії і комунікації в онлайн-аудиторії.

Отже, перехід від традиційного заняття в аудиторії потребує переосмислення підходів до планування заняття онлайн, методики та технологій викладання, відбору навчального матеріалу, форм організації різних видів навчальної діяльності, тощо. Постало багато питань, стосовно того, що робити з підручником, як вбудовувати його в онлайн-заняття і чи потрібно це робити, як модифікувати навчальний матеріал чи змінити формулювання завдань, щоб вони спрацювали так, як були задумані і досягли поставленої навчальної мети. Окремою проблемою є забезпечення активної

участі студентів в навчальних активностях на онлайн-занятті та взаємодію учасників освітнього процесу. Отже, освітяни почали шукати ефективні інструменти організації онлайн-занять серед величезної кількості наявних платформ та застосунків, що мають різні цілі і особливості використання. Це мало свій позитивний ефект, який відобразився у зміні способу бачення та підходів багатьох педагогів до планування занять, а також сприяв різкому підвищенню цифрової грамотності викладацького складу університетів.

В цій ситуації можна використати методику «пристосування», тобто спробувати організувати традиційні види та форми аудиторної діяльності, знайшовши цифрові інструменти, які допоможуть це зробити. Дослідники рекомендують використовувати наступний алгоритм, який можна розглядати як інвентаризацію. Першим кроком треба проаналізувати, як відбувається навчання у вашому фізичному класі, в аудиторії, скласти список видів діяльності, які ви використовуєте і звертатись до нього при плануванні онлайн-занять. Визначте, що буде синхронно, а що асинхронно. Оскільки мова йде про навчання дорослих, то можна рекомендувати віднести до асинхрону все, що не потребує безпосередньої взаємодії з викладачем або з іншими студентами. Потім подумайте про технічні засоби, які є у вашому розпорядженні, і оцініть використання технологій за допомогою SAMR-моделі. Вона означає “substitution” – заміщення (технологія є інструментом, який безпосередньо замінює традиційну технологію, без функціональних змін), “augmentation” – доповнення (технологія є інструментом, який безпосередньо замінює традиційну технологію з внесенням необхідного функціонального покращення), “modification” – модифікацію (технологія дозволяє суттєво переробити завдання), “redefinition” – формулювання нового завдання (технологія дозволяє створювати нове завдання, яке без застосування технологій було би неможливим). Перші два пункти відносяться до вдосконалення навчальної діяльності, два наступних – до трансформації навчальної діяльності. Ця модель допомагає замислитися над тим, як можна використовувати інструменти, які є в розпорядженні викладача, щоб допомогти студентам найефективніше досягти їхніх цілей [7].

Однак, все ж таки, видається, що пік зацікавленості викладачів іноземних мов цифровими технологіями та різноманітними навчальними платформами для створення віртуальних груп, які могли б допомогти організувати ефективну взаємодію зі студентами та спростити комунікацію зі студентами в режимі реального часу та ефективно організувати навчальний процес, незалежно від місця знаходження студентів або викладача, часу, коли у студента є можливість навчатись, тощо, на наш погляд, прийшовся на період початку війни, коли, організація навчання ґрунтувалась на реаліях життя і необхідно було враховувати безліч різноманітних обставин, чинників і нюансів, а в обіг ЗВО були введені поняття «синхронного» та «асинхронного» навчання. Досвід створення такого освітнього онлайн-середовища, де

відбувається дистанційна комунікація між учасниками навчального процесу саме під час дистанційної форми навчання в синхронному та асинхронному режимах, а тому числі і для проведення онлайн-занять у формі відеоконференцій описана нами в попередніх розвідках [6, с. 218-219].

Серед питань, які, на наш погляд заслуговують на увагу дослідників, слід звернути увагу на проблему поєднання в аудиторії традиційних форм аудиторної роботи та цифрових технологій, в широкому розумінні цього терміну. Це питання обов'язково актуалізується одразу після повернення до традиційної роботи в аудиторії. При цьому переважна більшість викладачів вже призвичаїлась і захопилась різноманітними інструментами, що створюють інтерактивне заняття в онлайн. З одного боку таке поєднання не є новим для сучасної методики, де його позначають терміном гібридне навчання (*blended learning*). Однак, слід звернути увагу на те, що, по-перше, в науці по-різному розуміють і інтерпретують цей термін. А по-друге, існують і різні підходи до реалізації цієї навчальної технології. Також, якщо розглядати таке навчання як поєднання технологій онлайн та офлайн заняття, немає ґрунтовних лінгводидактичних досліджень використання цифрових технологій під час аудиторного заняття, визначеної методики застосування цих технологій в аудиторії, чи це потрібно, чи допомагають цифрові інструменти та додатки досягати певної мети заняття, чи вони є просто розважальним елементом заняття. Так, звісно, студентам може подобитись ігровий контент, однак, чи є це нашою метою розважати студентів, чи перед нами на занятті стоять зовсім інші завдання. Тобто треба визначити, чи є конкретна технологія, яку ви плануєте використати на занятті дійсно навчальною технологією, чи обґрунтованим є час, який витрачається на її застосування її освітній цінності, тощо.

Однак, не можна ігнорувати цю проблему, оскільки за час дистанційного навчання цифрові технології стали вже невід'ємною частиною заняття з іноземної мови, що повернутись до попереднього стану, на наш погляд неможливо, тому висловимо певні думки і застереження. По-перше, серед технологій є такі, що вже не вважаються чимось особливим на занятті, наприклад перегляд відео на YouTube, використання презентаційних слайдів, інтерактивної дошки, тощо. Однак, якщо мова йде про використання таких застосунків як, наприклад, Kahoot, Padlet, або інших ігрових технологій можуть займати багато часу і це часто означає, що урок зривається. У той же час, зазначимо, що подібні технології ефективно застосовуються в аудиторній роботі, зокрема в США.

До того ж викладання англійської мови професійного спрямування – це достатньо творча сфера, і, щоб бути ефективними ми можемо втілювати свої власні творчі ідеї, моделювання реальних ситуацій фахової комунікації, без використання технологій, або використавши незначну їх кількість. Можна експериментувати з підручником, адаптувати завдання до конкретної групи,

змінювати їх для конкретних цілей, тощо. Робота викладача – викладати мову, в нашому випадку юридичну, з конкретною метою, яка полягає в досягненні результатів навчання, які виражені в термінах компетенцій. Досвід, методична підготовка, творчі навички викладача дадуть йому змогу зовсім не використовувати технології.

Отже, переважну кількість цифрових технологій доцільніше використовувати за межами аудиторних занять. З цього, доречі, і виникла ідея «перевернутого уроку», яка пов'язала роботу, яку учні виконують вдома з роботою на занятті. За цією технологією це дві частини одного цілого – навчального заняття. Технології тут відіграють дуже важливу роль, вони пов'язують те, що студенти роблять в аудиторії та поза її межами. А роль викладача тут, по-перше, навчити користуватись технологіями, а по-друге, застосовувати цифрові технології, щоб зробити домашнє завдання більш цікавим, а також використовувати технології, щоб, по-перше не дублювати домашнє завдання на занятті, а також щоб тісніше пов'язати завдання, які студенти виконують в позааудиторний час і в аудиторії, при цьому не дублюючи домашні завдання в аудиторії. Цифрове освітнє середовище також є важливим для ефективної організації самостійної роботи, що було предметом наших попередніх досліджень.

Висновки. Проблема використання цифрових технологій в закладах вищої освіти для викладання фахової іноземної мови, незважаючи на значний інтерес науковців, в багатьох аспектах є ще недостатньо дослідженою. В цій галузі лінгводидактики залишається багато питань, що потребують відповідей, які би ґрунтувалися на науково-теоретичних дослідження та практичному досвіді викладання іноземної мови професійного спрямування в різних режимах і форматах. Серед нагальних питань є аспекти, що потребують ґрунтовних лінгводидактичних досліджень. Особливу зацікавленість викликають питання, пов'язані з використанням традиційних технологій та навчальних матеріалів на онлайн-заняттях, а з іншого боку проблема доцільності використання певних цифрових технологій на аудиторному занятті в синхронному режимі.

Література:

1. Грицюк О.С. Інформаційні технології в українській освіті: шляхи впровадження світового досвіду. Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського. Серія: Педагогічні науки. Випуск 2/2018 (109). Частина 2. Кривий Ріг, 2018. С.15-20. DOI: 10.30929/1995-0519.2018.2.p2.15-20
2. Годованець Н.І. Використання сучасних інформаційних технологій при вивченні іноземної мови. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка, соціальна робота. Випуск 35. Ужгород, 2015. С. 48-50.
3. Holubnych, L., Kostikova, I., Kravchenko, H., Simonok, V., & Serheieva, H. (2019) Cloud Computing for University Students' Language Learning. Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala, 11(4), 55-69. doi: <https://doi.org/10.18662/rrem/157>.

4. Ryzha A., Krasilnikova O. Interactive teaching methods as an effective tool of foreign language acquisition. "Young Scientist". № 2.1 (78.1). February, 2020. P.85-87
5. Sharma P., Barret B. Blended Learning. Oxford: Macmillan, 160 p.
6. Сергєєва Г.А. Комп'ютерні технології та онлайн компонент у викладанні іноземної мови. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку»: Зб. наук. праць. Переяслав, 2020. Вип. 64. С. 216-219 URL: <http://confscience.webnode.com.ua>
7. Laura Edwards. How do we teach when teaching online. URL: <https://sandymillin.wordpress.com/2020/04/28/how-do-we-teach-when-teaching-online-guest-post/>

References:

1. Hrytsiuk O.S. (2018). Informatsiini tekhnolohii v ukrainiskii osviti: shliakhy vprovadzhennia svitovoho dosvidu. [Information technologies in Ukrainian education: ways to implement world experience]. *Visnyk KrNU imeni Mykhaila Ostrohradskoho. Serii: Pedagogichni nauky.* – Bulletin of the Mykhailo Ostrohradsky KrNU. Series: Pedagogical Sciences. Issue 2/2018 (109). Part 2. Kryvyi Rih, 2018. C.15-20. DOI: 10.30929/1995-0519.2018.2.p2.15-20 [in Ukrainian]
2. Hodovanets N.I. (2015). Vykorystannia suchasnykh informatsiinykh tekhnolohii pry vyvchenni inozemnoi movy. [The use of modern information technologies in learning a foreign language]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Serii: Pedagogika, sotsialna robota.* – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Pedagogy, social work. Issue 35. Uzhhorod, 2015. P. 48-50. [in Ukrainian]
3. Holubnycha, L., Kostikova, I., Kravchenko, H., Simonok, V., & Serheieva, H. (2019). Cloud Computing for University Students' Language Learning. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*, 11(4), 55-69. doi: <https://doi.org/10.18662/rrem/157>.
4. Ryzha A., Krasilnikova O. (2020). Interactive teaching methods as an effective tool of foreign language acquisition. "Young Scientist". № 2.1 (78.1). February, 2020. P.85-87
5. Sharma P., Barret B. Blended Learning. Oxford: Macmillan, 160 p.
6. Serhieieva H.A. (2020) Komp'uterni tekhnolohii ta on-lain komponent u vykladanni inozemnoi movy. [Computer technologies and online component in foreign language teaching]. *Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii «Vitchyzniana nauka na zlami epokh: problemy ta perspektyvy rozvytku»* - Materials of the All-Ukrainian scientific-practical Internet conference "National science at the turn of the epochs: problems and prospects of development": Collection of scientific works. Pereiaslav, 2020. Issue 64. P. 216-219 URL: <http://confscience.webnode.com.ua> [in Ukrainian]
7. Laura Edwards. How do we teach when teaching online. URL: <https://sandymillin.wordpress.com/2020/04/28/how-do-we-teach-when-teaching-online-guest-post/>

УДК [159.922.76:616.896]:[376-056.264:811.161.2'373]

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-437-447](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-437-447)

Созонюк Ольга Степанівна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри вікової та педагогічної психології, Рівненський державний гуманітарний університет, вул. С.Бандери,12, м. Рівне, 33028, тел.: (0362) 63 30 66, <https://orcid.org/0000-0002-6810-6341>

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОКОРЕКЦІЙНОГО ТА ЛОГОПЕДИЧНОГО ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК ЛЕКСИКИ ДІТЕЙ З РОЗЛАДАМИ СПЕКТРУ АУТИЗМУ

Анотація. У статті здійснено аналіз вітчизняної і зарубіжної наукової літератури з досліджуваної проблеми. Визначено, що успішна корекція формування лексичної сторони мовлення здійснюється в результаті багатоаспектного впливу, спрямованого на мовленнєві процеси, на активізацію пізнавальної діяльності дошкільників та школярів. Досліджено, що робота фахівців з аутичними дітьми повинна відбуватися в тісному контакті з сім'єю, з батьками. Важливо постійно здійснювати психологічний супровід сім'ї, що виховує дитину з розладами спектру аутизму, оскільки саме допомога спеціалістів може надати суттєву допомогу в подоланні багатьох проблем з їх дитиною.

Також доведено, що дитина з аутизмом потребує тривалого корекційно-розвивального впливу для того, щоб навчитись самостійно висловлювати свої думки та переживання. Розвиток мовленнєвої функції є досить важливим для дитини з аутизмом, оскільки, зазвичай, такі діти намагаються отримати бажане не мовленнєвими засобами впливу на інших, а саме криком, проявом агресії, протяганням рук до об'єкту бажань. Інша людина в такому випадку виступає знаряддям, а не об'єктом комунікації.

Охарактеризовано методики, які є досить ефективними в опануванні дітьми лексики. Зокрема, Video Modeling є успішним інструментом, що використовується для покращення розмовної мови аутичної дитини, збільшення її словникового запасу і підвищення комунікативних здібностей, а також Picture Exchange Communication System (PECS). Рекомендується в якості ефективного інструменту для підвищення вербальної комунікації аутичних дітей. PECS – це система, яка пов'язує фотографії з вербальною комунікацією, таким чином, навчаючи аутичних дітей ефективній комунікації.

Встановлено, що ранній початок психокорекційної роботи в комплексі з іншими необхідними заходами виступає важливою передумовою та запорукою розвитку комунікативної функції дітей з РСА.

Ключові слова: діти з розладами аутичного спектру, мовленнєві порушення, психокорекційний супровід, методики корекції мовленнєвих порушень.

Sozoniuk Olha Stepanivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Age and Pedagogical Psychology, Rivne State Humanitarian University, S. Bandery St., 12, Rivne, 33028, tel.: (0362) 63-30-66, <https://orcid.org/0000-0002-6810-6341>

FEATURES OF THE PSYCHO-CORRECTIVE AND LOGOPEDICAL INFLUENCE ON THE VOCABULARY DEVELOPMENT OF CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDERS

Abstract. The article analyzes domestic and foreign scientific literature on the researched problem. It has been determined that the successful correction of the formation of the lexical side of speech is carried out as a result of a multidimensional influence aimed at speech processes and the activation of cognitive activity of preschoolers and schoolchildren. It has been studied that the work of specialists with autistic children should take place in close contact with the family and parents. It is necessary to constantly provide psychological support to a family which is raising a child with autism spectrum disorders, because the help of specialists can provide significant help in overcoming many problems with their child.

It has also been proven that a child with autism needs long-term corrective and developmental support in order to learn to express his thoughts and feelings independently. The development of the speech function is quite important for a child with autism, because usually such children try to get what they want by non-verbal means of influencing others, namely by shouting, showing aggression, reaching out to the object of their wishes. In this case, the other person becomes a tool, but not an object of communication.

Methods that are quite effective in children's acquisition of vocabulary are described. Video Modeling is a successful tool used to improve the spoken language of an autistic child, increase his/her vocabulary and improve communication skills, as well as the Picture Exchange Communication System (PECS). PECS is a system that links pictures with verbal communication, thus teaching autistic children to communicate effectively.

It has been established that the early start of psychocorrective work in combination with other necessary measures is an important prerequisite and guarantee for the development of the communicative function of children with early autism syndrome.

Keywords: children with autistic spectrum disorders, speech disorders, psychocorrective support, methods of speech disorders correction.

Постановка проблеми. Зміни в суспільстві, освітній політиці, гуманізація навчання і виховання, спрямовані на гармонійний розвиток особистості, її соціалізацію та індивідуалізацію, визначають зміни і в спеціальній освіті, для якої одним з найважливіших завдань є створення умов для раннього виявлення, корекції і компенсації відхилень у розвитку дітей із психофізичними порушеннями. Особливо значущими стають проблеми виявлення важких мовленнєвих порушень у дітей та вибір оптимальних шляхів корекції у логопедії в умовах безперервного удосконалення змісту корекційного навчання у системі спеціальної дошкільної і шкільної освіти. Останнім часом в Україні збільшується кількість дітей з порушеннями психофізичного, у тому числі, і мовленнєвого розвитку. В психологічній і педагогічній роботі з дітьми на даний час досить гостро постає проблема труднощів у формуванні мовлення дітей з органічними порушеннями психофізичного розвитку. Особливо в умовах психіатричного стаціонару часто доводиться зустрічатися з проблемою збільшення кількості дітей, в яких порушене – недорозвинуте або ж не сформоване мовлення. Причиною цього, як правило, є комплексні органічні порушення. Сюди належать діти з розладами спектру аутизму, моторною та сенсорною алалією, порушенням слуху, інтелектуальним недорозвитком.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз вітчизняних і зарубіжних досліджень (Аппе Ф., Башина В.М., Купчак О.М., Літвінова О.В., Логвінова І.П., Зимняя І.А., Ремшмідт Х., Скрипник Т.В., Шульженко Д.І.) свідчить про те, що здатність висловлюватися, сприймати і розуміти звернену мову дає можливість розвинути у дитини здатність до комунікації, допоможе не уникати спілкування, підвищить рівень її адаптації в навколишньому світі.

Сучасні підходи до проблеми мовленнєвого розвитку дітей з РСА та результати досліджень (Баєнська О.Р., Конопляста С.Ю., Тарасун В.В., Островська К.І.) свідчать про значущість проблеми в аспекті комунікативної сфери аутичної дитини. Корекція мовленнєвих порушень, постійне збагачення словника є необхідною умовою для розвитку комунікативних вмінь дитини.

Проводяться численні експериментальні дослідження щодо можливостей розвитку мовлення у дітей з РСА. Багато науковців, зіштовхуючись з мовленнєвими проблемами аутичної дитини, намагаються розробити техніки, спрямовані на логопедичну корекцію мовлення у таких дітей. Сприяти становленню мовлення в аутистів як необхідного засобу пізнання та комунікації є важливою суспільною справою.

Метою даної статті є охарактеризувати особливості психокорекційного та логопедичного впливу на розвиток лексики дітей з розладами аутичного спектру.

Виклад основного матеріалу. Успішна корекція формування лексичної сторони мовлення здійснюється в результаті багатоаспектного впливу, спрямованого на мовленнєві процеси, на активізацію пізнавальної діяльності

дошкільників та школярів. Досягненню цього сприяє побутова діяльність дітей, цілеспрямовані спостереження за природою, життям людей і тварин, власні дії з предметами, іграшками, різні види ігор. І особливо важливими для активного розвитку мовленнєвої діяльності дітей з аутичними розладами є спілкування з тими дорослими, які опікають, навчають дитину (батьки, вихователі, логопеди, психологи).

Аппе Ф. наголошує на тому, що корекційна робота з аутичною дитиною повинна здійснюватися поетапно, зважаючи на рівень вираженості дизонтогенезу. При цьому використовуються два режими: помірний і активний. На перших етапах роботи відпрацьовуються реакції поживлення і стеження, формується зорово-моторний комплекс. У подальшому, в процесі маніпуляцій з предметами розвивають тактильне, зорово-тактильне, кінестетичне, м'язове сприйняття. На наступних етапах проводяться терапевтичні техніки [1].

Дослідниця дітей з РСА Пасевіна О.А. вважає, що «більшість особливостей розвитку дітей з РАС підлягають корекції при дотриманні певних принципів організації відновлювально-терапевтичної (психореабілітаційної, а іноді і психофармакологічної) і корекційно-розвивальної роботи». Авторка висловлює думку про те, що необхідною умовою такої діяльності є висока інтенсивність психолого-педагогічних занять (до 35-40 годин і не менше 20-25 годин на тиждень) у перші півроку супроводу [2].

Правильно організовані психолого-педагогічні та логопедичні психокорекційні заняття передбачають не лише формування лексичної сторони мовлення, але є надзвичайно важливими для налагодження комунікації і подальшої інтеграції дитини в соціум.

У випадку аутичних порушень словникову роботу необхідно проводити планомірно та систематично, враховуючи наступні фактори:

- рівень захворювання дитини;
- рівень порушення мовленнєвого розвитку;
- вікові відмінності;
- індивідуальні мовленнєві здібності та особливості ;
- індивідуально-психологічні особливості.

Роботу з розвитку мовлення дітей з аутизмом спочатку варто проводити індивідуально, відповідно до рівня інтелектуального розвитку дитини. Потім, при можливості, дитину можна включати в групове навчання. Корекційна робота з розвитку мовлення вимагає великого напруження і може розтягуватися на досить тривалий час. Основними завданнями цієї роботи є:

- диференціація рівня мовленнєвих порушень, зумовлених аутизмом і супутніми синдромами;
- встановлення емоційного контакту з дитиною;
- вибір індивідуальних способів активізації мовленнєвої діяльності;

- формування і розвиток спонтанного мовлення в побуті і в грі;
- розвиток мовлення в навчальній ситуації.

Організуючи роботу з дітьми з РАС, варто розуміти, що ефективність корекційного процесу багато в чому залежатиме від створення особливих умов, в яких реально можна було б поєднувати психолого-педагогічну, медичну та інші види допомоги і відслідковувати динаміку розвитку дитини.

Логопедична робота, спрямована на збільшення лексичного обсягу, з кожною дитиною з РСА проводиться поступово, спочатку індивідуально, а потім, при можливості, в групах. Науковці пропонують виділяти в корекційно-логопедичній роботі з аутичними дітьми декілька етапів.

На першому етапі відбувається контакт-адаптація дитини до нових умов. Встановлюється емоційний контакт. Важливо створити емоційно позитивний настрій. Основні правила цього етапу: врахування емоційного рівня та мовленнєвих можливостей дитини; затишна, сенсорно сприятлива атмосфера, тихий і спокійний голос, плавні неквапливі рухи логопеда.

На другому етапі ставляться завдання щодо формування передумов мовленнєвого розвитку – розвитку мовленнєвого наслідування, що передбачає роботу над: звуконаслідуванням, ротовою увагою, навичками наслідування, розумінням слів, мовленнєвим диханням, активізацією артикуляційного апарату, мисленням, ініціативою та інтересом до спілкування. На цьому етапі необхідно формувати зв'язок «символ-предмет», щоб дитина почала користуватися експресивним мовленням для взаємодії з оточуючими.

На третьому етапі робиться наголос на формуванні базового словникового запасу. При цьому зусилля зосереджують на розвитку складової структури слів, нарощуванні можливостей артикуляційного апарату, розвитку звуковимови. В роботі застосовують предметні, рухові (спортивні) і, за можливості, сюжетні ігри з використанням дієслів наказового способу. Можна створити індивідуальний для кожної дитини логопедичний альбом: з графічними символами звуків, з артикуляційними профілями, візуальними діалогами.

На четвертому етапі відбувається формування навичок спілкування в діалозі у побуті, поліпшення якості звуковимови. Основне завдання цього етапу – формування і розвиток спонтанного мовлення в ігровій діяльності з врахуванням індивідуальних можливостей дитини [2].

Очевидно, що робота, спрямована на розвиток експресивного мовлення, зростання словникового запасу дітей з РСА передбачає їх постійне навчання через включеність в коло сім'ї, в навчальні ситуації з різними фахівцями, в комунікацію з оточуючими.

Робота фахівців з аутичними дітьми повинна відбуватися в тісному контакті з сім'єю, з батьками. Необхідно постійно здійснювати психологічний супровід сім'ї, що виховує дитину з РАС, оскільки саме допомога спеціалістів може надати суттєву допомогу в подоланні багатьох проблем з їх дитиною.

Робота з батьками має особливе значення в корекційно-логопедичній роботі з аутичними дітьми. Роль сім'ї важлива сама по собі: як сприймають близькі особливості поведінки дитини з РСА, яку участь беруть у корекційному процесі. Саме батьки зацікавлені в наступності допомоги таким дітям, починаючи з дошкільного віку і закінчуючи «дорослим життям» [3].

На індивідуальних консультаціях логопеди знайомлять батьків з розробленою та затвердженою індивідуальною програмою розвитку і виховання дитини. Далі робота з сім'єю продовжується у вигляді комплексних домашніх завдань. Це дає можливість тримати батьків у курсі справ щодо проведення корекційно-логопедичної роботи, а також навчати їх самостійно працювати з дітьми вдома.

Враховуючи особливості сімейного виховання, Л.І.Трофименко вважає, що початкові зустрічі та логопедичну роботу з дітьми «варто проводити тією мовою, якою дитина спілкується у родині (російською чи українською), особливо, коли вона вперше відвідує дошкільний навчальний заклад або проходить первинне обстеження. Це важливо для того, щоб правильно налаштувати дитину на спілкування та одержати достовірні і точні результати виконання завдань та проб» [4].

Дитина з аутизмом потребує тривалого корекційно-розвиваючого супроводу для того, щоб навчитись самостійно висловлювати свої думки та переживання. Розвиток мовленнєвої функції є досить важливим для дитини з аутизмом, оскільки, зазвичай, такі діти намагаються отримати бажане не мовленнєвими засобами впливу на інших, а саме криком, проявом агресії, протяганням рук до об'єкту бажань тощо. Інша людина в такому випадку виступає знаряддям, а не об'єктом комунікації.

Складність та різноманітність проявів аутизму, і, особливо, лексичних порушень у кожній конкретній дитини, зумовлює необхідність виваженого, суворо індивідуального підходу в організації логопедичної роботи. На думку сучасних дослідників проблеми (В.І.Тарасун, Д.І.Шульженко) діагностика порушень у розвитку лексичної сторони мовлення повинна включати в себе наступні складові:

- дослідження лексичного значення слова;
- визначення наявності в імпресивному та експресивному словнику необхідних груп слів;
- вивчення особливостей розуміння і засвоєння узагальненого лексичного значення слова;
- розуміння контекстуально зумовленого значення слова (прямого значення слова у контексті).

Так, наприклад, відомий дослідник мовленнєвих проблем при РСА – М.М.Ліблінг вважає, що внесення емоційного смислу в життя аутичної дитини, в те, що вона робить і в те, що почуває, - це єдиний адекватний шлях для того, щоб досягти її «включеності» в реальність, усвідомлення нею

навколишнього, і, відповідно, розуміння нею мови. Науковець пропонує досягти цього з допомогою спеціального емоційно-сміслового коментарію, який повинен супроводжувати дитину протягом всього дня [5].

Важливим у даному методичному підході є те, що емоційно-смісловий коментарій обов'язково повинен бути прив'язаним до досвіду дитини, до того, що вона знає, бачила, на чому зупиняла свою увагу. Цей підхід вносить смисл навіть в беззмістовну активність аутичної дитини, в її ауто стимуляцію. Емоційно-смісловий коментарій ставить емоційні акценти на позитивному, фіксує на приємних для дитини відчуттях, нівелюючи неприємне; допомагає зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки, дає дитині уявлення про суть, влаштування предметів і явищ. А також допомагає подолати страхи, стереотипні потяги дитини, знімає напруження, викликає цікавість до навколишнього; передає розуміння життєвих подій, їх взаємозалежність, залежність від соціальних правил, допомагаючи дитині хоча б в якійсь мірі отримати уявлення про людські емоції, почуття, взаємини. Важливо при цьому коментувати почуття дитини, вербалізуючи її емоційні реакції, пояснювати її реакції інших. М.Ліблінг вважає, що емоційно-смісловий коментарій не повинен бути простим, краще, щоб він був якомога детальнішим [5].

Сучасні наукові дослідження спрямовуються на пошук ефективних засобів активізації комунікації в дітей із РСА, а також на розробку програм формування та розвитку мовленнєвої діяльності зазначеної категорії дітей.

Програми допомоги таким дітям укладають, враховуючи певні вимоги, зокрема:

- ранній початок навчання;
- використання суворо структурованих програм (чітка структура досить добре сприймається дітьми з аутизмом);
- залучення сім'ї в програму навчання;
- інтеграція програми у повсякденне життя дитини.

Дуже часто ми стаємо свідками того, що майже половина дітей з РАС не користуються мовленням взагалі, інші діти стикаються з труднощами різного рівня через відсутність розуміння зверненого до них мовлення. Окрім того, переживають почуття тривоги та відстороненості через нерозуміння і непередбачуваність для них подій навколишнього середовища.

Як бачимо, проблема корекційно-логопедичної роботи, спрямованої на розвиток експресивного мовлення та, зокрема, його лексичної складової, у дітей із РСА є актуальною та далекою від свого остаточного вирішення. Логопедична робота в комплексі з іншими необхідними заходами медикаментозного, корекційного та реабілітаційного спрямувань виступає важливою передумовою та запорукою розвитку комунікативної функції таких дітей та можливості їх функціонування в суспільстві.

У логопедичній вітчизняній науці та практиці досягнуто значних зрушень на шляху до створення корекційних програм, методик, підручників, навчальних, практичних посібників для роботи з аутичними дітьми та впровадження їх у практику. Все це сприяє ефективності та результативності навчально-виховного процесу у дошкільних та шкільних закладах освіти.

Аналіз словникового запасу дітей з порушеним розвитком мовлення дозволяє виявити своєрідний характер лексичних порушень дітей з РСА. Становлення їх лексичного запасу є суттєво обмеженим, через що і виявляється затримка експресивного мовлення.

Проводячи роботу зі збагачення словника дітей з аутичними розладами варто показувати їм тісний зв'язок між словом і відчуттям, словом і уявленням. Наприклад, логопед пропонує дітям відчутти на дотик воду, при цьому говорить: “Вода холодна”. Безпосереднє відчуття холоду дає змогу дитині правильно зрозуміти і засвоїти значення слова.

Встановлено, що діти з аутизмом не можуть самостійно називати слова, що є наявними в їх пасивному словнику, неправильно використовують слова в мовленнєвому контексті. В аутичних дітей спостерігаються різноманітні заміни слів у мовленні: вони неправильно називають предмети, що подібні за зовнішніми ознаками (майка – сорочка, фонтан – душ); змінюють назви предметів, що подібні за призначенням (глечик – пляшка, диван – крісло); змінюють назви предметів, що ситуативно пов'язані з ними (каток – лід); частину предмета замінюють його назвою (стовбур – дерево, пелюстки – квітка); замінюють слова, що позначають видові поняття і навпаки (береза – дерево, посуд – тарілка); замість одного слова використовують словосполучення або речення (бінокль – щоб дивитися, шланг – воду лити); назви дій замінюють словами, близькими за ситуацією і зовнішніми ознаками (вирізає – рве, клює – стукає); не можуть назвати деякі дії (підстрибувати, зазирати); не знають назв багатьох кольорів; не розрізняють і не називають форму предметів (квадратний, круглий).

Сформованість функції називання (позначання) предметів та дій вказує на співвідношення реального образу з конкретним словом. Це є досить важливим для становлення в аутичної дитини уявлень про навколишній світ. Однак, розвиток функції називання зумовлений також розумінням дитиною інструкції та готовністю дитини вступати в контакт з іншою людиною.

Важливим моментом для розвитку функції експресивного мовлення і збагачення обсягу лексики є запуск процесу комунікації дитини з іншими. Необхідно, ґрунтуючись на потребах, інтересах, бажаннях дитини, стимулювати проговорення простих слів « дай », « допоможи », « відпусти » тощо

Дослідження стану фонетико-фонематичної системи мовлення включає обстеження звуковимови та звукової структури слова, стану сформованості фонематичних процесів (сприймання, уявлення, аналізу) та виявлення причин, які лежать в основі їх порушень.

Під час дослідження звукової сторони мовлення необхідно звернути увагу на особливості відтворення дитиною звукового складу слова, чи усі звуки вимовляються правильно, чи є пропуски, заміни звуків, спотворення, стабільний чи нестабільний характер порушень.

Роботу, спрямовану на формування і збагачення лексики необхідно починати з визначення особливостей розвитку лексичної сторони мовлення у даної дитини. Для цього важливо, по-перше:

- виявити стан сформованості лексичного значення слова;
- дати розуміння контекстуально зумовленого значення слова;
- навчити переносити засвоєне значення на нові аналогічні ситуації;
- сформувати вміння добирати синоніми, антоніми;
- дати розуміння багатозначності слова.

По-друге:

- визначити особливості системи морфологічного словотворення;
- дати розуміння твірного та похідного слів і їх порівняння за значенням;
- сформувати вміння практично оперувати словотворчими морфемами у процесі словотворення (за аналогією і самостійно);
- навчити виділяти на практичному рівні спільну морфему (префікс, суфікс) у ряді слів (робити морфологічний аналіз слова).

Для адекватного засвоєння лексики необхідно навчити дитину встановлювати смислові зв'язки між словами.

Більшість видів навчання аутичною дитиною відбуваються у вигляді гри. Існує багато варіантів формування індивідуальної програми для кожної конкретної дитини з врахуванням її особливостей та інтелектуального рівня. Багато методик розроблені закордонними фахівцями. Приведемо декілька методик, які, на нашу думку, є досить ефективними в опануванні дітьми лексики, як наприклад:

1. Video Modeling є успішним інструментом, що використовується для покращення розмовної мови аутичної дитини, збільшення її словникового запасу і підвищення комунікативних здібностей.

2. Picture Exchange Communication System (PECS) – система, розроблена на початку 1990-х рр. Рекомендується в якості ефективного інструменту для підвищення вербальної комунікації аутичних дітей. PECS – це система, яка пов'язує фотографії з вербальною комунікацією, таким чином навчаючи аутичних дітей ефективній комунікації.

PECS складається з 6 фаз:

Перша фаза починається з навчання втрьох: дитина, яка буде передавати повідомлення, людина, яка буде отримувати повідомлення і дорослий помічник, який буде свідомо допомагати людині у виконанні цільової реакції. Дорослий демонструє дитині картку із зображенням предмету чи їжі, яким дитина надає перевагу, коли вона тягнеться до бажаного об'єкта, помічник допомагає дитині взяти цю картку. Після цього

він допомагає дитині віддати цю картку іншій людині, коли дія виконана, дитина отримує бажаний предмет.

Друга фаза – здійснюються спроби заохочувати самостійність дитини, але помічник знову присутній для підтримки обміну. Доцільно, щоб дитина або дорослий, що використовує PECS, звик завжди носити з собою книжку із зображеннями і ставився до цього відповідальною.

Третя фаза – дитина починає сама вибирати потрібне зображення з багатьох картинок, що належать до різних сфер.

Четверта фаза – дитина викладає картки з зображенням предмета на смужку для речення, на якій написано «я хочу», після чого віддає смужку дорослому.

П'ята фаза – дитина починає відповідати на запитання: «Що ти хочеш?» за допомогою смужки з реченням. Якщо адресат повідомлення почне надто рано задавати питання чи використовувати вказівний жест, то це може стати небажаною підказкою, яка заважатиме цільовій поведінці.

Шоста фаза – додаються такі питання, як: «Що ти бачиш?» і «Що у тебе». Ці питання мають на меті познайомити дитину з таким видом комунікації, як коментування, в то час, як перша фраза стосувалась лише прохань [6].

Зокрема, методика Repetitive Speech дозволяє збільшувати словниковий обсяг дитини. Рекомендується використання пісень, до яких аутична дитина виявляє цікавість, і, наприклад, зупиняти пісню посередині, щоб дитина самостійно могла її закінчити або договорити.

Досить відомим є метод «Піктограми». Існує ряд комп'ютерних програм з каталогами, що складаються з чітких лінійних картинок, які являють собою

широкий спектр об'єктів, дій і почуттів. Дана система легка і зрозуміла, що дозволяє використовувати її для розвитку лексичної сторони експресивного мовлення для дітей з РСА і, навіть, для дітей з низьким інтелектом.

Фотографії та об'єкти – ще одна система, яку може засвоїти аутична дитина з низьким рівнем розвитку функціонального мовлення та мови, коли метод піктограм є надто складним для дитини. Використання фото вимагає, щоб дитина спочатку бачила справжній предмет, а потім побачила чітке і зрозуміле зображення предмета на фото. Приклад використання фотографій: серія фото із зображенням ігрової діяльності може висіти на стіні, і дитина знімає одне фото, яке їй до вподоби. Можливо дитина, таким чином, висловлює своє бажання пограти саме в таку гру, яка зображена на фото. Також серії фотографій можна використовувати для розмежування етапів одягання дитини. Дитина таким чином запам'ятовує послідовність виконання дій і їй легше на потім дотримуватися цієї послідовності.

Для розробки найбільш ефективного способу спілкування з дитиною з РСА надзвичайно важливо, щоб батьки і фахівці усвідомлювали тип і труднощі проблеми навчання дитини експресивному мовленню і постійно працювали над збільшенням обсягу слів в активному словнику дитини, від цього залежить і розвиток комунікативної здатності аутистів.

Висновки. Все вищесказане свідчить про важливість і актуальність правильної організації корекційно-логопедичної роботи, спрямованої на розвиток експресивного мовлення та, зокрема, його лексичної складової, у дітей із РСА. Ранній початок логопедичної роботи в комплексі з іншими необхідними заходами виступає важливою передумовою та запорукою розвитку комунікативної функції таких дітей та можливості їх функціонування в суспільстві.

Таким чином, логопедична робота з дітьми із аутизмом дає їм можливість наблизитись до розуміння навколишнього світу та навчитися, по можливості, повноцінно спілкуватись з людьми, що їх оточують. Виконання завдань, описаних вище, дозволяє поступово формувати і збільшувати словниковий обсяг експресивного мовлення дитини з РСА.

Література:

1. Аппе Ф. Введение в психологическую теорию аутизма / Ф. Аппе. – В : Теревинф, 2006. – 216 с.
2. Пасевіна О. А. Можливості інклюзивного навчання дітей з розладами аутистичного спектру / О. А. Пасевіна // Молодий вчений. – 2013. – № 2 (02).
3. Літвінова О. В. Щодо питання систематизації мовленнєвих порушень при аутизмі / О. В. Літвінова // Логопедія. – 2013. – № 3.
4. Трофименко Л.І. Формування орієнтування на слово як одиницю мови у дошкільників із ЗНМ // Дефектологія. – 2011. – №4. – С. 35 – 38.
5. Либлинг М.М. Развитие речи аутичного ребенка. Подготовка к обучению детей с ранним детским аутизмом // Дефектология, 1998, № 1. - с. 69.
6. Скрипник Т.В. Комплексна програма розвитку дітей з аутизмом (на допомогу фахівцям): навч.-метод. посіб. / Т.В.Скрипник. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 54 с.

References:

1. Appe F. (2006). *Vvedeniye v psykholohycheskuiu teoryiu autyzma* [Introduction to the psychological theory of autism] / F. Appe. – V : Terevynf, 2006. – 216 s.
2. Pasievina O. A. (2013). *Mozhlyvosti inkluzyvnoho navchannia ditei z rozladamy autystychnoho spektru* [Possibilities of inclusive education of children with autism spectrum disorders] / O. A. Pasievina // *Molodyi vchenyi*. – 2013. – № 2 (02) [in Ukrainian].
3. Litvinova O. V. (2013). *Shchodo pytannia systematyzatsii movlennievkykh porushen pry autyzmi* [The issue of systematization of speech disorders in autism] / O. V. Litvinova // *Lohopediia*. – 2013. – № 3 [in Ukrainian].
4. Trofymenko L.I. (2011). *Formuvannia oriientuvannia na slovo yak odynytsiu movy u doshkilnykiv iz ZNM* [Formation of orientation on a word as a unit of speech for preschoolers with general underdevelopment of speech] // *Defektolohiia*. – 2011. – №4. – S. 35 – 38 [in Ukrainian].
5. Lyblynh M.M. (1998). *Razvytye rechy autychnoho rebenka. Podhotovka k obucheniyu detei s rannym detskim autyzmom* [Speech development of an autistic child. Preparation to educate children with early childhood autism] // *Defektolohyia*, 1998, № 1. - s. 69.
6. Skrypnyk T.V. (2013). *Kompleksna prohrama rozvytku ditei z autyzmom (na dopomohu fakhivtsiam)* [Comprehensive program for the development of children with autism (to help the experts)]: navch.-metod. posib. / T.V.Skrypnyk. – Kirovohrad: Imeks-LTD, 2013. – 54 s. [in Ukrainian].

УДК 159.923.2

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-448-459](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-448-459)

Фарафонова Ірина Анатоліївна аспірант Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», керівник, юридично-психологічний Центр ХОСОУ, м. Харків, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-2896-7518>

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ СИСТЕМИ АРТТЕРАПІЇ ЯК ПОЗИТИВНІ РЕСУРСИ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ І КОРЕКЦІЇ СВІДОМОСТІ І ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ

Анотація. У статті розглядається проблема методичних аспектів системи арттерапії для педагогів вищої школи і формування здорової, позитивної, освіченої творчої особистості. Оздоровлення нації - це напрямок держави. Цей напрямок стосується позитивної адаптації наставників молоді - педагогів вищої школи, які свої сили і натхнення віддали для знань і практики молоді.

Метою дослідження є визначення арт-терапії, артвправи і арттехніки впливу на творчі здібності педагогів вищої школи. У відповідності з метою дослідження були визначені наступні завдання, розглянуті теоретичні основи арттерапії і розглянути методичні аспекти системи арттерапії для педагогів вищої школи.

Ступінь теоретичної розробленості проблеми показує специфічність предмета дослідження і задає багатоплановість теоретичного опрацювання проблеми. Це, передусім, тема терапевтичної функції мистецтва як, названої Аристотелем катарсисом.

Наукова новизна отриманих результатів: а) проведений психологічно-філософський аналіз арттерапії як способу вираження творчої діяльності педагогів вищої школи; б) розглянуті методичні аспекти системи арттерапії для педагогів вищої школи.

Основоположними методами щодо проведення артвправ щодо профілактики синдрому емоційного вигорання педагогів вищої школи є позитив - технології, спрямовані на розвиток позитивного мислення педагогів вищої школи.

Арттерапія є ресурсним напрямком, так як лежить поза сферою повсякденному житті педагога вищої школи, на якого направлена арттерапія і розширює людський досвід. Всі завдання арттерапевта і його дії і методи спрямовані на те, щоб створити позитивну атмосферу і підключити увагу учасників, щоб вони проявили у ролі творця ідеї. Арттерапевт створює атмосферу відкритості, доброзичливості, співтворчості в спілкуванні

педагогів вищої школи. Арттерапевт показує м'яке, демократичне, непомітне керівництво діяльністю і прийоми з коментарями. Діяльність учасників-педагогів вищої школи: індивідуально або колективно у групі виконують арттерапевтичні вправи. Проводячи майстер-клас арттерапевт намагається задіяти учасників - педагогів вищої школи у процес, зробити їх активними, допомогти розбудити в них той потенціал, який прихований навіть для них самих.

Об'єктом дослідження є арттерапія як спосіб вираження творчої діяльності педагогів вищої школи.

Предметом дослідження є основні напрямки побудови системи арт-терапії як ефективного способу вираження творчої діяльності педагогів вищої школи.

Методичні рекомендації направлені на основні і важливі функції арт-терапії: на діагностичну та терапевтичну.

Висновок. Методичні аспекти системи арттерапії для педагогів вищої школи стосуються основних функцій арт-терапії. К яким відносяться: діагностична та терапевтична.

Ключові слова: арттерапія, ресурс, артвправа, позитив-технології, художня творчість, комунікація, проєктивні методики.

Farafonova Iryna Anatolyivna Postgraduate of the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", head, Legal and Psychological Center of the HOSOU (Kharkiv Union of Officers of Ukraine), Kharkiv, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-2896-7518>

METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE ART THERAPY SYSTEM AS POSITIVE RESOURCES FOR THE RESEARCH AND CORRECTION OF HUMAN CONSCIOUSNESS AND BEHAVIOR

Abstract. The article examines the problem of methodological aspects of the art therapy system for teachers of higher education and the formation of a healthy, positive, educated creative personality. Improving the health of the nation is the direction of the state. This direction concerns the positive adaptation of youth mentors - teachers of higher education, who gave their strength and inspiration to the knowledge and practice of young people.

The purpose of the study is to determine the effect of art therapy, art exercises and art techniques on the creative abilities of teachers of higher education. In accordance with the purpose of the study, the following tasks were determined, the theoretical foundations of art therapy were considered, and methodological aspects of the art therapy system were considered for teachers of higher education.

The degree of theoretical development of the problem shows the specificity of the research subject and determines the multifacetedness of the theoretical

treatment of the problem. This is, first of all, the topic of the therapeutic function of art as what Aristotle called catharsis.

Scientific novelty of the obtained results: a) psychological and philosophical analysis of art therapy as a way of expressing the creative activity of higher school teachers; b) methodical aspects of the art therapy system for higher school teachers are considered.

The fundamental methods of performing art exercises for the prevention of emotional burnout syndrome of higher school teachers are positive - technologies aimed at the development of positive thinking of higher school teachers.

Art therapy is a resource direction, as it lies outside the scope of the everyday life of a teacher of a higher school, to whom art therapy is directed and expands human experience. All the tasks of the art therapist and his actions and methods are aimed at creating a positive atmosphere and connecting the imagination of the participants so that they manifest as creators of ideas. The art therapist creates an atmosphere of openness, benevolence, and co-creation in the communication of teachers of the higher school. The art therapist shows soft, democratic, unobtrusive management of activities and techniques with comments. Activities of participants-teachers of the higher school: perform art therapy exercises individually or collectively in a group. Conducting a master class, the art therapist tries to involve the participants - teachers of the higher school in the process, to make them active, to help awaken in them the potential that is hidden even for themselves.

The object of research is art therapy as a way of expressing the creative activity of teachers of higher education.

The subject of the study is the main directions of building a system of art therapy as an effective way of expressing the creative activity of teachers of higher education.

The methodical recommendations are aimed at the main and important functions of art therapy: diagnostic and therapeutic.

Conclusion. Methodical aspects of the art therapy system for teachers of higher education relate to the main functions of art therapy. Which include: diagnostic and therapeutic.

Keywords: art therapy, resource, art practice, positive technologies, artistic creativity, communication, projective methods.

Постановка проблеми. Реформи України у сфері освіти у XXI століття є стратегічним напрямком держави. Формування здорової, позитивної, освіченої творчої особистості є напрямком держави. Особливо цей напрямок стосується для позитивної адаптації наставників молоді - педагогів вищої школи, які свої сили і натхнення віддали для знань і практики молоді.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ступінь теоретичної розробленості проблеми показує специфічність предмета дослідження і задає багатоплановість теоретичного опрацювання проблеми. Це, передусім, тема терапевтичної функції мистецтва як, названої Аристотелем катарсисом.

Арттерапія є ресурсним напрямком, так як лежить поза сферою повсякденному житті педагога вищої школи, на якого направлена арттерапія і розширює людський досвід. Ресурс арт-терапії важливий для людини і проявляється у способі терапевтичної взаємодії арттерапевта і педагога вищої школи, на якого направлена розроблена система вправ розробленої системи.

Термін «арттерапія» розроблений був вченим А. Хіллом (30-і роки минулого століття) і в галузі теоретичного та практичного знання предмету відображає процес вивчення інтеграції трьох самостійних важливих напрямів, таких як медичний, соціальний та педагогічний і проявляється у застосуванні художньої творчості як адаптаційного, відволікаючого та гармонійного позитивного фактору [17].

Другий вчений М.Наумбург (США) підкреслювала, що арт-терапевтична практика ґрунтується на вираженні образів, ніж у словах [18]. Психолог Едіт Крамер підкреслювала, що позитивний ефект арт-терапії здійснюється в співпереживанні і процесі пізнання художньої творчості, яка дає можливість пережити внутрішні конфлікти [19].

Об'єктом дослідження є арттерапія як спосіб вираження творчої діяльності педагогів вищої школи.

Предметом дослідження є основні напрямки побудови системи арт-терапії як ефективного способу вираження творчої діяльності педагогів вищої школи.

Метою дослідження є визначення арт-терапії, артвправи і арттехніки впливу на творчі здібності педагогів вищої школи.

У відповідності з метою дослідження були визначені наступні завдання:

1. Розглянути теоретичні основи арттерапії;
2. Розглянути методичні аспекти системи арттерапії для педагогів вищої школи

Методологічну основу дослідження становить комплекс філософських, психологічних, соціальних, загальнонаукових методів дослідження, що забезпечують єдність психологічно-філософського аналізу феномену арттерапії.

Виклад основного матеріалу. Серед функцій арт-терапії дослідники і практикуючі психологи виділяють наступні:

А)Діагностична функція. Діагностика труднощів у житті клієнта, що підлягають корекції. Виявлення особливостей індивідуальної картини світу;

Вивчення неусвідомлюваних або приховуваних потреб;

Відображення емоційних переживань.

Б)Міжособистісне спілкування; Засвоєння загальнолюдських соціально-культурних цінностей.

В)Регуляторна. Зниження стомлення, напруги, рівня стресів, негативних переживань.

Г)Когнітивна. Усвідомлення себе, прихованих мотивів своїх дій, впливу власної особистості на оточуючих;

Активне використання фантазії, реалізація творчих здібностей;
Отримання емоційного досвіду;
Розвиток духовно-моральної сфери особистості.

Д)Розвиваюча як особистісне зростання; Зростання соціальної компетентності, поліпшення комунікативних навичок.

Наукова новизна отриманих результатів:

- проведений психологічно-філософський аналіз арттерапії як способу вираження творчої діяльності педагогів вищої школи.

- розглянуті методичні аспекти системи арттерапії для педагогів вищої школи.

Основоположними методами щодо проведення артвправ щодо профілактики синдрому емоційного вигорання педагогів вищої школи є позитив - технології, спрямовані на розвиток позитивного мислення педагогів вищої школи.

Особистісні цінності позитивного мислення педагогів вищої школи залежать від внутрішніх критеріїв які прийняті людиною, що дають змогу відокремити істину від омани, добро від зла, користь від шкоди. Цінності суб'єкта творяться за правилом будівництва живого руху залежно від мінливих умов [6].

Арттерапевтична вправа - це важлива інтерактивна форма навчання і обміну досвідом арттерапевта для відпрацювання практичних навичок з педагогами вищої школи за різними методами і методиками та технологіями з метою профілактики емоційного вигорання педагогів вищої школи. У взаємовідносинах з педагогами вищої школи арттерапевт повинен застосовувати певний стиль, у який входять і свої особистісні якості: інтелігентність, характер, воля, темперамент, загальнокультурний розвиток, погляди, переконання, світогляд, та ін [4].

Особливо слід звернути арттерапевту і преділити увагу миміки, жести, управління емоціями, читання емоційного стану на обличчі, мову і голос (тон, сила, виразність, дикція, інтонація, техніка мови); пантоміму (постава, вміння стояти, сидіти, спостерігати за поведінку учасників); вміння зосередитися на предметі розмови, володіння мнемотехнікою, аутогенним тренуванням, відсутність скутості. Спочатку тренінгу роз'яснюється педагогам вищої школи зміст і особливості арттерапевтичної роботи, основних правил поведінки при емоційному вигоранні.

Методичні рекомендації направлені на основні і важливі функції арттерапії: на діагностичну та терапевтичну.

При діагностичній функції малюнок завжди символічний і символ має важливий зміст, який завжди висловлює наявний стан автора і показує емоції які автор намагався приховати. Треба зрозуміти один важливий і особливий момент, що по малюнку не можна ставити діагноз. При аналізі малюнку який

є допоміжним засобом допомогти поставити діагноз. Малюнок – це творчий продукт, унікальний документ, який містить інформацію про автора.

При терапевтичній функції арттерапії настає власне зцілення особистості за допомогою мистецтва, повернення особистості до психологічної цілісності. Педагоги вищої школи повинні знати, що в арттерапії найчастіше неможливо можливим розділити діагностичну і терапевтичну мети, так як практично завжди обидві функції виступають паралельно.

Аналізуючи потенціал арт-терапії та художньої діяльності, можна сформулювати такі можливості даного напрямку:

Аналізуючи потенціал арт-терапії та художньої діяльності, можна сформулювати такі можливості даного напрямку:

естетичні переживання, інсайт, катарсис;

Творча взаємодія в групі;

Творче індивідуальне самовираження;

Невербальна і символічна комунікація;

Вираз неусвідомлюваних, внутрішніх переживань;

Отримання нового соціального і емоційного досвіду.

Формами арт-терапії є індивідуальна і групова. Індивідуальна форма проходить у взаємодії клієнта і арттерапевта і може тривати багато сеансів і може проходити кілька місяців і років.

Групова арттерапія є важливою для групи і допомагає розвивати навички прийняття рішень, розвивати соціальні й комунікативні навички. При кількості членів групи ця форма допомагає підвищувати самооцінку, проявляються у вправах нові ролі. Члени групи допомагають надати підтримку членам групи і мають важливу функцію спостерігати результати своїх дій на інших учасниках групи.

Існують три форми діяльності арттерапії - активна, пасивна і змішана.

При активній формі клієнт є автором продуктів творчості і сам створює малюнки, витинанки, казки, скульптури та інше.

При пасивній формі клієнт використовує те, що зроблено іншими людьми, це можуть бути картини, художні твори. Клієнт розглядає картини, читає книги, прослуховує музичні твори. При змішаній формі клієнт використовує картини, скульптури та інше для створення своїх продуктів творчості.

Методичні аспекти арт - терапевтичного процесу щодо впровадження розробленої системи арттерапії включають у себе три етапи: перший етап: підготовчо-організаційний; другий етап: основна частина; третій етап арт - терапевтичного процесу: зміцнення і розвиток психотерапевтичних відносин.

Перший етап. **Підготовчо-організаційний.** До цього етапу входять: Назва артмайстер класу або арттерапевтичного семінару або тренінгу.

Основна частина першого етапу – це створення атмосфери високого ступеня терпимості, захищеності і безпеки, необхідної для встановлення психотерапевтичних відносин і переходу людини або колективу до творчої діяльності. Зміст цього етапу включає в себе привітання групи учасників, вступне слово арттерапевта і початок заняття. Проходить діалог учасників арттренингу перед діяльністю учасників артмайстер класу або тренінгу.

Принципи роботи в груповій формі арттренингу:

- розробка правил роботи групи;
- розкриваються загальні цілі арттренингу або артмайстер-класу;
- ставиться мета і завдання (загальні);
- надається матеріал та обладнання;
- обговорюється час проведення арттренингу або артмайстеркласу.

Важлива в групі позитивна атмосфера, де арттренинг або майстерклас проходить при терпимості, захищеності і безпеки членів групи. Це досягається за рахунок високої емпатії і позиції арттерапевта, який створює добрий настрій між учасниками заходу.

Організація поведінки учасників арттренингу при образотворчої діяльності позначається шляхом прийняття правил поведінки учасників, залучення їх уваги до колективної образотворчої роботи у групі.

Другий етап. Основна частина:

Зміст другого етапу: методичні рекомендації арттерапевта для відтворення теми проведення артмайстер класу або арттренингу для педагогів вищої школи.

Всі завдання арттерапевта і його дії і методи спрямовані на те, щоб створити позитивну атмосферу і підключити увагу учасників, щоб вони проявили у ролі творця ідеї. Арттерапевт створює атмосферу відкритості, доброзичливості, співтворчості в спілкуванні педагогів вищої школи. Арттерапевт показує м'яке, демократичне, непомітне керівництво діяльністю і прийоми з коментарями. Діяльність учасників-педагогів вищої школи: індивідуально або колективно у групі виконують арттерапевтичні вправи. Проводячи майстер-клас арттерапевт намагається задіяти учасників - педагогів вищої школи у процес, зробити їх активними, допомогти розбудити в них той потенціал, який прихований навіть для них самих.

Зміст етапу: арттерапевт організовує обмін думками присутніх педагогів вищої школи, дає оцінку того, що відбувається. Діяльність учасників-педагогів вищої школи: рефлексія яка проводить активізацію самооцінки і самоаналізу з приводу діяльності присутніх педагогів вищої школи на майстер-класі. Рефлексія - останній і обов'язковий етап - відображення почуттів, відчуттів, що виникли у педагогів вищої школи під час арттерапії при проведенні артвправ для профілактики емоційного вигорання педагогів вищої школи.

Алгоритм проведення арттерапевтичної вправи у педагогів вищої школи на другому етапі:

1. Назва арттерапевтичної вправи
  2. Мета і завдання артвправи
  3. Матеріали і обладнання для проведення артвправи
  4. Час який необхідний для проведення артвправи
  5. Опис арттерапевтичної вправи (посилання на джерело)
  6. Рефлексія. Питання для обговорення
- Третій етап. Завершення. Заключне слово арттерапевта.

Нами створена система арттерапевтичних вправ, спрямованих на профілактику емоційного вигорання у педагогів вищої школи і включає різні методи (види) арттерапевтичних вправ, де **арттерапія** - вид мистецтв візуального ряду - малюнок, лялько-терапія і багато іншого. Нами створені вправи, які включають види артвправ з витинанки, лялько-терапії, ізотерапії - оздоровчого впливу засобами образотворчого мистецтва.

1. Створена діагностично-терапевтична вправа «Квітка життя» з опитувальником, яка допомагає діагностувати емоційне вигорання у педагогів вищої школи за допомогою діагностичного і терапевтичного етапів.

2. Створена групова артвправа « Сонце у небі, на землі, у душі», де мета у малій груповій роботі утворити гармонізацію педагогів вищої школи з урахуванням психологічних якостей учасників (екстра і інтравертного, тип мислення, емоційність, лідерство і ін.) для позитивного настрою і зняття напруги кожного члена малої групи педагогів вищої школи.

3. Створена артвправа витинанка «Танець балерини Сніжинки», де мета і завдання сприяти розкриттю і вдосконаленню якостей педагогів вищої школи, які допоможуть досягти успіху в особистісній сфері і зняти психологічну напругу.

4. Створена артвправа «Малюємо настрої», де мета і завдання: учасникам артвправи пропонується згадати, які почуття вони найчастіше зазнають і намалювати настрої який відчувають у процесі вправи і фарбами підписати назви, це сприяє освідомлювати і контролювати свій настрої.

5. Артвправа «Малюнок нитками» має мету і завдання малювання нитками і допомагає розвивати образне мислення, мати творчий підхід до якихось нетрадиційних ситуацій, включається фантазія і знімається психологічна напруга у педагогів вищої школи.

6. Артвправа сувенірна лялька-мотанка «Натхнення» має мету ознайомлення з народними ляльками-оберегами. Освоєння технології виготовлення традиційної ляльки-мотанки і зняття напруги при емоційному вигоранні.

7. Артвправа колективна « Казковий герой». Мета і завдання: пригадування казок. Освоєння технології зображення казкового героя. Артвправа допомагає розвивати мозок і пам'ять і відволікує від напруги педагогів вищої школи. Вправа дозволяє посилити увагу до своїх почуттів і переживань, що підвищує самооцінку педагогів вищої школи.

8. Артвправа «Дизайнер». Мета та завдання: Освоєння самого процесу творчості, який надає можливість вільно висловити почуття, потреби і фантазії у вигляді продукту творчості – колекції одяжі. Творчий підхід і фантазія допомагає педагогам вищої школи розвивати мозок і пам'ять і відволікає від напруги.

9. Артвправа «Будинок моєї мрії». Мета і завдання: Освоєння самого процесу творчості, який надає можливість безпечним способом розрядки напруги і допомагає розвивати мозок і пам'ять і відволікає від напруги.

10. Артвправа колективна «Світ малюнків». Мета і завдання: Досягнення позитивних психокорекційних результатів арттерапевтичних технік на групі педагогів вищої школи.

Третій етап арт - терапевтичного процесу - зміцнення і розвитку психотерапевтичних відносин і найбільш продуктивної творчої діяльності педагога вищої школи. Арттерапевт пов'язує результат арттренингу або артмайстеркласу зі зміцненням психотерапевтичних відносин. Наступає поступовий перехід до створення творчої складної артпродукції. На цьому етапі відбувається трансформація усвідомлення арттерапії, її психологічного змісту. Показуються і проявляються зв'язки з особистісним і міжособистісним досвідом викладача вищої школи.

Висновок. Методичні аспекти системи арттерапії для педагогів вищої школи стосуються основних функцій арт-терапії. К яким відносяться: діагностична та терапевтична. Методичні аспекти щодо впровадження розробленої системи включають у себе три етапи. Перший етап. Підготовчо-організаційний. Другий етап. Основна частина. Третій етап. Завершення. Зміст етапу: рефлексія - обмін думками. Феномен «сцілення» властивостей художньої творчості для педагогів вищої школи багато в чому забезпечує позитивні ефекти від застосування арт-терапевтичних методик і прийомів як в різних напрямках психотерапії, так і в сфері освіти, психопрофілактики і у дослідженні поведінки і свідомого і несвідомого для педагогів вищої школи. При цьому малюнок або інший художній твір педагогів вищої школи може розглядатися або як спосіб особистісного розвитку та набуття нового досвіду, або як засіб психологічної діагностики (проективні тести), або як засіб психотерапії для педагогів вищої школи який впливає на поведінку і свідомість для педагогів вищої школи.

Широкий спектр функцій арт-терапії пов'язаний з багатогранністю самого процесу - робота людини над художнім твором, комунікації з цього приводу, авторські інтерпретації, а також осмислення отриманого досвіду, і застосування його в різних сферах життя педагогів вищої школи

Література:

1. Вознесенська О.Л., Мова Л.В. Арт-терапія в роботі практичного психолога: використання арт-технологій в освіті. – К.: Шкільний світ, 2007. – 120 с.

2. Мак-Нифф Ш. Творчество за рамками привычного: расширение возможностей психологических исследований с помощью искусства // Арт-терапия – новые горизонты / Под ред А.И. Копытина. – М.: Когито-центр, 2006. – 336 с.
3. Простір арт-терапії: Зб. наук. ст. / ЦППО АПН України, ГО «Арт-терапевтична асоціація»; Редкол.: Семиченко В.А., Чуприков А.П. та ін. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 2.
4. Фарафонова І.А. Філософські та психологічні аспекти арттерапії які впливають на свідомість та поведінку // Наукові перспективи Випуск No 10(28) 2022 р. Київ – 2022 С.410-420. – 420 с.
5. Фарафонова І.А. Імідж як аспект, який впливає на електоральну поведінку // Перспективи. Соціально-політичний журнал №3, 2022 р. С.82-87.
6. Фарафонова І.А. Особистісні цінності людини // Věda a perspektivy № 9(16) 2022 р. С.271- 279
7. Фарафонова І.А. Фактори психоаналізу: «задоволення», «витіснення», «сублімація» які впливають на поведінку людини // Матеріали ХСІІ Міжнародної науково-практичної інтернет – конференції «Пріоритетні напрями розвитку науки під час воєнного стану», 24 червня 2022 р. Одеса, 2022. С.212-216.
8. Фарафонова І.А. Біхевіоризм – наука про поведінку // Матеріали ХСІ Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Літні наукові читання – 2022», 6 червня 2022 р. Рівне, 2022. С. 474-477.
9. Фарафонова І.А. Міфи та їх вплив на поведінку людини // Матеріали ІV Міжнародної науково-практичної конференції “Modern research in world science», 10-12 липня 2022 р. Львів, 2022. С. 850-853.
10. Фарафонова І.А. Колективне несвідоме К.Г.Юнга // Матеріали Х Міжнародної науково-практичної конференції «Modern science: innovations and prospects», Proceedings of X International Scientific and Practical Conference Stockholm, Sweden 25-27 June 2022. С.365-367
11. Фарафонова І.А. Дистанційне навчання як необхідність в умовах глобального світу // Матеріали міжнародного семінару «Організація та функціонування е-освіти в умовах викликів та ризиків у сучасному глобалізованому світі»: практичні студії, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Харків. 2022. 5 травня 2022 р. С.42-43
12. Фарафонова І.А. Феноменологічний та конституційно – правовий аналіз України // Матеріали міжнародного круглого столу «Україна на сучасній геополітичній шахівниці світу: феноменологічний та конституційно-правовий аналіз», Ужгород. 2022. 14 липня 2022 р. С.111-114
13. Фарафонова І.А. Архетипи і їх вплив на поведінку людини // Матеріали ХСІІІ міжнародної науково-практичної інтернет конференції el-conf.com.ua «Розвиток науки та техніки у сучасному світі», Вінниця. 2022. 13 липня 2022 р. С.136 -138. -149 с.
14. Фарафонова І.А. Дистанція між «Я реальне» і «Я ідеальне» // Збірник тез науково-практичної конференції 15 березня 2017 р. «Ноосферна парадигма в публічному управлінні: теорія, історія, сучасність», Харківський регіональний інститут державного управління національної академії державного управління при президентіві України, Громадська організація «Міжнародний ноосферний центр Вернадського», Громадська організація «Метагалактичний Центр Харкова», Харків, Видавництво ХарРІ НАДУ «Магістр» 2017 С.205-207. -207
15. Фарафонова І.А. Проблема впливу філософських ціннісних установок на мислення виборця // Філософські читання присвячені Всесвітньому Дню філософії та 25 річчю факультету соціально-гуманітарних технологій Національного технічного університету «ХПІ» 19-21 листопада 2021 р. С.169-172. – 231
16. Юнг КГ. Собрание сочинений. Психология бессознательного / Пер. с нем. — М.: Канон, 1994.

17. Hill A. Art versus illness. London: Allen and Unwin, 1945.

18. Naumburg M. The use of spontaneous art in analytically oriented group therapy of obese women / J. Caldwell // Acta psychotherapeutica, psychosomatica and orthopaedagogica. 1959. - P. 254-287

19. Naumburg M. Dynamically oriented art therapy: its principles and practices. New York: Grune and Stratton, 1966.

References:

1. Voznesens'ka O.L., Mova L.V. Art-terapija v roboti praktichnogo psihologa: vikoristannja art-tehnologij v osviti. – K.: Shkil'nij svit, 2007. – 120 s.

2. Mak-Niff Sh. Tvorcestvo za ramkami privychnogo: rasshirenie vozmozhnostej psihologicheskikh issledovanij s pomoshh'ju iskusstva //Art-terapija – novye gorizonty / Pod red A.I. Kopytina. – M.: Kogito-centr, 2006. – 336 s.

3. Prostir art-terapii: Zb. nauk. st. / CIPPO APN Ukraïni, GO «Art-terapevtichna asociacija»; Redkol.: Semichenko V.A., Chuprikov A.P. ta in. – K.: Milenium, 2007. – Vip. 2.

4. Farafonova I.A. Filososf'ki ta psihologichni aspekti artterapija jaki vplivajut' na svidomist' ta povedinku // Naukovi perspektivi Vipusk No 10(28) 2022 r. Kiïv – 2022 S.410-420. – 420 s.

5. Farafonova I.A. Imidzh jak aspekt, jakij vplivae na elektoral'nu povedinku // Perspektivi. Social'no-politichnij zhurnal №3, 2022 r. S.82-87.

6. Farafonova I.A. Osobistisni cinnosti ljudini // Věda a perspektivy № 9(16) 2022 r. S.271- 279

7. Farafonova I.A. Faktori psihoanalizu: «zadovolennja», «vitisnennja», «sublimacija» jaki vplivajut' na povedinku ljudini // Materiali XSII Mizhnarodnoï naukovopraktichnoï internet – konferencii «Prioritetni naprjami rozvitku nauki pid chas voennogo stanu», 24 chervnja 2022 r. Odesa, 2022. S.212-216.

8. Farafonova I.A. Bihevizorizm – nauka pro povedinku // Materiali XSI Mizhnarodnoï naukovopraktichnoï internet-konferencii «Litni naukovi chitannja – 2022», 6 chervnja 2022 r. Rivne, 2022. S. 474-477.

9. Farafonova I.A. Mifi ta ih vpliv na povedinku ljudini // Materiali IV Mizhnarodnoï naukovopraktichnoï konferencii “Modern research in world science», 10-12 lipnja 2022 r. L'viv, 2022. S. 850-853.

10. Farafonova I.A. Kolektivne nesvidome K.G.Junga // Materiali X Mizhnarodnoï naukovopraktichnoï konferencii «Modern science: innovations and prospects», Proceedings of X International Scientific and Practical Conference Stockholm, Sweden 25-27 June 2022. S.365-367

11. Farafonova I.A. Distancijne navchannja jak neobhidnist' v umovah global'nogo svitu // Materiali mizhnarodnogo seminaru «Organizacija ta funkcionuvannja e-osviti v umovah viklikiv ta rizikiv u suchasnomu globalizovanomu sviti»: praktichni studii, Nacional'nij tehnicnij universitet «Harkivs'kij politehnicnij institut», Harkiv. 2022. 5 travnja 2022 r. S.42-43

12. Farafonova I.A. Fenomenologichnij ta konstitucijno – pravovij analiz Ukraïni // Materiali mizhnarodnogo kruglogo stolu «Ukraïna na suchasnij geopolitichnij shahivnici svitu: fenomenologichnij ta konstitucijno-pravovij analiz», Uzhgorod. 2022. 14 lipnja 2022 r. S.111-114

13. Farafonova I.A. Arhetipi i ih vpliv na povedinku ljudini // Materiali XCIII mizhnarodnoï naukovopraktichnoï internet konferencii el-conf.com.ua «Rozvitok nauki ta tehniki u suchasnomu sviti», Vinnicja. 2022. 13 lipnja 2022 r. S.136 -138. -149 s.

14. Farafonova I.A. Distancija mizh «Ja real'ne» i «Ja ideal'ne» // Zbirnik tez naukovopraktichnoï konferencii 15 bereznja 2017 r. «Noosferna paradigma v publicnomu upravlinni: teorija, istorija, suchasnist'», Harkivs'kij regional'nij institut derzhavnogo upravlinnja nacional'noï akademii derzhavnogo upravlinnja pri prezidentovi Ukraïni, Gromads'ka organizacija «Mizhnarodnij noosfernij centr Vernads'kogo», Gromads'ka organizacija «Metagalaktichnij Centr Harkova», Harkiv, Vidavnictvo HarRI NADU «Magistr» 2017 S.205-207. -207

15. Farafonova I.A. Problema vplivu filozofskih cinnisnih ustanovok na mislennja viborcja // Filozofsk'ki chitannja prisvjacheni Vsesvitn'omu Dnju filozofii ta 25 richchju fakul'tetu social'no-gumanitarnih tehnologij Nacional'nogo tehničnogo universitetu «HPI» 19-21 listopada 2021 r. S.169-172. – 231
16. Jung KG. Sobranie sochinenij. Psihologija besoznatel'nogo / Per. s nem. — M.: Kanon, 1994.
17. Hill A. Art versus illness. London: Allen and Unwin, 1945.
18. Naumburg M. The use of spontaneous art in analytically oriented group therapy of obese women / J. Caldwell // Acta psychotherapeutica, psychosomatica and orthopaedagogica. 1959. - P. 254-287
19. Naumburg M. Dynamically oriented art therapy: its principles and practices. New York: Grune and Stratton, 1966.

УДК 159.9

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-460-470](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-460-470)

Хараджи Марина Вікторівна кандидат психологічних наук, доцент кафедри менеджменту, практичної психології та інклюзивної освіти, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, вул. Сухомлинського, 30, Переяслав, 08400, <https://orcid.org/0000-0003-04547620>.

Пуха Катерина Володимирівна здобувачка другого курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності «Практична психологія», група ПП-11пмз, кафедри менеджменту, практичної психології та інклюзивної освіти, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, вул. Сухомлинського, 30, Переяслав, 08400

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У КОНФЛІКТІ З ЗАКОНОМ

Анотація. У статті проаналізовано наукові підходи до проблеми дослідження особливостей розвитку емоційного інтелекту у підлітків, які перебувають у конфлікті з законом. У роботі розглянуто розвиток емоційної компетентності в підлітковому віці, який детермінований вираженою потребою в емоційному благополуччі і включає розвиток здатності до емпатії, вміння розрізняти не лише власні емоції, а й емоції інших людей, самоконтролю та самомотивації. Авторами у дослідженні в цілому розглянуто підлітковий період з точки зору емоційних проявів. І його можна охарактеризувати сильною сприйнятливістю, неврівноваженістю, збудженою поведінкою та моральною спустошеністю. Все це виражається в капризах і поведінці, що не піддається контролю. Молоді люди часто відчувають невпевненість у своїх силах, собі і вкрай гостро сприймають власні невдачі, що виявляється у соціумі через агресію та інші механізми захисту. Також в роботі проведений психологічний аналіз концептуальних підходів до вивчення поняття делінквентності, яке пов'язується з протиправною поведінкою, тобто, конфліктом з законом. Це будь-яка поведінка, яка порушує норми суспільного ладу. Ця поведінка може мати форму дрібних порушень, морально-етичних норм, а також може виражатися у злочинних діях, які караються відповідно до Кримінального кодексу. Визначено, що підлітки з відхиляючою поведінкою відрізняються труднощами у взаємовідносинах з оточуючими людьми, поверховістю почуттів, звичкою жити за вказівкою інших, складнощами у взаємовідносинах, порушеннями у сфері самосвідомості (від переживання вседозволеності до ущербності), посиленням труднощів в оволодінні бродяжництвом, крадіжкою, різними формами

поведінки, що відхиляється. Також у статті описано характеристики підлітків з високим рівнем емоційного інтелекту.

Проведене авторами дослідження особливостей розвитку емоційного інтелекту у підлітків, які перебувають у конфлікті з законом, свідчить про емоційні порушення та делінквентний характер поведінки підлітків, що має величезний вплив на розвиток їх особистості. Необхідно вміти визначати симптоми цих розладів та надавати підтримку підлітку, інакше наслідки можуть бути незворотними.

Ключові слова: підлітки, емоційний інтелект, делінквентна поведінка, конфлікт з законом, емоції, емоційна компетентність.

Kharadzhy Marina Viktorivna Candidate of Psychological Sciences Associate Professor of Department of Management Practical Psychology and inclusive education, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Sukhomlinskoho St., 30, Pereyaslav, 08400, <https://orcid.org/0000-0003-0454-7620>.

Pukha Kateryna Volodymyrivna second-year of the second (master's) level of higher education in the specialty «Practical Psychology»? group PP-11pmz, Department of Management Practical Psychology and inclusive education, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Sukhomlinskoho St., 30, Pereyaslav, 08400.

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN TEENAGERS WHO HAVE LEGAL PROBLEMS

Abstract. The article analyzes scientific approaches to the problem of researching features of the development of emotional intelligence in teenagers who have legal problems. The article considers the development of emotional competence in adolescence, determined by the expressed need for emotional well-being and includes the development of the ability to empathize, the ability to distinguish not only personal emotions, but also emotions of other people, self-control and self-motivation. In the study authors generally considered teenage years in terms of emotional manifestations. It can be characterized by strong receptivity, imbalance, agitation and moral devastation. All these features are expressed in capricious and uncontrollable behavior. Young people are often insecure, self-confident and acutely sensitive to their own societal failures, manifested in society by aggression and other defense mechanisms. The article also carried out psychological analysis of conceptual approaches to the study of the concept of delinquency, which is associated with illegal behavior, that is a problem with the law. This is any behavior that violates the norms of the social system. Its behavior may be in the form of minor violations, moral and ethical norms, and may also be expressed in criminal acts punished according to the Criminal Code. It was determined that teenagers with deviant behavior are characterized by difficulties in

relations with others, the habit to live on the instructions of others, difficulties in relationships, violations in the sphere of self-consciousness (from the experience of permissiveness to inferiority). The article also describes features of teenagers with a high level of emotional intelligence.

The study of features of the development of emotional intelligence in teenagers who have legal problems carried out by the authors shows that emotional disturbances and the delinquent nature of the behavior of teenagers which have a huge impact on the development of their personality. It is necessary to be able to identify the symptoms of these disorders and provide support to the teenager, otherwise the consequences may be irreversible.

Keywords: teenagers, emotional intelligence, delinquent behavior, to have legal problems, emotions, emotional competence.

Постановка проблеми. Емоційний інтелект як предмет соціально-психологічного та педагогічного дослідження є відносно новим, маловивченим феноменом. Важливість і необхідність розвитку складових емоційного інтелекту як факторів, що сприяють особистісному зростанню індивіда і впливають на його успішність у житті, також являється незаперечним фактом актуальності наукових пошуків.

Відомо, що емоційний інтелект є важливим чинником адаптації підлітка у соціальному оточенні. Його низький рівень ускладнює спілкування, провокуючи конфлікти та ізоляцію підлітка, а також агресію, спрямовану на завдання шкоди іншим людям. Підлітки, які мають конфлікт з законом, відрізняються труднощами у взаєминах з оточуючими людьми, складністю емоційної регуляції, імпульсивністю у задоволенні власних потреб, порушеннями у сфері самосвідомості, посиленням труднощів у опануванні навчальним матеріалом. У відносинах з дорослими у них проявляються переживання своєї непотрібності, втрата своєї цінності та цінності іншої людини.

Варто зауважити, що протиправна поведінка підлітків продовжує залишатись актуальною проблемою сучасного суспільства. Це пов'язано як з особливостями підліткового віку, так і з низкою соціальних, сімейних, шкільних та педагогічних факторів. Особистість формується в середовищі, і ряд емоційних характеристик, у тому числі емоційний інтелект, визначається середовищем, і за його характеристиками можна судити про ту обстановку, яка сформувала підлітка. Згідно з аналізом наукової літератури, порушення емоційно-вольової сфери та недостатній розвиток навичок емоційного інтелекту є значним фактором делінквентності (протиправної поведінки). Адже, майже у більшості випадків, підлітки, які мають проблеми з законом, демонструють тенденцію до значно нижчих показників інтегративного емоційного інтелекту, емпатії та самомотивації, ніж умовно соціально-нормативні підлітки. Саме тому, особливості розвитку емоційного інтелекту у

підлітків, які перебувають у конфлікті з законом є досить важливою темою для вивчення та дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наявні наукові доробки вітчизняних та закордонних вчених дають змогу ознайомитися з деякими теоретичними аспектами та практичним досвідом вивчення даної проблеми. Тема емоційного інтелекту більшою мірою була розроблена в рамках закордонної психології. При цьому велике значення має вже накопичений досвід у психології, педагогіці, соціальній педагогіці, завдяки науковим працям В. Сухомлинського, Т. Гаврілової, Є. Ільїна, Т. Меррі, О. Орлова, Л. Стрелкової, М. Хазанової та ін. Вивченням емоційного інтелекту займалися такі автори як П. Салоуей, Д. Майер, Н. Хол, Д. Люсін, О. Марютіна. Суттєво збагачують уявлення про сутність цього феномену й дослідження інших сучасних психологів, а саме: Я. Куценко, О. Власової, С. Дерев'янку, В. Зарицької, Н. Ковриги та ін. У працях цих учених розкрито змістові, структурно-динамічні та функціональні особливості емоційного інтелекту.

Вивчення проблем протиправної поведінки підлітків перебуває у дослідницькому просторі українських психологів та педагогів (Н. Максимова, О. Бахур, М. Фіцула, І. Парфенович, Л. Вольнова, В. Корнієнко, Н. Клішевич, А. Кіраль, Т. Федоренко). Аналіз наукових джерел свідчить, що проблеми делінквентної поведінки неповнолітніх вивчали вітчизняні та закордонні науковці. Серед них ми можемо визначити таких, як О. Беца, В. Бурлаков, С. Горенко, В. Горіхів, В. Джемс, А. Долгова, А. Зелінський, О. Колб, Е. Кречмер, А. Лічко, Н. Максимова, О. Неживець, В. Павлов, У. Пірс, В. Пирожков, В. Синьов, А. Степанюк, Х. Шелдон та інші.

Однак серед сучасних психологічних досліджень майже відсутні ті, які стосуються розвитку емоційного інтелекту в підлітків які перебувають у конфлікті з законом. Таким чином, попри гостру практичну потрібність досліджень в даній області, кількість дослідних робіт у цьому напрямку незначне, що розширює поле дослідницької діяльності з цієї проблематики.

Мета статті – теоретично обґрунтувати особливості розвитку емоційного інтелекту у підлітків, які перебувають у конфлікті з законом.

Виклад основного матеріалу. Підлітковий вік є сенситивним для розвитку соціального та емоційного інтелекту, відображеного у формі практичного інтелекту. Розвиток емоційної компетентності в підлітковому віці детерміновано вираженою потребою в емоційному благополуччі і включає розвиток здатності до емпатії, вміння розрізняти не лише власні емоції, а й емоції інших людей, самоконтролю та самомотивації. Великий вплив на розвиток особистості підлітка надають емоційні патології. Слід мати здатність розрізняти ознаки цих розладів і надавати допомогу підлітку, щоб уникнути незворотні наслідки. На даний час величезна кількість досліджень віддано емоційним нюансам розвитку осіб у підлітковому віці, який знаменується остаточним формуванням інтелектуального апарату.

Якщо в цілому розглядати підлітковий період з точки зору емоційних проявів, то його можна охарактеризувати сильною сприйнятливістю, неврівноваженістю, збудженою поведінкою та моральною спустошеністю. Все це виражається в капризах і поведінці, що не піддається контролю. Молоді люди часто відчувають невпевненість у своїх силах, собі і вкрай гостро сприймають власні невдачі, що виявляється у соціумі через агресію та інші механізми захисту [6, с. 19].

У сучасній літературі немає достатньої кількості показових досліджень, що стосуються емоційного інтелекту підлітків, які вчинили протизаконні дії та мають конфлікт з законом. Поведінку таких підлітків частіше всього описують як делінквентну поведінку.

У психологічній літературі поняття делінквентності пов'язується з протиправною поведінкою, тобто, конфліктом з законом. Це будь-яка поведінка, яка порушує норми суспільного ладу. Ця поведінка може мати форму дрібних порушень, морально-етичних норм. Воно також може виражатися у злочинних діях, які караються відповідно до Кримінального кодексу. У цьому випадку поведінка буде кримінальною, антисоціальною [6, с. 29]

Підлітки з відхиляючою поведінкою відрізняються труднощами у взаємовідносинах з оточуючими людьми, поверховістю почуттів, споживачем, звичкою жити за вказівкою інших, складнощами у взаємовідносинах, порушеннями у сфері самосвідомості (від переживання вседозволеності до ущербності), посиленням труднощів в оволодінні бродяжництвом, крадіжкою, різними формами поведінки, що відхиляється).

У відносинах з дорослими у них проявляються переживання своєї непотрібності, втрата своєї цінності та цінності іншої людини. Виходячи з цього, емоційні порушення та девіантний характер поведінки підлітків мають великий вплив на розвиток їх особистості. Необхідно вміти визначати симптоми цих розладів та надавати підтримку підлітку, інакше наслідки можуть бути незворотними.

Причини девіантної поведінки різні і містять у собі як міжособистісні, так і внутрішньо особистісні причини. Одним з найбільш значущих факторів формування підлітка вважається розвиток у нього в емоційній сфері самоусвідомлення, потреби усвідомити себе як особистість. Емоції відіграють важливу роль в міжособистісних відносинах підлітків. Потреба спілкування з однолітками важлива як специфічний вид міжособистісних відносин, що кардинально відрізняється від спілкування «підліток-дорослий». Це спілкування є особливим видом емоційного контакту.

Свідомість групової приналежності, солідарності, товариської взаємодопомоги не тільки полегшує підлітку автономізацію від дорослих, але і дає йому надзвичайне почуття емоційного благополуччя і стійкості. та емоції інших людей, самоконтролю та самомотивації. Емоційні порушення та девіантний характер поведінки підлітків мають величезний вплив на розвиток

їх особистості. Необхідно вміти розпізнавати симптоми цих розладів та надавати допомогу підлітку, інакше наслідки можуть бути незворотними.

Підлітки, в яких конфлікт з законом, мають проблеми в емоційній сфері, розумінні та прийнятті себе, самоактуалізації, які не вміють будувати соціальні відносини. Психолого-педагогічна корекція має торкатися саме цих сфер особистості, враховувати психологічні механізми виникнення адиктивної поведінки. Саме емоційний інтелект є основою просоціальної поведінки, ключовим фактором успіху у спілкуванні та діяльності.

З підвищенням рівня емоційного інтелекту збільшується рівень здатності суб'єкта цінувати свої переваги, поважати себе. З підвищенням рівнів управління емоціями та розуміння емоцій збільшується ступінь прийняття людиною цінностей, властивих особистості, що самоактуалізується. З підвищенням рівня усвідомлення емоцій, їх розпізнавання та здатності до вербального опису пов'язане збільшення чутливості до власних потреб та почуттів, а також розвиток здібності людини спонтанно та безпосередньо висловлювати свої переживання.

Підлітки з високим рівнем емоційного інтелекту мають такі характеристики:

- по-перше, вони схильні цінувати свої позитивні властивості і поважати себе за них;
- по-друге, здатні приймати себе незалежно від своїх переваг і недоліків, тобто. не страждають від комплексу неповноцінності;
- по-третє, незалежні та схильні керуватися в житті своїми власними цілями, переконаннями, принципами та настановами;
- по-четверте, виявляють тенденцію до швидкого встановлення глибоких та тісних емоційних контактів з людьми (що особливо важливо для профілактики та корекції адиктивної поведінки);
- по-п'яте, мають виражене прагнення придбання знань про навколишній світ, здатні до цілісного сприйняття світу і людей, схильні сприймати природу людини в цілому як позитивну;
- по-шосте, мають здатність жити справжнім – переживати справжній момент життя у всій його повноті [1, с. 227]

Можна виділити ряд умов, необхідних для нормального формування особистості підлітка:

- відомості про актуальні питання; вони мають право придбати достовірно стійкі відомості з усіх питань, що цікавлять підлітків, враховувати їх і розглядати (сексуальні відносини, кримінальне право, наркотики та алкоголь, релігія, секти, молодіжний рух тощо);
- зіставлення незалежності та пропорційності в діяльності; підліткам слід конструктивно співробітництво з дорослими, визнання існуючих норм у школі, сім'ї, суспільстві;

– прийняття себе (свого реального «Я», властивостей особистості, проявів своїх емоційно-вольових процесів і т.д.);

– навчання навичкам відповідної поведінки (взаємодії, утвердження почуття самоповаги).

Особливості підлітків, які мають конфлікт з законом, дають мало оптимістичну картину, але професіоналу, який співпрацює з такими підлітками, слід уміти ясно бачити їхні майбутні життєві перспективи та допомогти перебудувати себе.

Дослідження показують, що підлітки, які мають конфлікт з законом мають такі особливості:

– розбіжність у цінностях, що у цьому суспільстві (творчість, засвоєння певних норм, активна життєва позиція);

– вони впевнені у своїй непотрібності, нездійсненності прагнення досягти в житті чогось самотужки, своїм розумом і здібностями, зайняти відповідну нішу серед оточуючих, досягти матеріальних благ;

– емоційне відчуження підлітків з боку своєї сім'ї та одночасно паралельно їх психологічна розрізненість;

– з цінностей, прийнятих у цьому суспільстві, на першому місці перебувають благополучна сім'я, на другому – матеріальне благополуччя, на третьому – стан здоров'я;

– значна цінність зіставляється з недоступністю і формує внутрішньоособистісний конфлікт, який є одним із джерел стресу;

– обґрунтування марності освіти для делінквантних підлітків ґрунтується на прикладах тих, хто зовсім не навчався, а в житті досяг успіху (має високі матеріальні блага тощо);

– підвищений рівень тривожності та агресивності;

– тенденція до задоволення та прагнення до «красивого», легкого життя;

– деформація ціннісних орієнтацій – безглузде проведення свого часу в під'їзді, на вулиці – далеко від свого будинку, хибне відчуття своєї самотійності (догляди та втечі з дому, умови переживання тривоги тощо)» [3].

Прояв емоцій у поведінці підлітків, які мають проблеми з законом частково залежить від анатомо-фізіологічних та гормональних змін. На цьому етапі суттєво змінюються одночасно три системи: кровоносна, гормональна та кістково-м'язова. У цьому очевидно різне формування органічних систем. Гормони стрімко викидаються у кров, що одна із ознак збудження центральної нервової системи. Ці зміни тягнуть за собою підвищену стомлюваність, збудливість, запальність, негативізм, задиристість підлітків [4].

Такі підлітки схильні до емоційної нестійкості, лабільні у своїх емоційних станах, а також у них трапляються досить часто зміни настрою. Підліткам, які мають конфлікт з законом, властива низька фрустраційна

толерантність, тобто їм важко виробити стійкі форми емоційного реагування, перебуваючи у фрустраційній ситуації.

Поряд із позитивними та негативними емоціями існує і стан, який називається «емоційним нулем», по-іншому, нудьга. Її серйозність визначається тим, що у підлітків емоції, які несуть позитивний характер, важко з'являються, а негативні емоції з'являються швидко та легко.

Такі підлітки, які здатні порушувати закон, мають відмінні риси в порівнянні зі своїми благополучними однолітками, в тому числі і те, що найчастіше і посилено переживають нудьгу. Вони не можуть зробити своє життя різноманітним, різнобічним і захоплюючим [3].

Підлітки-юнаки у своєму емоційному розвитку відрізняються від дівчаток. Вважають, що дівчатка надмірно чутливі і вони набагато сильніші, ніж підлітки-юнаки, які переживають з різноманітних приводів, більше люблять говорити про свої почуття. Можна припустити, що це пов'язано з тим, що в нинішньому соціумі вираження своїх емоцій і почуттів вітається у дівчаток, а у хлопчиків – ні. Проте, проявляється чуттєва реакція на непрості ситуації і вона різниться. У дівчаток, зазвичай, виникають «стрибки» в емоційному стані: різко змінюється душевний стан, з'являються сльози тощо. Підлітки найбільш сильно проявляють себе у зміні поведінки, наприклад, можуть розлютитися, надерзати. Вони намагаються уникати проявів своїх емоцій. Також можуть виявлятися досить сильні реакції – прагнення перевести з себе на обставини всю відповідальність за невдачу або просто «зняти з себе» внутрішню перенапругу в криках і непотрібних рухах.

Виходячи з цього, емоційні порушення та делінквентний характер поведінки підлітків мають величезний вплив на розвиток їх особистості. Необхідно вміти визначати симптоми цих розладів та надавати підтримку підлітку, інакше наслідки можуть бути незворотними.

Одним із найбільш значущих чинників формування підлітка вважається розвиток в емоційній сфері самоусвідомлення, потреби усвідомити себе як особистість. Емоції відіграють у міжособистісних відносинах підлітків. Потреба спілкуванні з однолітками важлива як специфічний вид міжособистісних відносин, що кардинально відрізняється від спілкування «підліток-дорослий». Це спілкування є особливим видом емоційного контакту.

Свідомість групової приналежності, солідарності, товариської взаємодопомоги як полегшує підлітку автономізацію від дорослих, а й дає йому надзвичайно важливе почуття емоційного добробуту і стійкості. Розвиток емоційної компетентності в підлітковому віці обумовлено вираженою потребою в емоційному благополуччі та включає розвиток здатності до емпатії, вміння диференціювати власні емоції та емоції інших людей, самоконтролю та само мотивації [5].

Вирізняють такі чинники, що зумовлюють делінквентну поведінку підлітків: біологічні, психологічні, соціально-педагогічні, соціально-економічні, морально-етичні. Провідне значення у формуванні такої поведінки відводиться соціальним чинникам, саме виховним інститутам – сім'ї та освітнім установам.

Вивчення психологічних особливостей, притаманних підліткам, які мають конфлікт з законом, видаються важливим напрямом вивчення правопорушної поведінки, оскільки ці особливості визначають її. Адже ця проблема безпосередньо взаємопов'язана з питаннями розуміння та контролю емоцій. Саме сформований емоційний інтелект у підлітковому віці визначає девіантну чи соціально-нормативну поведінку [2, с. 362]

У формуванні емоційного інтелекту беруть участь біологічні (рівень емоційного інтелекту батьків, правопівкульний тип мислення, спадкові задатки емоційної сприйнятливості, властивості темпераменту, індивідуальна специфіка переробки інформації) та соціальні фактори (взаємовідносини в сім'ї).

Про високу ймовірність ролі емоційного інтелекту у протиправної (асоціальної) поведінки свідчать результати низки досліджень, у яких доведено особливості емоційної сфери девіантних підлітків. Розглянемо їх докладніше.

В емоційній сфері підлітків, які мають проблеми з законом, доведено недостатню здатність до емпатії (співчуття), байдужість до почуттів інших людей у поєднанні з нездатністю встановлювати та підтримувати емоційно насичені, стабільні відносини; прагнення отримання простих задовольень без певного вольового зусилля та праці; підвищена чутливість до стимуляції ззовні; нестійкий настрій зі схильністю до дратівливості, гнівливих реакцій, що складаються з безмотивної внутрішньої напруги у поєднанні з неадекватним, афективно посиленням реагування за агресивним типом на конфліктні ситуації; виражена схильність до індивідуальної та особливо групової жорстокості [3].

Проблеми адаптації до проблемних і складних ситуацій найімовірніші для підлітків з несформованим емоційним інтелектом. При вирішенні складних ситуацій вони пасивні, віддають перевагу відомим варіантам вирішення проблем, вирізняються конформністю.

В результаті дослідження було встановлено тісний взаємозв'язок емоційного інтелекту із загальною спрямованістю особистості, тобто з інтересом до внутрішнього світу свого та інших людей, схильністю до рефлексії, цінностями. У результаті було зроблено висновок, що моральна самосвідомість одна із чинників емоційного інтелекту. Моральна сфера підлітків, які мають конфлікт з законом відрізняється корисливою, насильницькою, паразитичною чи споживчою спрямованістю. Відповідно, моральна самосвідомість може бути чинником розвитку емоційного інтелекту.

Для розвитку емоційного інтелекту підлітка у якого проблеми з законом дуже важливим є формування у нього суб'єктної позиції. Можна виділити дві провідні ознаки суб'єктності особистості:

- 1) свобода вибору;
- 2) розуміння власної ініціативи як основи існування [5].

Становлення суб'єктності особистості відбувається через включення її до різних видів діяльності та відносин, з поступовим розширенням масштабів цієї діяльності. Духовно-моральне становлення особистості відбувається при забезпеченні учнів реальною можливістю самим вирішувати проблеми шкільного життя, впливати на стан справ у класі та у школі. Як було зазначено, формування суб'єктності безпосередньо з самореалізацією особистості, що є основою духовного розвитку.

І ще одна важлива умова формування емоційного інтелекту в підлітковому віці – це прояв суб'єктності в колективній справі, оскільки спілкування з однолітками є провідною діяльністю в цьому віці. Людська активність - найважливіша специфічна риса особистості, що характеризує її прагнення змінювати себе та навколишню дійсність відповідно до власних потреб, поглядів, цілей.

Таким чином, проблема делінквентної поведінки підлітків взаємопов'язана з питаннями інтерпретації, контролю, управління емоційною сферою – з тим, що характеризується як розвинений емоційний інтелект. Несформованість емоційного інтелекту є причиною, і наслідком відхиляючої поведінки підлітків, яка у свою чергу викликає різні порушення. Дослідники емоційної сфери підлітків, які мають конфлікт з законом сходяться на думці про можливість його формування та розвитку у підлітків у соціально-психолого-педагогічній роботі.

Висновки. Проведене дослідження дозволило розглянути актуальну проблему деструктивної поведінки та правопорушень, скоєних підлітками, з принципово нової позиції, що ґрунтується на розумінні важливості формування емоційного інтелекту та досягнення рівня його зрілості. Розвиток емоційного інтелекту починається у дитинстві, за умов сімейного оточення. Безсумнівно, що зрілість емоційної реакції, вміння розрізняти емоції та керувати ними у підлітків визначається особливостями сімейної системи та стилями батьківського виховання. Несформованість емоційного інтелекту є причиною, і наслідком відхиляючої поведінки підлітків, яка у свою чергу викликає різні порушення. Дослідники емоційної сфери підлітків, які мають конфлікт з законом сходяться на думці про можливість його формування та розвитку у підлітків у соціально-психолого-педагогічній роботі. Для розвитку емоційного інтелекту підлітка у якого проблеми з законом дуже важливим є формування у нього суб'єктної позиції.

Література:

1. Бахур О. Психологічна характеристика підлітків з делінквентною поведінкою // *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2012. Вип. 3. С. 220-226.

2. Богомолова М. Ю. Делінквентна поведінка підлітків як соціально-педагогічна проблема // *Пед. науки : зб. наук. пр.* 2011. Вип. 59. С. 357–362.
3. Злочинність неповнолітніх: психологічні особливості. URL: <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/psychology/29418/>.
4. Психологічні особливості злочинності неповнолітніх. URL: <https://studfile.net/preview/5287385>.
5. Соціальні ризики повторної злочинності підлітків, які перебувають у конфлікті з законом. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/31664/>.
6. Чебикін О. Емоційний інтелект, його пізнавально-мисленнєві ознаки та функції // *Наука і освіта*. 2020. № 1. С. 19–28.

References:

1. Bahur O. (2012). Psykholohichna kharakterystyka pidlitkiv z delinkventnoiu povedinkoju [Psychological characteristics of teenagers with delinquent behavior]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk - Current issues of humanitarian sciences, Vyp. 3*. S. 220-226 [in Ukrainisan].
2. Bogomolova M. Yu. (2011). Delinkventna povedinka pidlitkiv yak sotsialno-pedahohichna problema [Delinquent behavior of teenagers as a socio-pedagogical problem]. *Ped. nauky : zb. nauk. pr. - Ped. sciences: coll. of science pr., Vyp. 59*. S. 357–362 [in Ukrainisan].
3. Zlochynnist nepovnolitnikh: psykholohichni osoblyvosti [Juvenile delinquency: psychological features]. URL: <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/psychology/29418/>. [in Ukrainisan].
4. Psykholohichni osoblyvosti zlochynnosti nepovnolitnikh [Psychological features of juvenile delinquency]. URL: <https://studfile.net/preview/5287385>. [in Ukrainisan].
5. Sotsialni ryzyky povtornoi zlochynnosti pidlitkiv, yaki perebuvaiut u konflikti z zakonom [Social risks of recidivism of adolescents in conflict with the law]. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/31664/>. [in Ukrainisan].
6. Chebykin O. (2020). Emotsiinyi intelekt, yoho piznavalno-myslennievi oznaky ta funktsii [Emotional intelligence, its cognitive and thinking features and functions]. *Nauka i osvita - Science and education, № 1*. S. 19–28. [in Ukrainisan].

СЕРІЯ «Медицина»

УДК: 351.1:614.8.01

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-471-487](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-471-487)

Волянський Петро Борисович, доктор наук з державного управління, професор, начальник, Інститут державного управління та наукових досліджень з цивільного захисту, 04074, м. Київ, вул. Вишгородська, 21, тел.: (044) 430-82-17, <https://orcid.org/0000-0001-9465-6593>

Долгий Микола Леонідович, кандидат біологічних наук, доцент, професор кафедри домедичної підготовки, Інститут державного управління та наукових досліджень з цивільного захисту, 04074, м. Київ, вул. Вишгородська, 21, тел.: (044) 430-82-17, <https://orcid.org/0000-0002-8259-0213>

Дрозденко Наталія Віталіївна, викладач кафедри домедичної підготовки, Інститут державного управління та наукових досліджень з цивільного захисту, 04074, м. Київ, вул. Вишгородська, 21, тел.: (044) 430-82-17, <https://orcid.org/0000-0001-8106-8039>

Кушнір Віталій Андрійович, кандидат медичних наук, старший науковий співробітник, завідувач кафедри домедичної підготовки, Інститут державного управління та наукових досліджень з цивільного захисту, 04074, м. Київ, вул. Вишгородська, 21, тел.: (044) 430-82-17, e-mail: kv78@i.ua, <https://orcid.org/0000-0003-4569-7246>

Макаренко Андрій Миколайович, аспірант, старший викладач кафедри домедичної підготовки, Інститут державного управління та наукових досліджень з цивільного захисту, 04074, м. Київ, вул. Вишгородська, 21, тел.: (044) 430-82-17, <https://orcid.org/0000-0002-2930-349X>

Стрюк Михайло Петрович, викладач кафедри домедичної підготовки, Інститут державного управління та наукових досліджень з цивільного захисту, 04074, м. Київ, вул. Вишгородська, 21, тел.: (044) 430-82-17, <https://orcid.org/0000-0001-9880-1698>

ЗМЕНШЕННЯ РИЗИКУ УРАЖЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У РАЗІ МОЖЛИВОГО РАДІАЦІЙНОГО ЗАБРУДНЕННЯ ТЕРИТОРІЙ

Анотація. З огляду на неадекватні дії рашистів під час демілітаризації Збройними Силами України є велика вірогідність радіаційного забруднення

територій України та ураження населення (застосування тактичної ядерної зброї, навмисне пошкодження АЕС). Унаслідок застосування ядерного заряду утворюються нечисленні радіонукліди, що надзвичайно небезпечно у разі їх надходження усередину організму, до його тканин, які згодом вибірково накопичуються в них, зумовлюючи локальне внутрішнє опромінення, аж до свого повного розпаду чи виведення з організму. До таких радіонуклідів належать йод-131, стронцій-90, цезій-137. Йод-131 є важливим джерелом потенційної променевої небезпеки. До 43% йоду-131, що потрапив у організм людини, накопичується в щитоподібній залозі. Йод включається у структуру гормонів щитоподібної залози – тироксину і трийодтироніну, циркулюючи в крові у їхньому складі. Накопичуючись у щитоподібній залозі, йод-131 створює в ній локальну високу дозу опромінення. Стронцій-90 потрапляє в навколишнє середовище внаслідок ядерних вибухів, аварій і викидів радіонуклідів на АЕС. Іони стронцію проникають в ґрунт і осідають, потім накопичуються в рослинах, які вживає в їжу людина. За своєю структурою стронцій є аналогом кальцію, тому здатний міцно осідати в кістках, замінюючи собою такий потрібний мікроелемент. Основною причиною осідання іонів стронцію в кістках є дефіцит кальцію в організмі. Цезій-137 хімічно подібний до калію. Джерелами цезію для людини можуть бути рослинні (хліб, овочі, фрукти) і тваринні (м'ясо, риба, молоко) продукти. Дослідження показали, що в життєво важливих органах (нирках, печінці, серці) рівні накопичення цезію-137 у 10–100 разів вищі, ніж у середньому в усьому організмі людини. Серцево-судинна система найбільш чутлива до накопичення радіоактивного цезію: простежується безпосередньо пропорційна залежність між кількістю накопиченого в організмі цезію-137 і частотою порушень роботи серця. У статті наведено рекомендації щодо зменшення ризиків можливого ураження населення зазначеними радіонуклідами.

Ключові слова: тактична ядерна зброя; радіація; радіонукліди; домедична допомога.

Volianskiy Petro Borisovych, Doctor of Public Administration, Full Professor, Head, Institute of Public Administration and Research in Civil Protection, 21 Vyshgorodska street, Kyiv, 04074, tel.: (044) 430-82-17 <https://orcid.org/0000-0001-9465-6593>

Dolhii Mykola Leonidovych, PhD of the Biologic Sciences, Associate Professor, Professor of Premedical Training Department, Institute of Public Administration and Research in Civil Protection, 21 Vyshgorodska street, Kyiv, 04074, tel.: (044) 430-82-17, <https://orcid.org/0000-0002-8259-0213>

Drosdenko Natalia Vitaliyvna, Teacher of Premedical Training Department, Institute of Public Administration and Research in Civil Protection, 21 Vyshgorodska street, Kyiv, 04074, tel.: (044) 430-82-17, <https://orcid.org/0000-0001-8106-8039>

Kushnir Vitalii Andriyovych, PhD of the Medical Sciences, Senior Researcher, Head of Premedical Training Department, Institute of Public Administration and Research in Civil Protection, 21 Vyshgorodska street, Kyiv, 04074, tel.: (044) 430-82-17, <https://orcid.org/0000-0003-4569-7246>

Makarenko Andrii Mykolayovych, Post-Graduate student. Senior teacher of Premedical Training Department, Institute of Public Administration and Research in Civil Protection, 21 Vyshgorodska street, Kyiv, 04074, tel.: (044) 430-82-17, <https://orcid.org/0000-0002-2930-349X>

Striuk Mykhailo Petrovych, Teacher of Premedical Training Department, Institute of Public Administration and Research in Civil Protection, 21 Vyshgorodska street, Kyiv, 04074, tel.: (044) 430-82-17, <https://orcid.org/0000-0001-9880-1698>

REDUCING THE RISK OF DAMAGE OF THE UKRAINIAN POPULATION IN CASE OF POSSIBLE RADIATION POLLUTION OF TERRITORY

Abstract. During the process of demilitarisation from the Russian occupants by Ukrainian Weapon Forces there is a high probability of the radiation pollution of territory as a result of actions of enemy (for example, using the tactic nuclear weapon or damage on purpose the nuclear power plants).

As a result of applying the nuclear charge a few of the radionuclides appear. It is a real danger in case of incorporating in the tissues of organism. These radionuclides accumulate selectively and cause local inner irradiation until the full elimination or complete decay. These radionuclides are: Iodine-131, Strontium-90, Caesium-137.

As for Iodine-131, it is essential source of the radiation danger. Approximately 43 % of Iodine-131, which enters human organism, accumulates in the thyroid gland, where it includes in the hormone structure of this gland - Thyroxine and Triiodthyronine, moreover, Iodine-131 circulates in the blood as a part of these hormones.

As soon as Iodine-131 accumulates in the thyroid gland, it creates the local high dose.

Strontium-90 enters the environment as a result of the nuclear explosions, emergency and the emissions at the nuclear power plants. Ions of Strontium enter the ground and accumulates in the plants, which are used by people as a food.

Thanks to its similarity to Calcium, Strontium is capable to enter and settle firmly in the bones and, therefore, replaces this necessary element. The main cause of a sedimentation of Strontium is the deficiency of Calcium in the organism.

As for Caesium-137, it has the similarity to Potassium. The sources of Caesium for men are the plant foods such as bread, vegetables, fruits and animal food : meat, fish, milk.

The researches indicated that accumulation levels of Caesium-137 in the vitals, such as liver, heart and kidneys are from 10 to 100 times more than average ones in the whole organism.

The most sensitive system of the human organism to the accumulation of the radioactive Caesium is the cardio-vascular system. There is a direct dependence between the Caesium quantity in organism and a frequency of the cardiac disorders.

The article has a recommendations as for decreasing of the risk of the population's damage by radionuclides (see above).

Key words: Tactic nuclear weapon; radiation; radionuclides; pre-medical aid.

Постановка проблеми. Російське вторгнення на терени нашої держави – відкритий воєнний напад Росії на Україну, який стався о 3:40 24 лютого 2022 року [1].

Під час бойових дій ворог постійно застосовує і заборонену зброю, що є грубим порушенням норм міжнародного гуманітарного права та загальних заборон щодо невибіркової зброї, це: фосфорні бомби, касетні боеприпаси, деякі види мін тощо [2].

Значна кількість наших співвітчизників вже загинула. Збройні Сили України, цивільне населення отримують різні травми, ушкодження, зокрема під час бомбардування та обстрілів ракетами території України.

Є також велика ймовірність радіаційного забруднення територій внаслідок дій ворога (застосування тактичної ядерної зброї, навмисне пошкодження АЕС). Останнє потребує доведення до населення певних знань, що дасть змогу суттєво зменшити ризики його можливого ураження у разі дії радіації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ядерна зброя – зброя масового ураження вибухової дії. Під час її застосування починається ланцюгова реакція ядерного розпаду, особливим вражаючим фактором якої є іонізуюче опромінення [3].

Тактичною ядерною зброєю називають ядерні боеприпаси, призначені для використання на полі бою чи в близькому тилу противника [4].

Тактична ядерна зброя завдає ураження залежно від потужності. Найдалі та найшвидше вражає світловий спалах від ядерного вибуху: «Яскравість світла така, що випаює сітківку людського ока. Якщо дивитися на нього навіть з великої відстані, найімовірніше ви втратите зір або суттєво його пошкодите. Якщо бути ближче – будуть опіки шкіри на відкритих ділянках тіла».

Другий чинник ураження – ударна хвиля, руйнівна сила якої у випадку тактичної ядерної бомби поширюється на кілометри, а не на десятки кілометрів. Якщо ударна хвиля не вб'є, то це можуть зробити уламки твердих матеріалів, насамперед – скло. Вплив ударної хвилі може послабити міцна перешкода, наприклад стіни підвалу.

Третій чинник – пожежа, «вогняний шторм», виникненню якого в містах сприятиме щільна забудова. Ще один чинник – ураження радіацією як у момент вибуху, так і в результаті радіоактивного зараження території, що може зумовити тяжкі наслідки та навіть смерть. Рівень ураження слабшає у разі віддалення від епіцентру вибуху [5].

Вражаюча дія ядерної зброї зазвичай розподіляється так:

ударна хвиля $\approx 50\%$;

світлове випромінювання $\approx 35\%$;

радіоактивне забруднення $\approx 10\%$;

проникаюча радіація та електромагнітний імпульс $\approx 5\%$.

Таким чином, 85% відсотків енергії розподіляється у перші хвилини вибуху ядерного снаряда. Далі у дію вступає іонізуюче випромінювання. А отже, алгоритми виживання під час ядерної атаки розділяються залежно від того, чи застав вас вибух зненацька, або чи був у вас час (хоч б 5–10 хвилин), щоб сховатись в укриття.

Тактичну ядерну зброю застосовують для завдання ударів по об'єктах, обмежених за територією як у зоні бойових дій, так і поза її межами. Так, руйнівна сила в неї невелика, а радіус дії обмежений. Наслідками є радіоактивна хмара, а радіаційне забруднення триватиме, поки радіонукліди не підуть глибоко в землю. Чим глибше – тим меншим буде радіоактивний фон. Упродовж 10 років він поступово вирівнюватиметься, після чого природа почне відновлюватися.

Варто зауважити, що найменший артилерійський боєприпас має потужність – 0,2–0,4 кілотонни, а радіус ураження – 5–10 кілометрів. Тобто на території, де він буде застосований, люди отримають велику дозу опромінення. Але з погляду впливу на довкілля все буде розвиватися за чорнобильським сценарієм. Там зараз майже екологічно чиста зона. Виняток – сам НБКонфаймент, під яким лежать радіоактивні речовини.

Тактична ядерна зброя має меншу дальність і не така потужна. Наприклад, її дальність може складати декілька сотень кілометрів.

Вплив ядерної зброї на людину має комбінований характер. Він пов'язаний не лише з радіацією, а і з вибуховими та тепловими ураженнями. Останні виникають протягом перших секунд після ядерного вибуху.

Детонації запалу на великій висоті, які більш характерні для стратегічної зброї, призводять до вибухових та теплових ефектів. А під час застосування тактичної ядерної зброї вплив має переважно радіаційний фактор ураження.

Фахівці у сфері ядерної та радіаційної безпеки прогнозують, що у разі застосування зброї близько 70% постраждалих отримають механічні поранення внаслідок вибухової дії та опіки через термічний вплив. Приблизно 30% матимуть наслідки для здоров'я через радіацію, 50% людей, які будуть знаходитись у 2,5 км від місця вибуху, отримають комбіновані травми:

механічні, теплові та спричинені радіацією. Також постраждають 25% осіб, чие місцезнаходження становитиме 2,5–5 км від удару.

Найбільше людей загине протягом двох днів унаслідок комбінованих травм [6].

Ураження ядерною зброєю.

Травматичні ураження. Варто пам'ятати, що безпосередніми наслідками вибуху тактичного ядерного заряду є пошкодження будівель, або інших споруд.

Ударна хвиля може спричинити закриті пошкодження внутрішніх органів без візуальних ознак. Людина може травмуватися під уламками зруйнованих конструкцій. Також під час удару здійснюється сильний вітер, тому можуть полетіти уламки сміття або навіть дерева. Це може призвести до відкритих або закритих травм голови, тулуба, кінцівок та навіть внутрішніх органів. Важкість травм, спричинених ударною хвилею, залежать від її потужності – показника надлишкового тиску.

Легкий ступінь: легка контузія; синяки.

Середній ступінь: вивихи кінцівок; контузії середньої важкості; кровотеча з вух, носа тощо.

Важкий ступінь: сильні контузії; травми черепа та скелета; розриви органів черевної порожнини.

Вкрай тяжкий ступінь: спостерігається пошкодження органів, несумісне з життям.

Теплові ураження. Тяжкість термічних уражень залежить від потужності ядерного запалу, відстані від епіцентру удару та застосування засобів захисту. Вплив теплового чинника ядерної зброї може тривати декілька секунд. Також можуть виникнути опіки полум'ям через запалений одяг, навколишні предмети та будівлі.

Люди, які зазнали впливу радіації, можуть більш постраждати від термічних уражень. Теплова енергія може пошкодити очі та спричинити тимчасову або тривалу сліпоту та опік сітківки. Визначають такі ступені ушкодження органів зору у разі впливу теплового чинника ядерної зброї:

тимчасове осліплення, яке може тривати декілька хвилин;

опік дна ока (у разі прямого погляду на вибух);

опіки роговиці та повік.

Залежно від інтенсивності та потужності впливу теплового ураження визначають різні ступені тяжкості ураження шкіри:

I ступінь – почервоніння та набряк шкіри;

II ступінь – почервоніння та набряк шкіри, виникнення пухирів;

III ступінь – омертвіння всіх шарів шкіри та прилеглих тканин.

Радіаційні ураження. Визначають декілька видів ураження внаслідок впливу радіаційного фактору ядерної зброї:

зовнішнє опромінення від радіоактивних матеріалів, які:

1. переносяться в повітрі (пил, рідина або аерозолі);
2. осідають на поверхнях: землі, шкірі чи одязі;
3. містяться в радіоактивній хмарі і опромінюють людей, які в ній знаходяться;

внутрішнє опромінення від радіонуклідів:

4. вдихання їх у радіоактивній хмарі;
5. потрапляння у їжу та воду;
6. потрапляння в організм через відкриті рани;

поєднання обох видів опромінення.

Клінічним проявом впливу радіаційного фактору у разі ураження ядерною зброєю є гостра променева хвороба. Вона розвивається внаслідок відносно рівномірного опромінення в поглиненій дозі більше 1 Гр (100 рад) протягом короткого проміжку часу.

Клінічний перебіг гострої променевої хвороби умовно складається з чотирьох періодів:

- легкий, що виникає під час опромінення у дозах 100–200 рад;
- середньої тяжкості, якщо дози опромінення дорівнюють 200–400 рад;
- тяжкий у дозах опромінення 400–600 рад;
- вкрай тяжкий (понад 600 рад).

Унаслідок застосування ядерного заряду утворюється ряд нечисленних радіонуклідів. Виникає реальна небезпека у разі їх надходження усередину організму, до його тканин, а потім вони вибірково накопичуються в них, зумовлюючи локальне внутрішнє опромінення, аж до свого повного розпаду чи виведення з організму. До таких радіонуклідів належать йод-131, стронцій-90, цезій-137.

Йод-131 має період напіврозпаду 8,08 доби, тобто розпадається відносно швидко. Однак у початковий період після радіаційної аварії на його частку припадає значна частина сумарної радіоактивності. Через це, а також унаслідок накопичення в організмі він є важливим джерелом потенційної променевої небезпеки. До 43 % йоду-131, що потрапив у організм людини, накопичується в щитоподібній залозі. Йод включається у структуру гормонів щитоподібної залози – тироксину і трийодтироніну, циркулюючи в крові у їхньому складі. Накопичуючись у щитоподібній залозі, йод-131 створює в ній локальну високу дозу.

Радіонукліди – *стронцій-90* і *цезій-137* – мають істотно більшу тривалість життя (періоди їхнього напіврозпаду – відповідно 28 і 30 років). До організму людини і тварин вони надходять інгаляційним та характерними харчовими шляхами.

Стронцій-90 потрапляє в навколишнє середовище внаслідок ядерних вибухів, аварій і викидів на АЕС. Іони стронцію проникають в ґрунт і осідають, потім накопичуються в рослинах, які вживає в їжу людина.

За своєю структурою стронцій є аналогом кальцію, тому здатний міцно осідати в кістках, замінюючи собою такий потрібний мікроелемент. Основною причиною осідання іонів стронцію в кістках є дефіцит кальцію в організмі.

Радіоактивний елемент потрапляє в організм людини через рослини і тварин, що вживаються в їжу. Водночас чоловічий організм більш схильний до накопичення стронцію-90, ніж жіночий. Надходячи з материнським молоком в дитячий організм, концентрація ізотопу стронцію на порядок вище у немовлят. Стронцій-90 накопичується здебільшого в скелеті, піддаючи, таким чином, опроміненню всі клітини, органи і системи організму. Клінічна картина залежить від рівня опромінення. Якщо організм тривалий період піддавався впливу ізотопів стронцію-90 навіть в незначних кількостях, існує велика ймовірність розвитку лейкемії і раку кісток. Накопичуючись в кістках і тканинах, зазначений хімічний елемент спричиняє ураження кісткового мозку, призводить до раку крові і раку кісток. Також можливий розвиток остеопорозу і «стронцієвого рахіту», ураження легень.

Головними ознаками надлишку радіоактивного стронцію в організмі є такі захворювання, як: урівська хвороба або стронцієвий рахіт; фіброз легень; рахіт.

Довгий час вченим не вдавалося з'ясувати причину урівської хвороби. Її діагностували у жителів Східного Сибіру, що мешкають в басейні річки Урів (від неї і назва). Виявилось, що на вказаній території ґрунт був перенасичений цим радіоактивним елементом. Хвороба проявляла себе через ослаблення кісток. Іони стронцію, потрапляючи в організм у надмірній кількості, витісняють молекули кальцію, через що кістки стають занадто тендітними і видозмінюються, порушується структура суглобів. Унаслідок цього потерпає весь організм, змінюється фосфорно-кальцієвий баланс крові, уражається кістковий мозок, порушуються функції вироблення крові, виникає променева хвороба, уражається мозок і печінка, збільшується ризик розвитку онкологічних захворювань [7].

Цезій-137 хімічно подібний до калію. Джерелами цезію для людини можуть бути рослинні (хліб, овочі, фрукти) і тваринні (м'ясо, риба, молоко) продукти.

Особливістю радіаційного впливу цезію-137 є яскраво виражена нерівномірність його накопичення в різних органах людини. Дослідження показали, що в життєво важливих органах (нирках, печінці, серці) рівні накопичення цезію-137 в 10–100 разів більші, ніж у середньому в усьому організмі людини. Найбільш вразливі – діти і підлітки.

Серцево-судинна система найбільш чутлива до накопичення радіоактивного цезію: простежується безпосередньо пропорційна залежність між кількістю накопиченого в організмі цезію-137 і частотою порушень роботи серця.

Серед патологічних змін органів зору найчастіше спостерігається катаракта, деструкція склоподібного тіла, аномалії рефракції. Дослідження

доводять пряму пропорційну залежність між кількістю накопиченого радіоактивного цезію і частотою катаракт.

Нирки активно накопичують радіоактивний цезій, водночас його концентрація може сягати дуже великих значень, зумовлюючи патологічні зміни в нирках.

Метою статті є наведення рекомендацій щодо зменшення ризиків ураження населення України під час забруднення території такими радіонуклідами, як йод-131, стронцій-90, цезій-137, та надання початкових знань з домедичної допомоги постраждалим залежно від виду опромінення.

Виклад основного матеріалу. Для зменшення вражаючої дії найбільш небезпечних радіонуклідів варто знати.

Йод-131 накопичується в щитоподібній залозі організму і має значну потенційну променеву небезпеку.

Слід зазначити, що радіоактивний йод може осідати на поверхню тіла людини у разі зовнішнього опромінення. Проте він досить легко видаляється за допомогою мийних засобів. Інший тип впливу, зі значно більшим ризиком для здоров'я людини, виникає під час внутрішнього опромінення, коли радіоактивний йод потрапляє в організм людини інгаляційним чи ентеральним (споживання забруднених харчових продуктів, питної води) шляхом і накопичується в щитоподібній залозі.

Щитоподібна залоза зазнає особливого ризику опромінення радіоактивним йодом, оскільки зазвичай йод використовується нею для синтезу гормонів, які регулюють обмін речовин в організмі.

У разі потрапляння радіоактивного йоду в організм людини, щитоподібна залоза поглинає його і, таким чином, зазнає опромінення. Ризик радіаційного ураження щитоподібної залози може бути знижений або навіть повністю нівельований за своєчасного проведення йодної профілактики, як такої, або в комплексі з іншими заходами радіаційного захисту (обмеження перебування на відкритому повітрі, укриття у захисних спорудах, евакуація, радіаційний контроль харчових продуктів, у тому числі води питної тощо).

Йодна профілактика (йодне блокування щитоподібної залози) полягає у запобіганні або зменшенні поглинання радіоактивного йоду щитоподібною залозою за допомогою препаратів стабільного йоду.

Йодна профілактика має оптимальний ефект і проводиться до моменту впливу радіоактивного йоду або протягом перших шести годин після поглинання радіоактивного йоду щитоподібною залозою. Початок йодної профілактики пізніше ніж через 14 годин після впливу радіоактивного йоду може завдавати більше шкоди, ніж очікувана користь, бо сприятиме продовженню біологічного періоду піврозпаду радіоактивного йоду, який вже накопичився в щитоподібній залозі.

Для захисту щитоподібної залози застосовуються такі препарати стабільного йоду як:

йодомарин 100мг, 200 мг;
калію йодид 50 мг, 100 мг; 200 мг;
йодбаланс 100 мг, 200 мг.

Однократне дозування для дорослої людини препаратів стабільного йоду становить 125 мг (100 мг йоду, 1 таблетка препарату з дозуванням 100 мг). Населення, яке проживає на території, де є загроза забруднення радіоактивним йодом, приймає однократну профілактичну дозу препарату вказаних препаратів тільки після офіційного оповіщення про загрозу викиду та необхідність проведення йодної профілактики.

Дозування препарату стабільного йоду (калію йодид 100 мг) для різних вікових категорій є таким:

діти до 1 місяця (немовлята й діти, які перебувають на грудному вигодовуванні) – 16 мг (орієнтовно $\frac{1}{4}$ таблетки по 50 мг калію йодиду);

діти від 1 місяця до 3 років – 32 мг (орієнтовно $\frac{1}{2}$ таблетки по 50 мг калію йодиду);

діти від 3 до 12 років – 1 таблетка (50 мг калію йодиду);

дорослі та підлітки віком від 13 років: (2 таблетки по 50 мг калію йодиду; або 1 таблетка по 100 мг).

Немовлятам віком до трьох років (36 місяців), новонародженим та іншим особам, яким важко приймати таблетки, слід вводити рідкий йод, приготовлений фармацевтом із порошку.

Якщо немає пігулок йодистого калію, можна застосовувати водно-спиртовий розчин йоду (кілька крапель звичайного йоду 5% на склянку води або киселю).

1. Дорослим та дітям від 5 років – 20 крапель водно-спиртового розчину йоду за один прийом.

2. Дітям від 2 до 5 років – 10 крапель водно-спиртового розчину йоду за прийом.

3. Дітям до 2 років та дітям на штучному вигодовуванні – 5 крапель водно-спиртового розчину йоду за прийом.

4. Новонароджені, що перебувають на грудному вигодовуванні, отримують необхідну дозу препарату з молоком матері, яка отримала 0,125 г стабільного йоду.

Протипоказаннями до приймання препаратів стабільного йоду є наявність (у том числі і в анамнезі) захворювань щитоподібної залози, зокрема гіпертиреозу різної природи; фурункульоз; токсична аденома; підвищена чутливість до йоду; герпетичний дерматит Дюринга; геморагічний діатез; кропив'янка, туберкульоз легень, нефрит, нефроз, піодермія.

Тимчасова блокада функції щитоподібної залози та одноразове введення йодовмісних препаратів практично не позначаються на стані здоров'я дітей та дорослих.

Однак слід пам'ятати, що безконтрольний, тривале приймання зазначених доз вказаних препаратів і зумовлена таким застосуванням тривала

блокада функції щитоподібної залози значно збільшує ризик розвитку різноманітних ускладнень, зокрема гіпотиреозу (зниження функції щитоподібної залози) [8 – 9].

Що стосується стронцію-90: для зменшення шкідливої дії радіонуклідів необхідно обмежити накопичення їх в організмі.

У разі перорального надходження радіонуклідів стронцію слід застосовувати антидоти, що дають змогу зв'язати або сорбувати радіонукліди. До таких антидотів належать активований сульфат барію (адсо-бар), полісурмін, препарати альгінової кислоти тощо. Адсорбенти та антидоти слід призначати відразу після виявлення ураження радіонуклідами стронцію, тому що зволікання призводить до різкого зниження їхньої позитивної дії.

Деяке зменшення накопичення радіонуклідів стронцію в організмі може бути досягнуто шляхом створення конкурентних відносин між ними та стабільним стронцієм (88) або кальцію.

Добова норма стабільного стронцію становить приблизно 1 мг. Ця кількість досить легко засвоюється з їжею та питною водою. Усього в організмі розподілено приблизно 320 мг стронцію.

Але варто враховувати, що наш організм здатний засвоювати лише 10% елемента, що надходить, а отримуємо ми тільки до 5 мг на добу [10].

Кальцій блокує накопичення тканиною стронцію-90, попереджуючи радіаційне ураження кісткового мозку.

Слід зазначити, що найбільш багаті кальцієм – капуста, квасоля, мигдаль. Необхідно пам'ятати, що у продуктах харчування кальцій важко засвоюється організмом, за винятком козячого молока і сиру. Для задоволення добової необхідності організму в кальції достатньо 100 грамів сиру. Кисле середовище сприяє накопиченню кальцію, тому корисно запивати їжу кислими соками [11].

Зменшити вражаючу дію іонізуючого випромінювання цезію-137 можливо за рахунок застосування так званих радіозахисних препаратів (радіопротекторів)

Радіопротектори – речовини, введення яких перед опроміненням у середу з біологічними об'єктами або в організм тварин і людини частково запобігають виникненню хімічно активних радикалів, які утворюються під впливом випромінювання. Деякі з них вступають у хімічну реакцію з радіонуклідами, утворюючи речовини, які легко виводяться з організму. Одні радіопротектори діють протягом короткого проміжку часу, дія інших є тривалішою. Їх виробляють як таблетки, порошки чи розчини.

Деякі харчові речовини мають профілактичну радіозахисну дію або здатність зв'язувати і виводити з організму радіонукліди. До них належать полісахариди (пектин, декстрин, ліпополісахариди, що містяться в листі винограду та чаю), фенольні та фітинові сполуки, етиловий спирт, жирні кислоти, мікроелементи, вітаміни, ферменти, гормони. Радіостійкість

організмів підвищують ефективність деяких антибіотиків та наркотичних засобів.

До радіозахисних сполук належать також «вітаміни протидії», наприклад вітаміни групи В та С. Безпосередньо аскорбінова кислота не має захисної дії, але вона посилює дію вітамінів В та Р. Завдяки спільній дії вітамінів Р та С відновлюється еластичність та проникність стінок кровоносних судин. Вітаміни В1, В3, В6, В12 покращують регенерацію кровотворення, прискорюють відновлення еритроцитів та лейкоцитів. Якщо випромінювання знижує згортання крові, то вітаміни Р і К нормалізують протромбіновий індекс. Підвищує стійкість організму до розвитку променевої хвороби вживання параамінобензойної кислоти (покращує показники крові, сприяє відновленню ваги).

Фенольні сполуки рослин – найперспективніші джерела активних протипроменевих засобів. Це біологічно активні речовини лікувально-профілактичної дії, необхідні для підтримки життя і збереження здоров'я. Вони підвищують міцність кровоносних судин, регулюють роботу залоз внутрішньої секреції. Наприклад, добре лікує місцеві променеві ушкодження шкіри прополіс, що пов'язано з його фенольними компонентами. З численного ряду фенольних речовин найбільший інтерес викликають флаваноїди, що сприяють видаленню радіоактивних елементів з організму. Джерелами флаваноїдів є мандарини, чорноплідна горобина, обліпіха, глід, собача кропива, безсмертник, солодка.

Виражену профілактичну радіозахисну дію на різноманітні організми: людей, тварин, бактерій має етиловий спирт [12 – 13].

Рекомендації щодо знезараження постраждалих від виду іонізуючого опромінення включають профілактичну та лікувальну деконтамінацію (усунення радіаційних чинників з поверхні тіла людини, продуктів, предметів тощо).

Як безпечно провести деконтамінацію? Варто почати з обережного зняття одягу або попросити постраждалого роздягтися самостійно, починаючи з голови до ніг. Зняття взуття та одягу може зменшити забруднення на 90%. Помістити все майно постраждалого в один ізольований контейнер, бажано мати сумку з етикеткою, де можна зазначити ім'я постраждалого, дату, час та місце збору майна, табличку із попередженням про радіацію. Необхідно зберігати сумки з майном у безпечному місці для подальшої судово-медичної експертизи та утилізації.

Виконати радіаційне обстеження всього тіла. Позначити на шкірі постраждалого за допомогою водостійкого фломастера ділянки з високим рівнем забруднення, виявлені під час радіаційного обстеження.

Якщо це можливо, промити тіло постраждалого теплою водою із додаванням нейтрального мила.

Деякі радіоактивні речовини можуть затримуватися в зовнішньому шарі шкіри і залишатися 12–15 днів, поки не відбудеться лущення.

У разі значного зовнішнього радіаційного забруднення необхідно накрити зони ураження водонепроникними пов'язками, щоб обмежити поширення на інші ділянки тіла.

Очищення ран. Якщо людина отримала будь-які поранення під час ядерного удару, є висока ймовірність того, що вона може зазнати радіаційного впливу. Тому необхідно провести таку процедуру:

накрити шкіру навколо відкритих ран водонепроникними пов'язками або шторами;

обережно промити рани великою кількістю води або фізіологічного розчину.

Бажано використати відповідний дозиметричний прилад вимірювання радіації для оцінки та моніторингу медичного поводження з радіоактивними уламками з метою захисту медичної бригади.

Деконтамінація вух, носа та рота. Обережно протерти отвори (вуха, ніс, рот) зволженим стерильним аплікатором із ватним наконечником.

Перед деконтамінацією зовнішнього слухового проходу переконаватися в цілісності барабанної перетинки, потім необхідно промити прохід теплою водою або фізіологічним розчином.

Використовувати вушний шприц для промивання зовнішнього слухового проходу необхідно, тільки якщо барабанна перетинка непошкоджена.

Обробка ротової порожнини та очей. Необхідно рекомендувати постраждалому декілька разів почистити зуби пастою і часто полоскати рот та горло 3% розчином перекису водню за ознак забруднення глотки.

Обережно промити очі великою кількістю фізіологічного розчину або води.

Очищення волосся. Попросити постраждалого помити волосся теплою водою з м'яким милом або шампунем.

Не слід використовувати кондиціонери, оскільки вони можуть зв'язувати радіоактивний матеріал з білком волосся, що ускладнює деконтамінацію.

Не треба голити волосся, щоб уникнути створення порізів, потертостей, розривів шкіри.

Воду, якоюмили волосся, не можна використовувати для миття інших частин тіла.

Необхідно уникати потрапляння забрудненої стічної води в очі, вуха, ніс або рот. Висушити волосся чистими, незабрудненими рушниками.

Транспортування постраждалих. Загорнути забруднені ділянки або всього постраждалого в два шари простирадла, водночас слід уникати гіпертермії пацієнта.

Також варто уникати переохолодження в холодний день, особливо якщо одяг пацієнта був знятий.

Необхідно контролювати температуру тіла постраждалого.

Після транспортування потрібно провести огляд та дезактивацію транспортного засобу та обладнання і утилізувати все забруднене.

Варто пам'ятати, що контактування з людиною, яка зазнала впливу радіації, може бути небезпечним [13].

Висновки. Окрім згаданих рекомендацій щодо зменшення шкідливої дії радіонуклідів – йод-131, стронцій-90, цезій-137 – на організм людини, також слід здійснювати таке.

Ніколи не ігнорувати сигнал повітряної тривоги! Одразу необхідно рухатись в укриття! Із собою потрібно обов'язково мати запас води, їжі та необхідних ліків, документи.

Що робити під час вибуху? Якщо ядерна атака застала вас раптово, слід пам'ятати такі речі.

Спочатку з'явиться висотний спалах та світлове випромінення. За 5–10 секунд, залежно від вашої відстані до епіцентру вибуху, прийде ударна хвиля.

Незалежно від того, де ви перебуваєте, насамперед вам потрібно будь-яким чином укритись від світлового випромінення та ударної хвилі.

Якщо під час вибуху ви знаходитесь на вулиці. Якщо під час ядерної атаки ви знаходитесь на вулиці, слід негайно рухатись в укриття, яким може бути навіть «складка місцевості». Потрібно знайти будь-який прихисток, який відбиває тінь, та зможе захистити вас від випромінення та ударної хвилі. Найкращий варіант – це кювет у дальній від вибуху стороні. Якщо укриття поруч немає, можна просто впасти на землю, обличчям донизу, головою від вибуху. Руки потрібно сховати під тіло. Голову закрити капюшоном, будь-яким головним убором, коміром, чи просто надіти верхній одяг.

Якщо під час вибуху ви перебуваєте в машині, негайно зупиніться. Поставте машину на ручне гальмо. Якщо машина з механічною коробкою передач, то ввімкніть першу або задню передачу. Також потрібно повністю зачинити всі вікна та пригнутись таким чином, щоб не підійматися вище лінії вікон автомобіля.

Якщо під час вибуху ви перебуваєте у приміщенні, потрібно зачинити всі вікна та сховатись у кімнаті без вікон. Якщо це неможливо, можна укритись під столом, нижче лінії вікон. У крайньому разі можна перевернути стіл таким чином, щоб від світлового випромінення захиститись стільницею.

Що робити за 5–10 хвилин до ядерного вибуху? Якщо ви почули попередження про повітряну тривогу, надзвичайно важливо не ігнорувати його, а йти до найближчого укриття! З огляду на це у вас буде близько 5–10 хвилин до ядерного вибуху, що значно збільшить ваші шанси на виживання.

В укритті, якщо є можливість, потрібно закрити всі щілини, щоб уникнути потрапляння радіоактивного пилу всередину.

Також слід пам'ятати та бути готовими, що будинки, які опинились близько до епіцентру вибуху можуть частково обвалитись. Таким чином, ви

можете перебувати у підвалі декілька днів. Саме тому важливо мати необхідні запаси води з розрахунку п'ять літрів питної води для дорослої людини на добу та 10–15 літрів води для технічних потреб.

Що робити після ядерного вибуху? Якщо під час ядерного вибуху ви були на вулиці, в автомобілі або принаймні у квартирі й вижили, найкращим алгоритмом буде знайти найближче укриття, в якому ви зможете перечекати наслідки атаки та, можливо, отримати необхідну медичну допомогу.

Якщо ви вже були в укритті, то у разі можливості потрібно налагодити канал зв'язку для отримання актуальної інформації.

І найкраще після ядерного вибуху якнайдовше залишатись в укритті. Вже через 7 годин іонізуюча доза опромінення в зоні ураження впаде десятикратно, через 49 годин – у 100 разів, а через 14 днів – у тисячу. Через 14 тижнів навіть у колишній червоній зоні можна буде гуляти майже без ризику для життя. Отже, перші декілька днів краще залишитися в підвалі, а якщо є вода та їжа, то варто затриматись і на тижні. До цього часу, ймовірно, надійде і допомога [14].

Література:

1. Карловський Денис. Влада знала про підготовку російського вторгнення, тільки чекали 22 лютого – Данілов. Українська правда : вебсайт. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/14/7339607/> (дата звернення : 26.09.2022).
2. Назарчук І. У війні проти України росія використовує заборонену зброю. Про що конкретно йдеться? Юридична газета онлайн. 2022. 22 черв. URL : <https://yur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravo-investiciyi/u-viyni-proti-ukrayini-rosiya-vikoristovue-zaboronenu-zbroyu-pro-shcho-konkretno-ydetsya-.html> (дата звернення : 25.09.2022).
3. Що робити у разі ядерної атаки: види травмувань та перша допомога. Поради РНБО. Українська правда : вебсайт. URL : <https://life.pravda.com.ua/society/2022/04/20/248330/> (дата звернення : 25.09.2022).
4. Втрати росіян у війні проти України. Захід нет : вебсайт. URL : https://zaxid.net/statti_tag50974 (дата звернення : 25.09.2022).
5. Росія застосує тактичну ядерну зброю. Захід нет : вебсайт. URL : https://zaxid.net/yakshho_rosiyani_zastosuyut_taktichnu_yadernu_zbroyu_n1541094 (дата звернення : 26.09.2022).
6. Військовий експерт про ядерний потенціал росії: «Враховуючи корупцію і безлад, можна лише уявити, наскільки “боездатними” є її стратегічні ядерні підрозділи». ІТС ua : вебсайт. URL : <https://itc.ua/ua/articles/vijskovij-ekspert-pro-yadernij-potenczial-rosiyi-vrahovuyuchi-korupcziyu-i-bezlad-mozhna-lishe-uaviti-naskilki-boyezdatnimi-ye-yiyi-strategichni-yaderni-pidrozdili-2/> (дата звернення : 24.09.2022).
7. Отруєння стронцієм-90. Biotus : вебсайт. URL : <https://biotus.ua/ua/bolezni1/hronicheskoe-otravlenie-himicheskimi-veschestvami-i-soljami-tjazhelyh-metallov/otravlenie-stronciem-90.html> (дата звернення : 26.09.2022).
8. Наказ МОЗ України від 09.03.2021 № 408 «Про затвердження Регламенту щодо проведення йодної профілактики у разі виникнення радіаційної аварії». Верховна Рада України : вебсайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0526-21#Text> (дата звернення : 26.09.2022).
9. Йодна профілактика як засіб захисту щитоподібної залози від накопичення радіоактивного йоду. Буковинський державний медичний університет : вебсайт. URL : <https://www.bsmu.edu.ua/news/jodna-profilaktyka-yak-zasib-zahystu-shhytopodibnoyi-zalozy-vid-nakorychennya-radioaktyvnogo-jodu/> (дата звернення : 26.09.2022).

10. HYPERLINK "<https://kerchtt.ru/uk/stroncii-metall-ili-nemetall-stroncii-metall-svoistva-stronciya/>"Забезпечення та хімічний контроль якості харчових продуктів : навч. посібник / Р.П. Влодарчик, І.М. Кобаса, М.М. Воробець та ін. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. – 336 с.

11. Як поменшити вплив радіації. Izmail-rada : вебсайт. URL : <http://www.izmail-rada.gov.ua/2013-03-11-12-15-54/3489-2013-09-26-09-26-55> (дата звернення : 26.09.2022).

12. Основи радіаційної медицини : навч. посібник / О. П. Овчаренко, А. П. Лазар, Р. П. Матюшко. Одеса : Одес. держ. мед. ун-т, 2002. — 208 с. URL : <https://www.onmedu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/1235/OvcharenkoOsnovi.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення : 26.09.2022).

13. Що робити у разі ядерної атаки : види травмвань та перша допомога. Ratusha : вебсайт. URL : <https://www.ratusha.if.ua/shcho-robyty-u-razi-iadernoi-ataky-vydy-travmuvan-ta-persha-dopomoha/> (дата звернення : 26.09.2022).

14. Що робити під час ядерної атаки. Київський науково-дослідний інститут судових експертиз : вебсайт. URL : <https://kndise.gov.ua/shho-robyty-pid-chas-yadernoyi-ataky/> (дата звернення : 26.09.2022).

References:

1. Karlovsky D. (2022). Vlada znala pro pidhotovku rosiiskoho vtorhnennia, tilky chekaly 22 liutoho – Danilov. Ofitsiyni sait Ukrainka pravda. [Official site Ukrainian Pravda]. Retrived from <https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/14/7339607/> [in Ukrainian].

2. Nazarchuk, I. (2022, June 22). U viini proty Ukrainy rosiia vykorystovuie zaboronenu zbroiu. Pro shcho konkretno ydetsia? [In the war against Ukraine, Russia uses prohibited weapons. What exactly is it about?] Yurydychna hazeta onlain. Retrived from <https://yur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravo-investiciyi/u-viyni-proti-ukrayini-rosiya-vikoristovue-zaboronenu-zbroiu-pro-shcho-konkretno-ydetsya-.html> [in Ukrainian].

3. Shcho robyty u razі yadernoi ataky: vydy travmuvan ta persha dopomoha. Porady RNBO. Ofitsiyni sait Ukrainka pravda [Official site of Ukrainian Truth]. Retrived from <https://life.pravda.com.ua/society/2022/04/20/248330/> [in Ukrainian].

4. Vtraty rosiian u viini proty Ukrainy. Ofitsiyni sait Zakhid net. [Official site Zahid net]. Retrived from https://zaxid.net/statti_tag50974 [in Ukrainian].

5. Rosiia zastosuie taktychnu yadernu zbroiu. Ofitsiyni sait Zakhid net [Official site Zahid net]. Retrived from <https://zaxid.net/yakshho-rosiyani-zastosuyut-taktichnu-yadernu-zbroiu-n1541094> [in Ukrainian].

6. Viiskoviy ekspert pro yaderni potentsial rosi: «Vrakhovuiuchy koruptsiuu i bezlad, mozna lyshe uiavyty, naskilky «boiezdatnymy» ye yii stratehichni yaderni pidrozdily». Ofitsiyni sait ITC ua [Official site ITC ua]. Retrived from <https://itc.ua/ua/articles/viiskovij-ekspert-pro-yadernij-potenczial-rosiyi-vrahovuyuchi-korupczyu-i-bezlad-mozna-lishe-uyaviti-naskilki-boiezdatnimi-ye-yiyi-strategichni-yaderni-pidrozdili-2/> [in Ukrainian].

7. Otruiennia strontsiem-90. Ofitsiyni sait Biotus [Official site Biotus]. Retrived from <https://biotus.ua/ua/bolezni1/hronicheskoe-otravlenie-himicheskimi-veschestvami-i-soljami-tjzhelyh-metallov/otravlenie-stronciem-90.html>

8. Order of the Ministry of Health of Ukraine "On approval of the Regulation on the implementation of iodine prophylaxis in the event of a radiation accident" from 09.03.2021 № 408. Ofitsiyni sait Verkhovna Rada of Ukraine [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrived from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0526-21#Text> [in Ukrainian].

9. Yodna profilaktyka yak zasib zakhystu shchytopydibnoi zalozy vid nakopychennia radioaktyvnogo yodu. Ofitsiyni sait Bukovynskoho derzhavnoho medychnoho universytetu [Official website of Bukovyna State Medical University]. Retrived from <https://www.bsmu.edu.ua/news/jodna-profilaktyka-yak-zasib-zakhystu-shchytopydibnoyi-zalozy-vid-nakopychennya-radioaktyvnogo-jodu/> [in Ukrainian].

10. Vlodarchyk, R. P., Kobasa, I. M., Vorobets, M. M. (2015). Zabezpechennia ta khimichniy kontrol yakosti kharchovykh produktiv [Ensuring and chemical control of the quality of food products]. Chernivtsi : Chernivetskyi nats. un-t [in Ukrainian].

11. Yak pomenshyty vplyv radiatsii. Ofitsiyniy sait Izmail-rada [Official site Izmail-rada]. Retrived from <http://www.izmail-rada.gov.ua/2013-03-11-12-15-54/3489-2013-09-26-09-26-55> [in Ukrainian].

12. Ovcharenko, O. P., Lazar, A. P., Matiushko, R. P. (2002). Osnovy radiatsiinoi medytsyny [Basics of radiation medicine]. Odesa : Odes. derzh. med. un-t [in Ukrainian].

13. Shcho robyty u razi yadernoi ataky : vydy travmuvan ta persha dopomoha. Ofitsiyniy sait Ratusha. [Official site Ratusha]. Retrived from <https://www.ratusha.if.ua/shcho-robyty-u-razi-iadernoi-ataky-vydy-travmuvan-ta-persha-dopomoha/> [in Ukrainian].

14. Shcho robyty pid chas yadernoi ataky. Ofitsiyniy sait Kyivskoho naukovo-doslidnoho instytutu sudovykh ekspertyz [Official site of the Kyiv Research Institute of Forensic Examinations]. Retrived from <https://kndise.gov.ua/shho-robyty-pid-chas-yadernoyi-ataky/> [in Ukrainian].

УДК 615.451.2:577.352.3:615.03

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12\(17\)-488-498](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-12(17)-488-498)

Москалюк Вікторія Миколаївна студентка другого курсу медичного факультету, Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського, вул. майдан Волі, 1, м. Тернопіль, 46001, тел.: (097) 053-30-20, <https://orcid.org/0000-0002-9475-8140>

Капушак Жанна Володимирівна студентка другого курсу медичного факультету, Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського, вул. майдан Волі, 1, м. Тернопіль, 46001, тел.: (097) 946-46-54, <https://orcid.org/0000-0002-9790-0122>

Стравський Ярослав Степанович доктор вет. наук, ст. н. сп., Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського, вул. майдан Волі, 1, м. Тернопіль, 46001, тел.: (097) 284-95-57, <https://orcid.org/0000-0001-6541-9097>

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ЛІПОСОМАЛЬНИХ ЕМУЛЬСІЙ У МЕДИЦИНІ

Анотація. У статті розглянуті питання будови ліпосом. Вказано, що ліпосоми легко проникають через клітинні мембрани та забезпечують ефективний транспорт лікарських речовин, які містяться в них, усередину клітин.

Детально описано способи отримання ліпосом з використанням природних фосфоліпідів, методи виробництва ліпосом та способи, яким ліпід диспергують у водне середовище.

Висвітлено питання взаємодії ліпосом з клітинами їх біосумісність: спорідненість з мембранам клітин за хімічним складом. Зазначено, що з точки зору біологічної сумісності ліпосоми ідеальні як переносники лікарських засобів, оскільки їх мембрана складається з природних фосфоліпідів.

Ліпосоми виступають своєрідним контейнером, надійно захищаючи свій вміст від ушкоджувальної дії зовнішніх чинників, зокрема від руйнування в шлунково-кишковому тракті, що забезпечує доставку засобу до місця призначення і продовження часу його дії.

Показано, що ліпосоми можуть бути введені в організм різними шляхами: внутрішньовенним, внутрішньочеревним, підшкірним, внутрішньосуглобним, пероральним і нашкірним.

Багатошарові ліпосоми проникають усередину клітини в незмінному вигляді і поглинаються лізосомами, в яких під дією ліпаз відбувається руйнування ліпосом і вивільнення інкапсульованих у них лікарських речовин.

Одношарові ліпосоми зливаються з плазматичними мембранами клітини і вивільняють лікарські речовини в цитоплазму.

Включення діючих речовин в ліпосоми значно підвищує їх терапевтичну ефективність та запобігає та забезпечує зниження загальнотоксичної дії ліків на організм. Ліпосоми порівняно легко руйнуються в організмі, вивільняючи доставлені речовини у вогнище запалення.

Заслуговує на увагу розробка імуноліпосом до яких прикріплені моноклональні антитіла. Саме моноклональні антитіла забезпечують специфічне зв'язування ліпосом з антигенпозитивними клітинами, а ліпосоми доставляють хіміотерапевтичний препарат до органів мішеней.

Будова ліпосом дає можливість їх використання як контейнерів для вакцин, лікування інфекційних хвороб та інфікованих ран.

Ключові слова Ліпосоми, емульсії, фосфоліпіди, вакцини, інфекції, рани.

Moskaliuk Viktoriia Mykolaivna Second-year student of the Faculty of Medicine, Ternopil National Medical University named after I. Y. Horbachevskyi, Maidan Voli St., 1, Ternopil, 46001, tel: (097) 053-30-20, <https://orcid.org/0000-0002-9475-8140>

Kapushchak Zhanna Volodymyrivna Second-year student of the Faculty of Medicine, Ternopil National Medical University named after I. Y. Horbachevskyi, Maidan Voli St., 1, Ternopil, 46001, tel.: (097) 946-46-54, <https://orcid.org/0000-0002-9790-0122>

Stravskiy Yaroslav Stepanovych Doctor of vet. sciences, Senior Research Officer, Ternopil National Medical University named after I. Y. Horbachevskyi, Maidan Voli St., 1, Ternopil, 46001, tel.: (097) 284-95-57, <https://orcid.org/0000-0001-6541-9097>

PROSPECTS OF THE USE OF LIPOSOMAL EMULSIONS IN MEDICINE

Abstract. The article deals with the structure of liposomes. It has been shown that liposomes easily penetrate cell membranes and provide effective transport of medicinal substances contained in them into cells.

Methods of obtaining liposomes using natural phospholipids, methods of liposome production and methods of lipid dispersion in an aqueous medium are described in detail.

The issue of interaction of liposomes with cells, their biocompatibility; chemical composition affinity with cell membranes is highlighted. It is noted that from the point of view of biological compatibility, liposomes are ideal as drug carriers, since their membrane consists of natural phospholipids.

Liposomes act as a kind of container, reliably protecting their contents from the harmful effects of external factors, in particular from destruction in the gastrointestinal tract, which ensures the delivery of the drug to the destination and prolongation of its action.

It is shown that liposomes can be introduced into the body in different ways: intravenously, intra abdominally, subcutaneously, intra-articular, orally and transdermal.

Multilayered liposomes penetrate inside the cell in an unchanged form and are absorbed by lysosomes, in which, under the action of lipases, liposomes are destroyed and the medicinal substances encapsulated in them are released. Single-layered liposomes fuse with the plasma membrane of the cell and release medicinal substances into the cytoplasm.

The inclusion of active substances in liposomes significantly increases their therapeutic effectiveness and prevents and ensures a decrease in the overall toxic effect of drugs on the body. Liposomes are relatively easily destroyed in the body, releasing the delivered substances into the focus of inflammation.

The development of immunoliposomes to which monoclonal antibodies are attached deserves attention. It is the monoclonal antibodies that ensure the specific binding of liposomes to antigen-positive cells, and the liposomes deliver the chemotherapeutic drug to the target organs.

The structure of liposomes makes it possible to use them as containers for vaccines, treatment of infectious diseases and infected wounds.

Keywords: Liposomes, emulsions, phospholipids, vaccines, infections, wounds.

Постановка проблеми. Доставка ліків (drug delivery) це сукупність методів, технологій і прийомів з метою модифікації фізико-хімічних, фармакологічних та фармацевтичних властивостей лікарських засобів з метою покращання їх ефективності і підвищення безпеки. Нині ця галузь — одна з найактивніше досліджуваних у світі. Особливе місце серед цих досліджень посідають розробки лікарських форм із застосуванням нанотехнологій. Традиційні лікарські форми можуть бути непридатними для доставки таких біологічно активних речовин, як нуклеїнові кислоти чи білки. За допомогою наночастинок можна оптимізувати ефективність, звести до мінімуму побічні ефекти та покращити лікувальний ефект.

Нині велика увага у фармації відводиться ліпосомам. Вони легко проникають через клітинні мембрани та забезпечують ефективний транспорт лікарських речовин, які містяться в них, усередину клітин.

Тому **метою** нашої роботи було провести огляд літератури з питання отримання ліпосом та їх використання у медицині.

Виклад основного матеріалу. Ліпосоми — частинки, вміст яких обмежено ліпідною мембраною. Належать до сімейства везикулярних

(бульбашкових) структур, утворених амфифільними молекулами [1]. За порівняно короткий термін часу ліпосоми перетворились із простої моделі, що імітує клітинні мембрани, на об'єкт активних наукових досліджень і набули різноманітного практичного застосування [2]. Нині існує значна кількість лабораторних методик створення ліпосом і порівняно невелика кількість технологій, використовуваних у промисловості.

Значні обсяги виробництва ліпосомальних препаратів та жорсткі вимоги до жирно-кислотного складу фосфоліпідів роблять актуальною проблему доступності джерел сировини [3, 4].

Існує декілька груп фосфоліпідів, які можна використовувати для приготування ліпосом, а саме: фосфоліпіди з природної сировини (фосфатидилхолін, фосфатидилетаноламін, фосфатидилсерін, напівсинтетичні, синтетичні (діолеоїлфосфатидилхолін, дистеароїлфосфатидилхолін, діолеоїлфосфатидилетаноламін, дистеароїлфосфатидилетаноламін), з натуральними «голівками» [5].

Найбільш оптимальним є використання у виробництві ліпосомальних препаратів природних фосфоліпідів (із бобів сої, льону, ріпаку, кукурудзи, соняшнику, ліщини, жовтків курячих яєць, молоків лососевих риб). Це обумовлено тим, що введення ліпосом, створених на основі природної сировини лецитину або фосфатидилхоліну — ефіру фосфорної кислоти і жирних кислот не пов'язано з ризиком розвитку токсичних ефектів, імуногенності та алергічних реакцій [6].

Багатошарові ліпосоми можуть утворюватися під час струшування водної дисперсії набряклого ліпиду. При цьому одержують суспензію ліпосом із широким розподілом за розмірами. Відносно гомогенну дисперсію ліпосом можна одержати, пропустивши їх через полікарбонатні фільтри із заданим розміром пор. Вони мають властивості ідеального осмометра, змінюючи свій об'єм у відповідь на зміну концентрації водного середовища [7].

Малі моноламельарні ліпосоми одержують із багатошарових, обробляючи їх ультразвуком, впорскуючи спиртовий розчин ліпідів у водне середовище, пропусканням під великим тиском ліпідних дисперсій через невеликий отвір, а також методом видалення детергенту, що сольобілізує ліпід, діалізом або гель-фільтрацією. Такі ліпосоми не мають осмотичної активності і не коагулюють протягом тривалого часу. Дрібні одношарові ліпосоми відрізняються високою агрегатною нестійкістю — вони або «закриваються», або піддаються коалесценції [8].

Великі моноламельарні ліпосоми мають значний внутрішній об'єм води і осмотичну активність. Зазвичай їх виділяють видаленням сольобілізуючого детергенту в умовах контрольованого діалізу або впорскуванням розчину ліпиду в розчинник (діетиловий ефір, петролейний ефір, пентан). Можлива і пряма екструзія під тиском через фільтри, при цьому досягається ефективність інкапсулювання. Окрім того, великі одношарові ліпосоми

можуть бути також виділені з малих ліпосом шляхом їх злиття під дією Ca^{2+} або в умовах термотропного фазового переходу [9].

Теоретично створення ліпосом можливе за допомогою диспергування відповідних ліпідів у воді. Однак на практиці мембранні ліпіди важко диспергуються у воді, тому для одержання дисперсії використовують органічні розчинники або досить енергоємні процедури.

Істотно відрізняється від існуючих методів виробництва ліпосом спосіб, яким ліпід диспергують у водне середовище. Деякі методики створено спеціально для виробництва ліпосом зі специфічним застосуванням.

Широке коло стандартних методів, розроблених для формування ліпосом, можна розділити на три основні групи: тонкоплівкові методи; засновані на застосуванні розчинників; із застосуванням високого тиску.

За тонкоплівковим методом розчинник видаляють випарюванням у роторному випарнику, одержуючи тонку плівку ліпиду на склі. Далі до ліпідної плівки додають воду та водорозчинні інгредієнти і струшують.

У методах, заснованих на застосуванні розчинників (етанол– або ефірінжекторний метод), суміш ліпиду і розчинника впорскують через голку безпосередньо у водну фазу з водорозчинними інгредієнтами. Потім розчинник видаляють діалізом або випарюванням (етанолінжекторна методика) або поступово випарюють під час повільного впорскування в гарячу водну фазу (ефірінжекторна методика).

Для виробництва багат шарових ліпосом без застосування розчинників використовують метод мікрофлюїдизації. Ліпідний препарат і водне середовище прокачують під високим тиском через мікроканали і розділяють на два струмені, які стикаються один з одним на високій швидкості.

Методи механічної дисперсії: гідратація ліпідної плівки шляхом струшування вручну, струшування не вручну або сушіння ліофілізацією; мікроемульсифікація; руйнування ультразвуком; клітинний дезінтегратор високого тиску (прес Френча); екструзія через мембрани. Методи дисперсії розчинника: впорскування етанолу; впорскування ефіру; впорскування подвійної емульсії; випаровування в оберненій фазі; стабілізація багатоламелярних везикул. Методи вилучення детергенту: вилучення детергенту із суміші міцел; діаліз; хроматографія на колонках; розчинення [10].

Форми взаємодії ліпосом з клітинами можуть бути самими різними, найбільш проста: ліпосоми адсорбуються (прикріплюються) на поверхні клітини. Процес на цьому може закінчитися, а може піти далі: за певних умов клітина може поглинути ліпосому (ендоцитоз), і тоді разом з нею всередину клітини потрапляють речовини, що знаходяться усередині ліпосоми (внутрішньоклітинна доставка). Нарешті, вони можуть злитися з мембранами клітин і стати їх частиною. При цьому властивості клітинних мембран можуть змінюватися: наприклад, їх в'язкість і проникність, величина електричного

заряду. Може також збільшуватися або зменшуватися кількість каналів, що проходять через мембрани. Таким чином, завдяки ліпосомам з'явився новий спосіб спрямованого впливу на клітину, який називається мембранною інженерією [7].

Біосумісність: спорідненість з мембранам клітин за хімічним складом. З точки зору біологічної сумісності ліпосоми ідеальні як переносники лікарських засобів, оскільки їх мембрана складається з природних фосфоліпідів.

Відсутність алергічних реакцій: ліпосоми, позбавлені властивостей антигена, надійно приховують свій "вантаж" від контакту з імунною системою і, відповідно, не викликають антигенної стимуляції. Ліпосоми виступають своєрідним контейнером, надійно захищаючи свій вміст від ушкоджувальної дії зовнішніх чинників, зокрема від руйнування в шлунково–кишковому тракті, що забезпечує доставку засобу до місця призначення і продовження часу його дії.

Ліпосоми можуть бути введені в організм різними шляхами: внутрішньовенним, внутрішньочеревним, підшкірним, внутрішньосуглобним, пероральним і наскірним. Багатошарові ліпосоми проникають усередину клітини в незмінному вигляді і поглинаються ліпосомами, в яких під дією ліпаз відбувається руйнування ліпосом і вивільнення інкапсульованих у них лікарських речовин. Одношарові ліпосоми зливаються з плазматичними мембранами клітини і вивільняють лікарські речовини в цитоплазму [9–11].

Відомо, що в багатьох випадках лікарський засіб при введенні в організм може швидко втратити активність під дією інактивуючих агентів. Включення таких препаратів в ліпосоми значно підвищує їх терапевтичну ефективність, оскільки, з одного боку, засіб, що знаходиться в ліпосомі, захищений її мембраною від дії несприятливих чинників, у тому числі ферментів, що збільшує ефективність препаратів, схильних до біодеструкції у біологічних рідинах, а з іншої – та ж мембрана не дозволяє токсичному препарату перевищити допустиму концентрацію у біологічних рідинах організму. Ліпосома в даному випадку грає роль сховища, з якого препарат вивільняється поступово, в потрібних дозах і впродовж необхідного проміжку часу [11].

Ліпосоми забезпечують зниження загальнотоксичної дії ліків на організм. При внутрішньовенному введенні ліпосоми не виходять за межі кровотоку, тобто погано проникають в органи і тканини. Відповідно, різко знижується токсична дія субстанції, що асоціюється з наночастками. Окрім цього, не секрет, що багато лікарських засобів мають низький терапевтичний індекс. Це означає, що концентрація, в якій вони мають лікувальну дію, мало відрізняється від концентрації, при якій препарат стає токсичним. Той факт, що ліпосоми не затримуються такими органами, як серце, нирки, мозок, а також клітинами нервової системи, дозволяє за рахунок використання ліпосомних лікарських форм значно знизити кардіотоксичність,

нефротоксичність і нейротоксичність цінних препаратів, вживаних для лікування захворювань [12].

Ліпосоми порівняно легко руйнуються в організмі, вивільняючи доставлені речовини у вогнище запалення, пухлину. Цьому сприяє проникнення ліпосом через пори капілярів в уражені області, оскільки судини мікроциркуляторного русла в "гарячих" точках перфоровані, що створює умови для виходу цих наночасток за їх межі. У нормі цього не відбувається, оскільки розміри ліпосом більші, ніж пори капілярів, за рахунок чого вони утримуються в порожнині судин і не виходять за їх межі [12].

Однією з важливих характеристик ліпосом, що дає можливість їх використання як контейнерів для вакцин, є стабільність [13, 14]. У системі кровообігу вона залежить від багатьох факторів: ліполітичної активності плазми або поверхні клітин крові, обміну або переносу ліпідів мембрани ліпосоми на компоненти плазми та мембрани клітини крові, взаємодії з компонентами плазми тощо. У шлунково–кишковому тракті стабільність ліпосом за наявності хелатних солей і панкреатичних ліпаз забезпечується використанням ліпідів з високою температурою фазового переходу. Надходження ліпосом в певні органи є перспективною і досі не вирішеною проблемою. Практично незалежно від способу введення відбувається захоплення ліпосом ретикуло–ендотеліальною системою. При внутрішньовенному введенні більша їх частина потрапляє в печінку (насамперед до купферових клітин), менша в селезінку. Крім того невелика кількість ліпосом потрапляє в нирки, легені, шлунок, мозок тощо. Місцеві ін'єкції призводять до накопичення достатньо високої кількості ліпосом у регіональних лімфатичних вузлах. Збільшити час циркуляції ліпосом у крові та підвищити їх зв'язування з органом–мішенню можна блокуванням PEC порожніми ліпосомами. Але такий підхід може виявитись не придатним для клінічного використання через можливий токсичний вплив при введенні великої кількості ліпосом.

Заслугове на увагу розробка імуноліпосом. До імуноліпосом прикріплені моноклональні антитіла. Саме моноклональні антитіла забезпечують специфічне зв'язування ліпосом з антигенпозитивними клітинами, а ліпосоми доставляють хіміотерапевтичний препарат до органів мішеней [15].

Ліпосоми можна використовувати і для боротьби з інфекційними захворюваннями. Показовими у цьому плані є експериментальні дані з лікування лейшманіозу. Це захворювання, широко розповсюджене в у країнах з теплим кліматом, де різними його формами страждає близько 100 мільйонів чоловік. Хвороба вражає печінку, селезінку, кістковий мозок. Звичайний лейшманіоз лікують препаратами сурми, які дуже токсичні. Але коли їх ввели експериментальним тваринам з допомогою ліпосом, то вони стали пригнічувати розмноження збудників хвороби в клітинах печінки в

сотні разів ефективніше, ніж зазвичай, а токсичну дію на серце і нирки помітно знизилася, що дозволило збільшити дозу препарату. Схожі результати були отримані і при лікуванні схожих на лейшманіоз грибкових захворювань – криптококозу і гистоплазмоза [16].

Коли мікроорганізми – збудники хвороб «ховаються» усередині клітин, то тим самим вони захищаються як від імунної системи організму (антитіл), так і від дії ліків. Буває, що макрофаги, захопивши хвороботворні бактерії, не можуть їх перетравити. В усіх таких випадках захворювання набуває затяжного, хронічний перебіг, і тоді необхідно, щоб лікувальні засоби могли проникати всередину заражених клітин, причому в потрібній для лікування концентрації. Результати експериментів групи американських дослідників, які працювали з макрофагами мишей, заражених бактеріями мишачого черевного тифу, показали, що ліпосоми і тут значно підвищують ефективність лікування: вони доставляли макрофагам антибіотик цефалотин, і число бактерій всередині клітин знизилося набагато сильніше, ніж при обробці таких же клітин чистим антибіотиком. При цьому вдавалося досягти досить високої його концентрації всередині клітин, тобто саме там, де знаходилися збудники захворювання [16].

Нині для лікування інфікованих ран широко використовують ліпосомальні емульсії. Так результати численних досліджень засвідчують, що клінічно обґрунтованим для місцевого лікування ранового процесу є використання мазей на гідрофільних та емульсійних основах, яким притаманні дегідратуюча дія та здатність ефективно проводити активні фармацевтичні інградієнти до ранових каналів та порожнин [17]. Низкою досліджень підтверджене зменшення побічних ефектів лікарських речовин зі збереженням терапевтичної ефективності у складі ліпосомального гідрогелю з вмістом повідон-йоду [18].

Заслужує на увагу розробка інноваційного комплексного препарату пролонгованої дії Метрин. Це препарат для профілактики затримання відходження посліду та розвитку ендометриу. Метрин – препарат у формі ліпосомальної емульсії, що запобігає зв'язуванню і перетворенню печінкою діючих речовин та забезпечує пролангування їх дії [19].

Висновок.

1. Ліпосоми можуть бути введені в організм внутрішньовенним, внутрішньочеревним, підшкірним, внутрішньосуглобним, пероральним і наскірним способом.
2. Ліпосоми забезпечують зниження загальнотоксичної дії ліків на організм.
3. Ліпосоми порівняно легко руйнуються в організмі, вивільняючи доставлені речовини в органи мішені.

Перспективність подальших досліджень полягає у конструюванні ліпосом з імуномодельючими, імуностимулюючими і антиоксидантними властивостями та вивчення їх дії на організм.

Література:

1. Цимбалюк В.І., Чекман І.С., Кремець К.Г. Перспективи використання нанотехнологій в нейрохірургії / В.І. Цимбалюк, І.С. Чекман, К.Г. Кремець // Український нейрохірургічний журнал. – 2011. – № 2. – С. 4–7.
2. Чекман І.С. Нанонаука: історичний аспект, перспективи досліджень / І.С. Чекман // Український медичний часопис. – 2009. – № 3 (71). – С. 86-91.
3. Дубовий Д.В. Адресна доставка і транспорт ліків за допомогою нанотехнологій / Дубовий Д.В. // Український науково–медичний молодіжний журнал. – 2010. – №3. – С. 34-35.
4. Чекман І.С. Науково–практичні аспекти наномедицини / Чекман І.С. // Сучасні інфекції. – 2010. – № 4. – С. 16-26.
5. Чекман І.С. Нанонаука в Україні: до проблеми дослідження / Чекман І.С. // Сучасні проблеми токсикології. – 2011. – № 1 – 2. – С. 16-21.
6. Чекман І.С., Загородний М.І. Наномедицина, нанофармакологія: фармакотерапевтичний аспект / І.С. Чекман, М.І. Загородний // Галицький лікарський вісник. – 2011. – № 2. Т.18 – С. 159-65.
7. Чекман І.С., Полова Ж. М., Гребельник А. І. Наночастинки у лікарських формах: аспекти фармакології та фармацевтичної технології / І.С. Чекман, Ж.М. Полова, А.І. Гребельник // Фармакологія та лікарська токсикологія. – 2012. – № 1 (26). – С. 3-10.
8. Obata Y., Ciofani G., Raffa V. et al. Evaluation of cationic liposomes composed of an amino acid-based lipid for neuronal transfection / Y. Obata, G. Ciofani, V. Raffa et al. // Nanomedicine: Nanotechnology, Biology and Medicine. – 2010. – Vol. 6, Is. 1. – P. 70-77.
9. Barani H., Montazer M. Review on Applications of Liposomes in Textile Processin / H. Barani, M. Montazer // Journal of Liposome Research. – 2008. – № 8. – P. 249-262.
10. Григорєва Г.С. Реальна нанофармакологія: становлення, міфи та ліпософофармакології / Г.С. Григорєва // Фармакологія та лікарська токсикологія. – 2008. – №4(5). – С. 83-98.
11. Велика М.М., Шевельова Н.Ю. Ліпосомальні технології в антимікробній хіміотерапії: огляд літератури / М.М. Велика, Н.Ю. Шевельова // Клінічна фармація. – 2008. – Т.12, №4. – С. 29-33.
12. Галицька С.М., Нікольський І.С. Біологічні властивості ліпосом та їх практичне використання / С.М. Галицька, І.С. Нікольський // Фізіологічний журнал. – 2008. – Т.54. №5. – С. 99-108.
13. Krausgruber T., Blazek K., Smallie T., Alzabin S., Lockstone H., Sahgal N., Hussell T., Feldmann M. and Udalova I. IRF5 promotes inflammatory macrophage polarization and TH1–TH17 responses / T. Krausgruber, K. Blazek, T. Smallie, S. Alzabin, H. Lockstone, N. Sahgal, T. Hussell, M. Feldmann and I. Udalova // Nature Immunology. – 2011. – № 23. – P. 45-56.
14. Шульга С.М., Глух І. С., Дроздов О.Л. Біологічні властивості лецитину з соняшнику / С.М. Шульга, І.С. Глух., О.Л. Дроздов // Наук. праці Одес. нац. акад. харч. тех– нологій, Одеса. – 2012. – Вип. 42, Т. 1. – С. 234-238.
15. Воронкова О.С., Літвяков Ю.М., Пономарьова Т.М., Вінніков А.І. Використання ліпосом у біології та медицині. Биологические науки. Микробиология. [Електронний ресурс] / О.С. Воронкова, Ю.М. Літвяков, Т.М. Пономарьова, А.І. Вінніков. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/6_PNI_2011/Biologia/6_79943.doc.htm.
16. Кобринський Г. Ліпосоми в медицині. [Електронний ресурс] / Г. Кобринський – Режим доступу: <https://bit.ly/3sNwx0f>
17. Шматенко О.П., Підлісний О.В., Приходько Т.В., Соломенний А.М., Притула Р.Л., Семенченко Г.Б., Тахтаулова Н.О. Технологічні аспекти створення м'яких лікарських засобів для лікування гнійних ран. / О.П. Шматенко, О.В. Підлісний, Т.В. Приходько, А.М. Соломенний, Р.Л. Притула, Г.Б. Семенченко, Н.О. Тахтаулова // Український журнал військової медицини. – 2020. – т. 1. С. 50-53.

18. Polyvinyl pyrrolidone–iodine liposome hydrogel improves epithelization by combining moisture and antiseptics. A new concept in wound therapy / P. M. Vogt et al. *Wound Repair Regen.* 2001. – Vol. 9, № 2. – P. 116-122.

19. Метрин. [Електронний ресурс] / – Режим доступу: <https://biovet.ua/ua/metrin-100-ml/>.

References:

1. Tsimbalyuk B.I., Chekman I.S., Kremets K.G. (2011). Perspektivi vikoristannya nanotehnologiy v neyrohirurgiyi [Prospects for the use of nanotechnology in neurosurgery]. *Ukrayinskiy neyrohirurgichniy zhurnal – Ukrainian neurosurgical journal*, 2, 4-7 [in Ukrainian].

2. Chekman I.S. (2009). Nanonauka: Istorichniy aspekt, perspektivi doslidzhen [Nanoscience: Historical aspect, prospects of research]. *Ukrayinskiy medichniy chasopis – Ukrainian Medical Journal*, 3 (71), 86-91 [in Ukrainian].

3. Duboviy D.V. (2010). Adresna dostavka I transport likiv za dopomogoyu nanotehnologiy [Address delivery and transport of drugs with the help of nanotechnologies]. *Ukrayinskiy naukovo–medichniy molodizhniy zhurnal – Ukrainian scientific and medical youth journal*, 3, 34-35 [in Ukrainian].

4. Chekman I.S. (2010). Naukovo–praktichni aspekti nanomeditsini [Scientific and practical aspects of nanomedicine]. *Suchasni infektsiyi – Moderni infections*, 4, 16-26 [in Ukrainian].

5. Chekman I.S. (2011). Nanonauka v Ukrayini: do problemi doslidzhennya [Nanoscience in Ukraine: to the problem of research]. *Suchasni problemi toksikologiyi – Modern problems of toxicology*, 1-2, 16-21 [in Ukrainian].

6. Chekman I.S., Zagorodniy M.I. (2011). Nanomeditsina, nanofarmakologiya: farmakoterapevtichniy aspekt [Nanomedicine, nanopharmacology: pharmacotherapeutic aspect]. *Galitskiy likarskiy visnik – Halyskiy dosznoyny visnyk*, 2, 159-165 [in Ukrainian].

7. Chekman I.S., Polova Zh. M., Grebelnik A. I. (2012). Nanochastinki u likarskih formah: aspekti farmakologiyi ta farmatsevtichnoyi tehnologiyi [Nanoparticles in dosage forms: aspects of pharmacology and pharmaceutical technology]. *Farmakologiya ta likarska toksikologiya. – Pharmacology and medicinal toxicology*, 1 (26), 3-10 [in Ukrainian].

8. Obata Y., Ciofani G., Raffa V. et al. (2010). Evaluation of cationic liposomes composed of an amino acid–based lipid for neuronal transfection [Evaluation of cationic liposomes composed of an amino acid–based lipid for neuronal transfection]. *Nanomedicine: Nanotechnology, Biology and Medicine – Nanomedicine: Nanotechnology, Biology and Medicine*, 6, 70-77.

9. Barani H., Montazer M. (2008). Review on Applications of Liposomes in Textile Processin [Reviv on Applications of Liposomes in Techile Processin]. *Journal of Liposome Research. – Journal of Liposome Research*, 8, 249-262 [in Ukrainian].

10. GrigorEva G.S. (2008). Realna nanofarmakologiya: stanovlennya, mlf i ta liposomofarmakologiyi [Real nanopharmacology: formation, myths and liposomofarmacology]. *Farmakologiya ta likarska toksikologiya – Pharmacology and medicinal toxicology*, 4(5), 83-98 [in Ukrainian].

11. Velika M.M., Shevelova N.Yu. (2008). Liposomalni tehnologiyi v antimikrobnii himioterapiyi: oglyad literaturi [Liposomal technologies in antimicrobial chemotherapy: a review of the literature]. *Klinichna farmatsiya. – Clinical pharmacy*, 4, 29-33 [in Ukrainian].

12. Galitska S.M., Nikolskiy I.S. (2008). Biologichni vlastivosti liposom ta yih praktichne vikoristannya [Biological properties of liposomes and their practical use]. *Fiziologichniy zhurnal. – Physiological journal*, 5, 99-108 [in Ukrainian].

13. Krausgruber T., Blazek K., Smallie T., Alzabin S., Lockstone H., Sahgal N., Hussell T., Feldmann M. and Udalova I. (2011). IRF5 promotes inflammatory macrophage polarization and TH1–TH17 responses [IRF5 promotes inflammatory macrophage polarization and TG1–TG17 response]. *Nature Immunology. – Nature of Immunology*, 23, 45-56.

14. Shulga S.M., Gluh I. S., Drozdov O.L. (2012). Biologichni vlastivosti letsitinu z sonyashniku [Biological properties of sunflower lecithin]. *Nauk. pratsi Odes. nats. akad. harch. tehnologiy – Science works of Odessa. national acad. food. technology*, 42, 234-238 [in Ukrainian].

15. Voronkova O.S., Litvyakov Yu.M., Ponomarova T.M., Vinnikov A.I. Viktoristannya liposom u biologiyi ta meditsini. Biologicheskie nauki. Mikrobiologiya. [Use of liposomes in biology and medicine. Biological sciences. Microbiology]. – Retrieved from: http://www.rusnauka.com/6_PNI_2011/Biologia/6_79943.doc.htm [in Ukrainian].

16. Kobrinskiy G. Liposomi v meditsinI [Liposomes in medicine]. – Retrieved from: <https://bit.ly/3sNwx0f> [in Ukrainian].

17. Shmatenko O.P., Pidlisniy O.V., Prihodko T.V., Solomenniy A.M., Pritula R.L., Semenchenko G.B., Tahtaulova N.O. (2020). Tehnologichni aspekti stvorenniya m'yakih likarskih zasobiv dlya likuvannya gniynih ran. [Technological aspects of the creation of soft drugs for the treatment of purulent wounds]. *Ukrayinskiy zhurnal viyskovyi meditsini. – Ukrainian journal of Military Medicine*, 1, 50-53 [in Ukrainian].

18. Polyvinyl pirrolidone–iodine liposome hydrogel improves epithelization by combining moisture and antiseptics. A new concept in wound therapy [Polyvinyl pyrrolidone-iodine liposome hydrogel improves epitgelization by combining moisture and antiseptics. A new concept in wound therapy]. *P. M. Vogt et al. Wound Repair Regen.. – P. M. Vogt et al. Wound Repair Regen*, 2, 116-122.

19. Metrin. [Metrin]. – Rezhim dostupu: <https://biovet.ua/ua/metrin-100-ml/>.

Журнал

«Перспективи та інновації науки»

(Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)

Випуск № 12(17) 2022

Формат 60x90/8. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 8,2.

Видавець:

Громадська наукова організація «Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління»
Свідоцтво серія ДК №4957 від 18.08.2015 р., Андріївський узвіз, буд.11, оф 68, м. Київ, 04070.

Підготовлено рекламним агентством
«GoToPrint» Адреса, Україна, Київська обл.,
м. Київ, вул. Льва Толстого, 63
e-mail: gotoprint@gmail.com